ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 300

ΜΥΚΗΝΑΙ

ΚΑΙ

ΜΥΚΗΝΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΥΠΟ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ΑΘΗΝΗΣΙΝ

ΠΑΡΑ ΤΩ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΩ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΕΡΡΗ

1893

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 2015

MYKHNAI

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72
Τηλ. +30 210 3609689, Fax +30 210 3644996
secr@archetai.gr – www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 978-618-5047-26-9

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 300

ΜΥΚΗΝΑΙ

ΚΑΙ

ΜΥΚΗΝΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΥΠΟ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ΑΘΗΝΗΣΙΝ
ΠΑΡΑ ΤΩ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΩ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΕΡΡΗ
1893
ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 2015

Ἄλλως ἤρχισεν ἡ συγγραφὴ τοῦ προκειμένου βιβλίου καὶ ἄλλως ἐτελείωσε· διότι ἀρχικῶς ἔμελλε κατὰ σχέδιον, οὗ τὴν πρωτοβουλίαν ἔσχε γνώριμος τῶν Ἀθηνῶν βιβλιοπώλης, ν' ἀποτελέσῃ μέρος γενικωτέρου ἔργου περιγράφοντος τὰς κυριωτέρας πόλεις καὶ τοὺς διασημοτέρους ἱεροὺς τόπους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· ἀλλὰ ναυαγήσαντος τοῦ σχεδίου ἐκείνου ἐσκέφθην, ὅτι ἤξιζεν ἴσως νὰ δημοσιευθῶσι καὶ μόναι αἱ «Μυκῆναι», διότι καὶ τὰ πρὸ πολλοῦ γνωστὰ μνημεῖα τῆς πόλεως ταύτης εἶναι παρ' ἡμῖν ἀκόμη ἱκανῶς ἄγνωστα, ἔτι μᾶλλον δ' ἄγνωστα εἶναι τ' ἀποτελέσματα τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν. Ἀφοῦ δ' ἀπεφασίσθη νὰ γείνῃ αὐτοτελὲς βιβλίον, αὐτὸ τὸ θέμα εἵλκυε πρὸς ἐκτενεστέραν παράστασιν καὶ τοῦ «μυκηναίου πολιτισμοῦ» ἐν γένει, οὕτω δὲ τὰ τελευταῖα μάλιστα κεφάλαια συνεπληρώθησαν καὶ ἐξετάθησαν πολὺ ὑπὲρ τὸ ἐν ἀρχῇ ὁρισθὲν μέτρον.

Ἐκ τῆς ὑστέρας ταύτης μετασκευῆς καὶ ἐπαυξήσεως προέκυψαν ἀνωμαλίαι τινὲς ἐν τῇ κατατάξει τῆς ὕλης, ἃς δὲν κατώρθωσα ν' ἀποφύγω. Ἀλλὰ δὲν θέλω νὰ δικαιολογήσω διὰ τούτου καὶ πάσας τὰς ἐλλείψεις τοῦ ἔργου, ὧν τινας καὶ ἐγὼ καθορῶ νῦν — ἀργὰ δυστυχῶς, ἄλλας δὲ βεβαίως θ' ἀνεύρωσιν ἄλλοι. Ἐλπίζω ὅμως, ὅτι αἱ ἀνωμαλίαι καὶ ἀτέλειαι δὲν θὰ εἶναι τόσον πολλαὶ καὶ τόσον μεγάλαι, ὥστε νὰ βλάψωσι σπουδαίως τὸν σκοπὸν τοῦ ὅλου, καὶ ὅτι δὲν θ' ἀποδειχθῇ μάταιος ὁ κόπος μου προσπαθήσαντος νὰ καταστήσω παρ' ἡμῖν γνωστοτέραν τὴν ἀρχαιοτάτην περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, περίοδον ὑπὲρ ἧς τόσα ἐν ἄλλαις γλώσσαις ἐγράφησαν καὶ καθ' ἑκάστην γράφονται. Ἀκόμη οὐχὶ πρὸ πολλοῦ ἐξεδόθησαν δύο σπουδαῖα βιβλία, ἅτινα ἐγὼ μὲν δὲν ἠδυνήθην νὰ λάβω ὑπ' ὄψιν, ἐν οἷς ὅμως ἐκτενὴς γίνεται λόγος περὶ τῆς

μυκηναίας τέχνης καὶ τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ, ἤτοι τὸ πρῶτον μέρος τῆς Ἱστορίας τῆς ἑλλ. τέχνης τοῦ Brunn καὶ ὁ πρῶτος τόμος τῆς Ἑλλ. ἱστορίας τοῦ Busolt (ἔκδ. 2ᵃ)· ἐπίσης πρὸ ὀλίγου ἤρχισεν ἐκδιδόμενος καὶ ὁ τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν πραγματευόμενος ἕκτος τόμος τῆς Ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης ὑπὸ Perrot καὶ Chipiez — τοῦ μεγάλου ἔργου, οὗ ἡ ἀξία εἶναι ἴση πρὸς τὸν ὄγκον.

Περὶ τῶν εἰκόνων ἡμῶν παρατηρῶ, ὅτι καὶ ἐγὼ αἰσθάνομαι τὴν ἀνεπάρκειαν αὐτῶν ὡς πρὸς τὸ ποσόν, ἐν μέρει δὲ καὶ ὡς πρὸς τὸ ποιόν· ἀλλὰ δέν μοι ἦτο δυνατὸν νὰ πράξω ἄλλως. Χαίρω ὅμως, ὅτι παρέχω τοὐλάχιστον ἀξιόλογά τινα *ἀνέκδοτα* τέως μνημεῖα, ἅτινα — πλὴν τοῦ ἀγγείου σ. 214 ἀρ. 1 καὶ πλὴν τοῦ ἐπιτυχοῦς φωτοτυπικοῦ πίνακος 11, ἔργου τῶν Ῥωμαϊδῶν — ἐσχεδιάσθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Gilliéron.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 22 Ἰουνίου 1893.

ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εἰσαγωγὴ . . . . . σελ. 1 - 9
2. Ἡ πόλις τῶν Μυκηνῶν. . . . . » 9 - 29
3. Ἀνάκτορα.— Οἰκίαι ἰδιωτῶν . . . . » 30 - 54
4. Ἐσθὴς καὶ ὅπλα. . . . . » 55 - 95
5. Τάφοι . . . . . » 96 - 157
6. Θρησκεία . . . . . » 157 - 172
7. Τέχνη.—Χρονολογία . . . . . » 172 - 220
8. Μυκηναῖοι λαοὶ. . . . . » 221 - 245
9. Ἐπίλογος . . . . . » 245 - 264

ΕΙΚΟΝΕΣ

(Διὰ τοῦ ἀστερίσκου δηλοῦνται αἱ νῦν πρῶτον δημοσιευόμεναι).

Πίν. 1. Ἀκρόπολις Μυκηνῶν.
» 2. Ἀκρόπολις καὶ ἀνάκτορον Τίρυνθος.
» 3. Ἡ πύλη τῶν λεόντων ἐν Μυκήναις.
» 4. Ἀρ. 1-8 ἀγγεῖα διάφορα· 1. 6 ἀλαβάστρινα, 2 χρυσοῦν, 3 ἀργυροῦν χρυσοκόλλητον, 4 χαλκοῦν, 5. 7. 8 πήλινα, 9. 10 εἰδώλια πήλινα.
» 5. Ἀρ. 1 ἐγχειρίδιον χρυσοκόλλητον, 2. *3 χρυσοῖ δακτύλιοι, 4 ψῆφος ὅρμου χρυσῆ, *5 δακτύλιος ὀλόλιθος, *6. 7. 8 λίθοι ἐγγεγλυμμένοι, 9 τεμάχιον τοιχογραφίας, 10 κεφαλὴ χρυσῆ ἐκ φιάλης ἀργυρᾶς, 11. 12 δακτύλιοι χρυσοῖ.
» 6. Ἀρ. *1 λαβὴ κατόπτρου ἐλεφαντίνη, *2 τμῆμα ὁμοίας, *3 ὁμοία ἄλλου σκεύους, 4. 5 χρυσᾶ εἰδώλια Ἀφροδίτης.
» 7. Ἀρ. 1 τεμάχιον ἀργυροῦ ἀγγείου, 2 αἰχμὴ βέλους λιθίνη, 3. 4 αἰχμαὶ βελῶν, 5. 6. 7 ξίφη, 8 πέλεκυς, 9 αἰχμὴ δόρατος, 10 ξυρόν, 11. *12 πόρπαι. Τὰ ὑπ' ἀρ. 3-12 εἶναι πάντα χαλκᾶ.
» 8. Στήλη ἐπιτυμβία.
» 9. Ἀρ. 1 πρόσοψις τάφου θαλαμοειδοῦς μετὰ γραφῶν ἐπὶ κονιάματος, 2 ἀναπαράστασις ἡμικιονίου τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, 3. 4 κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ αὐτοῦ κτιρίου.
» 10. Ποτήρια εὑρεθέντα ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ.
» *11. Μολύβδινον ἀγαλμάτιον εὑρεθὲν ἐν τῷ ἐν Κάμπῳ τῆς ἐπαρχίας Οἰτύλου θολωτῷ τάφῳ.

Σελ. 97. Περίβολος τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει Μυκηνῶν τάφων.
— 180. Σχῆμα τῶν ἐκ Βαφειοῦ ποτηρίων.
— 214. Ἀρ. *1. *2 ἀμφορεὺς πήλινος καὶ σημεῖα ἐγχάρακτα ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν λαβῶν αὐτοῦ.
— 214. Ἀρ. *3. *4 λαβὴ λιθίνου ἀγγείου καὶ σημεῖα ἐγχάρακτα ἐπ' αὐτῆς.
— 230. * τεμάχιον πηλίνου ἀγγείου.

ΜΥΚΗΝΑΙ

ΚΑΙ

ΜΥΚΗΝΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Εἰσαγωγή.

Σώζονται ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος μνημεῖα, ἅτινα ἀνέκαθεν γνωστὰ ὄντα ἐπιστεύοντο πάντοτε ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐκείνην ἐποχήν, ἣν ψάλλουσι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ ἣν αὐτοὶ οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ θεωροῦσιν ὡς ἀρχαιοτάτην, πολὺ ἀρχαιοτέραν τῆς ἰδικῆς των· τοιαῦτα μνημεῖα εἶναι τὰ τείχη τῆς Τίρυνθος μετὰ τῆς μεγάλης νοτιοανατολικῆς σύριγγός των, τὰ τείχη τῶν Μυκηνῶν μετὰ τῆς πύλης τῶν λεόντων, τάφοι τινὲς ὁμοίως ἐν Μυκήναις κείμενοι καὶ ἰδίως ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως γνωστός, ἔπειτα ὁ λεγόμενος θησαυρὸς τοῦ Μινύου ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας καὶ εἴ τι ἄλλο. Ἐκ τούτων τὰ μὲν τείχη εἶναι ἕνεκα τοῦ πάχους καὶ ὕψους των καὶ πρὸ πάντων ἕνεκα τῶν διαστάσεων τῶν ἀτελῶς ἐξειργασμένων λίθων τόσον καταπληκτικά, ὥστε ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐνομίζοντο ἔργα τῶν μυθικῶν *Κυκλώπων* ἤτοι ἔργα ὑπεράνθρωπα· οἱ δὲ δύο μέγιστοι καὶ κάλλιστοι τῶν τάφων, οἱ ἐσφαλμένως θησαυροί, ὁ μὲν τοῦ Ἀτρέως, ὁ δὲ τοῦ Μινύου, καλούμενοι, προκαλοῦσι καὶ σήμερον τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτομένων αὐτούς,

ὅπως πρὸ χιλίων ἐτῶν καὶ ἑπτακοσίων τὸν τοῦ Παυσανίου, ὅστις περὶ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου ἔγραφεν, ὅτι εἶναι «θαῦμα τῶν ἐν Ἑλλάδι αὐτῇ καὶ τῶν ἑτέρωθι οὐδενὸς ὕστερον».

Οὔτε τὰ μνημεῖα ὅμως ταῦτα, ὅσον μεγαλοπρεπῆ καὶ ἀληθῶς κυκλώπεια καὶ ἂν εἶναι, οὔτε ἡ ἐπικὴ ποίησις, ὁσονδήποτε παραστατικὴν γλῶσσαν, ὁσονδήποτε ὑψηλὰς καὶ λαμπράς, τῶν μνημείων ἀνταξίους, εἰκόνας ἂν μεταχειρίζηται, ἐπήρκουν πρὸς μόρφωσιν ἰδέας ὁπωσοῦν ἀκριβοῦς περὶ τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλλάδος· διότι τὰ μὲν μνημεῖα καὶ μεμονωμένα εἶναι καὶ χρονολογικῶς λίαν ἀόριστα, οἱ δὲ ποιηταὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ζῶντες αἰῶνας ὅλους ὑστερώτερον τῆς ὑμνουμένης ἐποχῆς δὲν ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ἀψευδεῖς αὐτῆς μάρτυρες· δὲν ἐπιστεύοντο μάλιστα καὶ ὁσάκις, ὡς ἀποδεικνύεται νῦν, περιέγραφον πράγματα ἀληθῆ. Ἡ ἀσπὶς τοῦ Ἀχιλλέως π. χ., πρὸς κόσμον τῆς ὁποίας τόσα μέταλλα διαφόρων χρωμάτων μετεχειρίσθη, κατὰ τὸν ποιητήν, ὁ Ἥφαιστος, ἐθεωρεῖτο πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν γέννημα ἔξοχον φαντασίας ἀδύνατον νὰ πραγματωθῇ· πλάσματα καθαρὰ ποιητικῆς φαντασίας ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν καὶ ἡ πολυτέλεια τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μενελάου καὶ τοῦ Ἀλκινόου καὶ ὁ πολὺς τῶν Μυκηνῶν χρυσὸς καὶ ἐν γένει πᾶν ὅ,τι ἐφαίνετο ἀντιβαῖνον πρὸς τὸ γνωστὸν τοῦ Ἡροδότου ῥητόν, ὅτι «τῇ Ἑλλάδι πενίη αἰεί κοτε σύντροφός ἐστι». Καὶ ἡ δυσπιστία αὕτη ἦτο δικαία. Διότι τὰ δύο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁμήρου μέχρις ἡμῶν περιελθόντα ἀμίμητα ποιήματα, ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια, ἐποιήθησαν ἐν ταῖς ἰωνικαῖς ἀποικίαις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ δὲν ἐποιήθησαν μὲν ὁλόκληρα ἔν τινι ὡρισμένῳ βραχεῖ χρονικῷ διαστήματι, ἀλλ᾽ ηὔξησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐν μακρῷ χρόνῳ προστιθεμένων ἑκάστοτε νέων προσώπων καὶ νέων ἐπεισοδίων περὶ τοὺς ἀρχικοὺς πυρῆνας, ὁπωσδήποτε ὅμως τὴν μορφήν, ὑφ᾽ ἣν σήμερον σώζονται, δὲν προσέλαβον ἡ μὲν Ἰλιὰς πρὸ τοῦ ἐννάτου, ἡ δ᾽ Ὀδύσσεια πρὸ τοῦ ὀγδόου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος· ἴσως ἱκανῶς βραδύτερον. Αἱ δὲ πράξεις, ἃς ἀμφότερα τὰ ποιήματα ἱστοροῦσιν, ἀνάγονται εἰς

τοὺς πρὸ τῆς μεταναστάσεως τῶν Δωριέων, τῆς πρὸς τὸ τέλος τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος τιθεμένης, χρόνους, καὶ οἱ δρῶντες ἥρωες εἶναι βασιλεῖς καὶ ἀρχηγοὶ λαῶν ἐν *Εὐρώπῃ* οἰκούντων. Ἀλλ' ἦτο δυνατὸν πρότερον νὰ βεβαιωθῇ, ὅτι οἱ ποιηταὶ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, οἱ ἐν τῇ Ἀσίᾳ γεννηθέντες ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν ἡ γραφὴ δὲν ἦτο μὲν ὅλως ἄγνωστος, ἐξάπαντος ὅμως οὐχὶ λίαν εὔχρηστος, εἶχον γνῶσιν ἀκριβῆ περὶ τοῦ πλούτου, τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ λαῶν πρὸ πολλοῦ ἀκμασάντων καὶ παρακμασάντων ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι; Ὅτι ἡ παράδοσις, ἣν ἠκολούθουν οἱ ποιηταί, ἠδύνατο νὰ εἶναι παλαιοτάτη καὶ ἐν τοῖς κυρίοις ἀληθής, τοῦτο δὲν ἐφαίνετο λίαν πιθανόν, πιθανωτέρα δὲ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι οἱ ἐπίγονοι τῶν ἡρώων ἐμεγάλυναν, ὡς συνήθως συμβαίνει, ἐν τῇ φαντασίᾳ των τὴν ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν καὶ περιέθηκαν αὐτῇ ἰσχύν, δόξαν, πλοῦτον καὶ λαμπρότητα ὑπὲρ τὴν ἀξίαν καὶ ὑπὲρ τὴν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀνεγνώριζέ τις, ὅτι δὲν ἦτο ἀδύνατον νὰ κατέχωσιν οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες τὰ ἀγαθὰ ταῦτα ἐν ᾧ μέτρῳ ὁ ποιητὴς διαβεβαιοῖ, πάλιν τὰ πράγματα δὲν μετεβάλλοντο πολύ· διότι τὰ δυνατὰ δὲν εἶναι πάντοτε καὶ πιθανά, οἱ δ' αὐστηρῶς περὶ ἱστορικῶν ζητημάτων κρίνοντες δὲν δύνανται νὰ στηριχθῶσιν ἐπὶ γνωμῶν διαφευγουσῶν πάντα ἔλεγχον.

Οὕτω λοιπὸν οἱ ἡρωικοὶ χρόνοι ἐν γένει ἐθεωροῦντο κείμενοι πέραν τῶν ὁρίων, μέχρι τῶν ὁποίων τὸ ὄμμα τοῦ ἐρευνητοῦ δύναται νὰ εἰσδύσῃ, σχεδὸν δηλαδὴ ἐθεωροῦντο διὰ παντὸς τεθαμμένοι ἐν τῷ σκότει τῶν πρὸ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν αἰώνων· ὁ δ' ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι περιγραφόμενος *σύγχρονος* τοῖς ποιηταῖς βίος ἐλογίζετο ὡς ἡ πρώτη ἱστορικῶς γνωστὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων, ἡ *παιδικὴ* αὐτῶν ἡλικία. Πρὸ δεκαὲξ ἢ δεκαεπτὰ ἐτῶν ὅμως δι' ἀπροσδοκήτων ἀνακαλύψεων ἡ ἡρωικὴ ἐποχὴ ἤρχισε νὰ διαφωτίζηται καὶ τὸ περιβάλλον αὐτὴν σκότος ἤρχισε νὰ διαλύηται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, σήμερον δὲ πιστεύομεν, ὅτι αἱ περὶ αὐτῆς γνώσεις ἡμῶν ἔφθασαν εἰς τοιοῦτο σημεῖον, ὥστε νὰ δυνάμεθα ἐν πεποιθήσει νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἰς

τὸ βιβλίον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐκεῖ ὅπου πρότερον περιίπταντο ἐν νεφέλαις ποιητικῆς φαντασίας σκιαὶ μυθικαί, προσετέθη κεφάλαιον ὁλόκληρον ἀληθοῦς ἱστορίας, κεφάλαιον ἐν τῷ ὁποίῳ ἐλλείπουσι μὲν ἀκόμη σχεδὸν ἐντελῶς τὰ ὀνόματα, ἀντ' αὐτῶν ὅμως πλημμυροῦσι τὰ πράγματα.

Σήμερον γινώσκομεν, ὅτι ἡ ὁμηρικὴ ἐποχὴ δὲν ἐκπροσωπεῖ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἐποχὴ *ἀναγεννήσεως* μετὰ κατάπτωσιν, ἥτις ἐπηκολούθησε *μεγάλην ἀκμὴν* διαρκέσασαν περίπου *ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου μέχρι τοῦ δωδεκάτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος*, καὶ ὅτι οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ δικαίως ἀπέβλεπον πρὸς τὴν παρωχημένην ἐκείνην ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς, ὅπως ἡμεῖς περίπου ἀποβλέπομεν πρὸς τὴν βυζαντινήν· διότι ὅπως σήμερον ἔτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διατηρεῖ ἀμυδρὰν μέν, ἀλλὰ πλήρη στοργῆς ἀνάμνησιν τῶν χρόνων, καθ' οὓς οἱ ἄρχοντές του πλούσιοι καὶ δεδοξασμένοι ἐβασίλευον ἐν τῇ πόλει τοῦ Κωνσταντίνου, οὕτω καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἀοιδῶν τὴν φαντασίαν κατεῖχεν ὅλην τὸ μεγαλεῖον, εἰς ὃ εἶχεν ἀνέλθει αἰῶνας πρότερον ὁ πολιτισμὸς τῶν πατέρων των, μεγαλεῖον τόσον ἔξοχον, ὥστε ἀναγκάζει νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι θεία τις μοῖρα ἠθέλησεν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐνδόξου σταδίου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ πινδάρειον

ἀρχομένου δ' ἔργου πρόσωπον
χρὴ θέμεν τηλαυγές.

Γινώσκομεν δὲ τὰ κατὰ τὸν πολιτισμὸν τοῦτον οὐχὶ ἐξ εἰκασιῶν ἢ μόνον ἐξ ἀορίστων ποιητικῶν περιγραφῶν, ἀλλὰ κυρίως ἐξ αὐτῶν τῶν πολυειδῶν λειψάνων του, τὰ ὁποῖα καθ' ἑκάστην ἀνευρίσκομεν, καὶ διὰ τοῦτο γινώσκομεν αὐτὸν ἐν πολλοῖς ἀκριβέστερον καὶ ἀσφαλέστερον ἢ τὸν ὁμηρικόν· αἱ ἀνασκαφαὶ ἐδίδαξαν, πῶς ἔκτιζον τότε καὶ πῶς ἐκόσμουν τὰς οἰκίας των οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἰδιῶται, τί συνήθως ἔτρωγον, πῶς ἐνεδύοντο καὶ πῶς ὡπλίζοντο, πῶς κατεσκεύαζον τοὺς τάφους των καὶ πῶς ἔθαπτον ἐν αὐτοῖς, ὁποία ἦτο ἡ τέχνη των καὶ μετὰ τίνων

συγχρόνων λαῶν εὑρίσκοντο ἐν ἐμπορικῇ ἐπικοινωνίᾳ· ἐδίδαξαν τόσα ἄλλα πράγματα ὄχι μόνον ἄγνωστα τέως, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν ἀνέλπιστα, ὥστε, ἂν καὶ πολλὰ φαινόμενα μένουν ἀκόμη σκοτεινὰ καὶ δυσερμήνευτα, ὅμως ἡ ἐκ τοῦ βάθους τῶν αἰώνων ἐκταφὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως τὸ μέγιστον ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις πρόσκτημα τῆς καθόλου ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Τὸ πρῶτον λαμπρὸν φῶς ἐπέχυσαν ἐπ' αὐτῆς τὸ 1876 αἱ ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Μυκηνῶν ἀνασκαφαὶ τοῦ Schliemann, καθ' ἃς ἀνεκαλύφθησαν ἐντὸς περιβόλου κείμενοι πέντε τάφοι περιέχοντες πλῆθος μέγα πολυτίμων κτερισμάτων· ὁ Schliemann ἀνέσκαψε πλησίον τῶν τάφων τούτων καὶ ἐρειπιά τινα οἰκιῶν, ἐκαθάρισε τὴν πύλην τῶν λεόντων καὶ ἦρχισεν, ἀλλὰ δὲν ἐπεράτωσε τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οὐχὶ μακρὰν τῆς πύλης τῶν λεόντων ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως κειμένου θολωτοῦ τάφου, τοῦ κοινῶς τάφου τῆς Κλυταιμήστρας λεγομένου. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται, καίπερ ἐκτελεσθεῖσαι μετὰ πείρας καὶ ἐπιμελείας ἀνεπαρκῶν, ὅμως ἕνεκα τῶν πολλῶν καὶ πολυτίμων πραγμάτων, ἅτινα ἔφερον εἰς φῶς, διήγειραν ζωηρότατον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιολόγων καὶ προσείλκυσαν τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἐπὶ ἄλλων ὁμοειδῶν ἀρχαιοτήτων· διότι πρότερον ἤδη ὁ Biliotti πρόξενος ὢν τῆς Ἀγγλίας εἶχεν ἀνασκάψει ἐν Ἰαλυσῷ τῆς Ῥόδου ἐντὸς τριῶν ἐτῶν (1868-1871) ὑπὲρ τοὺς τεσσαράκοντα τάφους τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, τῶν δ' ἐν τῷ βρεττανικῷ μουσείῳ ἀποκειμένων κτερισμάτων αὐτῶν ἡ σπουδαιότης καὶ ἀρχαιότης ἀνεγνωρίσθησαν τότε ἐκ τῆς πρὸς τὰ μυκηναῖα εὑρήματα παραβολῆς.

Ὀλίγους μῆνας μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Μυκηνῶν ἀνεκαλύφθησαν παρὰ τὸ χωρίον Σπάτα ἐν τοῖς Μεσογείοις τῆς Ἀττικῆς δύο τάφοι λελαξευμένοι ἐν τῷ βράχῳ καὶ ἀνήκοντες ὡσαύτως εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην· τούτους ἀνέσκαψεν ὁ Π. Σταματάκης, ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ὢν τότε, δαπάνῃ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, κατόπιν δὲ μεταβὰς εἰς Μυκήνας εὗρεν ἄλλον τάφον κείμενον ἐν τῇ ἀκροπόλει καὶ ἐν-

τὸς τοῦ περιβόλου, ἐν ᾧ καὶ οἱ ὑπὸ τοῦ Schliemann ἀνακαλυφθέντες πέντε, ὥστε ἐγένοντο οὗτοι ἐν ὅλῳ ἕξ· κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀπεπεράτωσεν ὁ Σταματάκης τὴν ἀνασκαφὴν τῶν περὶ τὸν περίβολον τῶν τάφων ἐρειπίων οἰκιῶν καὶ ἀνεῦρεν ἐν αὐτοῖς ποτήρια χρυσᾶ, δύο χρυσοῦς δακτυλίους καί τινα ἄλλα ἀντικείμενα· τέλος δ' ἐκαθάρισε τὸν δρόμον τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ὅστις ἦτο τέως κεχωσμένος.

Τὸ 1879 ἡ ἐν Ἀθήναις γερμανικὴ ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ἀνέσκαψε διὰ τοῦ διδάκτορος Λόλλιγκ ἐν Ἀττικῇ παρὰ τὸ χωρίον Μενίδι τάφον θολωτὸν εἰς τὴν αὐτὴν πάλιν ἐποχὴν ἀνήκοντα καὶ τυχαίως ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἀνακαλυφθέντα, περιέχοντα δὲ πολλοῦ λόγου ἄξια κτερίσματα. Ἓν ἔτος πρότερον εἶχε γείνει γνωστὴ καὶ ἡ ἐν Προνοίᾳ παρὰ τὸ Ναύπλιον ὕπαρξις τάφων ὁμοίων τοῖς τοῦ Σπάτα, ἐξηρεύνησαν δ' αὐτοὺς δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τότε μὲν ὁ γραμματεὺς τῆς νομαρχίας Ἰω. Κονδάκης, πέρυσι δὲ ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Β. Στάης.

Τὸν ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας θολωτὸν τάφον, τὸν καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ σήμερον θησαυρὸν τοῦ Μινύου καλούμενον, κεκαλυμμένον δὲ πρότερον κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ χωμάτων, ἀνέσκαψεν ὁ Schliemann κατὰ τὰ ἔτη 1880 καὶ 1881, τὸ δὲ 1884 ὁ αὐτὸς ἀκάματος σκαφεὺς ἐπιχειρήσας μεῖζον ἔργον ἐν Τίρυνθι ἀνεκάλυψε προϊστορικὸν ἀνάκτορον εἰς κατάστασιν τοιαύτην σωζόμενον, ὥστε νὰ ἦναι βέβαιον τὸ σχέδιον αὐτοῦ ἐν τοῖς πλείστοις· κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας, αἵτινες συνεπληρώθησαν τὸ ἀκόλουθον ἔτος, ὁ Schliemann ηὐτύχησε νὰ ἔχῃ συνεργάτην τὸν νῦν διευθυντὴν τῆς ἐν Ἀθήναις γερμανικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς ἀρχιτέκτονα Dörpfeld, εἰς αὐτὸν δ' ὀφείλεται ἀκριβεστάτη καὶ σαφεστάτη περιγραφὴ τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἡ διαλεύκανσις πολλῶν μετὰ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ σχετιζομένων τεχνικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ζητημάτων.

Μετὰ ταῦτα (1886) δαπάναις τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργείου πάλιν ὁ Ἰω. Κονδάκης, νομάρχης Λαρίσης ἤδη

ὧν, ἐξηρεύνησε τάφον θολωτὸν κείμενον παρὰ τὸ χωρίον Δεμίνι τοῦ Βόλου, τὸ αὐτὸ δ' ἔτος ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία ἐπεχείρησε διὰ τοῦ γράφοντος ταῦτα ἀνασκαφὰς ἐν Μυκήναις, ἐξακολουθούσας μέχρι σήμερον· ἀνεκαλύφθη δὲ κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ἀνάκτορον ὁμοιότατον πρὸς τὸ τῆς Τίρυνθος, κατωτέρω δὲ τῆς κορυφῆς παρὰ τὸ δυτικὸν τεῖχος οἰκία τῆς αὐτῆς ἐποχῆς· βραδύτερον ἀνεσκάφησαν ἐντὸς μὲν τῆς ἀκροπόλεως ἡ ΒΔ καὶ ἡ ΝΔ γωνία αὐτῆς καὶ ἀπεκαλύφθη σύριγξ ὑπογεία ἄγουσα ἔξω τῆς ἀκροπόλεως εἴς τινα δεξαμενήν, εἰς τὰ πέριξ δὲ τῆς ἀκροπόλεως ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν τάφοι ὑπὲρ τοὺς ἑξήκοντα, ὧν δύο θολωτοί, οἱ δὲ λοιποὶ ἅπαντες λελαξευμένοι ἐν τῷ βράχῳ· ἐκ δὲ τῶν πρότερον ἤδη γνωστῶν θολωτῶν ἀνεσκάφησαν τρεῖς μὲν ἐντελῶς, ἄλλου δέ, τοῦ λεγομένου τάφου τῆς Κλυταιμήστρας, ἐν ᾧ καὶ ὁ Schliemann εἶχεν ἐργασθῇ, ὁ δρόμος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ μέρος. Μεταξὺ δ' ἐξακολουθουσῶν τῶν ἐν Μυκήναις ἐργασιῶν ἀνεσκάφη ὡσαύτως δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας καὶ διὰ τοῦ γράφοντος ταῦτα ὁ παρὰ τὴν Σπάρτην κείμενος θολωτὸς τάφος, ὁ καλούμενος τοῦ Βαφειοῦ, ἐν ᾧ πλὴν ἄλλων κτερισμάτων ἀνεκαλύφθησαν καὶ δύο λαμπρὰ χρυσᾶ ποτήρια μετ' ἐκτύπων παραστάσεων.

Τέλος τὸ 1888 ἐνηργήθησαν ὑπὸ τῆς Γενικῆς Ἐφορείας τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μουσείων διὰ τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Β. Στάη ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν τῷ βράχῳ λελαξευμένων ἐν Παλαιᾷ Ἐπιδαύρῳ, ἑνὸς δὲ θολωτοῦ καὶ ἐν Θορικῷ. Ἄλλον θολωτὸν ἀνακαλυφθέντα ἐν Κάμπῳ τῆς ἐπαρχίας Οἰτύλου ἀνέσκαψα ἐγὼ δαπάνῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας προπέρυσιν (1891).

Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας πρέπει νὰ προστεθῶσιν αἱ τῆς Ἐλευσῖνος καὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, διότι καὶ τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς ἐνταῦθα πρόκειται, ἡ γνῶσις προήχθη δι' αὐτῶν ἔν τισιν· ὁμοίως δὲ συνετέλεσαν κατά τι καὶ αἱ λαθραῖαι ἢ τυχαῖαι ἀνακαλύψεις τάφων καὶ ἄλλων λειψάνων, ὁποῖαι πρὸ

πάντων ἐν Ἀττικῇ, ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλοις τόποις ἐγένοντο.

Ὁ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τούτων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν γενομένων μελετῶν[1] εἰς φῶς ἀνακύψας πολιτισμὸς εἶναι καθ' ἑαυτὸν ὁμογενὴς καὶ ἔχει ἴδια γνωρίσματα, εἶναι ὅμως συγχρόνως τόσον παράδοξος ἐν πολλοῖς, ὥστε ἄνδρες γνωστοὶ ἐπὶ μαθήσει καὶ εὐφυΐᾳ ἐκήρυξαν αὐτὸν βάρβαρον καὶ ξενικόν, μηδὲν κοινὸν ἔχοντα μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Καὶ ὅτι μὲν ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή, παραδέχονται νῦν, ὅσον οἶδα, οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαιολόγων, ἐλπίζω δ' ὅτι καὶ τὸ παρὸν βιβλίον θὰ συντελέσῃ εἰς ἀναίρεσιν αὐτῆς· περὶ δὲ τοῦ ὀνόματος τοῦ πολιτισμοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι καλεῖται ἀπὸ τῆς πρώτης γνωσθείσης καὶ κυριωτέρας μέχρι σήμερον γνωστῆς ἑστίας αὐτοῦ, ἀπὸ τῶν Μυκηνῶν, *μυκηναῖος*, ἐν τοῖς ἀκολούθοις δὲ μυκηναίους θὰ καλῶμεν ἡμεῖς καὶ τοὺς λαούς, οἵτινες ἐν Ἑλλάδι ἀνέπτυξαν αὐτὸν ἢ μετέσχον αὐτοῦ, ἀνεξαρτήτως τοῦ μέρους, ἔνθα κατῴκουν· διότι ἐν ᾧ, ὡς ἐκ τῆς ἀνωτέρω γενομένης μνείας τῶν

[1] Ἐκ τῆς σχετικῆς φιλολογίας ἀναφέρομεν ἐνταῦθα μὲν μόνον τὰ βιβλία, ἐν οἷς δίδεται λόγος περὶ τῶν ἀνασκαφῶν, προϊόντες δὲ θὰ μνημονεύσωμεν καὶ ἄλλας ἄλλων πραγματείας περὶ εἰδικῶν ἢ γενικωτέρων ζητημάτων. Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Schliemann ὅρα τὰ βιβλία αὐτοῦ Mykenae, Tiryns (ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Dörpfeld) καὶ Orchomenos· περὶ τῶν αὐτῶν ἀνασκαφῶν πραγματεύεται καὶ τὸ ἐξαίρετον βιβλίον τοῦ Schuchhardt, Schliemann's Ausgrabungen 1891, ἔκδοσις 2. Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου ὑπάρχει ἡ μονογραφία Kuppelgrab von Menidi ὑπὸ Lolling μετὰ συμβολῶν τοῦ Bohn, τοῦ U. Köhler καὶ τοῦ Furtwängler. Οἱ τάφοι τοῦ Σπάτα περιγράφονται μετ' εἰκόνων ἐν Ἀθηναίου τόμῳ Γ'. Πρβ. καὶ Mittheilungen des d. arch. Instit. in Athen 1877 (ἄρθρ. Milchhöfer) καὶ Bulletin de corresp. hell 1878. Οἱ τάφοι τῆς Προνοίας τοῦ Ναυπλίου ἐν Ἀθην. τόμῳ Ζ' καὶ Mittheil. des arch. Inst. in Athen 1880 (ἄρθρ. Lolling). Ὁ τοῦ Δεμινίου παρὰ τὸν Βόλον πάλιν ἐν Mittheilungen κτλ. 1886 (ἄρθρ. Wolters καὶ Lolling). Περὶ τῶν ἐν Μυκήναις ἀπὸ τοῦ 1886 ἐνεργουμένων ἀνασκαφῶν ἴδε Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας ἀπὸ τοῦ 1886 καὶ ἄρθρα Τσούντα ἐν Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι 1887-1891. Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ ὁμοίως Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1889. Περὶ τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ Θορικῷ τάφων εὑρηνται ἐκθέσεις τοῦ Β. Στάη ἐν τῷ ὑπὸ τῆς Γεν. Ἐφορείας τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκδιδομένῳ Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ (ἔτος 1888 καὶ 1890), περὶ δὲ τοῦ ἐν Κάμπῳ ἐδημοσίευσα σημείωσιν βραχεῖαν ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1891. Τέλος περὶ τῶν ἐν Ῥόδῳ ἀνασκαφῶν τοῦ Biliotti καὶ περί τινων ἄλλων ἀκόμη (π. χ. τῆς Ἀττικῆς) εὑρηνται πληροφορίαι ἐν τῷ βιβλίῳ Mykenische Vasen ὑπὸ Furtwängler καὶ Löschke.

ἀνασκαφῶν καταφαίνεται, ὁ πολιτισμὸς οὗτος ἦτο ἐξηπλωμένος καθ' ἅπασαν τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μέχρι τῆς Λακωνίας, καὶ ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον μέχρι Κρήτης καὶ Ῥόδου, ὅμως στερούμεθα ἡμεῖς γενικοῦ ὀνόματος περιλαμβάνοντος τοὺς τότε κατοίκους τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθος, τοῦ Ὀρχομενοῦ τῆς Βοιωτίας, τῆς Ἀττικῆς, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν ἄλλων μερῶν. Ὁ δὲ τρόπος, καθ' ὃν σκοποῦμεν νὰ πραγματευθῶμεν τὸ θέμα ἡμῶν, ὑποδηλοῦται ἤδη διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ βιβλιαρίου· σκοπὸς ἡμῶν εἶναι νὰ παράσχωμεν εἰκόνα ὅσον οἷόν τε πλήρη τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, ἐπειδὴ δ' ἐν Μυκήναις σώζονται τὰ πλεῖστα τῶν μνημείων καὶ ἡ πόλις αὕτη, καθ' ἃ εἴπομεν, παρουσιάζεται σήμερον ὡς ἡ κυριωτέρα ἑστία τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου, διὰ τοῦτο θὰ ἔχωμεν μὲν ταύτην διὰ παντὸς πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὰ λείψανα αὐτῆς θὰ περιγράφωμεν ἐκτενέστερον, δὲν θὰ περιορισθῶμεν ὅμως εἰς αὐτήν, ἀλλὰ θὰ περιλαμβάνωμεν ἑκάστοτε εἰς τὴν μελέτην ἡμῶν καὶ πᾶν ὅ,τι ἄξιον λόγου σχετικὸν ἐξ ἄλλων τόπων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γινώσκομεν.

---

2. Ἡ πόλις τῶν Μυκηνῶν.

Ἡ πεδιὰς τοῦ Ἄργους περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ ὀρέων καὶ μόνον πρὸς μεσημβρίαν εἶναι ἀναπεπταμένη πρὸς τὴν θάλασσαν· καὶ τὰ μὲν παράλια μέρη αὐτῆς εἶναι ἑλώδη, τὰ δὲ βόρεια οὐχὶ μὲν ἄφορα ἀλλὰ ξηρά, τὰ δὲ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀνομοιοτάτων κείμενα δύνανται νὰ καταλεχθῶσιν ἐν τοῖς εὐφορωτάτοις τῆς Ἑλλάδος. Ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἡ φύσις τῆς πεδιάδος δὲν ἦτο ἀλλοία, ἡ θάλασσα ὅμως τότε εἰσήρχετο ἐνδότερον, κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ ἕλη ἔκειντο βορειότερον.

Πλησίον τῆς παραλίας καὶ τῶν ἑλῶν κεῖται ἡ Τίρυνς, εἷς τινα δὲ τῶν βορειοτάτων μυχῶν τῆς πεδιάδος, τέσσαρας ὥρας μακρὰν τῆς Τίρυνθος, σώζονται τὰ ἐρείπια τῶν Μυκηνῶν ἐπὶ μιᾶς τῶν χαμηλοτέρων προβολῶν τοῦ Τρητοῦ, τοῦ ὄρους δηλαδὴ ὅπερ φράσσει τὴν πεδιάδα πρὸς βορρᾶν. Ἡμίσειαν ὥραν δυτικώτερον τῶν ἐρειπίων διασχίζει τὸν Τρητὸν ὁ Κηφισός, χείμαρρος μᾶλλον ἢ ποταμός, ἡ δὲ κοίτη αὐτοῦ, καίπερ στενὴ καὶ φαραγγώδης, παρέχει τὴν ὁμαλωτέραν ἔξοδον ἐκ τοῦ ἀργολικοῦ πεδίου· ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐντεῦθεν διήρχετο ἡ ἀπὸ Ἄργους εἰς Κλεωνὰς καὶ Κόρινθον ἄγουσα ἁμαξιτὴ ὁδός, καὶ σήμερον δὲ ἀμφότεραι αἱ τὰ πεδία τῶν πόλεων τούτων συνδέουσαι ὁδοί, ἥ τε ἁμαξιτὴ καὶ ἡ σιδηρᾶ, παρὰ τὴν κοίτην τοῦ Κηφισοῦ εἶναι κατεσκευασμέναι. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἶναι γνωστὰ καὶ ἔνδοξα τὰ στενὰ ταῦτα ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Δερβενακίων.

Αἱ Μυκῆναι ἐκτίσθησαν κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τοῦ Περσέως, ὅστις, ἀφοῦ ἀκουσίως ἐφόνευσε τὸν πάππον του Ἀκρίσιον, βασιλέα τοῦ Ἄργους, καὶ ἐβασίλευσεν αὐτόθι ὁ ἴδιος, αἰσχυνόμενος κατόπιν διὰ τὸν φόνον ἀντήλλαξε τὴν ἀρχήν του πρὸς τὴν τοῦ ἐξαδέλφου του Μεγαπένθου, υἱοῦ τοῦ Προίτου καὶ βασιλέως τῆς Τίρυνθος, τῆς Μιδείας καὶ τοῦ Ἡραίου, ἤτοι τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς πεδιάδος, ἐν ᾧ κεῖνται καὶ αἱ Μυκῆναι· ἔκτισε δ' αὐτὰς ὁ Περσεὺς μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴν τῆς ἀρχῆς· ὥστε ἡ πόλις τῶν Μυκηνῶν ἐθεωρεῖτο νεωτέρα τῆς Τίρυνθος. Ἔγγονος τοῦ Περσέως ἦτο ὁ Εὐρυσθεύς, αὐτὸς ὅστις ἐπέτασσε τῷ Ἡρακλεῖ τοὺς περιφήμους ἄθλους, κατῴκει δ' ὁ Εὐρυσθεὺς ἐν Μυκήναις, ἐν ᾧ ὁ Ἡρακλῆς ἦτο Τιρύνθιος· διὰ τούτου φαίνεται παραδεχομένη ἡ παράδοσις, ὅτι ἡ ὑστερώτερον κτισθεῖσα πόλις ἐγένετο πρωτεύουσα, ἡ δὲ ἀρχαιοτέρα Τίρυνς κατέπεσεν εἰς ὑπήκοον αὐτῆς. Βραδύτερον θανόντος τοῦ Εὐρυσθέως ἐν τῷ κατὰ τῶν Ἀθηναίων πολέμῳ, κατέλαβον τὴν βασιλείαν οἱ ἐκ τῆς Πισάτιδος ἐλθόντες υἱοὶ τοῦ Πέλοπος Ἀτρεὺς καὶ Θυέστης, ὑπὸ τὸ γένος δ' αὐτῶν ἔφθασαν αἱ Μυκῆναι

εἰς τοσοῦτον δόξης καὶ ἰσχύος, ὥστε καὶ ἀρχιστράτηγος τῶν Ἑλλήνων ἐν τῷ κατὰ τῆς Τροίας πολέμῳ ἐγένετο ὁ τοῦ Ἀτρέως υἱὸς Ἀγαμέμνων· ἤδη ὅμως ἐπὶ Τισαμενοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ὀρέστου λέγεται ὅτι συνέβη ἡ κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν, ἡ τῶν Δωριέων δηλαδὴ εἰς τὴν Πελοπόννησον μετανάστασις, ἥτις κατέλυσε τὰς προτέρας βασιλείας αὐτῆς, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ τὴν τῶν Μυκηνῶν. Τῶν Δωριέων τῆς Ἀργολίδος πρωτεύουσα ἦτο τὸ Ἄργος, αἱ δὲ Μυκῆναι ἐξηκολούθουν μὲν ὑπάρχουσαι, ἀγνοοῦμεν ὅμως ἂν ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι ἦ — ὅπερ καὶ πιθανώτερον — ὑποτελεῖς κατά τινα τρόπον, π. χ. ὡς σύμμαχοι τῶν Ἀργείων. Ὅτε δὲ οἱ Πέρσαι ἐξεστράτευσαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, τὸ μὲν Ἄργος δὲν ἠθέλησε νὰ συνταχθῇ μετὰ τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μαχομένων Ἑλλήνων, οἱ Μυκηναῖοι ὅμως ἀπέστειλαν εἰς Θερμοπύλας μετὰ τοῦ Λεωνίδου ὀγδοήκοντα ἄνδρας, ἓν ἔτος δὲ μετὰ ταῦτα παρέταξαν ἐν Πλαταιαῖς ὁμοῦ μετὰ τῶν Τιρυνθίων τετρακοσίους ὁπλίτας. Ἕνεκα τῆς μετοχῆς των εἰς τὸν κοινὸν ἀγῶνα τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐχαράχθη μεταξὺ τῶν συναγωνισαμένων πόλεων ἐπὶ τῶν ἀναθημάτων, ἅτινα οἱ Ἕλληνες μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς νίκην ἀνέθηκαν εἰς Ὀλυμπίαν καὶ Δελφούς· ἦσαν δὲ ταῦτα τὸ μὲν ἄγαλμα τοῦ Διὸς χαλκοῦν, τὸ δ' ἐν Δελφοῖς ἀνατεθὲν τρίπους χρυσοῦς ἱδρυμένος ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τριῶν χαλκῶν ὄφεων συμπεπλεγμένων οὕτω, ὥστε ν' ἀποτελῶσι στήλην ὕψους πέντε καὶ ἡμίσεος μέτρων, σωζομένην σήμερον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ἡ δόξα ὅμως, ἣν οἱ Μυκηναῖοι ἐν τοῖς Περσικοῖς πολέμοις ἀπέκτησαν ἤ, ὀρθότερον εἰπεῖν, αἱ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ δειχθεῖσαι τάσεις ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τῶν Ἀργείων ἐκίνησαν τὸν χόλον τούτων καὶ τὸ 468 πρὸ Χριστοῦ αἱ Μυκῆναι ἐπολιορκήθησαν καὶ ἐκυριεύθησαν ὑπὸ τῶν Ἀργείων, τῶν δὲ κατοίκων οἱ μὲν ἀπεχώρησαν εἰς Κλεωνάς, ἄλλοι εἰς τὴν Κερύνειαν τῆς Ἀχαΐας καὶ ἄλλοι εἰς Μακεδονίαν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν τρίτον καὶ δεύτερον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα ὑπῆρχε πάλιν ἐν Μυκήναις, ὅπως

ἐξ ἐπιγραφῶν αὐτόθι ἀνακαλυφθεισῶν ἀποδεικνύεται, κώμη ἔχουσα ἰδίους ἄρχοντας, ἐξαρτωμένη ὅμως ἀναμφιβόλως ἀπὸ τοῦ Ἄργους. Περὶ τῶν κατόπιν τυχῶν αὐτῆς σχεδὸν οὐδὲν γινώσκομεν· ὁ Στράβων, ὅστις ἦτο σύγχρονος τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, λέγει ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του οὐδ' ἴχνος τῆς πόλεως τῶν Μυκηνῶν εὑρίσκετο· καὶ ὁ Παυσανίας δέ, ὁ περιηγηθεὶς τὴν Ἑλλάδα τὸν δεύτερον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα, βεβαιοῖ ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του αἱ Μυκῆναι ἦσαν ἔρημοι· αἱ εἰδήσεις ὅμως αὗται εἶναι προφανῶς ὑπερβολικαί, διότι ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων ὁ τόπος δὲν ἦτο ἐντελῶς ἔρημος, οἱ κάτοικοι ὅμως πιθανῶς εἶχον ἐγκαταλείψει τὴν ἀκρόπολιν καὶ συνοικισθῇ πλησιέστερον πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἀλλὰ τότε βεβαίως οὐδεμίαν σημασίαν εἶχον πλέον αἱ Μυκῆναι.

Ἡ ἀκρόπολις καὶ κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τὸ μεταξὺ τῆς κατακτήσεως τῶν Δωριέων καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἀργείων ἁλώσεως ἐπ' ὀλίγον χρόνον καὶ ὑπὸ ὀλίγων ἀνθρώπων κατῳκήθη· κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ λοιποῦ ἔμεινεν ἔρημος, μόνον δὲ ναοὶ — δύο ἴσως — ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ, ἐν ᾧ ὁ λαὸς κατῴκει ἔξω, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς· διότι καὶ τότε ἐν τῇ ἀκροπόλει ἔκειντο μόνον τὸ ἀνάκτορον τῶν βασιλέων καὶ αἱ οἰκίαι τῶν περὶ αὐτούς, ἡ δὲ πόλις ἐξετείνετο ἔξω ἐπὶ τῶν ῥάχεων καὶ κλιτύων.

Εἴπομεν ὅτι ἡ ἀκρόπολις κεῖται ἐπὶ κορυφῆς οὐχὶ λίαν ὑψηλῆς, βορειοανατολικῶς δὲ καὶ μεσημβρινῶς αὐτῆς ὑψοῦνται δύο πολὺ ὑψηλότερα ὄρη, ὁ ἅγιος Ἠλίας καὶ ἡ Σάρα, ὧν οἱ πρόποδες συνερχόμενοι ἀνατολικῶς τῆς ἀκροπόλεως χωρίζονται ἀπ' αὐτῆς διὰ μικρᾶς τοῦ ἐδάφους ταπεινώσεως· μεταξὺ ὅμως τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῆς Σάρας ὑπάρχει φάραγξ στενὴ καὶ βαθεῖα, Χάβος σήμερον καλουμένη, περιβάλλουσα τὴν πλευρὰν ταύτην ὡς τάφρος μεγάλη καὶ καθιστῶσα αὐτὴν ὀχυρωτάτην, ἐν ᾧ ἡ ἀνατολικὴ εἶναι ἡ μᾶλλον εὐεπίβατος πασῶν· ἧττον ἀπότομος, οὐχ ἧττον ὅμως ἱκανῶς ὀχυρὰ εἶναι καὶ ἡ βορεία πλευρά, ἣν χωρίζει ἀπὸ τῶν ῥιζωμάτων τοῦ ἁγίου Ἠλία ῥεῦμά τι Κοκορέτσα καλούμενον· ἀπέναντι

δὲ τῆς τετάρτης πλευρᾶς, τῆς δυτικῆς, ἐκτείνεται ῥάχις χωριζομένη ἀπ' αὐτῆς διὰ κοιλάδος ἐπιεικῶς πλατείας καὶ βαθείας, διευθυνομένη δὲ κατὰ τὴν μείζονα ἔκτασιν ἀπὸ μεσημβρίας πρὸς βορρᾶν καὶ καμπτομένη εἶτα ἐπ' ὀλίγον πρὸς ἀνατολάς, ὅπου ἑνοῦται μετὰ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τῆς ἀκροπόλεως.

Ἡ ἀκρόπολις περιεβάλλετο πέριξ ὑπὸ τείχους ἰσχυροῦ ἀκολουθοῦντος τὸν φυσικὸν σχηματισμὸν τοῦ ἐδάφους, καθὰ ἐν τῷ σχεδίῳ (πίν. 1) φαίνεται, καὶ σωζομένου σήμερον ἔτι ἐν ἐρειπίοις καθ' ὅλην τὴν περίοδον, πλὴν τμήματος τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς· διακρίνονται δ' ἐν τῇ τειχοδομίᾳ τρεῖς διάφοροι τρόποι ἢ ῥυθμοί, οἵτινες δὲν εἶναι βεβαίως πάντες σύγχρονοι ἀλλήλοις, ἀλλ' ἀποδεικνύουσιν, ὅτι κατὰ καιροὺς ἐγένοντο μεταβολαὶ καὶ ἐπισκευαὶ ἐν τῷ τείχει· ἀρχαιότατα φαίνονται τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ τείχους, ἐν οἷς οἱ μᾶλλον ἢ ἧττον ὀγκώδεις λίθοι εἶναι ὅλως ἀκανόνιστοι, καθ' ὅσον μόνον τὰς μείζονας ἐξοχὰς ἔχουσι διὰ σφύρας ἀποκεκρουσμένας· καὶ ἐπειδὴ οἱ τοιοῦτοι λίθοι φυσικῶς δὲν προσαρμόζονται πρὸς ἀλλήλους καλῶς, πληροῦνται τὰ μεταξὺ τῶν ἁρμῶν χάσματα διὰ μικροτέρων λίθων καὶ πηλοῦ· ὁ ῥυθμὸς οὗτος εἶναι ὁ κοινῶς *κυκλώπειος* ἢ *πελασγικὸς* καλούμενος καὶ κατ' αὐτὸν εἶναι ᾠκοδομημένα τὰ πλεῖστα μέρη τῆς ἀκροπόλεως. Ὁ δεύτερος τρόπος εἶναι ὁ λεγόμενος *ἰσοδομικός*, ὁ συνήθης ἐν τῇ μετὰ ταῦτα ἑλληνικῇ ἀρχιτεκτονικῇ· ἐν τῇ κατ' αὐτὸν τειχοδομίᾳ εὑρίσκομεν μεγάλους τετραπλεύρους λίθους πελεκητοὺς ἐπιτεθειμένους ἀλλήλων καθ' ὁριζοντίους δόμους (σειρὰς) οὕτως, ὥστε οἱ κάθετοι ἁρμοὶ ἑνὸς δόμου νὰ μὴ συμπίπτωσι μετὰ τῶν τοῦ ἀμέσως ὑποκειμένου ἢ ἐπικειμένου δόμου· οὕτω εἶναι ᾠκοδομημένα τὰ περὶ τὰς δύο πύλας τῆς ἀκροπόλεως τμήματα, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐν πίν. 3 εἰκόνος τῆς παριστώσης τὴν πύλην τῶν λεόντων, πρὸς δὲ τούτοις πύργος κείμενος πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς· κυρίως ὅμως εἰπεῖν μόνον αἱ ἐξωτερικαὶ ὄψεις τῶν τμημάτων τούτων εἶναι οὕτω ᾠκοδομημέναι, διότι κατὰ τὸ λοιπὸν τοῦ τείχους πάχος οἱ λίθοι εἶναι, ὅπως ἐν τῷ

πρώτῳ τρόπῳ, ἀργοὶ ἤτοι ἀπελέκητοι καὶ διὰ πηλοῦ συνηρμοσμένοι· μετεχειρίσθησαν λοιπὸν τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον μόνον ἐν τῇ ἐπενδύσει, ὅπως καταστήσωσι τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ πύργου καὶ τῶν περὶ τὰς πύλας μερῶν εὐπροσωποτέραν, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον φυσικῶς δὲν ἐφαίνετο, καθὼς καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν κατεσκεύασαν κατὰ τὸν ἁπλούστερον καὶ ἧττον δαπανηρόν. Ἐκ τούτου ἀκολουθεῖ, ὅτι ὁ κυκλώπειος ρυθμός, ἂν καὶ κατ᾽ ἀρχὴν προγενέστερος βεβαίως τοῦ ἰσοδομικοῦ, ἐξηκολούθει ὅμως ἐν χρήσει ὢν καὶ συγχρόνως μετ᾽ αὐτοῦ· ὥστε δὲν δυνάμεθα ἐκ μόνης τῆς χρήσεως τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου νὰ κρίνωμεν πάντοτε ἀσφαλῶς καὶ περὶ τῆς σχετικῆς ἡλικίας κτίσματός τινος· πλὴν τούτου δὲ ὁ ἐν τῇ τειχοδομίᾳ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἰσοδομικὸς τρόπος εἶναι ἀκόμη λίαν ἀτελής· διότι καὶ ἐν αὐτῷ παρατηροῦνται κενὰ μεταξὺ τῶν ἁρμῶν πληρούμενα διὰ μικρῶν λίθων καὶ οἱ δόμοι δὲν εἶναι πάντοτε ἐντελῶς ὁριζόντιοι καὶ τέλος οἱ κάθετοι ἁρμοὶ αὐτῶν εὑρίσκονται ἐνίοτε ἐν τῇ αὐτῇ γραμμῇ. Τρίτος ρυθμὸς εἶναι ὁ καλούμενος *πολυγωνικός*, διότι ἐν αὐτῷ οἱ λίθοι εἶναι ἐπιμελῶς πελεκημένοι εἰς πολύγωνα ἀνισόπλευρα καὶ οὕτω καλῶς συνηρμοσμένοι μετ᾽ ἀλλήλων, ὥστε οὐδὲν χάσμα μεταξὺ τῶν ἁρμῶν ὑπολείπεται, κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν γίνεται χρῆσις ἐν αὐτῷ οὔτε λίθων μικρῶν οὔτε πηλοῦ ὅτι δὲ ὁ ρυθμὸς οὗτος εἶναι πολὺ ὑστερώτερος τῶν δύο μνημονευθέντων, ἀποδεικνύουσιν ὄχι μόνον αὐτὴ ἡ ὄψις του, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀσφαλέστερα τεκμήρια· διότι κατ᾽ αὐτὸν εἶναι ᾠκοδομημένα τρία τμήματα τοῦ τείχους, ἓν μὲν κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν, ἄλλο κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν πρὸς δυσμὰς τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ τὸ τρίτον κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (Η ἐν τῷ σχεδίῳ πίν. 1), τὸ ὁποῖον σώζεται καθ᾽ ὅλον τὸ ὕψος του ἤτοι μέχρι δεκαεπτὰ μέτρων, καὶ καλεῖται συνήθως πύργος, ἂν καὶ οὐδαμῶς προέχει τῆς γραμμῆς τοῦ λοιποῦ τείχους· οὗτος λοιπὸν ὁ πύργος, ἀνασκαφῶν παρ᾽ αὐτὸν γενομένων, ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ἔχει πρόσοψιν πρὸς τὰ ἔσω, ἀλλ᾽ ὅτι εἶναι ἐκτισμένος ὡς

ἀνάλημμα ἤτοι στήριγμα τῶν χωμάτων· ἔσωθεν ὅμως αὐτοῦ καὶ εἰς βάθος ὀκτὼ ἕως δέκα μέτρων ἀνεκαλύφθησαν ἐρείπια οἰκίας τῆς μυκηναίας ἐποχῆς (Θ ἐν τῷ σχεδίῳ), ἐπ᾽ αὐτῶν δ᾽ ἄλλα ἐρείπια ὑστερωτέρων μὲν τῆς οἰκίας χρόνων, ἐξάπαντος ὅμως ἀρχαιοτέρων τοῦ πύργου· διότι ὅταν ἐκτίσθη οὗτος, τὰ ἐρείπια ἢ ἦσαν ἤδη πρὸ πολλοῦ ἐπικεχωσμένα ἢ ἐπεχώσθησαν τότε καὶ διὰ τοῦτο ὁ πύργος δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἐσωτερικῆς προσόψεως. Εἶναι λοιπὸν οὗτος πολὺ ὑστερώτερος τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, πιθανώτατα δ᾽ ᾠκοδομήθη ὄχι πολὺ πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τῶν Ἀργείων τὸ 468 πρὸ Χριστοῦ· ἴσως μάλιστα δὲν εἶναι λίαν τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκτίσθη μετὰ τῶν δύο ἄλλων τμημάτων, ἤτοι τῆς ΒΔ καὶ τῆς ΒΑ γωνίας, μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ ὅτι ἡ ἐπισκευὴ αὕτη τοῦ τείχους ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ διεγερθῇ ἡ ζηλοτυπία τῶν Ἀργείων.

Τὸ ἀρχικὸν ὕψος τῶν τειχῶν δὲν ἦτο πανταχοῦ τὸ αὐτό, ἀλλ᾽ ἐποίκιλλε κατὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἐδάφους· τοῦ ἐκ πολυγώνων λίθων πύργου τὸ ὕψος εἴπομεν ὅτι εἶναι δεκαεπτὰ μέτρων, ἄλλα μέρη ὅμως ἦσαν ἀναμφιβόλως χαμηλότερα· ὡσαύτως τὸ πάχος δὲν εἶναι πανταχοῦ τὸ αὐτό, ἀλλὰ ποικίλλει ἀπὸ τριῶν μέχρις ἑπτὰ μέτρων, παχύτατον δὲ φαίνεται εἰς δύο μέρη μάλιστα, ἐν τῇ βορείᾳ καὶ τῷ πρὸς ἀνατολὰς ἡμίσει τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς· ὑποτίθεται δ᾽ ὅτι ἐκεῖ ὅπου τὸ τεῖχος εἶναι παχύτατον, ὑπῆρχον ἐντὸς αὐτοῦ σύριγγες, ὁποίας θὰ ἴδωμεν ὅτι ἔχει καὶ τὸ τεῖχος τῆς Τίρυνθος καὶ ὧν προορισμὸς φαίνεται ὅτι ἦτο νὰ φυλάττωνται ἐν αὐταῖς ἀσφαλῶς ζωοτροφίαι καὶ ἄλλα πράγματα. Μέχρι σήμερον ὅμως μία μόνον σύριγξ εἶναι γνωστὴ ἐν Μυκήναις ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ τοῦ τείχους, ἀποτελεῖται δ᾽ αὕτη ἐξ ἑνὸς τετραπλεύρου δωματίου μήκους 3,50 μ., πλάτους 2,10 μ. καὶ ὕψους 2,60 μ., ἐστεγασμένου διὰ καμάρας κατὰ τὸν μυκηναῖον λεγόμενον τρόπον, ὅστις συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι οἱ δύο μακροὶ τοῖχοι τοῦ δωματίου ἀπό τινος ὕψους ἄρχονται συγκλίνοντες πρὸς ἀλλήλους,

τῶν ἀεὶ ἐπικειμένων λίθων προεξεχόντων ὑπὲρ τοὺς ἀμέσως ὑποκειμένους, οὕτω δὲ προσεγγίζουσι βαθμηδὸν πρὸς ἀλλήλους καθ' ὅσον ὑψοῦνται οἱ δύο τοῖχοι καὶ τέλος ἑνούμενοι σχηματίζουσι καμάραν ὁμοίαν ταῖς τοῦ γοτθικοῦ ῥυθμοῦ. Εἰς τὴν σύριγγα ταύτην κατέβαινον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀκροπόλεως διὰ κλίμακος. Ἐὰν καὶ εἰς τὴν μεσημβρινοανατολικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους ὑπῆρχε σύριγξ, δὲν ἐξηκριβώθη ἀκόμη.

Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν ἔχει δύο *πύλας*, τὴν μὲν εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν (Α ἐν τῷ σχεδίῳ πίν. 1), τὴν δ' ἑτέραν κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς βορείου πλευρᾶς (Β)· ἡ πρώτη εἶναι ἡ περίκλυτος *πύλη τῶν λεόντων*, ἥτις κεῖται εἰς τὸ τέρμα δρόμου ἠρέμα ἀνερχομένου καὶ περιβαλλομένου ἀριστερὰ μὲν τῷ ἀνιόντι ὑπὸ τῆς γραμμῆς τοῦ τείχους, δεξιὰ δὲ ὑπὸ πύργου ἐπίτηδες ᾠκοδομημένου πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πύλης· οἱ ἐχθροί, οἵτινες θὰ ἤθελον νὰ διαρρήξωσι τὴν πύλην, ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ ἵστανται πρὸ αὐτῆς ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ βέλη καὶ τὰ πετροβολήματα τῶν ἐπὶ τοῦ τείχους καὶ τοῦ πύργου ἀνδρῶν· τοῦ πύργου ἰδίως ἡ ὀχυρωτικὴ σπουδαιότης ἦτο μεγάλη, διότι οἱ ἐπ' αὐτοῦ ἱστάμενοι προσέβαλλον τὴν δεξιὰν πλευρὰν τῶν ἐχθρῶν, ἤτοι τὴν μὴ σκεπαζομένην ὑπὸ τῆς ἀσπίδος. Ἡ πύλη (πίν. 3) εἶναι σχεδὸν τετράγωνος, διότι ἔχει ὕψος 3,15 μ. καὶ πλ. 3 μέχρι 2,75 μ., διότι πρὸς τὰ ἄνω εἶναι στενοτέρα, ὅπως ἅπασαι ἐν γένει αἱ θύραι τῆς ἐποχῆς ταύτης· αἱ παραστάδες, ὁ οὐδὸς (κατώφλιον) καὶ τὸ ὑπέρθυρον (ἀνώφλιον) εἶναι ἐκ μεγάλων πλακῶν λίθου ἀμυγδαλίτου καὶ διακρίνονται ἐπ' αὐτῶν σαφέστατα τὰ ἴχνη τοῦ πρίονος, δι' οὗ ἐκόπησαν· ἡ θύρα ἦτο δίφυλλος, ἐπὶ δὲ τοῦ οὐδοῦ καὶ τοῦ ὑπερθύρου εὑρίσκονται αἱ κοιλότητες, ἐν αἷς ἐστρέφοντο οἱ στρόφιγγες· διότι αἱ ἀρχαῖαι θύραι ἐν γένει διέφερον τῶν συνήθων σημερινῶν κατὰ τοῦτο, ὅτι ἑκάτερον τῶν φύλλων ἦτο προσηλωμένον στερεῶς εἰς ξύλον κάθετον, οὗ τὰ ἄκρα ἐξέχοντα τοῦ φύλλου ἄνω καὶ κάτω εἰσήρχοντο εἰς δύο κοιλότητας ἐσκαμμένας ἐν τῷ ὑπερθύρῳ καὶ ἐν τῷ οὐδῷ, ὅταν δ' ἤνοιγον ἢ ἔκλειον τὴν θύραν, ἐστρέ-

φετο τὸ φύλλον μετὰ τοῦ ξύλου· ὥστε τὰ φύλλα εἰς οὐδεμίαν ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῶν παραστάδων εὑρίσκοντο. Τὸ ξύλον τοῦτο καλεῖται στρόφιγξ. Εἰς τὰς παραστάδας ὑπάρχουσιν ὡσαύτως κοιλότητές τινες, μία δ' αὐτῶν ἐν τῇ δεξιᾷ παραστάδι ἐχρησίμευε βεβαίως διὰ τὸν μοχλόν, τὸ μέγα δηλαδὴ ἐγκάρσιον ξύλον, δι' οὗ ἐκλείετο ἡ θύρα ἔσωθεν, ὅπως τοῦτο καὶ σήμερον ἔτι πολλαχοῦ συνειθίζεται.

Ὡς ἐκ τῆς ἐν πίν. 3 εἰκόνος τῆς πύλης φαίνεται, τὸ τεῖχος δὲν ἐξακολουθεῖ καὶ ὑπὲρ αὐτήν, ἀλλὰ διακόπτεται ἑκατέρωθεν οὕτω, ὥστε νὰ σχηματίζηται ἄνωθι τοῦ ὑπερθύρου χῶρος τριγωνικός· λόγος δὲ τούτου εἶναι ἡ μείζων ἀσφάλεια τοῦ ὑπερθύρου· διότι ἡ ἀποτελοῦσα τοῦτο πλάξ, καίπερ ἰσχυροτάτη — διότι ἔχει μῆκος 4,50 μέτρων, πλάτος σχεδὸν δύο καὶ πάχος ἑνὸς περίπου — ὅμως ἠδύνατο νὰ συντριβῇ ὑπὸ τὸ βάρος τῶν μεγάλων ὀγκολίθων, ἐὰν ἐξηκολούθει τὸ τεῖχος καὶ ὑπὲρ αὐτήν· ἔκοψαν λοιπὸν τοὺς λίθους αὐτοῦ οὕτω, ὥστε νὰ σχηματισθῇ τρίγωνον, τὸ ὁποῖον εἶτα ἔφραξαν διὰ μιᾶς μόνης μεγάλης πλακός· οὕτω ἀπεσοβεῖτο ὁ κίνδυνος τῆς διαρρήξεως τοῦ ὑπερθύρου. Τὸ σύστημα τοῦτο ἦτο συνηθέστατον ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ καὶ θ' ἀπαντήσωμεν αὐτὸ πάλιν κατωτέρω ἐν τοῖς μεγάλοις θολωτοῖς τάφοις.

Ἡ πλὰξ τοῦ τριγώνου εἶναι ἐκ τιτανολίθου ἐγχωρίου καὶ κοσμεῖται διὰ δύο ἀναγλύπτων λεόντων, ἐξ ὧν ἔλαβεν ἡ πύλη τὸ ὄνομά της· τὰ θηρία πατοῦσι διὰ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν ἐπὶ βάθρου βωμοειδοῦς ἰδίου ἑκάτερον, μεταξύ των δ' ἀνορθοῦται κιονίσκος παχύτερος γινόμενος πρὸς τὰ ἄνω καὶ φέρων ἐπίκρανον μετ' ἄβακος· ἐπὶ τοῦ ἄβακος φαίνονται τέσσαρες μικροὶ δίσκοι καὶ ἐπ' αὐτῶν ἄλλος ἄβαξ· οἱ δίσκοι παριστῶσι βεβαίως τὰ ἄκρα δοκῶν πλησίον ἀλλήλων κειμένων καὶ ἀποτελουσῶν ὀροφὴν ἢ πάτωμα, ὁ δὲ πρῶτος ἄβαξ τὸ ἐπιστύλιον, ὥστε ἔχομεν ἐνταῦθα ἐν σμικρῷ ἀπομίμησιν τμήματος ξυλίνης οἰκοδομῆς. Αἱ κεφαλαὶ τῶν λεόντων λείπουσι νῦν, ἦσαν δ' ἐξ ἄλλων τεμαχίων εἰργασμέναι καὶ προσηλωμέναι καὶ ἔβλεπον πρὸς τὰ

ἐμπρός, ἤτοι πρὸς τοὺς εἰσερχομένους, ἐν ᾧ τὸ λοιπὸν σῶμά των εἶναι ἐκ τῶν πλαγίων ὁρατόν· φαίνεται δ' ὅτι ἔφερον καὶ χρώματα πρὸς ἔξαρσιν μερῶν τινων τοῦ σώματος καὶ δήλωσιν τῆς χαίτης· ὡσαύτως πιθανὸν εἶναι, ὅτι καὶ ὁ κιονίσκος ἔφερε χρωματιστά τινα κοσμήματα, διότι πάντα τὰ λοιπὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ κιονόκρανα τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν εἶναι τόσον ἁπλᾶ, ὅσον τοῦτο νῦν φαίνεται.

Τὸ ἀνάγλυφον τῶν λεόντων ἐθεωρεῖτο μέχρι τινὸς ὡς τὸ ἀρχαιότατον ἔργον τῆς πλαστικῆς ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους· σήμερον δὲ ἂν καὶ γινώσκομεν ἐν αὐτῇ τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ ἄλλα ἀρχαιότερα, πάντοτε ὅμως εἶναι ἴσως τὸ ἀξιολογώτατον τοῦ εἴδους του καὶ τῶν χρόνων του. Καὶ περὶ μὲν τοῦ τεχνικοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν κατωτέρω νὰ ὁμιλήσωμεν, ἐνταῦθα δὲ παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι ἀδίκως βεβαίως ὑπετίθετο ἄλλοτε ἐνέχον βαθεῖαν συμβολικὴν ἔννοιαν· τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἡ σημασία τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἁπλῶς κοσμηματικὴ καὶ ὅτι οἱ λέοντες ἐτέθησαν ἐκεῖ οἱονεὶ φύλακες τῆς εἰσόδου, ὅπως καὶ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Ἀλκινόου ὑπῆρχον κύνες ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ἔργα τοῦ Ἡφαίστου, παρὰ τὴν εἴσοδον ἱδρυμένοι.

Παρεμφερεῖς τῷ ἀναγλύφῳ παραστάσεις ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ ἄλλων συγχρόνων αὐτῷ μνημείων, μάλιστα ἐπὶ ἐγγεγλυμμένων διατρήτων λίθων, τοὺς ὁποίους, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τῷ περὶ ἐσθῆτος κεφαλαίῳ, ἐφόρουν περὶ τὸν λαιμὸν ἢ καὶ τὰς χεῖρας· ἐσχάτως δ' ἀνεκαλύφθη ἐν τάφῳ τῶν Μυκηνῶν εἷς ἀπεικονιζόμενος νῦν πρῶτον ἐν πίνακι Ϛ ἀρ. 6, ἐφ' οὗ ἡ αὐτὴ μὲν εἰκὼν ἐπαναλαμβάνεται, τὰ θηρία ὅμως ἀντὶ λεόντων εἶναι *γρῦπες* καὶ ὁ κιονίσκος *ἑλικοειδής*. Ἐπίσης εὑρίσκονται ἐν τῇ στάσει περίπου τῶν μυκηναίων γεγλυμμένοι λέοντες καὶ ἐν Φρυγίᾳ καὶ δὴ ἄνωθι τῆς θύρας τάφων, ὅπως ἐνταῦθα ἄνωθι τῆς πύλης[1].

Ἡ ἄλλη πύλη, ἡ κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ

[1] Ἴδε Ramsay, Journal of hell. Studies 1888. — Perrot et Chipiez, Hist. de l'art dans l'antiquité τ. V.

τείχους κειμένη (Β ἐν τῷ σχεδίῳ), εἶναι μικροτέρα, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κατεσκευασμένη· ἡ θύρα ὅμως ἦτο μονόφυλλος, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπερθύρου ἐξαιρετικῶς δὲν ὑπάρχει τρίγωνον. Προασπίζεται δὲ καὶ αὕτη, ὅπως καὶ ἡ τῶν λεόντων, ὑπὸ πύργου, ἐφ' οὗ ἱστάμενοι ἄνδρες προσέβαλλον τὴν ἀσκεπῆ δεξιὰν πλευρὰν τῶν ζητούντων νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἐχθρῶν.

Πλὴν τῶν δύο πυλῶν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ τρίτη ἔξοδος κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν, ὅπου σώζεται σύριγξ διασχίζουσα ὅλον τὸ πάχος τοῦ τείχους (Λ)· αὕτη πιθανῶς ἐχρησίμευε πρὸς κρυφίας ἐξόδους ἐν καιρῷ πολιορκίας.

Τέλος ἀπέναντι ταύτης εὑρίσκεται ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ καὶ ἄλλη σύριγξ (Κ) διασχίζουσα ἐπίσης ὅλον τὸ πάχος τοῦ τείχους καὶ ἐξακολουθοῦσα μάλιστα ὑπογείως καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, ἀλλ' αὕτη ἐχρησίμευε πρὸς ἄλλον σκοπόν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ἔνθα ὁ λόγος περὶ ὑδρεύσεως τῆς πόλεως.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν εἰρημένων περιγράφομεν δι' ὀλίγων καὶ τὰ *τείχη τῆς Τίρυνθος*. Αὕτη κεῖται ἐπὶ βράχου ἐπιμήκους διευθυνομένου ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ ἐξέχοντος τῆς πέριξ ὁμαλῆς πεδιάδος ἐν εἴδει νήσου· ταπεινότατος δ' ὢν ὁ βράχος κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ, ὑψοῦται κατόπιν βαθμηδὸν μέχρι δεκαοκτὼ μέτρων ἄνω τῆς ἐπιφανείας τῆς πεδιάδος καὶ εἰκοσιδύο ἄνω τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης· δι' ἀναλημμάτων δὲ καὶ τειχῶν συγκρατούντων ἐπιχώσεις ἐπίτηδες γενομένας διηρέθη ὅλος ὁ χῶρος εἰς τρία ἰσόπεδα, τὸ βόρειον, τὸ μεσαῖον καὶ τὸ νότιον, τὸ ὑψηλότατον τῶν τριῶν, ἤ, ὅπως συνηθέστερον καλοῦνται, τὴν κάτω, τὴν μέσην καὶ τὴν ἄνω ἀκρόπολιν. Ἐπὶ ταύτης τῆς ἄνω ἀκροπόλεως ἦτο ᾠκοδομημένον τὸ ἀνάκτορον καὶ αὕτη μόνη περιέχεται ἐν τῷ ἐν πίνακι 2 σχεδίῳ τῆς Τίρυνθος[1]· ἀλλ' ὡς φαίνεται καὶ ἐξ αὐτοῦ, τὸ τεῖχος ἐξακολουθεῖ ἔτι πρὸς βορρᾶν καὶ περιβάλλει ὅλον τὸν βράχον μετὰ τῶν τριῶν

[1] Ἐξεπονήθη τοῦτο ὑπὸ τοῦ Dörpfeld καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Schliemann Tiryns· ἡμεῖς τὸ ἀνετυπώσαμεν μικρότερον κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου.

ἰσοπέδων του. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὸ τεῖχος τῶν Μυκηνῶν, εἶναι τοῦτο μόνον κατὰ τὸν κυκλώπειον τρόπον ᾠκοδομημένον καὶ δὴ ἐκ λίθων γενικῶς μειζόνων· ὁ περιηγητὴς Παυσανίας ἀποθαυμάζων τὸ μέγεθος τῶν λίθων λέγει, ὅτι ζεῦγος ἡμιόνων δὲν δύναται νὰ κινήσῃ τὸν μικρότερον ἐξ αὐτῶν· καὶ τοῦτο μὲν εἶναι ὑπερβολικόν, οὐχ ἧττον εὑρίσκονται λίθοι ἔχοντες μῆκος τριῶν μέτρων καὶ ὕψος ἑνός. Τὸ πάχος τοῦ τείχους ποικίλλει ἀπὸ πέντε μέχρι 17,50 μέτρων, τὸ δὲ ὕψος, ὅσον σώζεται σήμερον, φθάνει μέχρι 7,50 μέτρων. Ἡ κυρία εἴσοδος εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (Ι ἐν τῷ σχεδίῳ), ἄγει δ' ἔξωθεν εἰς αὐτὴν ὁδὸς (Ο) ἐπὶ ὑψηλοῦ ἀναλήμματος παρὰ τὸ τεῖχος κατεσκευασμένη καὶ ἠρέμα ἀνερχομένη, πλατεῖα 4,70 μέτρα, παραδόξως ὅμως οὐδεμία ἔνδειξις σώζεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῷ τείχει πύλη κλειομένη, οὔτε οὐδὸς δηλαδὴ οὔτε παραστάδες· ὥστε φαίνεται ὅτι ἦτο δίοδος ἀνοικτή, μόνον δ' ὅταν εἰσήρχετό τις ἐντὸς τοῦ τείχους καὶ ἤθελε νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ἀνακτόρου, ἔπρεπε νὰ διέλθῃ διὰ πύλης κειμένης μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ ἀνακτόρου· ἐν τῷ σχεδίῳ σημειοῦνται τὰ λείψανα τῆς πύλης ταύτης διὰ τοῦ στοιχείου Θ. Ἄλλη, μικρὰ ὅμως, εἴσοδος εἰς τὴν ἀκρόπολιν εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καὶ ὀλίγον μεσημβρινώτερον ταύτης τρίτη (Τ), ἥτις εἶναι ὁμοίως μικρὰ πυλίς, καταλήγει δ' εἰς αὐτὴν κλῖμαξ ἐκ πολλῶν λιθοκτίστων βαθμίδων, ὧν ἑξήκοντα περίπου σώζονται, ἐχρησίμευον δ' ἥ τε πυλὶς καὶ ἡ κλῖμαξ τὸ μὲν πρὸς εὐκολωτέραν συγκοινωνίαν τῶν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ μετὰ τῶν ἔξω, τὸ δὲ καὶ πρὸς ἐξόδους τῶν μαχητῶν ἐν ταῖς πολιορκίαις. Ὁμοία κλῖμαξ ἀνεκαλύφθη καὶ ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ τῆς ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν παρὰ τὰ ὀλίγα λείψανα ἀνακτόρου συγχρόνου τοῖς τῶν Μυκηνῶν καὶ Τίρυνθος.

Τὸ μᾶλλον περίεργον ὅμως καὶ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον ἐν τῇ τειχοδομίᾳ τῆς Τίρυνθος εἶναι αἱ ἐν τῷ πάχει τοῦ τείχους ᾠκοδομημέναι καὶ μέχρι σήμερον σωζόμεναι δύο σύριγγες, ὧν ἡ μὲν εὕρηται ἐν τῇ μεσημβρινῇ πλευρᾷ, ἡ δ' ἑτέρα πρὸς τὸ με-

σημβρινὸν ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς· εἰς ἀμφοτέρας κατήρχοντο ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀκροπόλεως διὰ κλιμάκων λιθοκτίστων, σώζεται ὅμως σήμερον μόνη ἡ εἰς τὴν μεσημβρινὴν σύριγγα ἄγουσα (Δ), καταλήγει δ' αὕτη εἰς διάδρομον στενὸν (Γ), εἰς ὃν ἀνοίγονται πέντε δωμάτια (Β,Β)· ἡ ἄλλη σύριγξ σύγκειται ὡσαύτως ἐκ διαδρόμου (Π) καὶ ἓξ δωματίων αὕτη (Ρ,Ρ)· εἶναι δὲ τά τε δωμάτια καὶ οἱ διάδρομοι ἐστεγασμένοι κατὰ τὸν μυκηναῖον τρόπον, ὃν ἐξηγήσαμεν ἤδη, ἤτοι διὰ ψευδῶν καμαρῶν. Καὶ τούτων τῶν συρίγγων ὁ σκοπὸς φαίνεται ὅτι ἦτο νὰ φυλάττωσιν ἐν αὐταῖς τροφάς, πολεμεφόδια καὶ ἄλλα πράγματα.

Εἴπομεν ὅτι πλὴν τοῦ βασιλέως καὶ τῶν περὶ αὐτόν, οἱ λοιποὶ κάτοικοι τῶν Μυκηνῶν κατῴκουν οὐχὶ ἐν τῇ ἀκροπόλει, ἀλλ' ἔξω αὐτῆς ἐπὶ τῶν πέριξ πλευρῶν καὶ ῥάχεων, ὡς ἀποδεικνύουσι δὲ σωζόμενα λείψανα κατοικιῶν καὶ τὰ νεκροταφεῖα, κατῴκουν οὐχὶ ἐν συνεχεῖ συνοικισμῷ, ἀλλὰ κατὰ μικρὰς κώμας ἢ συστάδας οἰκιῶν διεσπαρμένας ἐπὶ καταλλήλων θέσεων. Αἱ κῶμαι αὗται ἦσαν ἀτείχιστοι καὶ κατῳκοῦντο πιθανώτατα ὑπὸ ἑνὸς γένους ἑκάστη ἤτοι ὑπὸ ἀριθμοῦ τινος οἰκογενειῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ προγόνου καταγομένων, κατ' ἀκολουθίαν συγγενῶν ἀλλήλαις. Παρ' ἑκάστην κώμην ἔκειτο καὶ τὸ νεκροταφεῖόν της, καὶ ἐπειδὴ αἱ κῶμαι δὲν ἀπεῖχον πάντοτε πολὺ ἀπ' ἀλλήλων, τὰ νεκροταφεῖα κατήντων νὰ εὑρίσκωνται μεταξὺ τῶν κατοικιῶν.

Ὑποθέτω ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἔζησαν πολὺν χρόνον οὕτω ἐν ἀγροτικῇ ἀνέσει καὶ ἐλευθερίᾳ, κατόπιν ὅμως παρέστη ἀνάγκη νὰ περιβάλωσι διὰ τείχους καὶ μέρος τοῦ ἄστεος, ἴσως διότι ἡ ἀκρόπολις δὲν ἐξήρκει πλέον ἵνα περιλαμβάνῃ μόνη ὅλον τὸν πληθυσμόν, ὅστις ἐν δειναῖς περιστάσεσιν εἰς αὐτὴν κατέφευγεν, ἴσως ὅμως καὶ διότι περὶ τὸ τέλος τῆς μυκηναίας ἐποχῆς συμφερώτερον ἐφάνη νὰ κατοικῇ τὸ πλεῖστον τοῦ λαοῦ διαρκῶς ἐν ὠχυρωμένῃ πόλει. Ὁπωσδήποτε τὸ περὶ τὸ ἄστυ τεῖχος, οὗ λείψανα ὀλίγα σώζονται, μοὶ φαίνεται ὑστερώτερον τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἀπόδειξις τούτου εἶναι αὐτὴ ἡ ἐκ μικροτέρων λίθων κατασκευή του, ἕνεκα τοῦ ὁποίου καὶ κατεστράφη

κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντελῶς, ὥστε σήμερον πολλαχοῦ οὐδὲ τὰ ἴχνη του διακρίνονται. Ἤρχιζε δὲ ἀπὸ τῆς μεσημβρινοδυτικῆς γωνίας τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως (ἐν τῷ σχεδίῳ πίν. 1 σημειοῦνται τὰ ἐν θέσει Ι λείψανα αὐτοῦ) καὶ διηυθύνετο κατ' ἀρχὰς μὲν πρὸς δυσμάς, εἶτα πρὸς μεσημβρίαν ἀπέχον οὐχὶ πολὺ τῆς ὄχθης τοῦ Χάβου καὶ κατόπιν ἔκαμπτε πάλιν πρὸς δυσμάς· ἡ μετὰ ταῦτα διεύθυνσίς του εἶναι λίαν ἀμφίβολος, ἴσως ὅμως ἐστρέφετο πρὸς βορρᾶν καὶ τὴν κορυφογραμμὴν τῆς ῥάχεως, ἐφ' ἧς σήμερον κεῖται ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ἀκολουθοῦν ἠνοῦτο πάλιν μετὰ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν αὐτοῦ. Ἴχνη πύλης τοῦ τείχους τούτου φαίνεται ὅτι σώζονται εἰς τὸ μεσημβρινώτατον μέρος αὐτοῦ παρὰ θέσιν καλουμένην Μακρὺ Λιθάρι· δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ὑπῆρχον πλείονες πύλαι εἰς διάφορα μέρη.

Ὁ Ὅμηρος καλεῖ τὰς Μυκήνας πόλιν εὐρυάγυιαν, ἔχουσαν δηλαδὴ εὐρείας ὁδούς, καὶ τὸ ἐπίθετον τοῦτο εὑρίσκομεν λίαν ὀρθὸν καὶ κατάλληλον μετὰ τὰ εἰρημένα περὶ τῶν κωμῶν, ὧν ἑκάστη συνέκειτο ἐξ ὀλίγων οἰκιῶν· διότι ἀναμφιβόλως μεταξὺ τῶν κωμῶν καὶ μεταξὺ τῶν οἰκιῶν ἔτι ὑπῆρχον εὐρεῖαι ἀγροτικαὶ ὁδοί. Ἄλλως ὅμως εἶχε βεβαίως τὸ πρᾶγμα ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς τε ἀκροπόλεως καὶ τοῦ ἄστεος, διότι ἐνταῦθα δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν οὔτε κανονικὰς οὔτε πολλὰς εὐρείας ὁδούς· τῷ ὄντι δ' ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς ἀκροπόλεως ἀνεκαλύφθησαν ὁδοὶ ἔχουσαι ἐνίοτε πλάτος μόλις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος μέτρου, παρὰ δὲ τὸν ἐκ πολυγωνικῶν λίθων πύργον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εὑρέθη δεξιὰ τῶν ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ τοῦ γράμματος Θ σημειωθέντων λειψάνων οἰκίας στενὴ λιθίνη κλῖμαξ ἐκ τριάκοντα καὶ δύο βαθμίδων μὴ ἀνήκουσα εἰς οἰκίαν, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο κλιμακωτὴ ὁδὸς οὖσα καὶ χρησιμεύουσα πρὸς ἀνάβασιν εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη τῆς ἀκροπόλεως, ὅπως καὶ σήμερον τὰς στενὰς καὶ λίαν ἀνηφορικὰς ὁδοὺς κλιμακωτὰς κατασκευάζουσιν. Οὐχ ἧττον φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως μία τοὐλάχιστον πλατεῖα ὁδός, ἐν μέρει μάλιστα καὶ ἀμαξιτή·

αὕτη ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ διηυθύνετο κατ' ἀρχὰς πρὸς μεσημβρίαν, κατόπιν δὲ πρὸς ἀνατολὰς στρεφομένη ἀνήρχετο μέχρι τῆς εἰσόδου τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς κειμένου ἀνακτόρου· τὸ πρῶτον τμῆμα αὐτῆς ἔχει πλάτος πέντε μέτρων καὶ εἶναι, καθ' ὅσον σώζεται σήμερον, ὅλως τεχνητόν, διότι ἐδράζεται ἐπὶ ἐπιχώσεως ἐκ λίθων καὶ χωμάτων, ἐφ' ὧν ἔρριψαν ἄλλους λίθους μεγάλους καὶ ἐπ' αὐτῶν στρῶμα χαλίκων χειροπληθῶν τὸ μέγεθος καὶ τέλος πάλιν ὀλίγον χῶμα· συγκρατεῖ δὲ τὴν ἐπίχωσιν ἀριστερὰ τῷ ἀνερχομένῳ, ὅπου τὸ ἔδαφος κατέρχεται ἀποτόμως, ἀνάλημμα (Ε), τοῖχος δηλαδὴ ἐκ μεγάλων λίθων κατὰ τὸν κυκλώπειον τρόπον ἐκτισμένος. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ὅτι τὸ τεχνητὸν τοῦτο τμῆμα τῆς ὁδοῦ ἔκειτο ἀρχικῶς *ἔξω τῆς ἀκροπόλεως*, ἥτις τότε ἦτο μικροτέρα, καὶ ἐχρησίμευεν ὡς *ἀνάβασις* εἰς αὐτήν· ὅταν δὲ κατόπιν περιελήφθη ἐντὸς αὐτῆς, ἀπετέλεσεν οἱονεὶ προέκτασιν ἄλλης μείζονος ὁδοῦ, ἥτις ἀπὸ τῆς παρὰ τὸ Μακρὺ Λιθάρι πύλης ἀρχομένη καὶ τὸ ἄστυ ὁλόκληρον διασχίζουσα κατέληγε πρὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων.

Πλὴν τῶν ἐντὸς τῆς πόλεως ὁδῶν ἀνάγκη ν' ἀναφέρωμεν καὶ ἄλλας, αἵτινες ἀπ' αὐτῆς ἦγον εἰς διάφορα πλησιέστερον ἢ ἀπώτερον κείμενα μέρη καὶ ὧν τὰ ἴχνη ἀνεῦρε καὶ ἐσημείωσεν ὁ ἐντολῇ τοῦ ἐν Βερολίνῳ αὐτοκρατορικοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου δύο ἀκριβεστάτους χάρτας τῶν Μυκηνῶν μετὰ κειμένου ἐκδοὺς γερμανὸς ἀξιωματικὸς Steffen. Μία τῶν ὁδῶν τούτων ἀρχομένη πιθανῶς ἀπὸ τῆς παρὰ τὸ Μακρὺ Λιθάρι πύλης ἦγεν ἐπί τινα λεπτὰ πρὸς μεσημβρίαν, διαβαίνουσα δ' ἐκεῖ τὸν Χάβον ἐπὶ κυκλωπείας γεφύρας, ἧς τὸ ἥμισυ μέχρι σήμερον σώζεται, διηυθύνετο πρὸς τὸ μίαν ὥραν τῶν Μυκηνῶν ἀπέχον Ἡραῖον, τὸν γνωστὸν ναὸν τῆς Ἥρας. Ἄλλαι τρεῖς ὁδοὶ ἤρχιζον ἀπὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ διηυθύνοντο ἡ μὲν πρώτη βορειοδυτικῶς πρὸς τὴν κοίτην τοῦ Κηφισοῦ, ἔνθεν σχιζομένη ἦγε πιθανῶς ἀριστερὰ μὲν πρὸς τὴν Νεμέαν καὶ τὸν Φλιοῦντα, δεξιὰ δὲ πρὸς τὰς Κλεωνὰς καὶ τὴν Κόρινθον· ἡ δευτέρα διὰ

τῶν ὀρέων ἄγουσα ἦτο ἡ συντομωτάτη μεταξὺ Μυκηνῶν καὶ Κλεωνῶν, ὁπόθεν πάλιν εἰς τὴν Κόρινθον κατέληγε· καὶ ἡ τρίτη, ἡ ἀνατολικωτάτη πασῶν, ὁμοίως ὀρεινὴ μέχρι τινὸς καὶ ὁμοίως εἰς τὴν Κόρινθον καταλήγουσα, διήρχετο διὰ τῆς χώρας τῶν Τενεατῶν παρὰ τὰ χωρία Ἁγιονόρι, Κλένιαις καὶ Χιλιομόδι. Αἱ ὁδοὶ αὗται εἶναι στεναί, διότι ἔχουσι πλάτος 3,50 μέτρων, καὶ εἶναι κατεσκευασμέναι εἰς τὰς πλευρὰς τῶν ὀρέων ἐπὶ κυκλωπείων κρηπιδωμάτων ἐχόντων ὀχετοὺς πολλοὺς διὰ τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς· εἰς δὲ τὰ ῥυάκια καὶ τὰς χαράδρας ὑπάρχουσι πλεῖσται γέφυραι ἐκτισμέναι καθ' ὃν τρόπον ἀνωτέρω εἴπομεν ἤτοι διὰ τῆς θέσεως τῶν λίθων οὕτω, ὥστε οἱ ἀεὶ ἐπικείμενοι νὰ προέχωσι τῶν ἀμέσως ὑποκειμένων πρὸς τὰ ἔσω· οὕτω τὰ δύο ἡμίση τῆς γεφύρας πλησιάζουσι βαθμηδὸν πρὸς ἄλληλα καὶ τέλος ἑνοῦνται διὰ μεγάλων πλακῶν· ἐπειδὴ ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ ἀνοίγματα τῶν γεφυρῶν δὲν ἠδύναντο νὰ εἶναι πολὺ μεγάλα, ἄφινον καὶ πλείονας ὀχετοὺς διευκολύνοντας τὴν διαρροὴν τοῦ ὕδατος.

Ἕνεκα τοῦ μικροῦ πλάτους τῶν ὁδῶν τούτων καὶ ἐπειδὴ οὐδαμοῦ παρετηρήθησαν *ἐκτροπαί*, πλατεῖαι δηλαδή, ὁποίας συνειθίζουν νὰ κατασκευάζωσι παρὰ τὰς στενὰς ὁδοὺς κατὰ διαστήματα καὶ ἐν αἷς γίνεται ἡ διασταύρωσις τῶν συναντωμένων ἁμαξῶν, ἐπειδὴ πρὸς τούτοις ἡ κλίσις τῶν ὁδῶν πολλάκις εἶναι μεγάλη, ὑποτίθεται ὅτι δὲν ἦσαν κυρίως ἁμαξιταί, ἀλλὰ μόνον ἱππηλάται καὶ ἡμιόνοις βαταί· οὐχ ἧττον ἅρματα ἐλαφρὰ ὑπὸ δύο ἵππων ἑλκόμενα βεβαίως ἠδύναντο νὰ βαδίσωσιν ἐπ' αὐτῶν. Καὶ τοῦτο ἀναμφιβόλως ἦτο οὐχὶ μικρὸν πρᾶγμα ἐν τῷ ὀρεινῷ καὶ δυσβάτῳ καὶ ὑπὸ πλείστων χειμάρρων διακοπτομένῳ τούτῳ τόπῳ, ἀποδεικνύει δὲ πόσον μεγάλην σπουδαιότητα ἀπέδιδον οἱ Μυκηναῖοι πρὸ πάντων εἰς τὴν μετὰ τῆς Κορίνθου εὔκολον συγκοινωνίαν, διότι τρεῖς διάφοροι ὁδοὶ ἦγον πρὸς αὐτήν. Παρά τινας τῶν ὁδῶν σώζονται ἐν ἐρειπίοις καὶ πύργοι καὶ ἄλλα ὀχυρωματικὰ ἔργα σκοποῦντα τὴν ὑπεράσπισιν αὐτῶν· ἐκ τούτων τὸ σπουδαιότατον εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς κο-

ρυφῆς τοῦ Ἁγίου Ἠλία φρούριον, τὸ ὁποῖον συγχρόνως ἐχρησίμευε καὶ ὡς σκοπιὰ μακρὰν πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις ἐποπτεύουσα καὶ ἐχθρικὰς τυχὸν ἐπιδρομὰς εἰς τοὺς ἐν τῇ πόλει ἐγκαίρως διὰ πυρῶν ἐξαγγέλλουσα. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ πύργοι, τοὺς ὁποίους ἐσχέτισε μὲν ὁ Steffen ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ του — καὶ σχετίζουσι μετ' αὐτὸν καὶ ἄλλοι — πρὸς τὰς μυκηναίας ὁδούς, οἵτινες ὅμως ἀληθῶς δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῶν Μυκηνῶν, ἀλλ' εἶναι πολὺ ὑστερώτεροι καὶ ἐκτίσθησαν ὑπὸ τῶν ἐν Ἄργει κρατούντων Δωριέων· τοῦτο ἰσχύει πρὸ πάντων περὶ τῶν πλησίον τοῦ χωρίου Φύχτια κειμένων, οἵτινες ἐκ πολυγωνικῶν λίθων ᾠκοδομημένοι ὄντες ἐφύλαττον τὰς ἀπὸ τοῦ Φλιοῦντος καὶ τῶν Κλεωνῶν εἰς τὴν Ἀργολικὴν εἰσβολάς· διότι οὗτοι δὲν φαίνονται ἀρχαιότεροι τοῦ ἕκτου π. Χ. αἰῶνος, σύγχρονα δ' αὐτῶν ὀχυρωματικὰ κτίσματα εὑρίσκονται καὶ ἐν ἄλλοις τόποις τῆς Ἀργείας, π. χ. πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Ἄργους, ἔνθα σώζεται ἡ λεγομένη πυραμὶς τῶν Κεγχρεῶν, ἥτις εἶναι ἁπλοῦς πύργος, καὶ πρὸς τὰ ὅρια τῆς Ἐπιδαυρίας παρὰ τὸ χωρίον Κοφίνι, ἔνθα ὑπάρχει φρούριον μικρὸν ἐκτισμένον ἐπὶ πετρώδους λόφου.

Ὑπολείπεται νῦν νὰ εἴπωμέν τινα περὶ *ὑδραγωγείων*, *ὑδρεύσεως* τῆς πόλεως καὶ *ὑπονόμων*. Πηγαὶ δὲν ὑπάρχουσι πολλαὶ ἐν Μυκήναις, μόνον δὲ μία ἀπέχουσα 360 μέτρα ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως ἐκχέει ἄφθονον ὕδωρ, τὸ ὁποῖον σήμερον διοχετεύεται δι' ὑδραγωγείου κάτω εἰς τὸ χωρίον Χαρβάτι· ἡ πηγὴ αὕτη εἶναι ἀναμφιβόλως αὐτὴ ἡ Περσεία, ἣν ὁ περιηγητὴς Παυσανίας ἀναφέρει ὅτι εἶδεν ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῶν Μυκηνῶν, ἐξ οὗ ἀκολουθεῖ ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του διωχετεύετο μέχρι τῆς πόλεως· πράγματι δὲ ὑπὸ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς ἀκροπόλεως, πλησιέστατα τοῦ μέρους ἔνθα τὸ σημερινὸν ὑδραγωγεῖον διέρχεται, εὑρίσκονται ἴχνη ἀρχαιοτέρου· ἀλλὰ πανάρχαιον δὲν εἶναι καὶ τοῦτο, διότι τὰ σωζόμενα ἴχνη ἔχουσι λαξευθῆ ἐπὶ ὀγκολίθων καταπεσόντων ποτὲ ἀπὸ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, εἶναι δηλαδὴ κατὰ πᾶσαν

πιθανότητα ὑστερώτερα τοῦ 468 π. Χ. Οὐχ ἧττον φαίνεται ὅτι καὶ ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ ἡ Περσεία δὲν διωχετεύετο εἰς τὴν ἀκρόπολιν — ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα καὶ διὰ τῶν τότε γνωστῶν μέσων δὲν ἦτο ἀπολύτως ἀδύνατον· ὅμως ἕνεκα δυσκολιῶν τινων, ἴσως δὲ καὶ ἕνεκα πρακτικῶν λόγων — ἵνα δηλαδὴ ἥ τε ἀκρόπολις καὶ τὸ ἄστυ εὐκόλως ὑδρεύωνται ἀπ' αὐτῆς — ὑποθέτω ὅτι ἀγομένη ἔξω παρὰ τὴν βορείαν τῆς ἀκροπόλεως πλευρὰν κατέληγεν οὐχὶ μακρὰν τῆς πύλης τῶν λεόντων.

Ἄλλη πηγή, μικρὰ μὲν ἀλλ' ἀέναος, ἀναβρύει πρὸς βορρᾶν τῆς ἀκροπόλεως ἑκατὸν περίπου μέτρα κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἀπὸ τοῦ τείχους, ταύτης δὲ τὸ ὕδωρ πιθανῶς διωχετεύετο δι' ὑδραγωγείου μέχρι τῶν προπόδων τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἔρρεεν ἐκεῖ εἰς φρέαρ βαθὺ συγκοινωνοῦν μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς ὑπογείως διὰ σύριγγος, ἣν ἀνεφέραμεν ἤδη ἀνωτέρω (σελ. 19). Ἡ σύριγξ διασχίζει τὸ πάχος τοῦ βορείου τείχους ὅλον, ἐξακολουθεῖ δ' ὑπογείως ἐκτὸς αὐτοῦ διευθυνομένη κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπ' ὀλίγον διάστημα πρὸς βορρᾶν, εἶτα δὲ πρὸς δυσμὰς καὶ κατόπιν βορειανατολικῶς· τὸ ὅλον μῆκος αὐτῆς ἔξω τοῦ τείχους εἶναι τεσσαράκοντα μέτρων περίπου, ἐπειδὴ δὲ τὸ ἔδαφος εἶναι κατωφερές, ὑπάρχουσι δεκαὲξ μὲν βαθμῖδες ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τείχους, ἄλλαι δὲ 83 ἔξω αὐτοῦ ἐκτισμέναι κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ πλακῶν, καὶ δι' αὐτῶν κατέρχεταί τις μέχρι τοῦ πέρατος τῆς σύριγγος, ἔνθα εὑρηται ἐσκαμμένον ἐν τῷ ἐδάφει τὸ φρέαρ ἢ κάλλιον εἰπεῖν ἡ φρεατοειδὴς δεξαμενή, ἥτις τετράπλευρος οὖσα ἔχει βάθος 3,70 μ. περίπου καὶ πλάτος ἑνὸς μέτρου πρὸς 0,84 μ. Μέρος τῆς σύριγγος εἶναι ἐστεγασμένον διὰ μεγάλων ὁριζοντίων πλακῶν, μέρους δ' οἱ τοῖχοι συγκλίνοντες πρὸς τὰ ἄνω διὰ προβολῆς τῶν ἀεὶ ἐπικειμένων λίθων σχηματίζουσι τὴν κυκλωπείαν καμάραν· κατὰ τὸ πέρας τῆς σύριγγος τὸ ὕψος αὐτῆς εἶναι 4,50 μέτρων, τὸ δὲ πλάτος 1,40 μ. περίπου, ἀκριβῶς δὲ ἄνωθι τῆς φρεατοειδοῦς δεξαμενῆς ὑπάρχει ἐπὶ τῆς ὀροφῆς εὐρεῖα ὀπή, εἰς ἣν κατέληγε τὸ ἐκ τῆς πηγῆς ἐρχόμενον ὑπόγειον ὑδραγωγεῖον· ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐκ τῆς σύριγ-

γος, ἐσκεπασμένης οὔσης ἄνω διὰ χώματος, ἔξωθεν οὐδὲν ἐφαίνετο, μόνον ἐὰν εἶχέ τις προηγουμένως γνῶσιν τοῦ πράγματος ἠδύνατο ν' ἀνεύρῃ καὶ ἀποτρέψῃ τὸ ὕδωρ. Τοῦ καταπληκτικοῦ καὶ ἀληθῶς κυκλωπείου τούτου ἔργου ὁ σκοπὸς εἶναι προφανής· ἐπειδὴ διὰ *τῶν τότε γνώσεων* δὲν ἠδύναντο ν' ἀναβιβάσωσι τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς εἰς τὴν ἀκρόπολιν, διωχέτευσαν αὐτὸ μέχρι τοῦ σημείου, εἰς ὃ μόνον του φυσικῶς ῥέον ἠδύνατο νὰ φθάσῃ· ἐκεῖ κατεσκεύασαν δεξαμενήν, τὴν ὁποίαν ἤνωσαν μετὰ τῆς ἀκροπόλεως δι' ὑπογείας ὁδοῦ, οὕτω δὲ ἐν καιρῷ πολιορκίας ἠδύναντο νὰ προμηθεύωνται κρυφίως ὕδωρ· καὶ ἐὰν δὲ ἡ πηγὴ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς ἐχθρούς, ἐπειδὴ ὅμως κεῖται ἱκανῶς πλησίον τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, εὐκολώτερον ἦτο νὰ ὑπερασπισθῶσιν αὐτὴν ἢ τὴν Περσείαν.

Τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς ταύτης, ἂν καὶ ἀέναον ὡς βεβαιοῦσιν οἱ νῦν κάτοικοι Μυκηνῶν, ὅμως εἶναι σήμερον ὀλίγον· ἄλλοτε πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν δασῶν βεβαίως ἦτο ἀφθονώτερον· οὐχ ἧττον εἴτε διότι καὶ τότε δὲν ἐπήρκει πάντοτε, εἴτε διότι ἐνδεχόμενον ἦτο καὶ ν' ἀποκοπῇ ἐντελῶς ὑπὸ ἐχθρῶν, ἡ σύριγξ κατεσκευάσθη οὕτω, ὥστε νὰ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς δεξαμενὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων· ἕνεκα τούτου πᾶσαι μὲν αἱ βαθμῖδες ἐχρίσθησαν διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου, τοῦ δὲ πρὸς τὸ πέρας ἡμίσεος ἐχρίσθησαν διὰ τοῦ αὐτοῦ κονιάματος καὶ οἱ τοῖχοι· ἕνεκα τοῦ αὐτοῦ δὲ λόγου βεβαίως καὶ τὸ ὕψος αὐτῆς πρὸς τὸ πέρας ἐγένετο τόσον μέγα ἤτοι 4,50 μ. Κλειομένης τῆς ὀπῆς, δι' ἧς ἔρρεε τὸ ἐκ τοῦ ὑδραγωγείου ὕδωρ, τὸ ἥμισυ τῆς σύριγγος μετεβάλλετο εἰς μεγίστην δεξαμενήν. Ὀφείλομεν ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον κονίαμα τῶν βαθμίδων καὶ τῶν τοίχων δὲν εἶναι τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, διότι τότε μόνον ἄσβεστον καθαρὰν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον μετεχειρίζοντο, ἀλλὰ προέρχεται ἐξ ἐπισκευῆς γενομένης κατὰ τὸν δεύτερον ἴσως πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ὅτε ὡς εἴδομεν ὑπῆρχεν ἡ κώμη τῶν Μυκηναίων.

Τρίτη πηγὴ ἔχουσα πολὺ ὀλίγον ὕδωρ καὶ — σήμερον τοὐ-

λάχιστον — οὐχὶ ἀέναος ἀναβρύει ἐν τῷ ῥεύματι τῆς Ἀγριοσυκιᾶς πρὸς βορρᾶν τῆς ἀκροπόλεως· αὕτη ὅμως ἀναμφιβόλως καὶ τότε μικρὰν σπουδαιότητα εἶχε.

Πολὺ μείζονα ἀξίαν διὰ τὴν ὕδρευσιν τῆς πόλεως εἶχον πλὴν τῆς Περσείας πηγῆς δύο φρέατα σωζόμενα καὶ ἐν χρήσει ὄντα μέχρι σήμερον, τὸ Ἐπάνω πηγάδι καὶ τὸ μεσημβρινώτερον τούτου κείμενον Κάτω πηγάδι.

Ἡ δὲ ἀκρόπολις πλὴν τῆς εἰς τὸ πέρας τῆς ὑπογείου σύριγγος διοχετευομένης πηγῆς εἶχε καὶ δεξαμενάς, ἐξ ὧν ὑδρεύετο· ὡς τοιαύτη εἴδομεν ὅτι ἐχρησίμευε καὶ αὐτὴ ἡ ὑπόγειος σύριγξ· ἄλλαι τέσσαρες δέ, ὧν ἡ μία τετραγωνική, αἱ τρεῖς κυκλοτερεῖς ἢ ἐλλειψοειδεῖς, κεῖνται ἐπὶ τῆς πρὸς δυσμὰς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως· δὲν δύναται ὅμως περὶ αὐτῶν νὰ βεβαιωθῇ, ὅτι ἀνήκουσι πᾶσαι εἰς τὴν μυκηναίαν ἐποχήν· ἡ μία μάλιστα, ἡ μεσημβρινωτάτη, ἥτις νῦν κατεστράφη, ἀπεδείχθη ὅτι ἦτο ἐκτισμένη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων οἰκίας τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, κατ' ἀκολουθίαν ἦτο ἐξάπαντος ὑστερωτέρων χρόνων· τὸ αὐτὸ ἰσχύει πιθανώτατα καὶ περὶ δύο ἐκ τῶν λοιπῶν τριῶν· ἡ τετάρτη, ἥτις μόλις τὸ 1890 ἀνεκαλύφθη καὶ ἥτις εἶναι ἡ μεγίστη πασῶν, εἶναι βεβαίως τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν· τὸ σχῆμά της κάτω εἶναι σχεδὸν τετράπλευρον μήκους ὀκτὼ καὶ πλάτους τεσσάρων μέτρων, ἄνω δὲ συνέρχονται οἱ δύο μακροὶ τοῖχοι τόσον, ὥστε σχεδὸν ἑνοῦνται, πλάκες δ' ἐπιτεθειμέναι ἐπὶ τῆς κορυφῆς συμπληροῦσι τὴν ἐπιστέγασιν καὶ μόνον δύο εὐρεῖαι ὀπαί, δι' ὧν τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς εἰσέρρεον καὶ ἠντλοῦντο, μένουσιν ἀνοικταί. Τὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς εἶναι 4,30 μέτρων, τὰ δ' ἐσωτερικὰ τοιχώματα αὐτῆς εἶναι ἀλειμμένα διὰ χρίσματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου προερχομένου ἐξ ἐπισκευῆς χρόνων ὑστερωτέρων· ἀρχικῶς τὸ χρίσμα βεβαίως μόνον ἐξ ἀσβέστου ἦτο.

Δὲν εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ἡ δεξαμενὴ αὕτη μετὰ τῆς σύριγγος ἦσαν αἱ μόναι, ἐν αἷς ἐπὶ τῆς μυκηναίας ἐποχῆς συνελέγοντο τὰ ὄμβρια ὕδατα, εἰς μὲν τὴν μίαν τὰ ἐκ τῶν πρὸς ἀνατολὰς

κλιτύων ῥέοντα, εἰς δὲ τὴν ἄλλην τὰ ἐκ τῶν πρὸς δυσμάς. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι εἰς τί ἐχρησίμευε φρέαρ λελαξευμένον ἐν τῷ μαλακῷ βράχῳ κείμενον εἰς τὸ κατώτατον δυτικὸν μέρος τῆς ἀκροπόλεως, ὅπου ὑπάρχουσι λείψανα οἰκιῶν προϊστορικῶν (Ζ ἐν τῷ σχεδίῳ)· τοῦτο δὲν ἐκαθαρίσθη μέχρι τοῦ πυθμένος.

Ὅπως περὶ τῆς ὑδρεύσεως, οὕτω καὶ περὶ τῆς ἀπαγωγῆς τῶν περισσευόντων ἢ ἀκαθάρτων ὑδάτων μεγάλη φροντὶς κατεβάλλετο· *ὑπόνομοι* ἀνεκαλύφθησαν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος, πολλαὶ δὲ καὶ ὑπὸ τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς οἰκίας τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν· πᾶσαι εἶναι στεναὶ καὶ χαμηλαί, ἐκτισμέναι συνήθως ἐκ πλακῶν μικρῶν καὶ ἐστεγασμέναι δι' ὁμοίων· τὰ ὕδατα ἀναμφιβόλως θὰ διέρρεον διὰ τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν τοιχωμάτων αὐτῶν, ἐὰν δὲν ἐκωλύοντο ὑπὸ χρίσματος παχέος· ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ μόνον ἐκ πηλοῦ ἢ ἐξ ἀσβέστου ἀπετελεῖτο, εὐκόλως διελύετο ἐν τῷ ὕδατι καὶ σήμερον σπανιώτατα εὑρίσκονται ἴχνη χρίσματος ἐν ταῖς ὑπονόμοις. Ἄλλαι εἶναι κατεσκευασμέναι ἐκ κεραμίδων ὀπτῶν, ὧν ἡ τομὴ ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ γράμματος Π ἀνεστραμμένου, ἦσαν δὲ καὶ αὗται ἐσκεπασμέναι διὰ λεπτῶν λιθίνων πλακῶν.

Εἴπομεν ὅτι αἱ ὑπόνομοι σκοπὸν εἶχον νὰ διοχετεύωσι τὰ ἐκ τῶν οἰκιῶν ἄχρηστα ὕδατα καὶ τὰ πλεονάζοντα τῆς βροχῆς ἔξω τῆς ἀκροπόλεως· ἕνεκα τούτου πολλαχοῦ τοῦ τείχους αὐτῆς εὑρίσκονται ὀπαί. Ἦσαν δὲ ἀναγκαιόταται αἱ ὑπόνομοι, διότι, ἐὰν δὲν ὑπῆρχον, ἕνεκα τῆς στενότητος τῶν ὁδῶν καὶ τῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεγάλης κλίσεως αὐτῶν τὰ ὕδατα ἐν καιρῷ ῥαγδαίας βροχῆς κατερχόμενα μετὰ μεγάλης ὁρμῆς ἀπὸ τῶν ὑψηλοτέρων μερῶν θὰ κατέκλυζον τὰς πλείστας τῶν οἰκιῶν καὶ θὰ ἔβλαπτον αὐτὰς σπουδαίως.

3. 'Ανάκτορα.—Οἰκίαι ἰδιωτῶν.

Τὸ ἐν Τίρυνθι τὸ 1884 ἀνακαλυφθὲν ἀνάκτορον σώζεται οὕτω, ὥστε τὸ σχέδιόν του εἶναι βέβαιον ἐν τοῖς κυρίοις καὶ διὰ τοῦτο θὰ περιγράψωμεν πρῶτον αὐτό, ὁδηγὸν ἔχοντες τὴν ἔκθεσιν τοῦ Dörpfeld, κατόπιν δὲ τὸ τῶν Μυκηνῶν, τὸ ὁποῖον δὲν σώζεται τόσον καλῶς· πλὴν τῶν δύο τούτων ἀνεκαλύφθησαν ἴχνη ἀνακτόρου τῆς αὐτῆς ἐποχῆς καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν 'Αθηνῶν, ἀλλὰ τόσον ὀλίγα, ὥστε δὲν θὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐτῶν ἐνταῦθα.

Τὸ ἀνάκτορον τῆς Τίρυνθος εἴδομεν ὅτι κεῖται ἐπὶ τοῦ νοτιωτέρου καὶ ὑψηλοτέρου τῶν τριῶν ἰσοπέδων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ἀκρόπολις· ἀπὸ τῆς ἐν τῷ ἀνατολικῷ τείχει ἀνοικτῆς εἰσόδου, περὶ ἧς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἄγει ὁδὸς διὰ τῆς ἐσωτερικῆς πύλης Θ (ὅρα τὸ σχέδιον ἐν πίν. 2) παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἀνακτόρου καὶ φθάνει πρὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ προπύλου Η, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ πύλης εὑρισκομένης ἐν τῷ μεσαίῳ τοίχῳ καὶ δύο στοῶν κειμένων τῆς μὲν πρὸ τῆς πύλης, τῆς δ' ἑτέρας ὀπίσω αὐτῆς· τὴν στέγην ἑκατέρας τῶν στοῶν ἐβάσταζον δύο ξύλινοι κίονες, ὧν αἱ ἐκ λίθου βάσεις σώζονται. Διὰ τοῦ προπύλου εἰσερχόμεθα εἰς τὸ μέγα προαύλιον Ζ, τὸ ὁποῖον ἐν μέρει περιεβάλλετο ὑπὸ στοῶν, ἐν τῇ βορείᾳ δὲ πλευρᾷ αὐτοῦ εὑρίσκομεν ἄλλο πρόπυλον (Κ) ὅμοιον τῷ πρώτῳ καὶ ὅμοιον ἐν γένει πᾶσι τοῖς ἑλληνικοῖς προπυλαίοις καὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων· διότι καὶ αὐτὰ τὰ τῆς ἀκροπόλεως τῶν 'Αθηνῶν προπύλαια ἐκ τῶν αὐτῶν οὐσιωδῶν στοιχείων ἀποτελοῦνται, ἐξ ὧν καὶ τὰ τῆς Τίρυνθος, ἤτοι ἐκ τοίχου, ἐν ᾧ ὑπάρχουσιν αἱ πύλαι ἢ ἡ πύλη, καὶ ἐκ δύο στοῶν, ὧν ἡ μὲν κεῖται πρὸ τοῦ τοίχου, ἡ δ' ἑτέρα ὀπίσω αὐτοῦ.

Διερχόμενοι τὸ ἐσωτερικὸν πρόπυλον Κ φθάνομεν εἰς τὴν αὐλὴν Λ, ἥτις εἶναι ἡ κυρία αὐλὴ τῶν ἀνδρῶν· εἰς τὰς πλευρὰς αὐτῆς εὑρίσκονται, ὅπως καὶ ἐν τῷ προαυλίῳ, στοαὶ ἀνοικταὶ πρὸς τὰ ἔσω, ἐκ τῶν κιόνων δ' αὐτῶν σώζονται πάλιν αἱ λίθιναι βάσεις μόνον. Εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς κεῖται πρὸ τῆς στοᾶς τετράγωνον κτίσμα (*a*) ἔχον ἐν τῷ κέντρῳ ὀπὴν στρογγύλην φρεατοειδῆ βάθους 0,90 μ.· τοῦτο εἶναι ἀναμφιβόλως βόθρος πρὸς θυσίας. Εἰς τὴν ἀπέναντι δὲ τοῦ βόθρου ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ τῆς αὐλῆς κειμένην στοάν, ἧς ἡ στέγη ἐπὶ δύο κιόνων ἠρείδετο, ἀνήρχοντο διὰ δύο λιθίνων βαθμίδων, καὶ διὰ τῆς στοᾶς ταύτης εἰσήρχοντο εἰς δωμάτιον, τὸ ὁποῖον εἶχε τρεῖς θύρας καὶ ἐχρησίμευεν ὡς πρόδομος ἄλλου μείζονος δωματίου (Μ) ὀπίσω τούτου κειμένου. Τὰ τρία ταῦτα, ἡ στοά, ὁ πρόδομος καὶ τὸ δωμάτιον Μ, ὡς ἀποδεικνύεται ἔκ τε τῆς θέσεως αὐτῶν καὶ πολλῶν ἄλλων τεκμηρίων, ἀποτελοῦσι τὸ κυριώτατον μέρος τοῦ ὅλου ἀνακτόρου, ἀποβλέποντες δὲ εἰς τὴν μεγάλην ὁμοιότητα αὐτῶν πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφομένων ἀνακτόρων, περὶ ἧς ὁμοιότητος καὶ κατωτέρω θὰ ὁμιλήσωμεν, δυνάμεθα νὰ τὰ ὀνομάσωμεν δι' ὁμηρικῶν ὀνομάτων· καλοῦμεν λοιπὸν *αἴθουσαν* μὲν *δώματος* τὴν στοάν, *πρόδομον* τὸ μετ' αὐτὴν δωμάτιον καὶ *μέγαρον ἀνδρῶν* τὸ δωμάτιον Μ. Τῆς αἰθούσης οἱ τοῖχοι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἦσαν πιθανῶς ἐπενδεδυμένοι διὰ σανίδων, εἰς δὲ τὸ κατώτατον μέρος τοῦ ἀριστεροῦ τῷ εἰσιόντι τοίχου ἀνεκαλύφθησαν ἐντεθειμέναι πλάκες ἐξ ἀλαβάστρου φέρουσαι γλυπτὰ κοσμήματα — ῥόδακας, ἀνθέμια, σπείρας — ποικιλλόμενα δι' ἐντεθειμένων ψήφων ἐξ ὑελώδους τινὸς μάζης χρώματος κυανοῦ· ἡ μάζα αὕτη εἶναι, ὡς παραδέχονται σήμερον πάντες, ὁ *κύανος*, ὃν ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἀλκινόου·

> χάλκεοι μὲν γὰρ τοῖχοι ἐληλέδατ' ἔνθα καὶ ἔνθα,
> ἐς μυχὸν ἐξ οὐδοῦ, περὶ δὲ *θριγκὸς κυάνοιο*.

Καὶ τὴν χρῆσίν του δὲ πρέπει νὰ ἐφαντάζετο ὁ ποιητὴς

ὁμοίαν τῇ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τῆς Τίρυνθος· διότι ὅπως οἱ χαλκοῖ τοῖχοι οὐδὲν ἄλλο σημαίνουσιν ἢ τοίχους κεκοσμημένους διὰ χαλκοῦ, οὕτω καὶ ὁ θριγκὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦτο ὅλος ἐκ κυάνου, ἀλλὰ μόνον πεποικιλμένος δι' αὐτοῦ. Τὸ σύνολον δὲ τοῦ κοσμήματος τῆς Τίρυνθος, τὸ ὁποῖον εὕρηται μετά τινων παραλλαγῶν καὶ ἐπὶ ἄλλων ἔργων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἀναμιμνήσκει τὰ τρίγλυφα καὶ τὰς μετόπας τοῦ δωρικοῦ ναοῦ καὶ δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ μεμακρυσμένη τις σχέσις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἐκείνων.

Αἱ παραστάδες τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ προδόμου ἦσαν ξύλιναι, αὐταὶ δὲ αἱ θύραι δίφυλλοι. Τὸ μέγαρον δὲν εἶχε θύραν, ἀλλὰ μόνον ἄνοιγμα θυροειδές, ὁσάκις δ' ἦτο ἀνάγκη ἐκλείετο ἴσως διὰ παραπετάσματος. Τὸ ἐμβαδὸν τοῦ μεγάρου εἶναι 115 περίπου μέτρων (11,81 πρὸς 9,75), τὴν ὀροφὴν δ' αὐτοῦ ἐβάσταζον τέσσαρες ξύλινοι κίονες, ὧν αἱ θέσεις σημειοῦνται ἐν τῷ σχεδίῳ, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔκειτο μεγάλη κυκλοτερὴς *ἑστία*, δυστυχῶς κατεστραμμένη νῦν· διακρίνεται ὅμως ἀκόμη σαφῶς ἡ θέσις αὐτῆς. Εἰς τὸν ἀριστερὸν τῷ εἰσερχομένῳ τοῖχον τοῦ προδόμου ὑπάρχει θύρα ἄγουσα διὰ χώρου στενοῦ καὶ οὐχὶ κανονικοῦ εἰς μικρὸν δωμάτιον (*6*), οὗ τὸ ἔδαφος ἀποτελεῖ μία καὶ μόνη μεγάλη πλὰξ τιτανολίθου μήκους τεσσάρων, πλάτους τριῶν καὶ ἡμίσεος μέτρων καὶ πάχους 0,70 μ., βάρους δὲ εἴκοσι χιλ. χιλιογράμμων περίπου· οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου ἦσαν ἐπενδεδυμένοι διὰ σανίδων, ἐκ τῆς κατασκευῆς του δὲ καὶ ἔκ τινος αὔλακος εὑρισκομένης εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πλακὸς βεβαιοῦται, ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς δωμάτιον λουτροῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ λουτῆρες ἦσαν πιθανώτατα πήλινοι καὶ εἶχον τὸ σχῆμα, ὡς ἐξ εὑρημάτων τινῶν ἀποδεικνύεται, τῶν σημερινῶν περίπου.

Ἀπὸ τοῦ λουτροῦ διὰ διαδρόμων (γ,γ) ἑλικοειδῶν καὶ θυρῶν διαφόρων φθάνομεν εἰς ἄλλην αὐλὴν (N) παρακειμένην τῷ μεγάρῳ τῶν ἀνδρῶν· δύναται δὲ νὰ φθάσῃ τις εἰς αὐτὴν καὶ ἀμέσως ἀπὸ τοῦ προαυλίου Z διὰ τοῦ διαδρόμου δ τοῦ ἀρχομένου

παρὰ τὸ ἐξωτερικὸν πρόπυλον Η. Ἡ αὐλὴ Ν, ἧς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν κοσμεῖ στοά, εἶναι ἡ τῆς γυναικωνίτιδος, τὸ μέγαρον δὲ τῶν γυναικῶν εἶναι μικρότερον καὶ ἁπλούστερον τοῦ τῶν ἀνδρῶν, διότι σύγκειται μόνον ἐκ δύο δωματίων, τοῦ ἐντελῶς ἀνοικτοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν προδόμου καὶ τοῦ κυρίως μεγάρου Ξ, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ μέσῳ ἔχει ἑστίαν τετράπλευρον. Ἀπὸ τοῦ προδόμου πάλιν διὰ θύρας κειμένης ἐν τῷ ἀνατολικῷ τοίχῳ ἐξήρχοντο εἰς διάδρομον καὶ δι' αὐτοῦ ἔφθανον εἰς διάφορα δωμάτια (ε, ε), ὧν ἄλλα μὲν ἐχρησίμευον ὡς θάλαμοι ἤτοι κοιτῶνες, ἄλλα δὲ ὡς ταμεῖα δηλ. ἀποθῆκαι.

Τὸ ὅλον σχέδιον τοῦ ἀνακτόρου παρίσταται οὕτω λίαν σαφὲς καὶ ἁπλοῦν, συγχρόνως δὲ καὶ πρακτικόν· σύγκειται ἐκ δύο κυρίων μερῶν, τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν μετὰ τῆς αὐλῆς του καὶ τοῦ μεγάρου τῶν γυναικῶν μετ' ἰδίας αὐλῆς· ἀμφότερα συγκοινωνοῦσιν ἀμέσως μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς Ζ, μεταξύ των δὲ καὶ διὰ διαδρόμων στενῶν καὶ ἑλικοειδῶν· παρὰ τὸ μέγαρον τῶν ἀνδρῶν κεῖται ὁ λουτρών, εἰς ὃν κατὰ τὰ ἔθιμα τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς ἤγοντο ὅπως λουσθῶσιν οἱ ξένοι, καὶ δωμάτιά τινα τῆς ὑπηρεσίας βεβαίως, παρὰ δὲ τὸ μέγαρον τῶν γυναικῶν οἱ κοιτῶνες τῶν οἰκοδεσποτῶν καὶ τῶν ἄλλων γυναικῶν καὶ τὰ ταμεῖα.

Οἱ τοῖχοι ἐκτίζοντο ἐκ λίθων μικρῶν μετὰ πηλοῦ καὶ ἐκ πλίνθων ὠμῶν· κατὰ διαστήματα ὑπῆρχον ἐν αὐτοῖς ὁριζοντίως τεθειμέναι δοκοὶ ξύλιναι, ὁποῖαι καὶ σήμερον ἔτι, *ξυλοδεσιαὶ* καλούμεναι, συνειθίζονται· ἔφερον δὲ οἱ τοῖχοι καὶ χρίσμα, πρῶτον ἐκ πηλοῦ ἀναμεμιγμένου μετ' ἀχύρων, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἄλλο ἐξ ἀσβέστου καθαρᾶς· διότι ἡ ἄσβεστος ἦτο γνωστοτάτη ἐν τῇ ἐποχῇ ταύτῃ καὶ εὐχρηστοτάτη, ἀλλὰ μόνον εἰς τὰ χρίσματα ἢ κονιάματα, οὐδέποτε δ' ὡς συνδετικὸν μέσον ἐν τῇ τοιχοδομίᾳ. Τὸ ἐξ ἀσβέστου χρίσμα ἐκοσμεῖτο πολλάκις διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν πολλὰ τεμάχια ἀνεκαλύφθησαν διατηροῦντα εἰσέτι ζωηρότατα χρώματα μέλανα, λευκά, κίτρινα, ἐρυθρὰ καὶ κυανᾶ· μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐξέχει μία τοιχογραφία

παριστῶσα ταῦρον τρέχοντα μεθ' ὁρμῆς καὶ ἄνδρα οἱονεὶ ἱπτάμενον ὑπεράνω αὐτοῦ προσπαθοῦντα νὰ τὸν κρατήσῃ.

Τὰ ἐδάφη τῶν δωματίων ἦσαν ἐπίσης κεχρισμένα διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου μετὰ μικρῶν χαλίκων ἀναμεμιγμένης, τοῦ μεγάρου δὲ τῶν ἀνδρῶν καὶ τῆς αἰθούσης αὐτοῦ τὸ ἔδαφος ἦτο καὶ κεκοσμημένον διὰ γραμμῶν ἐγχαράκτων διαιρουσῶν αὐτὸ εἰς τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἦσαν φαίνεται ἐρυθρὰ καὶ ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ στενῶν κυανῶν ταινιῶν, ἀπεμιμεῖτο δηλονότι τὸ ὅλον ποικίλματα τάπητος. Τὰ κατώφλια τῶν δωματίων ἦσαν ἢ ξύλινα ἢ λίθινα καὶ δὴ ἐξ ἑνὸς λίθου ἕκαστον, αἱ δὲ παραστάδες τῶν θυρῶν ἦσαν μὲν ξύλιναι, ἐπάτουν ὅμως συνήθως ἐπὶ βάσεων τετραγώνων 0,60 μ. περίπου ὑψηλῶν ἐκ λίθου ψαμμίτου, αἵτινες ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας των φέρουσι σήμερον ἔτι ὀπὰς πρὸς στερεωτέραν ἐγγόμφωσιν τῶν ξυλίνων δοκῶν. Καὶ οἱ κίονες ἦσαν ἐκ ξύλου, ἐπάτουν ὅμως καὶ οὗτοι ἐπὶ λιθίνων βάσεων, ἀλλὰ χαμηλῶν καὶ μὴ ἐξεχουσῶν τοῦ ἐδάφους.

Ὡς πρὸς τὰς στέγας παρατηροῦμεν, ὅτι οὔτε κεραμίδες οὔτε πλάκες ἐκ λίθου ἀνεκαλύφθησαν, ὥστε ἓν τῶν δύο πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ἢ ὅτι αἱ στέγαι ἦσαν κατεσκευασμέναι ὡς ἡλιαστήρια (δώματα, ταρράτσαι), ἢ ὅτι κεκλιμέναι οὖσαι (σαμαρωταὶ) ὡς αἱ τῶν ἑλληνικῶν ναῶν ἐσκεπάζοντο διὰ χόρτων· τὸ πρῶτον εἶναι πιθανώτερον, διότι τόσον μέγα οἰκοδόμημα ὡς τὸ ἀνάκτορον δὲν στεγάζεται καλῶς διὰ μιᾶς συνεχοῦς κεκλιμένης στέγης, ἐὰν δὲ ἕκαστον δωμάτιον εἶχεν ἰδίαν, τότε ἐξ ἀνάγκης θὰ ἐσχηματίζοντο μεταξὺ δύο τοιούτων στεγῶν ὑδρορρόαι, αἵτινες διὰ χόρτων ἀδύνατον εἶναι νὰ στεγασθῶσιν οὕτως, ὥστε νὰ μὴ διαρρέῃ δι' αὐτῶν τὸ ὕδωρ καὶ νὰ εἰσέρχηται εἰς τὰ δωμάτια. Διάφορος φαίνεται ὅτι ἦτο μόνον τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν ἡ στέγη, ἣν ὡς εἴπομεν ὑπεβάσταζον τέσσαρες ξύλινοι κίονες· ἐν αὐτῇ ὑπῆρχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀκριβῶς ἄνωθι τῆς ἑστίας ὀπαῖον, ἄνοιγμα δηλαδὴ τετράγωνον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἰδίαν στέγην, ὑψηλοτέραν τῆς τοῦ λοιποῦ δωματίου, στηριζομένην ἐπὶ μικρῶν στύλων ἴσως ἢ καὶ ἐπὶ

ἰδίων καθέτων τοίχων πατούντων ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ ἐχόντων παραθυροειδῆ ἀνοίγματα, δι' ὧν τό τε φῶς τοῦ ἡλίου ἠδύνατο ἐλευθέρως νὰ εἰσέρχηται καὶ ὁ καπνὸς τῆς ἑστίας καὶ τῶν δαδῶν νὰ ἐξέρχηται.

Τὸ ἀνάκτορον περιβάλλεται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ ἰδίου τείχους, τὸ ὁποῖον καὶ ὡς περίβολος αὐτοῦ καὶ ὡς ἀνάλημμα πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων καὶ ἰσοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους ἐχρησίμευεν.

Τοῦ δ' ἐν *Μυκήναις ἀνακτόρου* τὰ λείψανα κατέχουσι σήμερον τὸ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δυσμὰς ἥμισυ τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως (ὅρα τὸ σχέδιον), δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι ἐξετείνετο μέχρι τοῦ περὶ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς κορυφῆς τείχους, τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ ἐχρησίμευεν, ὅπως καὶ τὸ ἐν Τίρυνθι, ὡς ἀνάλημμα καὶ ὡς περίβολος τοῦ ἀνακτόρου· κατὰ τὴν μεσημβρινὴν δὲ πλευρὰν ὁ περίβολος συνέπιπτε πιθανώτατα μετὰ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως. Ἐπὶ τῆς ὑψίστης κορυφῆς ὁ βράχος εἶναι — οὐχὶ παντοχοῦ — ἐξωμαλισμένος καὶ τοῦτο εἶναι ἄλλη ἀπόδειξις, ὅτι τὸ ἀνάκτορον ἐξετείνετο μέχρις αὐτοῦ· ἀλλὰ τὰ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ἐρείπια ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας μείναντα ἐξηφανίσθησαν, τὰ δὲ πρὸς τὴν μεσημβρινὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν διεσώθησαν, διότι κείμενα τέσσαρα περίπου μέτρα χαμηλότερα τῆς ὑψίστης κορυφῆς ἐνωρὶς ἐκαλύφθησαν ὑπὸ ἐπιχώσεως. Βραδύτερον, κατὰ τὸν ἕκτον ἴσως αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ, ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῆς κορυφῆς ναὸς ἑλληνικός, οὗ τὸ κρηπίδωμα, ὅπως ἐν τῷ σχεδίῳ φαίνεται, ἐσκέπασε καὶ μέρος τῶν σωζομένων ἐρειπίων, ἄλλο δὲ μέρος κατεστράφη πιθανώτατα χάριν αὐτοῦ. Ὁ ναὸς ἐσώζετο μέχρι τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων, περίεργος δὲ εἶναι ἡ σύμπτωσις ὅτι καὶ ἐν Τίρυνθι εἶχε κτισθῆ εἰς ὑστερωτέρους χρόνους ναὸς ἐπὶ τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν, τὸ αὐτὸ δὲ συνέβη καὶ ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐν τοῖς κυρίοις ὁμοιάζει τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν πρὸς τὸ τῆς Τίρυνθος, διαφοραὶ ὅμως οὐχὶ ὀλίγαι ὑπάρχουσιν ἐν ταῖς

λεπτομερείαις προερχόμεναι πρὸ πάντων ἐκ τοῦ ἀνομοίου σχηματισμοῦ τοῦ ἐδάφους· οὕτω ἡ ἀπὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων ἐρχομένη ὁδὸς κατέληγεν οὐχὶ ἀμέσως πρὸ τῆς αὐλῆς, ἀλλὰ κάτω πρὸ τῆς εἰσόδου (ἀρ. 1 ἐν τῷ σχεδίῳ τῶν Μυκηνῶν)· δι' αὐτῆς εἰσήρχοντο εἰς χῶρον (2) ἔχοντα κατὰ τὴν βορείαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν θρανία κτιστὰ ἐκ λίθων, ὁποῖα ἀναφέρει καὶ ὁ Ὅμηρος πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ Νέστορος, κατόπιν δ' ἀνήρχοντο διὰ κλίμακος μεγάλης, ἧς σώζονται εἰκοσι καὶ δύο βαθμῖδες, εἰς τὴν αὐλήν (4)· ἡ κλῖμαξ ἔχει πλάτος 2,40 μ. καὶ ἦτο ἐστεγασμένη, αἱ δὲ βαθμῖδες, ὧν ἑκάστη εἶναι κατεσκευασμένη ἐκ τριῶν ἢ τεσσάρων πελεκητῶν πωρίνων λίθων, εἶναι ἐπικεχρισμέναι διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου ἀρκετὰ παχέος. Τὸ ὕψος ἑκάστης βαθμῖδος εἶναι μόλις 0,12 μ., ὥστε ἡ ἀνάβασις ἦτο λίαν ἄνετος.

Ἡ αὐλή, εἰς ἣν διὰ τῆς κλίμακος ἀναβαίνων εἰσήρχετό τις, εἶναι σχεδὸν τετράγωνος, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν δὲ πλευρὰν αὐτῆς κεῖται τὸ *μέγαρον* τῶν ἀνδρῶν συγκείμενον, ὅπως καὶ τὸ ἐν Τίρυνθι, ἐκ τῆς *αἰθούσης* (5), τοῦ *προδόμου* (6) καὶ τοῦ ἰδίως *μεγάρου* (7)· τῆς αἰθούσης τὴν ὀροφὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ἐβάσταζον δύο ξύλινοι κίονες, ἐπὶ τοῦ ἀπέναντι δὲ τῶν κιόνων τοίχου εὑρίσκεται ἡ θύρα τοῦ προδόμου, ἥτις ἦτο μία καὶ μονόφυλλος, ἐν ᾧ ἐν Τίρυνθι ὑπῆρχον τρεῖς δίφυλλοι, ἀπέναντι δὲ πάλιν αὐτῆς ἡ θύρα τοῦ μεγάρου, ἥτις ὡς καὶ ἐν Τίρυνθι ἐκλείετο μόνον διὰ παραπετάσματος. Τὸ μέγαρον ἔχει μῆκος 12,92 μ. καὶ πλάτος 11,50 μ., ὥστε ἦτο μεγαλείτερον τοῦ τῆς Τίρυνθος· ἐβάσταζον δὲ καὶ τούτου τὴν στέγην τέσσαρες ξύλινοι κίονες, μεταξὺ τῶν βάσεων τῶν ὁποίων σώζεται σήμερον ἔτι τὸ ἥμισυ τῆς κυκλοτεροῦς ἑστίας ἐχούσης διάμετρον 3,40 μ. καὶ ἐξεχούσης τοῦ ἐδάφους κατὰ 0,15 μ. Κατεσκευασμένη εἶναι ἡ ἑστία καθ' ὃν τρόπον κατασκευάζονται καὶ σήμερον ἐν τοῖς χωρίοις, ἤτοι ἐκ πηλοῦ πεπατημένου, ἡ *περιφέρεια* δ' αὐτῆς εἶναι κεχρισμένη διὰ πέντε ἀλλεπαλλήλων στρωμάτων κονιάματος ἐξ ἀσβέστου, ἅτινα πάντα ἦσάν ποτε κεκοσμη-

μένα διὰ γραφῶν, ἐξ οὗ ἀκολουθεῖ, ὅτι δὲν εἶναι σύγχρονα, ἀλλ' ὅτι κατὰ διαφόρους καιροὺς ἀνεκαίνιζον τὸ χρίσμα καὶ τὰς ἐπ' αὐτοῦ γραφάς. Τὸ ἔδαφος τοῦ μεγάρου εἶναι πάλιν κεχρισμένον καὶ δι' ἐγχαράκτων γραμμῶν διηρημένον εἰς τετράγωνα· παρὰ τοὺς τοίχους ὅμως περιθέει ζώνη πλατεῖα πλακόστρωτος· οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπίσης κεχρισμένοι δι' ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐκοσμοῦντο διὰ τοιχογραφιῶν διηρημένων εἰς ζώνας ὁριζοντίας, ὧν αἱ μὲν παρίστων φυτά, ὡς φαίνεται, καὶ διάφορα γραμμικὰ κοσμήματα, ἄλλαι δὲ ἀνθρώπους καὶ ἵππους. Τοῦ προδόμου τὸ ἔδαφος καὶ τὸ τῆς αὐλῆς εἶναι ἐπίσης κεχρισμένα, τὸ δὲ τῆς αἰθούσης πλακόστρωτον.

Τῆς αὐλῆς ἡ μεσημβρινὴ πλευρὰ εἶναι κατεστραμμένη, ἡ δὲ βορεία περιβάλλεται ὑπὸ τοίχου 2,40 μ. ὑψηλοῦ ἐκ πλίνθων λίθου ψαμμίτου κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον ᾠκοδομημένου· μεταξὺ δὲ τῶν λίθων σώζεται ὄχι μόνον πηλός, ἀλλὰ καὶ *ξυλοδεσιὰ*—πρᾶγμα ὅλως περιττὸν ἐνταῦθα, ἀφοῦ οἱ δόμοι εἶναι ἐξ ἑαυτῶν ὁριζόντιοι, ἐξηγούμενον ὅμως ἐκ τῆς συνηθείας. Παρὰ τὴν τετάρτην, τὴν δυτικήν, πλευρὰν τῆς αὐλῆς κεῖται δωμάτιον ἔχον καὶ τοῦτο ἑστίαν, τετράπλευρον ὅμως καὶ ἀκριβῶς ὁμοίαν ταῖς σημεριναῖς τῶν χωρικῶν. Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν δὲ γωνίαν τῆς αὐλῆς σώζονται δύο ἢ τρεῖς κτισταὶ καὶ κεκονιαμέναι βαθμῖδες κλίμακος, ἧς αἱ λοιπαὶ ἀνώτεραι ἦσαν ξύλιναι· ἦγε δ' αὕτη εἰς ἡλιαστήριον (δῶμα) ἢ δεύτερον πάτωμα κείμενον ἄνωθι τοῦ εἰρημένου δωματίου καὶ τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κλίμακος στενοῦ διαδρόμου, ὅστις ἀπὸ τῆς αὐλῆς ἄγει εἰς χῶρον ἀνοικτόν, προαύλιον ἴσως. Ἐνταῦθα ὑπῆρχε δευτέρα πύλη (10) τοῦ ἀνακτόρου προωρισμένη πιθανῶς διὰ τὴν *γυναικωνῖτιν*, ἐν ᾧ διὰ τῆς μεγάλης κλίμακος ἀνέβαινον εἰς τὴν αὐλὴν καὶ τὸν *ἀνδρῶνα*. Τῷ ὄντι δὲ τὰ πρὸς βορρᾶν τῆς αὐλῆς (4) καὶ τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν κείμενα οἰκήματα, ὧν ἐλάχιστον μέρος καθὰ εἴπομεν σώζεται, φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν τὴν γυναικωνῖτιν, ἐν ᾗ πλὴν τῆς κατοικίας τῶν γυναικῶν εὑρί-

σκοντο καὶ οἱ κοιτῶνες τῶν οἰκοδεσποτῶν καὶ τὰ ταμεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐφυλάττοντο αἱ τροφαὶ καὶ τὰ σκεύη.

Ὅπως λοιπὸν ἐν Τίρυνθι, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν δύο διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων διαμερίσματα, τὸ τῶν ἀνδρῶν καὶ τὸ τῶν γυναικῶν· μεταξύ των συνεκοινώνουν ταῦτα πρῶτον διὰ τοῦ προαυλίου καὶ δύο διαδρόμων καὶ δεύτερον διὰ θύρας κειμένης εἰς τὸν *βόρειον* τοῖχον τῆς αἰθούσης τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν[1]· ὥστε ἐνταῦθα συντομώτερον πολὺ ἢ ἐν Τίρυνθι ἠδύναντο νὰ μεταβῶσιν ἀπὸ τοῦ ἀνδρῶνος εἰς τὴν γυναικωνῖτιν.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν εἶναι ἐκτισμένοι ὅπως καὶ οἱ τοῦ τῆς Τίρυνθος, τῶν ὠμῶν πλίνθων ὅμως ἡ χρῆσις ἦτο σπανιωτέρα ἐνταῦθα· τὴν δ' ἄσβεστον μετεχειρίζοντο ὅπως καὶ οἱ Τιρύνθιοι εἰς τὰ κονιάματα τῶν τοίχων, εἰς τὰ χρίσματα τοῦ ἐδάφους καὶ εἰς ἄλλα παραπλήσια, οὐδέποτε ὅμως ὡς συνδετικὸν μέσον. Κεραμίδες δὲν ἀνεκαλύφθησαν οὐδ' ἐν Μυκήναις, ἀντ' αὐτῶν ὅμως τεμάχια στρώματος ἐκ πηλοῦ καὶ ἀσβέστου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σώζονται οἱ τύποι καλάμων ἢ ῥάβδων λεπτῶν, ἐξ αὐτῶν δ' ἐπικυροῦται, ὅτι αἱ στέγαι ἦσαν ὁριζόντιαι ὡς ἡλιαστήρια κατὰ τὸν ἐξῆς περίπου τρόπον κατεσκευασμέναι· τὴν ὀροφὴν ἀπετέλουν πυκναὶ ξύλιναι δοκοὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ δωματίου πατοῦσαι, ἐπ' αὐτῶν δ' ἔθετον τοὺς καλάμους ἢ τὰς ῥάβδους καὶ εἶτα ἐπέστρωνον δύο στρώματα, τὸ μὲν ἐκ πηλοῦ, τὸ δ' ἐξ ἀσβέστου. Τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν δὲ ἡ ὀροφὴ καὶ ἐν Μυκήναις εἶχεν ἐν τῷ μέσῳ ὀπαῖον ἤτοι ἄνοιγμα στεγαζόμενον δι' ἰδίας στέγης ὑψηλοτέρας, ὅπως καὶ τὸ τοῦ ἐν Τίρυνθι ἀνακτόρου.

Τὰ κατώφλια τῶν δωματίων ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λίθινα, αἱ δὲ παραστάδες ξύλιναι ἐπὶ βάσεων λιθίνων· αἱ ὡσαύτως ξύλιναι θύραι ἐστρέφοντο διὰ τῶν στροφίγγων των ἐντὸς κοιλοτήτων εὑρισκομένων ἐν τῷ κατωφλίῳ καὶ τῷ ὑπερθύρῳ, ὅπως ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω ὁμιλοῦντες περὶ τῆς πύλης τῶν λεόντων

[1] Ἐν τῷ σχεδίῳ δὲν ὑπάρχει σημειωμένη αὕτη, διότι ἀνεσκάφη μετὰ τὴν ἐκπόνησιν αὐτοῦ.

(σ. 16)· περὶ δὲ τῆς διακοσμήσεως τῶν θυρωμάτων αὐτὰ μὲν τὰ λείψανα τοῦ ἀνακτόρου οὐδὲν διδάσκουσιν, ὅπως οὐδὲ τὰ τοῦ ἐν Τίρυνθι, ἀνεκαλύφθη ὅμως πρὸ τριῶν ἐτῶν ἐν Μυκήναις τάφος θαλαμοειδὴς[1] ἐσκαμμένος ἐν τῷ βράχῳ καὶ ἔχων, κατ' ἀπομίμησιν βεβαίως ἀληθῶν κατοικιῶν, κεκονιαμένην τὴν πρόσοψιν τοῦ στομίου (εἰσόδου) καὶ ἐζωγραφημένην διὰ ῥοδάκων, ὡς δεικνύει ἡ ἐν πίνακι 9 ἀρ. 1 εἰκών· τὰ χρώματα τῆς ζωγραφίας εἶναι ὀλίγα καὶ ἁπλᾶ, ἤτοι μέλαν, λευκόν, ἐρυθρόν, κίτρινον, ὁ ἁρμονικὸς ὅμως συνδυασμὸς αὐτῶν[2] καὶ ἡ χάρις τοῦ σχεδίου τῶν κοσμημάτων, ἅτινα ἀναμιμνήσκουσι τὴν περικαλλῆ θύραν τοῦ Ἐρεχθείου, ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν καὶ περὶ τῆς λαμπρότητος καὶ ὡραιότητος τῶν θυρωμάτων, ἅτινα πιθανῶς ἐποικίλλοντο καὶ διὰ μεταλλίνων κοσμημάτων· διότι ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκειμένου περὶ τοῦ κυάνου παρατεθέντων δύο στίχων τῆς Ὀδυσσείας καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων, ἐν οἷς ὁ ποιητὴς ἀναφέρει χαλκᾶ κατώφλια, χρυσᾶς θύρας, ἀργυρᾶς παραστάδας καὶ ὑπέρθυρα, ἤλεκτρον καὶ ἐλέφαντα ἐν τοῖς τοίχοις, ἐξάγεται περὶ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς, ὅτι συνείθιζον νὰ ἐπενδύωσι μέρη τινὰ δι' ἐλασμάτων ἐκ μετάλλου ἢ νὰ προσηλῶσιν ἐπ' αὐτῶν κοσμήματα ἐκ πολυτίμων ὑλῶν· ὅτι δὲ καὶ ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ τῆς ὁμηρικῆς μυκηναίᾳ ἐποχῇ ἡ διακόσμησις αὕτη δὲν ἦτο ἄγνωστος, θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅταν θὰ γείνῃ λόγος περὶ τῶν θολωτῶν τάφων.

Ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὅμως τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν

[1] Καλοῦμεν οὕτω τοὺς ἐν τῷ βράχῳ λελαξευμένους τάφους, οἵτινες ἔχουσι δρόμον ἄγοντα εἰς θάλαμον ὡς ἐπὶ τὸ πολύ τετράγωνον. Ὅρα κατωτέρω ἐν τοῖς περὶ τάφων.

[2] Μὴ δυνάμενοι νὰ παράσχωμεν ἐγχρώματον εἰκόνα παραπέμπομεν τοὺς βουλομένους νὰ ἴδωσιν ἀναπαράστασιν τῆς προσόψεως τοῦ μυκηναίου τάφου μετὰ τῶν χρωμάτων της εἰς τὴν *Μυκηναίαν αἴθουσαν* τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Μουσείου· διότι αἱ πρὸς τὰ ἔσω ὄψεις τῶν δύο θυρῶν τῆς αἰθούσης ταύτης ἐζωγραφήθησαν κατ' ἀπομίμησιν τοῦ τάφου ἀκριβῶς κατὰ πάντα τὰ ἄλλα πλὴν τοῦ ἐπιστέφοντος τὸ ὑπέρθυρον κυματίου, ὅπερ μὴ σωζόμενον συνεπληρώθη κατ' εἰκασίαν. Καὶ οἱ τοῖχοι δὲ τῆς αὐτῆς αἰθούσης καὶ ἡ ὀροφὴ καλύπτονται ὑπὸ πολυχρώμων κοσμημάτων ἀντιγεγραμμένων ἐκ τοιχογραφιῶν καὶ ἄλλων ἔργων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, ὥστε δύναταί τις νὰ μορφώσῃ ἐν αὐτῇ ἰδέαν γενικὴν περὶ τοῦ πλούτου τῶν σχημάτων καὶ χρωμάτων, ὃν ἡ τότε κοσμηματογραφία ἀνέπτυξεν.

δὲν εὑρέθησαν μέταλλα προσηλωμένα ἐπὶ τῶν θυρῶν, τῶν παραστάδων καὶ τῶν τοίχων τῶν δωματίων, ὅπως δὲν εὑρέθησαν —πλὴν ὀλιγίστων— οὐδὲ *κινητὰ* ἐκ μετάλλου πράγματα, πιθανῶς διότι ἀμφότερα τὰ ἀνάκτορα ταῦτα ἐσυλήθησαν ἐντελῶς ὑπὸ ἐχθρῶν καὶ κατόπιν ἐνεπρήσθησαν· ὅτι ἐνεπρήσθησαν, ἀπεδείχθη ἀριδήλως ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς· διότι καὶ τέφρα καὶ ἄνθρακες ἔκειντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, πολλαχοῦ δέ, μάλιστα παρὰ τὰς θύρας ἔνθα ὑπῆρχε πολλὴ ξυλεία, ἀπησβεστώθησαν καὶ αὐτοὶ οἱ λίθοι τῶν τοίχων.

Ἐκ τῶν προϊστορικῶν ἀνακτόρων ἐγένετο πρῶτον δυνατὸν νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὰ ὑπὸ *τοῦ Ὁμήρου περιγραφόμενα*· διότι ἡ ὁμοιότης τούτων πρὸς ἐκεῖνα εἶναι ἐν τοῖς κυρίοις ἀναμφισβήτητος, ἀρκοῦσι δὲ βεβαίως ὀλίγαι λέξεις ὅπως καταδείξωσι τοῦτο. Καὶ ἐν τῷ ὁμηρικῷ ἀνακτόρῳ τὰ κύρια μέρη εἶναι ἡ *αὐλή*, τὸ *μέγαρον τῶν ἀνδρῶν* καὶ ἡ *γυναικωνῖτις*· τὴν αὐλὴν περιβάλλουσιν, ὅπως ἐν Τίρυνθι, στοαί, *αἴθουσαι αὐλῆς* ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καλούμεναι, ἐν αἷς φαίνεται διέτριβον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ τοῦ βασιλέως ὀπαδοὶ καὶ θεράποντες· ἐν τῇ αὐλῇ ἔκειτο καὶ ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρκείου Διός, ὅπως πάλιν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μεγάρου τῆς Τίρυνθος εὕρομεν βόθρον πρὸς θυσίας· καὶ εἶναι μὲν πιθανόν, ὅτι οἱ ὁμηρικοὶ βωμοὶ δὲν ἦσαν βόθροι, ἡ διαφορὰ ὅμως δικαιολογεῖται, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν μυκηναίων καὶ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καθ' ὡρισμένην διεύθυνσιν. Ὡσαύτως, μέρη τοῦ μεγάρου ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος αὐτὰ τὰ ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ὁρώμενα, ἤτοι στοὰν (αἴθουσαν), πρόδομον καὶ τὸ κυρίως μέγαρον, ἡ μόνη δὲ διαφορὰ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι παρ' Ὁμήρῳ ἡ πάντοτε ἡ συχνὰ αἴθουσα καὶ πρόδομος δὲν εἶναι δύο διάφοροι χῶροι, ἀλλ' εἷς μόνος καλούμενος αἴθουσα μέν, διότι ἦτο στοά, πρόδομος δέ, διότι ἔκειτο πρὸ τοῦ κυρίου δώματος. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν εἶναι οὐσιώδης, διότι καὶ ἐν Τίρυνθι τὸ μέγαρον τῶν γυναικῶν συνέκειτο ἐκ τοῦ κυρίου δωματίου καὶ ἑνὸς προκειμένου

χώρου, ὅστις καὶ αἴθουσα καὶ πρόδομος δύναται νὰ ὀνομασθῇ, ὅμοιον δ' εἶναι καὶ τὸ μέγαρον τῆς ἀμέσως κατωτέρω περιγραφομένης ἰδιωτικῆς οἰκίας τῆς παρὰ τὸν πολυγωνικὸν πύργον.

Καὶ τὸ ἐσωτερικὸν δὲ τοῦ κατ' ἐξοχὴν μεγάρου, τὸ ὁποῖον καὶ ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐποχῇ εἶναι τὸ κέντρον ὅλης τῆς οἰκίας, ἐφαντάζετο ὁ ποιητὴς οὐχὶ διάφορον τῶν μεγάρων τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν· διότι ὅπως ἐν αὐτοῖς ὑπῆρχεν ἐν τῷ μέσῳ μεγάλη κυκλοτερὴς ἑστία κειμένη μεταξὺ κιόνων, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Ἀλκινόου εἰσερχόμενος ὁ Ὀδυσσεὺς εὑρίσκει αὐτὸν μὲν καὶ τοὺς ἄλλους Φαίακας καθημένους ἐπὶ θρόνων καὶ πίνοντας, τὴν δὲ βασίλισσαν Ἀρήτην *παρὰ τὴν ἑστίαν κίονι κεκλιμένην* καὶ νήθουσαν πορφυρᾶ ἔρια. Ἴσως μάλιστα ἐν τῷ μεγάρῳ τῶν Μυκηνῶν τὸ ἔδαφος ἐπίτηδες εἶναι κεχρισμένον μὲν καὶ χρωματιστὸν κατὰ τὰ λοιπά, *πλακόστρωτον* δὲ παρὰ τοὺς τοίχους, ἵνα δηλαδὴ μὴ πατῶσιν οἱ παρὰ τοὺς τοίχους ἱδρυμένοι θρόνοι ἐπὶ τοῦ εὐκόλως τριβομένου καὶ φθειρομένου χρίσματος ἀλλ' ἐπὶ λιθίνων πλακῶν.

Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι ὁμοιότητες οὐχὶ ὀλίγαι, θ' ἀναφέρωμεν ὅμως ἐνταῦθα μίαν μόνην ἀκόμη· ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ μνημονεύει ὁ ποιητὴς πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ Νέστορος ἐν Πύλῳ θρανία ὁποῖα εἴδομεν ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἐν Μυκήναις κάτωθι τῆς μεγάλης κλίμακος· ἦσαν δὲ καὶ ἐκεῖνα ἐκ λίθου καὶ ἐπ' αὐτῶν συνείθιζε νὰ κάθηται ὁ γέρων Νέστωρ, ὅπως πρότερον ὁ πατήρ του Νηλεύς·

> ὦρνυτ' ἄρ' ἐξ εὐνῆφι Γερήνιος ἱππότα Νέστωρ,
> ἐκ δ' ἐλθὼν κατ' ἄρ' ἕζετ' ἐπὶ *ξεστοῖσι λίθοισιν*,
> οἳ οἱ ἔσαν προπάροιθε θυράων ὑψηλάων
> *λευκοὶ ἀποστίλβοντες ἀλείφατος*.

Παραθέτομεν δὲ τὸ χωρίον ὄχι μόνον χάριν τῶν θρανίων, ἀλλὰ καὶ διότι πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν ἀνακτόρων ἡ περιγραφὴ τοῦ Ὁμήρου ἦτο σκοτεινὴ καὶ ὑποθέσεις διάφοροι ἐγίνοντο περὶ τοῦ εἴδους τῆς ἀλοιφῆς, δι' ἧς ἔχριον τοὺς λίθους·

σήμερον πιθανώτατον θεωρεῖται ὅτι ἦσαν στιλπνοὶ καὶ λευκοί, διότι ἦσαν κεκονιαμένοι δι' ἀσβέστου[1].

Οὐχ ἧττον δὲν ἔλειψαν καὶ ἀρχαιολόγοι βεβαιοῦντες μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἐν Τίρυνθι ἀνακτόρου, ὅτι μεγάλαι εἶναι αἱ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφομένων διαφοραί· μίαν τούτων ἐξῆγον ἔκ τινος χωρίου τῆς Ὀδυσσείας, ἐν τῷ ὁποίῳ λέγεται, ὅτι ἐν ᾧ ὁ Ὀδυσσεὺς μετημφιεσμένος εἰς ξένον ἐπαίτην ἐκοιμᾶτο τὴν νύκτα ἐν τῷ προδόμῳ τοῦ μεγάρου τῆς οἰκίας του, ἔβλεπε τὰς δούλας ἐξερχομένας κρυφίως τῆς γυναικωνίτιδος καὶ πορευομένας εἰς συνάντησιν τῶν ἐραστῶν των. Τοῦτο ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τῆς Τίρυνθος φαίνεται τῷ ὄντι ἀδύνατον, διότι ἐκεῖ ἡ γυναικωνῖτις συγκοινωνεῖ μετὰ τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν διὰ διαδρόμου πολυπλόκου, ἐν τῷ τῶν Μυκηνῶν ὅμως εἴδομεν, ὅτι ἐν τῷ βορείῳ τοίχῳ τῆς αἰθούσης τοῦ μεγάρου ὑπάρχει θύρα μὴ σημειουμένη ἐν τῷ σχεδίῳ, δι' ἧς ἀπὸ τοῦ ἀνδρῶνος μεταβαίνει τις συντομώτατα εἰς τὴν γυναικωνῖτιν· ἐὰν λοιπὸν αἱ δοῦλαι ἤθελον νὰ ἐξέλθωσι τὴν νύκτα ἐκ τοῦ ἀνακτόρου, ἠδύναντο ἓν τῶν δύο νὰ πράξωσιν· ἢ νὰ διέλθωσι διὰ τῆς αἰθούσης τοῦ μεγάρου καὶ τῆς αὐλῆς καὶ νὰ κατέλθωσι τὴν μεγάλην κλίμακα ἢ νὰ διευθυνθῶσι πρὸς τὴν δυτικὴν πύλην, ἥτις κατ' εὐθεῖαν ἦγεν ἔξω ἐκ τῆς γυναικωνίτιδος· ἡ πρώτη ὁδὸς ἦτο μακροτέρα, ἀλλ' ἴσως καὶ ἀσφαλεστέρα, διότι ἡ δευτέρα πιθανῶς ἐπετηρεῖτο ἀγρύπνως. Οὕτω δὲ ὁ ἐν τῷ προδόμῳ ἢ τῇ αἰθούσῃ τοῦ μεγάρου κατακείμενος καὶ μὴ δυνάμενος ὑπὸ τῶν συλλογισμῶν νὰ κοιμηθῇ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἴδῃ τὰς γυναῖκας ἐξερχομένας.

Μείζων ἴσως εἶναι ἡ διαφορά, ὅτι παρ' Ὁμήρῳ, ὅπως καὶ βραδύτερον ἐν Ἀθήναις, αἱ γυναῖκες συνήθως διαιτῶνται ἐν τῷ ὑπερῴῳ, ἐν ᾧ ἐν Τίρυνθι ἡ γυναικωνῖτις κεῖται, ὅπως καὶ τῶν ἀνδρῶν τὸ μέγαρον, εἰς τὸ ἰσόγειον, ἐν Μυκήναις δὲ μόνον ἕνεκα τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους ἡ γυναικωνῖτις κεῖται ὑψηλότερον τοῦ ἀνδρῶνος. Οὐχ ἧττον κλίμακα ἄγουσαν εἰς δεύτερον πάτωμα

[1] Helbig, Das homerische Epos, ἔκδ. 2α, σ. 98.

ἢ ἡλιαστήριον εὕρομεν καὶ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τῶν Μυκηνῶν, ὑπερῷα δὲ θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω καὶ ἐν ἰδιωτικαῖς οἰκίαις, ὥστε οὐσιώδη διαφορὰν μεταξὺ προϊστορικῶν καὶ ὁμηρικῶν ἀνακτόρων κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ διαίρεσιν δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ἀλλὰ τὸ πολὺ μεταρρύθμισιν κατὰ τὰς ἀνάγκας ἐποχῆς πολὺ ὑστερωτέρας τῆς μυκηναίας. Ἄλλως δὲ ἐννοεῖται, ὅτι ὅπως τὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν δὲν ὁμοιάζουσι καθ' ὅλα πρὸς ἄλληλα, οὕτω καὶ τὰ ὁμηρικὰ δὲν ᾠκοδομοῦντο καθ' ἕνα μόνον καὶ ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις ὡρισμένον τύπον, διότι ἡ φύσις τοῦ ἐδάφους, αἱ ἀνάγκαι καὶ συνήθειαι ἑκάστου τῶν ἀνάκτων καὶ τόσοι ἄλλοι λόγοι ἠδύναντο νὰ προκαλέσωσι τροποποιήσεις τοῦ παραδεδεγμένου σχεδίου. Ἐν συνόλῳ ὅμως βεβαίως δὲν σφάλλομεν λέγοντες, ὅτι ὁ ἀναγινώσκων τὰ ὁμηρικὰ ἔπη πρέπει νὰ φαντάζηται τὰ μέγαρα τοῦ Ἀλκινόου, τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τῶν λοιπῶν ἡρώων πολὺ ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ περιγραφέντα τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν.

Κατὰ τὸν ὑψηλὸν ἐκ πολυγώνων λίθων πύργον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν ἀνεκαλύφθη *οἰκία ἰδιωτικὴ* (Θ ἐν τῷ σχεδίῳ πίν. 1) συγκειμένη, ὅπως καὶ τὰ ἀνάκτορα, ἐκ δύο διαμερισμάτων· τὸ πρῶτον ἀποτελεῖται ἐκ μικρᾶς αὐλῆς, τοῦ προδόμου καὶ τοῦ μεγάρου, τὸ δὲ ἄλλο ἐκ τριῶν ὑπογείων δωματίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε πιθανῶς δεύτερον πάτωμα προωρισμένον διὰ τὰς γυναῖκας. Κοινὸν ἀμφοτέροις τοῖς διαμερίσμασιν ἦτο μικρὸν προαύλιον, ἐξ οὗ κατέβαινον διὰ κλίμακος κτιστῆς καὶ ἐπενδεδυμένης διὰ σανίδων εἰς τὰ ὑπόγεια δωμάτια. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μεγάρου ὑπάρχει ἑστία τετράγωνος, λείπουσιν ὅμως περὶ αὐτὴν κίονες, διότι ἕνεκα τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ δωματίου δὲν ἦσαν ἀναγκαῖοι. Ἕνεκα στενοχωρίας βεβαίως στερεῖται καὶ τὸ μέγαρον αἰθούσης χωριστῆς τοῦ προδόμου. Κατὰ τὰ λοιπὰ εἶναι ἡ οἰκία ᾠκοδομημένη ὅπως τὰ ἀνάκτορα· διότι οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκ λίθων μικρῶν μετὰ πηλοῦ ἐκτισμένοι καὶ κεκονιαμένοι δι' ἀσβέστου, εἶχον δὲ καὶ κο-

σμήματα χρωματιστά· αἱ παραστάδες ἦσαν ξύλιναι ἐπὶ βάθρων ἐκ λίθου ψαμμίτου, τὸ ἔδαφος τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ μεγάρου εἶναι κεχρισμένα κ.τ.λ. Ἐκ τούτου καταφαίνεται, ὅτι ἡ οἰκία αὕτη ὄχι μόνον σύγχρονος τῶν ἀνακτόρων εἶναι, ἀλλ' ὅτι καὶ ἀνῆκε πιθανῶς εἴς τινα τῶν προϋχόντων Μυκηναίων· ἡ μεγάλη δ' ἀρχαιότης αὐτῆς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι, ὡς ἐξεθέσαμεν ἤδη ἐν σελίδι 15, ὁ ἐκ πολυγώνων λίθων πύργος εἶναι πολὺ ὑστερώτερος αὐτῆς.

Ἐν Μυκήναις ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἄλλων οἰκιῶν ἐρείπια, ὧν αἱ μὲν ἦσαν φαίνεται πενιχρόταται, ἄλλαι δὲ μετὰ μείζονος ἐπιμελείας ᾠκοδομημέναι· αὗται ἀνῆκον πιθανῶς εἰς ὀπαδοὺς τοῦ βασιλέως, ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀκρόπολις ἦτο πρὸ παντὸς φρούριον, ἐν ᾧ πολλοὶ ἄνθρωποι ὤφειλον νὰ οἰκῶσιν ἐν μικρῷ χώρῳ, δὲν δυνάμεθα ἐκ τῶν ἐρειπίων τούτων νὰ κρίνωμεν ἀσφαλῶς περὶ τῶν οἰκιῶν τοῦ δήμου· οὐχ ἧττον ἄξιον προσοχῆς εἶναι, ὅτι πολλαὶ αὐτῶν ἦσαν ὑπερῷαι, εἶχον δηλονότι δευτέραν ὀροφὴν ᾠκοδομημένην ἐπὶ ἰσογείου ἢ ὑπογείου, αὕτη δ' ἡ δευτέρα ὀροφὴ ἦτο ἡ μόνη κατοικήσιμος, διότι ἡ πρώτη οὐχὶ σπανίως στερεῖται θύρας καὶ παραθύρων· ὁσάκις δὲ τοῦτο συμβαίνει, κατέβαινον εἰς αὐτὴν φυσικῶς ἀπὸ τοῦ ὑπερῴου διὰ κλίμακος· εἰς τὸ ὑπερῷον δ' εἰσήρχοντο ἀμέσως ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, ἐὰν τὸ πρῶτον πάτωμα ἦτο ὑπόγειον· ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει φαίνεται ὅτι ἀνήρχοντο εἰς αὐτὸ ἐνίοτε διὰ μικρᾶς ξυλίνης κλίμακος. Καὶ ἐν Ἀθήναις λέγεται, ὅτι πολλαὶ τῶν ἀρχαιοτάτων οἰκιῶν, ὧν τὰ οἰκόπεδα σώζονται λελαξευμένα ἐπὶ τῶν βράχων τῆς Πνυκός, συνέκειντο ἐξ ἰσογείων στερουμένων θυρῶν καὶ ἐξ ὑπερῴων ἀμέσως ἀπὸ τῆς ὁδοῦ ἀναβατῶν.

Τὸ εἶδος τοῦτο τῶν οἰκιῶν εἶναι περιεργότατον, δὲν δύναται δὲ νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλως ἢ ὡς ἀνάμνησις ἀρχαιοτέρας ἔτι ἐποχῆς, καθ' ἣν κατεσκεύαζον τὰς οἰκίας ὑπερῴας ἕνεκα λόγων ὅλως διαφόρων· ἀλλὰ παραπέμποντες περὶ τούτου τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλιαρίου ἡμῶν, ἐξακολουθοῦμεν ἐνταῦθα τὴν περιγραφήν. Τὰ ἰσόγεια ἢ ὑπόγεια δωμά-

μάτια δὲν ἔχουσιν ἄλλην στρῶσιν ἢ τὸ χῶμα, ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς δ' αὐτῶν παρετηρήθη, ὅτι τὰ κατώτερα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως ἦσαν ἀναμεμιγμένα ὄχι μόνον μετὰ πολλῶν τεμαχίων ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ μετ' ὀστῶν διαφόρων ζώων, ἐξ ὧν ἀποδεικνύεται, ὅτι οἱ ἐν αὐτοῖς οἰκοῦντες δὲν ἦσαν πολὺ καθάριοι, ἀλλ' ἔρριπτον τὰ λείψανα τοῦ δείπνου των διὰ τῶν ὀπῶν τοῦ πατώματος εἰς τὸν κάτω χῶρον,τὸν ἰσόγειον. Τοῦτο δὲν πρέπει νά μας ἐκπλήττῃ, διότι ἐν τῇ κατὰ πολὺ νεωτέρᾳ Ὀδυσσείᾳ οἱ εὐγενεῖς μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης δὲν ἦσαν καλλίτερον συνειθισμένοι· καὶ ἐκεῖνοι τρώγοντες ἔρριπτον τὰ ὀστᾶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ ἔκειντο καὶ τὰ δέρματα τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα εἶχον σφάξει διὰ τὸ δεῖπνόν των, καὶ ἄλλα πράγματα μὴ ἀνήκοντα βεβαίως εἰς αἴθουσαν βασιλικοῦ ἑστιατορίου.

Δι' ἡμᾶς ἡ οὐχὶ καλὴ συνήθεια τῶν Μυκηναίων εἶναι καλή, διότι ἕνεκεν αὐτῆς μανθάνομεν τίνα ζῶα πρὸ πάντων ἔτρωγον· εὑρίσκονται λοιπὸν ὀστᾶ χοίρων, αἰγῶν, προβάτων, βοῶν, ἐλάφων, λαγωῶν· ἐκ δὲ θαλασσίων ζώων τὰ κελύφη πιννῶν καὶ διαφόρων ὀστρέων, οὐδέποτε ὅμως ὀστᾶ ἰχθύων. Ὁ κατάλογος θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως μακρότερος, ἐὰν τὰ ὀστᾶ ἐξητάζοντο ὑπὸ εἰδικοῦ ἐπιστήμονος, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε· καὶ οὕτω ὅμως δύναται ὡς βέβαιον νὰ θεωρηθῇ, ὅτι τὰ ὀστᾶ τῶν χοίρων (καὶ ἀγριοχοίρων) ὑπερτεροῦσι κατὰ τὸ πλῆθος τὰ τῶν ἄλλων ζώων καὶ μόνα τὰ τῶν αἰγῶν καὶ προβάτων ὁμοῦ ἐξισοῦνται πρὸς αὐτά· ἐκ τούτου συμπεραίνομεν, ὅτι τὰ περὶ τὴν πόλιν ὄρη ἐκαλύπτοντο τότε ὑπὸ δασῶν πρίνων καὶ δρυῶν, ἐν οἷς ἔβοσκον μεγάλαι ἀγέλαι τῶν ζώων τούτων, πρίνους δὲ καὶ ἀγριελαίας εἶναι πρόθυμος νὰ φέρῃ καὶ σήμερον πολλὰς ἡ τῶν Μυκηνῶν γῆ, ἀλλὰ δὲν ἀφίνουσιν οἱ ἄνθρωποι.

Ἐνίοτε ἀπαντῶσι μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ὀστᾶ ζώων, τὰ ὁποῖα πιθανώτατα δὲν ἔτρωγον, ἤτοι κυνῶν, ἴσως δὲ καὶ ἵππων· δὶς μάλιστα *νομίζω* ὅτι εὗρον καὶ ὀδόντας *ὄνου*. Ἀλλὰ περὶ τῶν δύο τελευταῖον μνημονευθέντων ζώων τὸ πρᾶγμα χρήζει ἀκόμη ἐπιβεβαιώσεως.

Τὸ πάτωμα τῆς δευτέρας ὀροφῆς τῶν οἰκιῶν ἦτο ξύλινον καὶ δὲν διέφερε κατὰ τὴν κατασκευὴν πολὺ ἀπὸ τῆς στέγης· διότι ἔθετον πιθανῶς ἁπλούστατα κορμοὺς δένδρων μετρίου πάχους καὶ διήκοντας ἀπὸ τοίχου εἰς τοῖχον τόσον πλησίον ἀλλήλων, ὥστε νὰ μὴ μένωσι μεταξύ των ἢ ὀλίγα κενά. Τὰ ἄκρα τοιούτων κορμῶν εἴδομεν ὅτι παριστῶσιν οἱ ἐπὶ τοῦ ἐπικράνου τοῦ ἐν τῷ ἀναγλύφῳ τῆς πύλης τῶν λεόντων δίσκοι, ὁμοίους δὲ θ' ἀπαντήσωμεν καὶ ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας. Περὶ τῶν στεγῶν τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν οὐδὲν γινώσκομεν· ἴσως ὅμως δὲν ἦσαν ὡς αἱ τῶν ἀνακτόρων ὁριζόντιαι, ἢ δὲν ἦσαν πάντοτε ὁριζόντιαι, ἀλλὰ πολλάκις τοὐλάχιστον ἐπικλινεῖς ἢ μόνον πρὸς τὰς δύο μακρὰς πλευρὰς (ἀετοειδεῖς, σαμαρωταὶ) ὡς αἱ τῶν ἑλληνικῶν ναῶν, ἢ καὶ πρὸς τὰς τέσσαρας πλευράς· διότι ἐν ᾧ ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς οὐδεμία ἔνδειξις προῆλθεν εἰς φῶς, ὅτι αἱ στέγαι αὐτῶν ἦσαν ὁριζόντιαι, κατεσκευασμέναι δηλαδὴ ὡς ἡλιαστήρια, θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν τῷ βράχῳ λελαξευμένων τάφων, οἵτινες προφανῶς ἀπομιμοῦνται δωμάτια πραγματικά, ἔχουσι στέγην ἀετοειδῆ. Συμπεραίνομεν λοιπόν, ὅτι κατὰ τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν ἦτο ἐν χρήσει, ἴσως μάλιστα ἐπεκράτει, ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν ἰδιωτῶν ἡ κεκλιμένη, ἐκ δοκῶν ξυλίνων κατεσκευασμένη στέγη, ἣν ἀναμφιβόλως ἐσκέπαζον διὰ χόρτων, διότι κεραμίδες ἢ πλάκες κατάλληλοι δὲν εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε. Ὁ τρόπος δὲ οὗτος τῆς στεγάσεως, ὁ συνήθης παρὰ τῷ λαῷ, πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἐθνικὸς τῶν Μυκηναίων, τὰ δὲ ἡλιαστήρια νὰ ἐγένοντο γνωστὰ αὐτοῖς ἄλλοθεν· διότι λογικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ νεωτερισμοὶ εἰσήγοντο καὶ ἐφηρμόζοντο πρῶτον ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλουσίων, κατόπιν δ' ἠκολούθει ὁ λοιπὸς λαός· τὰ δὲ ἡλιαστήρια γινώσκομεν, ὅτι καταλληλότατα ὄντα διὰ κλίματα θερμὰ καὶ ξηρὰ εἶναι καὶ ἦσαν πάντοτε ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐκεῖθεν δ' ἀναμφιβόλως εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀκόμη οἱ δύο τρόποι στεγάσεως ἦσαν ἐξ ἴσου κοινοί,

κατὰ τὸν πέμπτον ὅμως πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα ἐν Ἀθήναις σχεδὸν μόνον ἡλιαστήρια κατεσκεύαζον, αἱ δὲ ἀετοειδεῖς στέγαι, αἱ πρὸς τοὺς δύο μακροὺς τοίχους κεκλιμέναι, ἐθεωροῦντο ὡς προνόμιόν τι ἁρμόζον μόνοις τοῖς ναοῖς τῶν θεῶν· διότι τοὺς ναοὺς οὐδέποτε ἐστέγαζον δι' ἡλιαστηρίων, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ ἀετοειδὴς στέγη ἐθεωρεῖτο ὡς ἐθνικὴ καὶ καθιερωμένη ὑπὸ τῶν προγόνων. Ὁμοίως καὶ οἱ Μυκηναῖοι οὐδέποτε κατεσκεύαζον ὁριζοντίας τὰς στέγας τῶν κατ' ἀπομίμησιν τῶν οἰκιῶν λελαξευμένων τάφων, διότι βεβαίως καὶ ἐκεῖνοι τὴν ἀετοειδῆ ἐθεώρουν ὡς ἐθνικὴν καὶ ὑπὸ τῶν πατέρων καθιερωθεῖσαν. Ὅτι δὲ ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς οἰκίαις βαθμηδὸν ἐπεκράτησαν, ὅπως ἐν Ἀθήναις, τὰ ἡλιαστήρια — τοῦτο ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος ἐξάπαντος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πόλεων· διότι οἱ ἐν αὐταῖς ἐν οἰκίαις μικραῖς καὶ στενοχώροις οἰκοῦντες εἶχον ἀνάγκην τὴν μὲν ἡμέραν δροσερῶν οἰκημάτων, τὴν δὲ νύκτα εὐαέρων ὑπνωτηρίων· ἀμφότερα δὲ ταῦτα παρέχουσι τὰ ἡλιαστήρια, διότι τὴν μὲν ἡμέραν ἕνεκα τοῦ πάχους τῆς στέγης ἡ θερμότης τοῦ ἡλίου δυσκόλως εἰσδύει εἰς τὰ δωμάτια, τὴν δὲ νύκτα πάντες γινώσκομεν πόσον εὐχάριστος εἶναι ὁ ὕπνος τὸ θέρος ἐπὶ τῶν ἡλιαστηρίων. Ἐξ ἄλλου αἱ κεκλιμέναι στέγαι εἶναι ἀναγκαιόταται διὰ τὰ βορειότερα κλίματα, ἐν οἷς καὶ βροχαὶ καὶ χιόνες ἄφθονοι πίπτουσιν. Ἐν Ἑλλάδι δὲ τῇ εἰς τὸ μεταίχμιον τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς κειμένῃ ἀμφότερα τὰ συστήματα δύνανται νὰ ὑπάρξωσιν, ὅπως καὶ πραγματικῶς συνυπάρχουσιν· ἐκ τοῦ ὅτι ὅμως αἱ ἐπικλινεῖς στέγαι ἀποδεικνύονται ἀρχαιότεραι ἕνεκα τῶν τάφων καὶ ἐπικρατέστεραι ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ, ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ ἐν Μυκήναις οἰκήσας λαὸς ἐκ βορειοτέρων κλιμάτων κατῆλθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Περὶ τῆς ἐσωτερικῆς δι' *ἐπίπλων* κατασκευῆς δὲν γνωρίζομεν πολλά· βέβαιον ὅμως εἶναι, ὅτι εἶχον οἱ Μυκηναῖοι τραπέζας στρογγύλας καὶ τετραπλεύρους καὶ καθέδρας λίαν ἀνέτους μετ' ἀνακλίσεως ἡμικυκλικῆς· ἐνίοτε ὅμως φαίνεται ἀντὶ κινητῶν ἑδρῶν κατεσκεύαζον παρὰ τοὺς τοίχους τῶν δωματίων χα-

μηλὰ θρανία, κτιστὰ ἐκ λίθων καὶ πηλοῦ, τὰ ὁποῖα ἐννοεῖται ἐπέστρωνον δι' ὑφασμάτων ἢ δερμάτων· τοιαῦτα θρανία, ὅμοια πρὸς τὰ τουρκικὰ *μερτέρια*, σώζονται ἔν τινι τῶν δωματίων τῆς γυναικωνίτιδος τοῦ ἐν Μυκήναις ἀνακτόρου, ἤκουσα δ' ὅτι συνειθίζονται παραπλήσια καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ καλοῦνται *τοιχάλια*. Περὶ ἄλλων ἐπίπλων δὲν γινώσκομεν, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι εἶχον κιβώτια, κλίνας καὶ τὰ τοιαῦτα.

Ἀκριβέστεραι εἶναι ὁπωσοῦν αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῶν *σκευῶν* τῆς τε καθ' ἡμέραν χρήσεως καὶ τῶν πολυτελεστέρων καὶ μᾶλλον πρὸς ἐπίδειξιν προωρισμένων· διότι ἐξ ὑλῶν στερεωτέρων καὶ μὴ εὐκόλως ὑπὸ τοῦ χρόνου φθειρομένων κατεσκευασμένα ὄντα τὰ σκεύη διετηρήθησαν πολλάκις μέχρις ἡμῶν ἄρτια. Ἐκ τῶν μετάλλων μετεχειρίζοντο εἰς τὴν κατασκευὴν σκευῶν τὸν χρυσόν, τὸν ἄργυρον, τὸν χαλκὸν καὶ τὸν μόλυβδον· ὁ σίδηρος ἦτο μὲν καὶ τότε γνωστός, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ὑστερωτέραν περίοδον τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, ἀλλ' ἦτο φαίνεται τόσον σπάνιος, ὥστε μόνον εἰς κοσμήματα μετεχειρίζοντο αὐτόν· διότι μέχρι τοῦδε τετράκις ἢ πεντάκις μόνον ἔχει εὑρεθῇ τὸ μέταλλον τοῦτο μετὰ πραγμάτων μυκηναίας ἐποχῆς, πάντοτε δ' ἐν μορφῇ *δακτυλίων*. Ἐκ τῶν λοιπῶν μνημονευθέντων μετάλλων ὁ μόλυβδος ἦτο ἀναμφιβόλως τὸ εὐθηνότατον, διότι εὑρίσκομεν ἐξ αὐτοῦ κατεσκευασμένους πίθους μεγάλους ἔχοντας ὕψος μέχρις ἑνὸς μέτρου, οἵτινες ἐχρησίμευον πρὸς διατήρησιν πρὸ πάντων καρπῶν δημητριακῶν.

Καίπερ εὐθηνότατος ὁ μόλυβδος, ὅμως ἕνεκα τῆς ἰδιαιτέρας συστάσεώς του ἐξ ἀνάγκης ἦτο χρήσεως περιωρισμένης καὶ διὰ τὰς πλείστας χρείας των οἱ ἄνθρωποι μετεχειρίζοντο τότε τὸν χαλκὸν καὶ δὴ ἢ καθαρὸν ἢ κεκραμένον μετὰ κασσιτέρου κατ' ἀναλογίαν δέκα ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν περίπου (ὀρείχαλκον)· ὁ τελευταῖος εἶναι ὡς γνωστὸν πολὺ σκληρότερος τοῦ καθαροῦ καὶ ἠδύνατο ἐν τοῖς πλείστοις ν' ἀναπληρώσῃ καὶ τὸν σίδηρον, ἕνεκα τούτου μετεχειρίζοντο αὐτὸν πολὺ συχνότερον ἢ τὸν κα-

θαρόν· καὶ ἡμεῖς ὁσάκις ἐν τοῖς κατωτέρω ἀναφέρομεν χαλκόν, τοῦτον κυρίως, τὸν σήμερον οὐχὶ λίαν ὀρθῶς ὀρείχαλκον λεγόμενον, ἐννοοῦμεν. Ἐξ αὐτοῦ λοιπὸν κατεσκευάζοντο πάντα τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ μαχαίρια, ἀγγεῖα διαφόρων εἰδῶν ἤτοι λέβητες, κρατῆρες, πρόχοοι, φιάλαι, τρίποδες ἰδίου σχήματος, κοχλιάρια μεγάλα καὶ ἄλλα· ἔνια τούτων φέρουσι καὶ κοσμήματα σπειροειδῆ, μία δὲ πρόχους ἔχει περὶ τὸν ὦμον ζώνην ἐκτύπων κεφαλῶν βοῶν, ἐπὶ δὲ τῆς λαβῆς ὁμοίας κεφαλὰς ἐγχαράκτους. Ἐκ τῶν δύο δὲ πολυτιμοτέρων μετάλλων, τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου, κατεσκεύαζον, ὡς εἶναι εὐνόητον, μόνον μικρότερα ἀγγεῖα, ἰδίως ποτήρια, φιάλας, οἰνοχόας, ἐπιδεικνυόμενα ἐν ταῖς θυσίαις καὶ τοῖς συμποσίοις. Δύο εἰκόνας χρυσῶν ἀγγείων ὅρα τὴν μὲν πίν. 4 ἀρ. 2, τὴν δ' ἑτέραν κατωτέρω ἐν τῷ περὶ τέχνης κεφαλαίῳ, ἑνὸς δ' ἀργυροῦ πίν. 4 ἀρ. 3.

Ὡσαύτως συνειθίζοντο πολὺ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὰ *λίθινα* σκεύη· οὕτω ἔχομεν δοχεῖα λίθινα σχεδὸν σφαιρικά, μεγέθους μετρίου, τὰ ὁποῖα φαίνεται ἐκρέμων διὰ σχοινίων ἀπὸ τῶν τοίχων ἢ τῆς ὀροφῆς, διότι ἀντὶ λαβῶν ἔχουσιν εἰς τὴν γάστραν δύο μικρὰς διατρήτους ἐξοχάς· ἄλλα στεροῦνται τῶν ἐξοχῶν, εἶναι ὅμως μᾶλλον ἐπιμήκη καὶ κομψότερα καὶ φέρουσιν αὐλακώσεις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καθέτους· ἔπειτα ἔχομεν μεγαλείτερα ἀγγεῖα λίθινα ὕψους μέχρις ἡμίσεος μέτρου καὶ πλέον· ἔχομεν φιάλας μεγάλας κοσμουμένας μάλιστα τὰ χείλη καὶ δι' ἀναγλύπτων σπειροειδῶν ἢ ἄλλων κοσμημάτων· ἔχομεν τέλος —τὸ ὡραιότατον ἴσως πάντων τῶν λιθίνων— μικρὰν πυξίδα μετὰ πώματος κοσμουμένην ὑπὸ ἀναγλύπτων πολυπόδων μεγάλης τέχνης καὶ ἐπιμελείας. Ἐξ ἄλλων δὲ σκευῶν χρήσεως οἰκιακῆς ἀναφέρομεν λεκάνας τινὰς ἀβαθεῖς ἐχούσας συνήθως τρεῖς χαμηλοὺς πόδας, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ προχοὴν εἰς τὸ χεῖλος· ἡ χρῆσις αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή, πιθανῶς ὅμως ἔτριβον ἐν αὐταῖς διὰ μικρῶν στρογγύλων ἢ κωνικῶν λίθων διάφορα πράγματα.

Εἰς τὰ λίθινα σκεύη πρέπει νὰ καταλέξωμεν βεβαίως καὶ τὰ

ἐξ ἀλαβάστρου, ὁποῖα ὄχι ὀλίγα εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε, ἰδίως ἀγγεῖα· μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχει τὸ ἐν πίν. 4 ἀρ. 1 εἰκονιζόμενον, τὸ ὁποῖον ἕνεκα τοῦ κομψοῦ σχήματος, ἰδίως τῶν λαβῶν του, καὶ ὡς σημερινὸν ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ.

Ἡ κοινοτέρα ὕλη ὅμως, ἐξ ἧς κατεσκεύαζον ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ἐν γένει οὕτω καὶ οἱ Μυκηναῖοι τὰ πλεῖστα τῶν σκευῶν των, ἦτο ὁ *πηλός*, τὰ δὲ τεμάχια πηλίνων ἀγγείων, τὰ ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν εἰς φῶς ἐλθόντα, ἠδύναντο νὰ πληρώσωσιν οἰκίαν· διότι ἐκ πηλοῦ ἦσαν τότε ὄχι μόνον τὰ κοινὰ σκεύη, πίθοι, δοχεῖα διάφορα, λουτῆρες, χύτραι, τηγάνια καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ λεπτότερα ἐπιτραπέζια—ὁσάκις δὲν ἦσαν ἐκ μετάλλου—τὰ ὁποῖα ἡμεῖς σήμερον ἐξ ὑάλου κατασκευάζομεν, ἤτοι ποτήρια, οἰνοχόαι, στάμνοι καὶ ἄλλα ποικιλωτάτων σχημάτων καὶ χρήσεων. Ἐκ τούτων τὰ μὲν μαγειρικὰ καὶ τὰ παρεμφερῆ τούτοις εἶναι ἁπλᾶ, ἄνευ οὐδενὸς κόσμου· οἱ πίθοι ὅμως φέρουσι πολλάκις ἐντύπους ῥόδακας ἢ ἄλλα κοσμήματα, διότι οὐχὶ σπανίως ἔκτιζον αὐτοὺς μέχρι τοῦ ἡμίσεος ὕψους ἐν ταῖς αὐλαῖς ἢ καὶ τοῖς κατοικησίμοις δωματίοις καὶ ἦσαν ὁρατοὶ τοῖς ἐπισκέπταις, τῶν δὲ λοιπῶν, τῶν εἰς τὰς τραπέζας χρησίμων καὶ τῶν παραπλησίων τούτοις, ἡ ἐπιφάνεια εἶναι συνήθως ἢ μόνον λελειασμένη ἢ καὶ διὰ λεπτοῦ στρώματος ἀλοιφῆς μελαίνης, λευκῆς ἢ ὑπερύθρου παρεσκευασμένη, ἐπ᾽ αὐτῆς δ᾽ ὑπάρχουσι κοσμήματα ποικίλα ἐρυθρά, καστανᾶ καὶ σπανιώτερον λευκά. (Δείγματα ὅρα πίν. 4 ἀρ. 5, 7, 8). Ἀλλὰ περὶ τῆς ἀγγειογραφίας τῶν Μυκηναίων θὰ ὁμιλήσωμεν καὶ κατωτέρω.

Μετὰ τὰ πήλινα ἀγγεῖα ἀναφέρομεν τὰ ὀλίγα *ὑάλινα*, τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦδε ἀνεκαλύφθησαν· καλοῦμεν δὲ ταῦτα ὑάλινα οὐχὶ ἐντελῶς ὀρθῶς, διότι ἡ ὕλη των δὲν εἶναι ὅ,τι ἡμεῖς κυρίως ὕαλον καλοῦμεν, ἀλλ᾽ ἀδιαφανὴς ὑελώδης μάζα, ἐξ ἧς οἱ Μυκηναῖοι κατεσκεύαζον πρὸ πάντων πολλὰ μικρὰ κοσμήματα χυτά, ἐνίοτε ὅμως καὶ ποτήρια· ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲν ἐξ αὐτῶν εὑρέθη μέχρι τοῦδε ἐντελῶς ἄρτιον, ἐκ δὲ τῶν λειψάνων

αὐτῶν δυνάμεθα μόνον νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι τινὰ τοὐλάχιστον εἶχον σχῆμα ἐπίμηκες πλατυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω καὶ οὐχὶ ἀνόμοιον τοῦ τῶν σημερινῶν κοινῶν ποτηρίων, ἦσαν δὲ χρώματος πρασινωποῦ ἢ λευκοῦ καὶ ἔφερον μέλανα ἢ κίτρινα γραμμικὰ κοσμήματα.

Ὑπολείπονται ἀκόμη δύο εἰδῶν σκεύη, τὰ ἐκ *ξύλου* καὶ τὰ ἐξ *ἐλέφαντος*· περιττὸν βεβαίως νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐκ ξύλου ἦσαν πολλὰ σκεύη καὶ κοινότερα καὶ πολυτελέστερα, ἀλλ' ὡς εἶναι εὐνόητον ταῦτα δὲν ἐσώθησαν—πλὴν μιᾶς ἢ δύο πυξίδων—μέχρις ἡμῶν. Ἐξ ἐλέφαντος δὲ εὑρέθησαν ὡσαύτως δύο ἢ τρεῖς πυξίδες, ὧν μία μετὰ πώματος, κεκαλυμμέναι τὰς ἐπιφανείας ὑπὸ ἀναγλύπτων ζώων ἢ ἀνθρώπων καὶ γρυπῶν. Μείζονα ὅμως σπουδαιότητα εἶχεν ὁ ἐλέφας ἐν τῇ μικροτεχνίᾳ τῶν Μυκηναίων ὡς κοσμηματικὸν μέσον σκευῶν ἐξ ἄλλης ὕλης καὶ πρὸ πάντων ξύλου· διότι ὅπως ἐπὶ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς καὶ βραδύτερον συνείθιζον νὰ ποικίλλωσι τὰ ξύλινα ἔπιπλα καὶ σκεύη δι' ἐλεφαντίνων κοσμημάτων, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς μυκηναίας· ἐν τοῖς τάφοις δὲ ἰδίως ἔχουσιν ἀνακαλυφθῇ πλεῖστα τοιαῦτα, ταινίαι, κιονίσκοι, πλάκες μικραί, δίσκοι, κομβία καὶ λοιπὰ ποικιλωτάτων σχημάτων, τὰ ὁποῖα ἢ πάντα ἢ τὰ πλεῖστα ἀναμφιβόλως ἦσάν ποτε ἐντεθειμένα καὶ ἐγκεκολλημένα ἢ προσηλωμένα ἐπὶ διαλυθέντων ξυλίνων σκευῶν· αἱ ταινίαι καὶ αἱ πλάκες φέρουσι πολλάκις ἀναγλύπτους—σπανιώτερον ἐγχαράκτους—μορφὰς ἀνθρώπων ἢ ζώων.

Ἑνὸς σκεύους δὲν ἐμνήσθημεν μέχρι τοῦδε, ἂν καὶ εἶναι ἐκ τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐν πάσῃ οἰκίᾳ, τοῦ *λαμπτῆρος*· ἀφήσαμεν δὲ τοῦτο τελευταῖον, διότι ὁ περὶ αὐτοῦ λόγος ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ περιλάβῃ καὶ ὅσα ἐν γένει περὶ φωτισμοῦ τῶν οἰκιῶν γινώσκομεν. Ἀνωτέρω ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν ἀνακτόρων δὲν ἀνεφέραμεν παράθυρα, διότι ἀγνοοῦμεν ἐὰν ὑπῆρχον τοιαῦτα ἢ ὄχι· τὰ μέγαρα ἠδύναντο νὰ φωτίζωνται τὴν ἡμέραν ἐπαρκῶς ἀπὸ τῆς ἀνοικτῆς θύρας καὶ τοῦ ἐν τῇ ὀροφῇ ὀπαίου, ὥστε δὲν εἶχον ἀνάγκην παραθύρων· τὰ στερούμενα ὅμως ὀπαίων δωμά-

τια ἐν τοῖς ἀνακτόροις καὶ ταῖς ἰδιωτικαῖς οἰκίαις πιθανὸν εἶναι ὅτι εἶχον ὀπάς τινας ἐν τοῖς τοίχοις, οὐχὶ βεβαίως μεγάλας, δι' ὧν εἰσήρχοντο αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου· πάντως ὅμως τὰ δωμάτια ταῦτα δὲν ἦσαν πολὺ φωτεινὰ τὸν χειμῶνα, ὅτε ὁ ἄνεμος καὶ τὸ ψῦχος ἠνάγκαζον τοὺς ἐνοίκους νὰ κλείωσι τὰς θύρας. Τότε ἐφωτίζοντο μόνον διὰ τοῦ ἐν τῇ ἑστίᾳ καίοντος πυρός, ὅπως σήμερον αἱ στερούμεναι ὑάλων οἰκίαι τῶν χωρικῶν. Τὴν νύκτα δὲ εἶχον τὰς δᾳδας, ἁπλᾶ ξύλα πεύκης ἄνευ ἄλλης παρασκευῆς ἢ καὶ παρεσκευασμένα πως ἐν εἴδει λαμπάδων· τὸ τελευταῖον πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἕνεκα τῆς μορφῆς τῶν λαμπτήρων, οἵτινες ἔχουσιν ἀνακαλυφθῇ πλείονες τὸν ἀριθμὸν ἐν Μυκήναις, ἐν Τίρυνθι καὶ ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Ἀθηνῶν· πάντες εἶναι πήλινοι καὶ ἔχουσι σχῆμα σωλῆνος διερχομένου διὰ τοῦ κέντρου δίσκου ἢ φιάλης ἀβαθοῦς· τὸ πρὸς τὰ ἄνω ἥμισυ τοῦ σωλῆνος εἶναι κοῖλον καὶ εἰς αὐτὸ ἐνεπηγνύετο τὸ ἄκρον τῆς δᾳδός, τὸ δὲ κάτωθι τοῦ δίσκου ἥμισυ ἐχρησίμευεν ὡς λαβή· ὁμοιάζουσι δηλαδὴ πρὸς τὰ σημερινὰ ἁπλᾶ κηροπήγια, ἔχουσιν ὅμως τὴν λαβὴν κάτω. Ὁ γῦρος τοῦ δίσκου ἐκώλυε τοὺς ἀπὸ τῆς καιομένης δᾳδὸς πίπτοντας ἄνθρακας νὰ καίωσι τὴν χεῖρα τοῦ κρατοῦντος τὸν λαμπτῆρα.

Πλὴν τούτων οὐδὲν ἄλλο σκεῦος φωτισμοῦ ἐγένετο γνωστὸν μέχρι τοῦδε, φαίνεται δὲ ἄπορον πῶς δὲν ἐσκέφθησαν νὰ χρησιμοποιήσωσι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ λίπος τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα ἔσφαζον πρὸς τροφήν των· περὶ τοῦ ἐλαίου δὲν λέγομέν τι, ἂν καὶ δὲν παραδεχόμεθα τὴν γνώμην, ὅτι τοῦτο ἦτο ἄγνωστον ἐν Ἑλλάδι· ἴσως ὅμως ἦτο ἀκόμη σπάνιον· πυρῆνες ἐλαιῶν εὑρέθησαν καὶ ἐν Μυκήναις καὶ ἐν Τίρυνθι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀγρία ἐλαία εἶναι αὐτόχθων ἐν Ἑλλάδι καὶ φέρει πολλάκις καρπὸν ἄφθονον, ἐξ οὗ ἠδύνατο βεβαίως νὰ παραχθῇ καλὸν ἔλαιον. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν τὸ ἔλαιον ἦτο ἄφθονον ἐν Συρίᾳ, ἐν Θήρᾳ δὲ ἐν ἐρειπίοις οἰκιῶν παναρχαίων, ἐν οἷς πολλὰ τεμάχια μυκηναίων ἀγγείων εὑρέθησαν, ἀνεκαλύφθη συσκευή τις λιθίνη, ἥτις ὑπετέθη ὅτι πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς ἐλαιο-

πιεστήριον. Ὥστε ἄγνωστον μὲν δὲν θὰ ἦτο τὸ ἔλαιον, ἴσως ὅμως, ὡς εἴπομεν, οὐχὶ λίαν κοινόν· ἀλλὰ ζῶα, καὶ μάλιστα χοίρους, ἔτρεφον καθ' ἃ εἴδομεν πολλά, λίπος δὲ ζώων μεταχειρίζονται πρὸς φωτισμὸν λαοὶ πολὺ τῶν Μυκηναίων ὑπολειπόμενοι κατὰ τὸν πολιτισμόν. Παραδοξότερον δ' ἀκόμη εἶναι, ὅτι καὶ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι δὲν ἀναφέρονται οὔτε τὸ ἔλαιον οὔτε τὸ λίπος ὡς φωτιστικαὶ ὕλαι, ἀλλὰ μόνον αἱ δᾷδες· καὶ ὅμως εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτον ὅτι οἱ Ἴωνες μέχρι τέλους τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς μόνον διὰ δᾳδῶν ἐφώτιζον τὰς οἰκίας των.

Ἐὰν ἀνακεφαλαιοῦντες νῦν τὰ εἰρημένα ἀναπαραστήσωμεν ἐν τῇ φαντασίᾳ ἡμῶν τὴν ὄψιν τῆς οἰκίας ἑνὸς τῶν ἀνάκτων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, βεβαίως ἡ ἐξ αὐτῆς ἐντύπωσις ἡμῶν ἐν πολλοῖς θὰ εἶναι λαμπρά. Μέγαρον εὐρύχωρον, οὗ ἡ ὀροφὴ βαστάζεται ὑπὸ τεσσάρων κιόνων, μεταξὺ αὐτῶν ἡ μεγάλη κυκλοτερὴς ἑστία μεθ' ὡραίων πολυχρώμων κοσμημάτων· ἔδαφος κεχρισμένον καὶ διὰ γραμμῶν εἰς χρωματιστὰ τετράγωνα διηρημένον· τοῖχοι κεκαλυμμένοι ὑπὸ τοιχογραφιῶν διατεθειμένων εἰς ζώνας, ὧν ἄλλαι μὲν παριστῶσι φυτὰ ἢ γραμμικὰ κοσμήματα, ἄλλαι σκηνὰς ἐκ τοῦ πολεμικοῦ ἢ θηρευτικοῦ βίου τῶν ἡρώων· ἐπὶ τῶν θυρῶν καὶ ἄλλων μερῶν κόσμος μεταλλικὸς προσηλωμένος· ἔπειτα κινητὰ ἔπιπλα ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὴν ποικιλίαν ταύτην, ἤτοι τράπεζαι καὶ εὐρύχωροι ξύλιναι ἕδραι πεποικιλμέναι ἴσως διὰ χρυσῶν, ἀργυρῶν, χαλκῶν καὶ μάλιστα ἐλεφαντίνων κοσμημάτων, ἐπεστρωμέναι δὲ ἀναμφιβόλως δι' ὑφασμάτων ἢ δερμάτων· ἀγγεῖα χρυσᾶ, ἀργυρᾶ καὶ χαλκᾶ, ὑάλινα καὶ ἀλαβάστρινα, λίθινα καὶ πρὸ πάντων πήλινα, διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, ἔνια, ὡς τὰ ἐκ Βαφειοῦ χρυσᾶ ποτήρια, μετὰ παραστάσεων θαυμασίας ζωηρότητος καὶ καλλονῆς—ταῦτα πάντα προέδιδον ἀναμφιβόλως πλοῦτον, εὐμάρειαν, χλιδὴν καὶ καλαισθησίαν λίαν ἀνεπτυγμένην.

Ἀφ' ἑτέρου ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν καὶ ὅ,τι εἴπομεν περὶ τοῦ πλήθους τῶν ὀστῶν τῶν εὑρεθέντων ἐν πλείσταις τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν· ἐξ ἐκείνων ἐσχηματίσαμεν ἰδέαν

ὄχι καλὴν περὶ τῆς καθαριότητος τοῦ μυκηναίου λαοῦ, τοῦτο δ' ἐν ἥττονι μὲν μέτρῳ, ὁπωσδήποτε ὅμως θὰ ἰσχύῃ καὶ περὶ τῶν βασιλέων. Καὶ εἰκάζομεν τοῦτο ὄχι μόνον ἀναλογιζόμενοι, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ εὐπατρίδαι δὲν θὰ διέφερον πολὺ τοῦ δήμου οὔτε κατὰ τὴν μόρφωσιν οὔτε κατὰ τὸν τρόπον τοῦ ζῆν, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὅσων εἴδομεν ὅτι συνέβαινον εἰς χρόνους πολὺ τῶν μυκηναίων ὑστερωτέρους ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Ὀδυσσέως. Ἄλλως ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν αὐτὴ ἡ ἔλλειψις ἀληθῶν καπνοδοχῶν καὶ ὁ ἐν καιρῷ νυκτὸς φωτισμὸς τῶν μεγάρων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοὐλάχιστον διὰ δᾳδῶν καπνιζουσῶν εἰς ἡμᾶς τοὺς νῦν ζῶντας δὲν φαίνεται συμβιβαζόμενος πρὸς τὴν πολυτέλειαν τῶν ἐπίπλων καὶ σκευῶν καὶ τὸν πλοῦτον τῶν τοιχογραφιῶν. Τοιαύτας ὅμως ἀντιθέσεις ἐν τῷ βίῳ καὶ τοῖς ἤθεσι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θὰ ἐβλέπομεν βεβαίως πλείστας ἄλλας, ἐὰν αἱ γνώσεις ἡμῶν ἦσαν πληρέστεραι. Ἐνταῦθα σημειοῦμεν μίαν ἔτι, διότι εἶναι λίαν χαρακτηριστική· φαίνεται δηλαδὴ βέβαιον, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι, οἱ δυνάμενοι, ὡς εἴδομεν καὶ θὰ ἴδωμεν ἀκόμη, νὰ μετακινῶσι βάρη ἀπίστευτα, οἱ τόσον προωδευμένοι ἐν ταῖς τέχναις, δὲν εἶχον ἀνακαλύψει ἔτι τὸν χειρόμυλον, τὸν κοινότατον καὶ σήμερον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ἔτριβον τοὺς κόκκους τοῦ σίτου μεταξὺ λίθων, ὅπως τρίβομεν ἡμεῖς τὸ ἅλας· δύναται δ' ἕκαστος νὰ φαντασθῇ πόσος κόπος καὶ πόσος χρόνος ἀπῃτοῦντο πρὸς παρασκευὴν τῆς διὰ μίαν οἰκογένειαν ἀναγκαίας τροφῆς.

4. Ἐσθὴς καὶ ὅπλα.

Ἐσθής.— Συχνότατα παριστῶνται ἐπὶ τῶν μνημείων οἱ ἄνδρες φοροῦντες *περίζωμα* περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ τὰ αἰδοῖα, γυμνοὶ δὲ κατὰ τὰ λοιπά· ἄλλοτε φοροῦσι πλὴν τοῦ περιζώματος καὶ πέδιλα εἰς τοὺς πόδας περιδεδεμένα περὶ τὰς κνήμας δι' ἱμάντων· οὕτως εἶναι ἐνδεδυμένοι οἱ ἄνδρες ἐπὶ τῶν χρυσῶν ἐκ Βαφειοῦ ποτηρίων (πίν. 10). Τὸ περίζωμα ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, τοῦ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 2 εἰκόνι, φαίνεται ὅτι εἶναι μικρὸν τεμάχιον ὑφάσματος συγκρατούμενον περὶ τὴν ὀσφὺν διὰ ζώνης, πίπτον δὲ μακρότερον ὀπίσω καὶ εἶτα ἀνελκυόμενον κάτωθεν μεταξὺ τῶν σκελῶν καὶ συναπτόμενον ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ πάλιν μετὰ τῆς ζώνης. Ὁμοία εἶναι καὶ ἡ ἐσθὴς μικροῦ μολυβδίνου ἀγαλματίου, τὸ ὁποῖον ἀνακαλυφθὲν ἐν τῷ ἐν Κάμπῳ θολωτῷ τάφῳ ἀπεικονίζεται ἐν φυσικῷ μεγέθει καὶ κατὰ δύο ὄψεις ἐν πίνακι 11, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ τοῦ ἀνδρὸς ἐν πίνακι 5 ἀρ. 5, ὅστις κρατεῖ δύο λέοντας, τὸν μὲν ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ, τὸν δ' ἕτερον ἀπὸ τῶν ὀπισθίων ποδῶν· ἡ παράστασις, νῦν πρῶτον δημοσιευομένη, εὑρίσκεται ἐγκεχαραγμένη ἐπὶ δακτυλίου *ὁλολίθου* ἐξ ἰάσπιδος ἀνακαλυφθέντος πέρυσιν ἐν Μυκήναις ἐν ᾧ τάφῳ καὶ ὁ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἀρ. 6 ἐγγεγλυμμένος λίθος, κατ' ἐξαίρεσιν δ' ἡ τὸ περίζωμα συγκρατοῦσα ζώνη εἶναι ἐνταῦθα τόσον μακρά, ὥστε τὰ δύο περισσεύοντα ἄκρα αὐτῆς καθήκουσι μέχρι τῶν γονάτων τοῦ ἀνδρός. Φορεῖ δὲ οὗτος πλὴν τῶν πεδίλων καὶ κνημῖδας περιδεδεμένας δι' ἱμάντων περὶ τὰ σφυρὰ καὶ ὑπὸ τὰ γόνατα. Ἐπὶ ἄλλων ὅμως μνημείων τὸ περίζωμα εἶναι τετράπλευρον τεμάχιον ὑφάσματος, τὸ ὁποῖον περιδένεται πάλιν διὰ ζώνης οὕτως, ὥστε αἱ δύο πτέρυγές του ἢ κάθετοι ἄκραι νὰ ἑνόνωνται ἐμπρὸς ἢ καὶ εἰς τὰ πλάγια. Τοιοῦτο φοροῦσι δύο χάλκινα ἀγαλ-

μάτια δημοσιευθέντα ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1891, παρεμφερὲς δὲ φαίνεται καὶ τὸ περίζωμα τῶν δύο ἀνδρῶν ἐπὶ τοῦ πρώτου τῶν ἐκ Βαφειοῦ ποτηρίων (πίν. 10 ἀρ. 1). Τέλος ἐπὶ ἄλλων μνημείων, π. χ. τοῦ ἐν πίν. 5 ἀρ. 1 χρυσοκολλήτου ἐγχειριδίου καὶ τῆς ψήφου αὐτ. ἀρ. 4 ἔχει σχῆμα λουτρίδος ἤτοι βρακίου λίαν βραχέος, ὁποῖον ἐνδύονται οἱ λουόμενοι.

Τὸ περίζωμα εἶναι βεβαίως ἡ ἁπλουστάτη καὶ ἀρχαιοτάτη ἐσθής, εἶναι μάλιστα πιθανόν, ὅτι ὑπῆρξε μακρὰ ἐποχή, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες δὲν ἐγίνωσκον ἄλλην πλὴν αὐτοῦ καὶ τῆς χλαίνης, ἣν ἐν καιρῷ χειμῶνος ἐπέρριπτον ἐπὶ τῶν νώτων καὶ ἣν πολλάκις ἀντικαθίστων διὰ δέρματος ζώου· καλύπτον δὲ τὸ περίζωμα μικρὸν μέρος τοῦ σώματος ἐπιτρέπει τὴν ἐλευθέραν κίνησιν τῶν μελῶν αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν, ὅτι ὄχι μόνον ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ φοροῦσιν αὐτὸ οἱ ἄνδρες συνηθέστατα, ἀλλὰ καὶ κατόπιν τὸ μετεχειρίζοντο οἱ Ἕλληνες οὐχὶ σπανίως. Οἱ Ῥωμαῖοι ἐπίσης, πρὶν παραδεχθῶσι τὸν χιτῶνα, ἐφόρουν ὑπὸ τὴν τήβεννον μόνον τὸ περίζωμα, ὡσαύτως δὲ καὶ λαοὶ τῆς βορείου Εὐρώπης[1].

Νεώτερος αὐτοῦ εἶναι ἐξάπαντος ὁ ἐπί τινων μνημείων ἀπαντῶν χιτών, ὅστις ἐκ τῆς Ἀνατολῆς εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπὶ ἀγγείου πηλίνου ἐν Μυκήναις ἀνακαλυφθέντος παριστῶνται διάφοροι ὁπλῖται φοροῦντες θώρακας καὶ ὑπ' αὐτοὺς βραχεῖς χειριδωτοὺς χιτῶνας κατερχομένους μέχρι τῶν μηρῶν καὶ περατουμένους διὰ κροσσῶν· αἱ χειρῖδες περιβάλλουσι τοὺς βραχίονας ὅλους μέχρι τοῦ καρποῦ τῆς χειρός. Χειριδωτὸς εἶναι καὶ ὁ χιτών, ὃν λευκοκίτρινον ὄντα φορεῖ ἀνὴρ ἐπὶ τοιχογραφίας πέρυσιν ἐν Μυκήναις ἀνακαλυφθείσης καὶ ἀνεκδότου εἰσέτι, αἱ χειρῖδές του ὅμως φθάνουσι μόνον μέχρι τοῦ ἀγκῶνος. Ὁμοίως μέχρι τοῦ ἀγκῶνος περίπου χειριδωτὸς εἶναι καὶ ὁ χιτὼν τοῦ

[1] Ἴδε Studniczka, Beiträge zur Gesch. der gr. Tracht σ. 31 — Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités, λ. cinctus (ἄρθρ. Saglio). — Sophus Müller, Die nordische Bronzezeit σ. 106.

ἀνδρός, ὅστις παριστᾶται εἰς τὸ κάτω ἄκρον τῆς ἐν πίνακι 7 ἀρ. 1 εἰκόνος, καὶ ἄλλων· ὥστε τοῦτο φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ συνηθέστατον. Οἱ ἐπὶ τοῦ πηλίνου ἀγγείου ἄνδρες φοροῦσι πάλιν πέδιλα καὶ κνημῖδας ἐκ δέρματος ἢ ὑφάσματος, περιδεδεμένας δι' ἱμάντων ἐπὶ τῶν σφυρῶν καὶ τῶν γονάτων· τῶν κνημίδων χρῆσις ἐγίνετο οὐχὶ μόνον ἐν πολέμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν εἰρήνῃ, ὅπως σήμερον παρ' ἡμῖν ἐν εἰρήνῃ φοροῦσιν αὐτὰς οἱ χωρικοὶ καὶ ὅπως ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ γέρων Λαέρτης ἀσχολούμενος εἰς γεωργικὰ ἔργα.

Ἔχομεν λοιπὸν διττὴν ἀνδρικὴν ἐσθῆτα κατὰ τὴν μυκηναίαν ἐποχήν, τὸ περίζωμα, τὸ ὁποῖον πάλιν ἦτο δύο ἢ τριῶν σχημάτων, καὶ τὸν χιτῶνα, ὅστις τελειότερον τοῦ περιζώματος ἔνδυμα ὢν ἐσκέπαζε τὸ σῶμα μέχρι τῶν μηρῶν· ἀναγκαῖον δὲ συμπλήρωμα ἀμφοτέρων ἦτο ἡ χλαῖνα ἤτοι μανδύας παχὺς φθάνων μέχρι τῶν γονάτων ἢ καὶ μέχρι τῶν σφυρῶν, τὸν ὁποῖον ἐφόρουν ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἢ τοῦ περιζώματος συνήθως μὲν οἱ πρεσβύτεροι ἄνδρες, ἀλλ' ἐν καιρῷ χειμῶνος βεβαίως καὶ οἱ νεώτεροι. Τοιαύτας χλαίνας, οὐχὶ χιτῶνας, ὡς ἀνακριβῶς ἐξεφράσθην ἄλλοτε[1], εἶναι ἴσως περιβεβλημένοι οἱ εἰς τὸ δεξιὸν τῷ ὁρῶντι ἄκρον τῆς ἤδη μνημονευθείσης εἰκόνος πίν. 7 ἀρ. 1 ἱστάμενοι δύο ἐνδεδυμένοι ἄνδρες.

Τὴν χλαῖναν, ἥτις δὲν ἦτο βεβαίως ἔνδυμα καταλλήλως κεκομμένον καὶ ἐρραμμένον, ἀλλ' ἁπλῶς μέγα τεμάχιον ὑφάσματος χονδροῦ, συνεκράτουν, ὡς φαίνεται, ἐπὶ τῶν ὤμων αἱ *πόρπαι*, καρφίδες ὅμοιαι κατ' ἀρχὴν ταῖς σήμερον ἐν χρήσει, ἃς *παραμάνας* κοινῶς ὀνομάζουσιν· ἐν Μυκήναις ἀνεκαλύφθησαν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας ἤδη πλεονάκις τοιαῦται, χαλκαῖ πᾶσαι, τριῶν δὲ διαφόρων σχημάτων, ὧν τὰ δύο ἀπεικονίζομεν ἐν πίν. 7 ἀρ. 10 καὶ 11. Τὸ ὑπ' ἀρ. 10 πρῶτον εἶναι τὸ συνηθέστατον καὶ ἀρχαϊκώτατον τῶν λοιπῶν, ἐξ αὐτοῦ δὲ φαίνεται ὅτι παρήχθη τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον ἔχει σπειροειδῶς περιειλιγμένον τὸ ἄκρον τοῦ τόξου πρὸς

[1] Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1891.

ἀποφυγὴν ἀμυχῶν ἀπὸ τῆς αἰχμῆς τῆς βελόνης· τοῦ σχήματος τούτου μία μόνη πόρπη μήκους 0,20 μ. εὑρέθη μέχρι τοῦδε ἐν τάφῳ τῶν Μυκηνῶν θαλαμοειδεῖ καὶ εὑρέθη ὁμοῦ μετ' ἄλλης τοῦ ἀρχαιοτέρου σχήματος, τοῦ αὐτοῦ δὲ περίπου μεγέθους. Ἐπίσης μία μόνη πόρπη ἐγένετο ἐκ Μυκηνῶν γνωστὴ καὶ τοῦ τρίτου σχήματος, τὸ ὁποῖον πάλιν πιθανῶς ἐκ τοῦ πρώτου παρήχθη, διότι διαφέρει αὐτοῦ μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι τὸ ἄνω σκέλος, τὸ τοξοειδές, εἶναι ἔλασμα πλατὺ μὲν εἰς τὸ μέσον, στενότερον δὲ πρὸς τὰ ἄκρα.

Ἐπὶ τῆς ἐν πίν. 7 ἀρ. 1 εἰκόνος, ἥτις ἐπὶ τεμαχίου ἀργυροῦ ἀγγείου εὑρισκομένη παριστᾷ μάχην πρὸ πόλεως πολιορκουμένης, βλέπομεν ἄνδρας μαχομένους ἐντελῶς γυμνούς, μὴ φοροῦντας δηλαδὴ μηδ' αὐτὸ τὸ περίζωμα. Δύσκολον ὅμως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι καὶ ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ συνέβαινε τοῦτο.

Τῶν πεδίλων τὰ πρόσθια ἄκρα ἀνορθοῦνται συχνὰ ὅπως τὰ τῶν ἀρβυλῶν τῶν ἡμετέρων χωρικῶν· καθ' ὅμοιον δὲ τρόπον ἀνορθοῦνται σχεδὸν πάντοτε τὰ πρόσθια ἄκρα τῶν ὑποδημάτων καὶ ἐπὶ τῶν μνημείων τῶν Χεταίων, ἀλλ' ἐκ τούτου οὐδὲν συμπέρασμα περὶ σχέσεων στενῶν ἢ χαλαρῶν τῶν Μυκηναίων μετὰ τοῦ μυστηριώδους τούτου λαοῦ τῆς Ἀσίας δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν, διότι ἡ αὐτὴ ἰδιοτροπία εὑρίσκεται ἐνίοτε καὶ ἐπὶ μνημείων τῆς Ἑλλάδος ἱστορικωτάτων χρόνων, καὶ σήμερον ὡς εἴπομεν παρὰ τοῖς ἡμετέροις χωρικοῖς, καὶ ἐν Εὐρώπῃ δὲ δὲν ἦτο ἄλλοτε ἀσυνήθης.

Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐν γένει, οὕτω καὶ οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἐθεώρουν πάντοτε ἀναγκαίαν τὴν ὑπόδεσιν· ὁμοίως δὲν ἐθεώρουν πάντοτε ἀπαραίτητα καὶ τὰ τῆς κεφαλῆς καλύμματα, ἀλλ' εἰκονίζονται συχνὰ γυμνοὶ τὰς κεφαλὰς ἢ τὸ πολὺ φοροῦντες ταινίαν συγκρατοῦσαν τὴν κόμην, ἣν συνείθιζον νὰ τρέφωσι μακράν· οὕτω ὁ ἐπὶ τοῦ δευτέρου τῶν ἐκ Βαφειοῦ ποτηρίων ἀνὴρ (πίν. 10 ἀρ. 2) ἔχει τὴν κόμην ἐσφηκωμένην ἐπὶ τοῦ τραχήλου διὰ ταινίας ἢ καὶ μεταλλίνου ἴσως κρίκου, ὅπως μὴ τὸν ἐμποδίζῃ κατὰ τὰς κινήσεις του· ταινία δέ, νομίζω, περι-

βάλλει δὶς ἢ καὶ τρὶς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐκ Κάμπου ἀγαλματίου, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι εἶναι πῖλος ἐξ ἱμάντων συνερραμμένος, οἵους θὰ ἴδωμεν κατωτέρω σκεπάζοντας τὰς κεφαλὰς μαχητῶν. Συνηθέστερον ὅμως οἱ πῖλοι ἦσαν κωνικοὶ τὸ σχῆμα καὶ ἱκανῶς ὑψηλοί· κατεσκευάζοντο δ' ἐξ ἐρίων ἢ ἐκ δέρματος.

Περὶ τοῦ λοιποῦ κόσμου τῶν ἀνδρῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην γινώσκομεν τόσα, ὥστε μετ' ἀσφαλείας νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἠγάπων νὰ καλλωπίζωνται ὄχι ὀλιγώτερον τῶν γυναικῶν καὶ ὅτι ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισίς των εἶχε πολὺ τὸ ἀσιατικὸν ἢ κάλλιον εἰπεῖν τὸ βαρβαρικὸν ἐν γένει. Οὕτω ἐφόρουν περὶ τὰς χεῖρας ψέλια μετάλλινα ἢ ἐνίοτε καὶ ἐκ λίθων πολυτίμων φερόντων γλυφὰς ζώων καὶ ἀνθρώπων· ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ τοὐλάχιστον ἀνεκαλύφθησαν περὶ τοὺς εἴκοσι λίθοι ἐγγεγλυμμένοι εἰς δύο σωροὺς παρὰ τὰς χεῖρας ἑνὸς νεκροῦ, ὅστις ἀναμφιβόλως ἦτο ἀνήρ. Ἐφόρουν ὅρμους ἁπλοῦς ἢ καὶ διπλοῦς ἐκ ψήφων χρυσῶν, λιθίνων, ὑαλίνων καὶ ἐξ ἠλέκτρου· ἔπειτα δακτυλίους χρυσοῦς, χαλκοῦς, σιδηροῦς, *ὁλολίθους*, πολλάκις δύο ἢ τρεῖς ὁμοῦ. Ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων των φαίνεται ὅτι ἐπέρραπτον πέταλα ἐκ λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος ἢ καὶ ἄλλα χρυσᾶ κοσμήματα,πρὸς συγκράτησιν δὲ τῶν κνημίδων ἐπὶ τοῦ γόνατος εἶχον καὶ ἐπιγονατίδας ἰδιομόρφους, ὧν τινες χρυσαῖ εὑρέθησαν ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ ἀνεκαλύφθησαν παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, ὅστις εἶχε τὰ ἐκ λίθων ψέλια, καὶ δύο ἀλαβάστρινα ἀγγεῖα, ἐντὸς τοῦ ἑτέρου τῶν ὁποίων, εἰκονιζομένου ἐν πίν. 4 ἀρ. 6, ὑπῆρχε μικρὸν ἀργυροῦν κοχλιάριον· ἐκ τούτου γίνεται πιθανόν, ὅτι τὸ ἀγγεῖον περιεῖχε μῦρα ἢ ἀλοιφήν τινα· πρὸς τούτοις εὑρέθη αὐτόθι καὶ κάτοπτρον χαλκοῦν, ὥστε ὁ ἀνήρ, εἰς ὃν ταῦτα ἀνῆκον, ἀναμφιβόλως ἠλείφετο καὶ ἐκαλλωπίζετο πρὸ τοῦ κατόπτρου· τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξον, ἀφοῦ καὶ σήμερον χωρικοὶ καὶ ποιμένες φέρουσιν ἐν τῇ ζώνῃ συνηθέστατα μικρὸν κάτοπτρον πρὸς χρῆ-

σίν των. Κάτοπτρα εὑρέθησαν πλείονα καὶ ἐν τοῖς τάφοις τῶν Μυκηνῶν, ἓν δ' ἄλλο ἐν τάφῳ τῆς Προνοίας τοῦ Ναυπλίου· ἅπαντα εἶναι ὅμοια ἀλλήλοις κατὰ τὰ λοιπά, διέφερον δ' ἴσως μόνον κατὰ τὸν κόσμον τῆς λαβῆς· ἀλλὰ περὶ τούτων, ὅπως καὶ περί τινων ἄλλων, π. χ. τῶν λαβίδων, καὶ περὶ τῶν κοσμημάτων ἐν γένει, ὅσα ἦσαν κοινὰ ἀμφοτέροις τοῖς φύλοις, θὰ ὁμιλήσωμεν καὶ κατωτέρω ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ γυναικείου κόσμου. Ἐνταῦθα ἀναφέρομεν ἀκόμη ἓν ἐργαλεῖον χρήσιμον ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν καλλωπισμὸν τῶν ἀνδρῶν, εἶναι δὲ τοῦτο τὸ *ξυρόν*· ἐν πίν. 7 ἀρ. 10 δημοσιεύομεν ὡς δεῖγμα ἓν τῶν τεσσάρων, νομίζω, μέχρι σήμερον γνωστῶν, ἅτινα εἶναι πάντα χαλκᾶ καὶ ἀνεκαλύφθησαν ἐν Μυκήναις, ὡς βλέπει δ' ὁ ἀναγνώστης, δὲν διαφέρουσι κατὰ τὸ σχῆμα πολὺ ἀπὸ τῶν σημερινῶν, πλὴν ὅτι ἡ λαβή, ἥτις ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ ξύλου ἢ ὀστοῦ συνηλωμένου δι' ἥλων, δὲν ἦτο κινητή. Τὰ μνημεῖα διδάσκουσιν, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐξύριζον δι' αὐτῶν ἰδίως τοὺς μύστακας κατ' ἔθιμον κοινὸν μὲν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολῇ, διατηρηθὲν δὲ καὶ κατόπιν ἐπὶ πολὺ ἐν Ἑλλάδι· ὁ Πλούταρχος μάλιστα λέγει, ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην οἱ κατ' ἔτος ἐκλεγόμενοι ἔφοροι τῆς Σπάρτης ἅμα ἀναλαμβάνοντες τὴν ἀρχὴν των προεκήρυσσον εἰς τοὺς πολίτας συμφώνως πρὸς ἀρχαίαν παράδοσιν *κείρεσθαι τοὺς μύστακας καὶ προσέχειν τοῖς νόμοις*. Ὅτι τὸ ἔθιμον παρὰ τῶν Ἀνατολιτῶν παρέλαβον οἱ Ἕλληνες, εἶναι πιθανώτατον· ἴσως μάλιστα παρέλαβον αὐτὸ κατὰ τὴν νεωτέραν περίοδον τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἤ, κάλλιον, ἴσως τότε ἐγένετο γενικώτερον, διότι τινὲς τῶν προσωπίδων, ἃς οἱ ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν νεκροὶ ἐφόρουν, φαίνονται ἔχουσαι καὶ μύστακας, ἐν ᾧ ἐπὶ τῶν ἄλλων μνημείων, τῶν ὀλίγον ὑστερωτέρων, οἱ ἄνδρες παρίστανται ἀμύστακες μέν, φέροντες ὅμως οὐχὶ σπανίως γενειάδα καὶ κόμην μακράν· παραδείγματα ἔστωσαν αἱ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 5 καὶ 10 εἰκόνες.

Εἴπομεν, ὅτι ἐχρίοντο οἱ ἄνδρες διὰ μύρων καὶ ἀλοιφῶν, κυρίως ὅμως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἤλειφον δι' αὐτῶν τὴν

κόμην, ἣν δὲν ἄφινον πάντοτε νὰ καταπίπτῃ ἀτημέλητος ἐπὶ τῶν νώτων, ἀλλ' ἐκτένιζον καὶ διέτασσον ἐπιμελῶς, ὡς δεικνύουσι πάλιν τὸ ἐκ Κάμπου ἀγαλμάτιον καὶ ἡ ἐν πίν. Ε ἀρ. 10 κεφαλή, ἥτις χρυσῆ οὖσα κοσμεῖ μετὰ πλειόνων ἄλλων ὁμοίων τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν φιάλης ἀργυρᾶς ἀνακαλυφθείσης ἐν τάφῳ θαλαμοειδεῖ τῶν Μυκηνῶν.

Ἡ στολὴ τῶν ἀνδρῶν, τοὐλάχιστον ἡ τῶν ἀνάκτων καὶ εὐπατριδῶν, διὰ νὰ εἶναι πλήρης, εἶχεν ἀνάγκην, πλὴν τῶν εἰρημένων, ἀκόμη δύο πραγμάτων, τοῦ ξίφους, τὸ ὁποῖον βεβαίως ἔφερον, ὅπως παρ' Ὁμήρῳ οἱ ἥρωες, καὶ ἐν καιρῷ εἰρήνης, καὶ τοῦ σκήπτρου· ἀλλὰ τὸν μὲν περὶ τῶν ξιφῶν λόγον ἀναβάλλομεν μέχρις οὗ ἔλθωμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ὅπλων, περὶ δὲ σκήπτρων παρατηροῦμεν, ὅτι ἄρτιον μὲν οὐδὲν σώζεται, λείψανα ὅμως ἔχομεν σήμερον τεσσάρων ἴσως ἢ πέντε· διότι ἐν ἑνὶ τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εὑρέθη λαβὴ ἔχουσα μορφὴν σωλῆνος ἀπολήγοντος εἰς δύο κεφαλὰς ὄφεων· ὁ σωλὴν σύγκειται ἐκ κρυστάλλων χρυσοδέτων διατεθειμένων οὕτω, ὥστε ν' ἀποτελῶσιν ἄνθη ἔχοντα ἀνὰ τέσσαρα φύλλα· ὁμοίως ἐκ κρυστάλλων χρυσοδέτων εἶναι καὶ αἱ φολίδες τῶν ὄφεων. Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ εὑρέθη ἄλλος σωλὴν ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος μήκους 0,40 μ., ὅστις περιέβαλλεν ὡς φαίνεται ῥάβδον. Ἀμφότερα τὰ εὑρήματα ταῦτα ἑρμηνεύονται πιθανῶς ὡς λείψανα σκήπτρων ἢ σκήπτρου. Ἄλλος σωλήν, χαλκοῦς, ἔχων ἐγκαρσίας αὐλακώσεις ὡς σῶμα σκώληκος, μήκους 0,78 μ. καὶ πάχους 0,03 μ. περίπου, κλειστὸς εἰς τὸ ἓν ἄκρον, εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ· ἐπειδὴ δὲ σώζονται ἤλοι διαπερῶντες τὸν σωλῆνα καθ' ὅλον τὸ πάχος του, ἐπειδὴ εὑρέθησαν ἐν αὐτῷ καὶ τεμάχια ξύλου, ἐπειδὴ πρὸ πάντων ἔκειντο πλησίον δύο αἰχμαὶ δοράτων, ὑπέθεσα ἅμα τῇ ἀνακαλύψει του, ὅτι ἀπετέλει καὶ οὗτος μέρος ξυλίνου δόρατος, ὅτι δηλαδὴ περιέβαλλε τὸ ἀντίθετον τῆς αἰχμῆς ἄκρον αὐτοῦ· νῦν φρονῶ ὅτι ἦτο σκῆπτρον, μεταπείθομαι δ' ἕνεκα νεωτέρων εὑρημάτων· διότι ἐν Μυκήναις ἀνεκαλύφθησαν πέρυσιν ἔν τινι

τάφῳ τεμάχια ἄλλου σωλῆνος, ὅστις, ὅπως ὁ ἐκ Βαφειοῦ, περιέβαλλέ ποτε ξυλίνην ῥάβδον, ὅστις ὅμως καὶ ἀρχικῶς δὲν ἦτο μονοκόμματος, ἀλλὰ συνέκειτο ἐκ πλειόνων τμημάτων, ἦλοι δὲ χαλκοῖ διήκοντες καὶ διὰ τοῦ ξύλου συνήλουν τοῦτο μετ' ἐκείνων. Τὸ νῦν μῆκος τῶν τεμαχίων εἶναι ἐν ὅλῳ 0,53 μ., ἀλλ' ἴσως λείπει τι ἐκ τοῦ μέσου· ἐκ τῶν σωζομένων ὅμως τεμαχίων ἓν μὲν εἶναι κλειστὸν εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον, ἄλλο δ' ἀπολήγει εἰς μικρὸν ἐπίχρυσον κομβίον, ὥστε τὸ ὅλον ἀδύνατον εἶναι νὰ ἦτο μέρος δόρατος, ἀλλὰ μᾶλλον ῥάβδος ἐπενδεδυμένη διὰ χαλκοῦ ἐλάσματος. Ὁμοίου σωλῆνος μικρὸν τμῆμα μετὰ κομβίου εὑρέθη καὶ ἐν ἄλλῳ τάφῳ τῶν Μυκηνῶν πάλιν πέρυσιν. Ἐὰν δὲ ἀναμνησθῶμεν, ὅτι καὶ ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει σκῆπτρα, ἐφ' ὧν ὑπῆρχον ἐμπεπηγμένοι ἦλοι (βεβαίως ὄχι ἁπλῶς κοσμηματικοί), καὶ ὅτι τὸ σκῆπτρον τοῦ Ἀγαμέμνονος καλεῖ χρυσοῦν καὶ ἔργον τοῦ μεταλλοτέχνου Ἡφαίστου, τότε ὄχι μόνον ἡ περὶ τῶν περιγραφέντων εἰκασία θὰ φανῇ πιθανωτάτη, ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ τῶν ὁμηρικῶν σκήπτρων ἰδέα ἡμῶν γίνεται ἀκριβεστέρα καὶ ζωηροτέρα· διότι καὶ ἐκεῖνα πρέπει νὰ φανταζώμεθα ὡς ῥάβδους ξυλίνας περιβαλλομένας ὡς φλοιὸν ἔλασμα ἐκ μετάλλου συνηλωμένον διὰ πολλῶν ἥλων, οἵτινες ἠδύναντο νὰ εἶναι καὶ χρυσοῖ· τοιαῦτα ἦσαν τὰ *χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένα* σκῆπτρα.

Πλείονας δυσκολίας παρέχει ἡ παράστασις τῆς γυναικείας ἐσθῆτος, τοῦτο δ' ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν μνημείων καὶ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἄλλων πηγῶν· εἶναι ἀληθές, ὅτι καὶ περὶ τῆς ἐνδυμασίας τῶν ἀνδρῶν προκειμένου ἀπαντῶμεν δυσχερείας, ἡ τῶν γυναικῶν ὅμως εἶναι πάντοτε περιπλοκωτέρα καὶ ἡ κατανόησις αὐτῆς ἐκ μνημείων τόσον ὀλίγων, τόσον μικρῶν καὶ πολλάκις τόσον ἀδεξίων καταντᾷ σχεδὸν ἀδύνατος, ἀφοῦ καὶ αὐτὴ ἡ τῶν κλασικῶν χρόνων ἐσθής, καίπερ πλεοναζόντων τῶν ἐξόχων διά τε τὴν τέχνην καὶ τὸ μέγεθος ἔργων, καίπερ τῶν γραπτῶν πηγῶν ἀφθόνως ῥεουσῶν ἐκ συγγραφῶν πολλῶν, ὅμως

δὲν εἶναι ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις γνωστὴ καὶ καταληπτή. Ὅ,τι ὅμως ἐκ τῶν ὑπαρχόντων μνημείων δύναται κατὰ τὴν γνώμην μου νὰ ῥηθῇ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, θέλει ἐκτεθῇ ἐν τοῖς ἀκολούθοις.

Ἡ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 2 εἰκὼν εὑρίσκεται ἐγκεχαραγμένη ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἀνακαλυφθέντος ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Μυκηνῶν πλησίον τοῦ περιβόλου τῶν τάφων, παριστῶνται δ' ἐπ' αὐτῆς τρεῖς μεγάλαι καὶ δύο μικραὶ γυναικεῖαι μορφαί· πᾶσαι φοροῦσιν, ὡς φαίνεται, τὸ αὐτὸ ἔνδυμα, διακρίνεται ὅμως κάλλιον τὸ τῶν μεγάλων, τὸ ὁποῖον εἶναι χιτὼν φθάνων κάτω μὲν μέχρι τῶν σφυρῶν, πρὸς τὰ ἄνω δὲ μέχρι τῆς ὀσφύος ἢ μέχρι τοῦ λαιμοῦ· διότι περὶ τούτου δύναται ν' ἀμφιβάλλῃ τις, καὶ ἀληθῶς ὁ Milchhöfer, ὅστις πρὸ δέκα ἐτῶν ἐξέδωκε βιβλίον συντελέσαν μεγάλως εἰς προαγωγὴν τῶν περὶ τῆς μυκηναίας ἐποχῆς μελετῶν [1], ἐπίστευεν, ὅτι τὰ στήθη τῶν γυναικῶν εἶναι γυμνά· ἄλλος συγγραφεὺς ὅμως, ὁ Rossbach, ἠμφισβήτησε τοῦτο [2] καὶ νεώτεραι ἀνακαλύψεις ἐπεκύρωσαν τὴν γνώμην του. Ἡ ἐσθὴς λοιπὸν ἐσκέπαζε καὶ τὸ στῆθος, ἀξία σημειώσεως εἶναι ὅμως ἡ μεταξὺ τοῦ κάτω καὶ τοῦ ἄνω μέρους διαφορά· διότι περὶ μὲν τὰ σκέλη καταπίπτει ὁ χιτὼν ἱκανῶς πλατὺς καὶ κοσμεῖται διὰ στολίδων (φαλμπαλάδων), ὁ χιτὼν δύο γυναικῶν μάλιστα καὶ διὰ φολιδωτῶν ποικιλμάτων, περὶ δὲ τὸ στῆθος εἶναι στενὸς καὶ προσαρμόζεται ἀκριβῶς τῷ σώματι, πρὸς δὲ τούτοις οὐδὲν ποίκιλμα φέρει, ὥστε εὐκολώτατα δύναταί τις νὰ παρίδῃ αὐτόν. Ἡ ἔλλειψις τῶν ποικιλμάτων ἐπὶ τοῦ στήθους ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι τὸ περικόρμιον ἦτο ἐξ ἄλλου ἢ τὸ περὶ τὰ σκέλη μέρος ὑφάσματος.

Παρὰ τὴν εἰκόνα ταύτην δημοσιεύομεν ὑπ' ἀρ. 3 ἄλλην ὁμοίως χρυσοῦ δακτυλίου εὑρεθέντος πέρυσιν ἐν Μυκήναις ἐν τῷ αὐτῷ θαλαμοειδεῖ τάφῳ, ἐν ᾧ καὶ τὸ χαλκοῦν σκῆπτρον τὸ ἔχον ἐπίχρυσον κομβίον καὶ ἡ κατωτέρω περιγραφομένη καὶ ἐν

[1] Anfänge der Kunst in Griechenland, Leipzig 1883.
[2] Archäologische Zeitung 1883.

πίνακι 6 ἀρ. 3 εἰκονιζομένη ἐλεφαντίνη λαβὴ καὶ τεμάχια ζώνης καί τινα ἄλλα κτερίσματα· ἐπὶ τοῦ δακτυλίου βλέπομεν τρεῖς γυναῖκας φορούσας χιτῶνας διαφόρους μὲν κατά τι τῆς ἐσθῆτος τῶν ἐπὶ τοῦ ἄλλου δακτυλίου γυναικῶν, ἀλλὰ μεταξύ των ἐντελῶς ὁμοιομόρφους· διότι καὶ οἱ τρεῖς εἶναι περὶ τὰ σκέλη, οὕτως εἰπεῖν, *κλιμακωτοὶ* ἤτοι διηρημένοι εἰς τρία μέρη, οἱονεὶ βαθμῖδας, ὧν τὰ δύο φέρουσι πυκνοτάτας πτυχάς. Ἐπὶ τοῦ περικορμίου πάλιν δὲν διακρίνεται οὔτε ποίκιλμα οὔτε πτυχή, ὥστε καὶ ἐνταῦθα ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τὰ στήθη εἶναι γυμνά. Ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι 5 ἀναδημοσιεύομεν ὑπ' ἀρ. 7 καὶ ἕνα λίθον ἐγγεγλυμμένον ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, ἐφ' οὗ παριστῶνται δύο γυναῖκες φοροῦσαι ἐσθῆτα ἔχουσαν τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ἤτοι πλατεῖαν μὲν καὶ πεποικιλμένην περὶ τὰ σκέλη, στενὴν δὲ καὶ ἁπλῆν τὸ περικόρμιον· τέλος ὁμοία εἶναι καὶ ἡ τῶν ἐν πίνακι 6 ἀρ. 1, 2, 3 ἐπὶ ἐλεφαντίνων λαβῶν γεγλυμμένων μορφῶν.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα, ὧν τὸν ἀριθμὸν εὐκολώτατα ἠδυνάμεθα ν' αὐξήσωμεν, ἐὰν ἠθέλομεν νὰ παραπέμψωμεν εἰς εἰκόνας μὴ περιλαμβανομένας ἐν τοῖς ἡμετέροις πίναξιν, ἐπιβεβαιοῦσι τὸ ἀνωτέρω ῥηθέν, ὅτι δηλαδὴ τὸ περικόρμιον κατεσκευάζετο, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοὐλάχιστον, ἐξ ἄλλου ὑφάσματος, ἐξ ἄλλου δὲ τὸ κάτω τῆς ὀσφύος μέρος. Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ διακρίνωμεν, ἐὰν ἀπετέλουν καὶ ἴδιον ἑκάτερον ἔνδυμα— ὅτε ἐξάπαντος ἀναγκαῖαι θὰ ἦσαν αἱ ζῶναι, αἵτινες σαφέστατα δηλοῦνται μάλιστα ἐν τῷ μικροτέρῳ χρυσῷ δακτυλίῳ—ἢ ἐὰν εἶναι εἰς ἓν συνερραμμένα ἢ καὶ ἐὰν—ὅπερ ἐπίσης πιθανὸν εἶναι—ἄλλοτε μὲν οὕτως, ἄλλοτε δ' οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα· ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἀρχικῶς ἦσαν πράγματι δύο χωριστὰ ἐνδύματα καὶ ὅτι τὸ τὰ κάτω τῆς ὀσφύος μέρη σκεπάζον ἦτο φυσικῶς τὸ κύριον· οὕτω ἐπανερχόμεθα δι' ἄλλης ὁδοῦ εἰς τὴν γνώμην τοῦ Milchhöfer περίπου, ὅστις ἐφρόνει, ὅτι ὁ γυναικεῖος χιτὼν ἀνεπτύχθη μηκυνομένου «οἱονεὶ κατὰ βαθμοὺς» τοῦ ἀνδρικοῦ περιζώματος· τῷ ὄντι δὲ

δὲν εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ἀρχικῶς αἱ Μυκηναῖαι ἐφόρουν ὅπως καὶ οἱ ἄνδρες *περίζωμα*, μακρότερον ὅμως τοῦ ἀνδρικοῦ καὶ ἔχον σχῆμα ποδιᾶς τετραπλεύρου ἐξαρτωμένης ἀπὸ τῆς περὶ τὴν ὀσφὺν ζώνης, περιβαλλούσης δὲ τὸ κάτω σῶμα οὕτω, ὥστε αἱ δύο κάθετοι πλευραὶ αὐτῆς ἢ πτέρυγες νὰ ἑνώνωνται ἢ εἰς τὰ πλάγια ἢ πιθανῶς ἐμπρὸς μεταξὺ τῶν σκελῶν· τὸ στῆθος ἐσκέπαζον, ὅταν ἦτο ἀνάγκη, δι' ἄλλου ὑφάσματος. Οὕτω καὶ ἐν τῇ βορειοτάτῃ Εὐρώπῃ ἐφόρουν αἱ γυναῖκες κατὰ τὴν χαλκῆν περίοδον περικόρμιον χωριστόν, οἱ δὲ ἄνδρες ἐφόρουν, ὅπως οἱ Μυκηναῖοι, τὸ βραχὺ περίζωμα καὶ τὴν χλαῖναν[1].

Βεβαίως αἱ ἐσθῆτες τῶν γυναικῶν ἐπὶ τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 3 ἀπέχουσι πολὺ τῆς πρωτογενοῦς ποδιᾶς, ὡς τὴν φανταζόμεθα ἐνταῦθα, καὶ τοῦ περὶ τὸ στῆθος ῥάκους ἢ περιβλήματος· χιτῶνες ὅμως παρεμφερεῖς πως τοῖς ἐπὶ τοῦ δακτυλίου ἦσαν ἐκ παλαιοτάτων χρόνων ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἀνατολῇ, πρὸ πάντων ἐν τῇ Βαβυλωνίᾳ, καὶ πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ὁ αὐτόθι ἐπικρατῶν συρμὸς ἢ διὰ τῆς Φοινίκης ἢ διὰ τῶν βορειότερον ταύτης κειμένων χωρῶν ἐπέδρασεν οὐσιωδῶς ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ ὁριστικῆς μορφώσεως τῆς μυκηναίας γυναικείας ἐσθῆτος· ἰδίως τὸ κύριον γνώρισμα αὐτῆς, ἡ ὑφ' ἡμῶν *κλιμακωτὴ* ὀνομασθεῖσα διασκευή, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν τε ἀνδρικῶν καὶ τῶν γυναικείων χιτώνων ἐπὶ τῶν βαβυλωνιακῶν μνημείων καὶ δὴ τῶν ἀρχαιοτάτων. Ἡ ξένη δ' ἐπίδρασις εἶναι τόσον πιθανωτέρα, καθ' ὅσον εἴδομεν ὅτι καὶ ὁ ἀνδρικὸς χιτὼν τῶν Μυκηναίων ἐκ τῆς Ἀνατολῆς εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, μετ' αὐτοῦ δὲ βεβαίως καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα *χιτών*, τὸ ὁποῖον εἶναι σημιτικόν.

Αἱ στολίδες περιέθεον τὸ σῶμα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲν ὁριζοντίως, οὐχὶ σπανίως ὅμως καὶ λοξῶς ἤτοι ἀπὸ τῶν πλαγίων πρὸς τὸ μέσον κατερχόμεναι καὶ συμπίπτουσαι μεταξὺ τῶν σκελῶν (ὅρα πίν. 5 ἀρ. 7)· ἦσαν δέ, ὡς σαφῶς διακρίνεται ἐπί τινων εἰκόνων, ἐξ ἄλλου ὑφάσματος ἢ ὁ χιτὼν κεκομμέναι καὶ ἐπερραμμέναι· διότι παριστῶνται συνήθως ὡς ζῶναι διακόπτου-

[1] Sophus Müller ε. α.

σαι τὰ ποικίλματα τῆς κυρίας ἐσθῆτος καὶ μόνον, νομίζω, ἐπὶ τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 3 αἱ δύο ζῶναι τῶν πτυχώσεων εἶναι συναφεῖς καὶ καταλαμβάνουσιν ὅλον τοῦ χιτῶνος τὸ μέρος ἀπὸ τῶν ποδῶν μέχρι τοῦ μέσου τῶν μηρῶν. Τὸ δὲ περικόρμιον φαίνεται ὅτι ἦτο χειριδωτόν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὅμως αἱ χειρῖδες πρέπει νὰ ἦσαν βραχεῖαι, ὡς αἱ τῶν ἀνδρικῶν χιτώνων. Ὡς πρὸς τὸν τρόπον δέ, καθ' ὃν ἐνεδύοντο τὴν ὅλην ἐσθῆτα αἱ Μυκηναῖαι, δὲν ὑπάρχει μὲν ἀπόλυτος βεβαιότης, τὸ περικόρμιον ὅμως ἦτο πιθανώτατα σχιστὸν ἐμπρὸς ἐπὶ τοῦ στήθους, ὅπως ἐπὶ τῆς σημερινῆς γυναικείας ἐνδυμασίας, καὶ ἐκομβώνετο μετὰ τὴν ἔνδυσιν· ὁ χιτὼν τοὐλάχιστον γυναικὸς κοσμούσης τὸ ἄνω μέρος μεγάλης ἀργυρᾶς καρφίδος ἀνακαλυφθείσης ἐν τῷ τρίτῳ τάφῳ τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν εἶναι ἀνοικτὸς μεταξὺ τῶν μαστῶν, σχίσμα δὲ κλειστὸν φαίνεται ὅτι δηλοῦται καὶ ἐπὶ τῆς ἐσθῆτος γυναικὸς παριστωμένης ἐπὶ ἐγγεγλυμμένου τινὸς λίθου ἐκ Βαφειοῦ [1]. Ἐν τοῖς τάφοις δ' εὑρίσκονται οὐχὶ σπανίως κομβία λίθινα καλούμενα μὲν σφονδύλια, ἀληθῶς ὅμως τόσον μικρὰ καὶ συγχρόνως τοσαῦτα ὁμοῦ, ὥστε πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ἦσαν πραγματικὰ κομβία, δι' ὧν ἔκλειον αἱ γυναῖκες τὸ περικόρμιον ἐπὶ τοῦ στήθους. Σφονδύλια ὀνομάζονται ἕνεκα τοῦ σχήματός των καὶ διότι ἔχουσι μίαν μόνην ὀπὴν ἐν τῷ κέντρῳ, περισσότερον ὅμως ὁμοιάζουσιν ἴσως πρὸς σημερινὰ ὀστέϊνα κομβία, ὡς πρὸς τὴν μίαν ὀπὴν δὲ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι ἐπέρνων δι' αὐτῆς κλωστὴν παχεῖαν καὶ εἶτα ἔδενον εἰς τὸ ἄκρον κόμβον. Κατωτέρω τῆς ὀσφύος δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ εἶναι ἀνοικτὴ ἡ ἐσθής, ἢ τὸ πολὺ ἐν μέρει μόνον· πραγματικῶς δὲ φαίνεται ὅτι τοῦτο ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ ὁ τεχνίτης πηλίνου εἰδωλίου εὑρεθέντος ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν. Τὸ μερικὸν τοῦτο ἄνοιγμα ἠδύνατο διὰ συμπτύξεως νὰ σκεπάζῃ ἡ ζώνη, ἣν συχνὰ ἀπαντῶμεν ἐπὶ τῶν μνημείων καὶ ἥτις ἐνίοτε φαίνεται ὅτι ἦτο ἐκ μετάλλου· ἐν Μυκήναις τοὐλάχιστον ἀνεκαλύφθησαν ἐν τῷ θαλαμοειδεῖ τάφῳ, οὗ ἀνω-

[1] Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1889 πίν. 10 ἀρ. 34.

τέρω (σ. 63, 64) ἐγένετο μνεία, καὶ τεμάχια χαλκῆς ἐπιχρύσου ταινίας πλάτους 0,03 μ. φερούσης ἔκτυπα σπειροειδῆ κοσμήματα, σωζούσης δ' εἰς τὰ ἄκρα καί τινας ὀπάς, δι' ὧν ἦτό ποτε ἐπερραμμένη ἐπὶ ὑφάσματος ἰώδους, ὡς φαίνεται, χρώματος. Ἡ ταινία λοιπὸν αὕτη νομίζω ὅτι ἦτο ζώνη ἢ γυναικὸς ἢ ἀνδρός· τὸ δεύτερον εἶναι πιθανώτερον, διότι ἔκειτο πλησίον τοῦ σκήπτρου, ἀνεφέραμεν ὅμως αὐτήν, διότι ἡ τῶν γυναικῶν δὲν διέφερε βεβαίως πολύ.

Ὁ περιγραφεὶς χιτών, ὁ στενὸς περὶ τὸ στῆθος καὶ σχιστὸς μεταξὺ τῶν μαστῶν, πλατύτερος δὲ καὶ στολιδωτὸς περὶ τὰ σκέλη, ὁ κατ' ἀκολουθίαν παραδόξως προσεγγίζων, ὡς δεικνύει πρὸ πάντων ὁ δακτύλιος πίν. 5 ἀρ. 3, τῇ μορφῇ τῆς σημερινῆς γυναικείας ἐσθῆτος, ἐκόπτετο προφανῶς μετὰ τῶν στολίδων καὶ πτυχώσεών του κατά τι ὡρισμένον σχέδιον καὶ εἶτα συνερράπτετο, ἦτο δηλαδὴ τόσον τεχνικός, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι πᾶσαι αἱ γυναῖκες καὶ πάντοτε ἐφόρουν αὐτόν, ἀλλ' ὀφείλομεν ἴσως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι πλὴν αὐτοῦ ὑπῆρχε καὶ ἄλλος, ἀστολίδωτος μὲν καὶ καθ' ὅλα ἁπλούστερος, ἐλευθερώτερος ὅμως καὶ περισσότερον ἀναμιμνήσκων τὴν πρωτογενῆ ἐσθῆτα· τοῦτον ἐφόρουν ἴσως αἱ γυναῖκες τοῦ δήμου καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ συχνὰ ἐπὶ τῶν μνημείων, τῶν τεχνιτῶν προτιμώντων ν' ἀπεικονίζωσι τοὺς πλουσιωτέρους καὶ ὑπὸ τῶν εὐγενῶν γυναικῶν φορουμένους· ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω ὅμως μνημονευθέντος πηλίνου ἐκ Μυκηνῶν ἀγγείου παριστᾶται καὶ γυνή, ἥτις τοιοῦτον ἀστολίδωτον καὶ εὐρυχωρότερον χιτῶνα φορεῖ. Ἐπίσης ἁπλῆ καὶ ἀστολίδωτος εἶναι ἡ ἐσθὴς τῶν πρωτοπλάστων γυναικείων εἰδωλίων (πίν. 4 ἀρ. 9, 10), ὧν πλῆθος πολὺ εὑρέθη μάλιστα ἐν Μυκήναις.

Ἡ ὑπόθεσις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ γυναικείου χιτῶνος ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ, ἡ ἐνταῦθα ἐκτιθεμένη, εὑρίσκει στήριγμα οὐχὶ μικρὸν ἐν τῷ περιζώματι τῶν ἀνδρῶν, τὸ ὁποῖον ὡς εἴδομεν ἀπετέλει μετὰ τῆς χλαίνης ἢ τῆς δορᾶς ζώου τινὸς τὸν ἀρχαιότατον ἱματισμὸν αὐτῶν· διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ δια-

φορά, ἥτις σήμερον ὑφίσταται μεταξὺ γυναικείας καὶ ἀνδρικῆς ἐσθῆτος, ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἦτο ἐλαχίστη, ὅσον δὲ περισσότερον ἀνερχόμεθα εἰς παλαιοτέρους χρόνους, τόσον ἡ ὁμοιότης τῶν ἐσθήτων γίνεται μεγαλειτέρα. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον, ὅτι ἐν ἐποχῇ ἀρχαιοτέρᾳ τῆς ἐκ τῶν μνημείων γνωστῆς αἱ Μυκηναῖαι ἐφόρουν περίζωμα διαφέρον τοῦ ἀνδρικοῦ μόνον κατὰ τὸ μάκρος· ὅτι δὲ ἐκάλυπτον πολλάκις τὸ στῆθος δι' ἰδίου ὑφάσματος, τοῦτο καὶ φυσικὸν εἶναι καὶ ἐξηγεῖ ἴσως ὁμοῦ μετὰ τῆς ποδιᾶς καί τινας ἰδιορρυθμίας τοῦ γυναικείου ἱματισμοῦ τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν δὲν δύναται νὰ γείνῃ ἐνταῦθα λόγος, παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι ἴσως καὶ ὁ δωρικὸς χιτὼν ἐκ τῆς ἑνώσεως τῶν δύο ἀρχικῶν περιβλημάτων ἀνεπτύχθη, ἤ, κάλλιον εἰπεῖν, ἐκ τῆς μεγεθύνσεως τῆς ποδιᾶς κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ σκεπάζῃ καὶ τὸ στῆθος· διότι, ὡς γνωστόν, ὁ δωρικὸς χιτὼν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὕφασμα τετράπλευρον καλύπτον τὸ σῶμα ὅλον ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν ποδῶν, περιβαλλόμενον δ' οὕτω, ὥστε αἱ δύο μακραὶ πλευραὶ (πτέρυγες) νὰ ἑνώνωνται ὄχι ἐμπρός, ἀλλ' εἰς τὰ πλάγια· περὶ τὴν ὀσφὺν συνεκράτει αὐτόν, οὐχὶ ὅμως πάντοτε, ζώνη, κάτωθι δ' αὐτῆς αἱ πτέρυγες ἢ ἦσαν συνερραμμέναι μέχρι τοῦ κρασπέδου ἢ συνεπορποῦντο μόνον ἐπὶ τοῦ μηροῦ, ὥστε ὅταν ἐπεριπάτουν αἱ γυναῖκες, μάλιστα ὀλίγον ζωηρῶς, τὸ σκέλος ἐγυμνοῦτο. Τοῦτον τὸν χιτῶνα ἐφόρουν αἱ παρθένοι τῆς Σπάρτης ἄνευ ἄλλου ἐνδύματος καὶ διὰ τοῦτο ἤδη ὁ Ἴβυκος ἐκάλεσεν αὐτὰς *φαινομηρίδας*. Ἄνωθι τῆς ὀσφύος τὸ ὕφασμα ἦτο συνήθως σχιστὸν καὶ εἰς τὰς δύο πλευράς, διηρεῖτο δηλαδὴ εἰς δύο φύλλα, πρόσθιον καὶ ὀπίσθιον, τὰ ὁποῖα διὰ πορπῶν ἐκομβώνοντο ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ οὕτω ἐσχηματίζοντο ὀπαὶ διὰ τοὺς βραχίονας καὶ τὸν λαιμόν. Ὁ χιτὼν οὗτος φυσικῶς δὲν ἔχει χειρῖδας, ἀλλὰ μένουσιν οἱ βραχίονες γυμνοί.

Ἐὰν καὶ αἱ Μυκηναῖαι ἐφόρουν πόρπας ἐν τοῖς χιτῶσιν ἢ ἐὰν ἐφόρουν ἐνίοτε ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἱμάτιον, ὡς οἱ ἄνδρες τὴν χλαῖναν, πορπούμενον, τοῦτο δὲν εἶναι γνωστόν.

Τὰ κράσπεδα τῶν χιτώνων τῶν τε ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν διαγράφουσι πολλάκις ἐπὶ τῶν εἰκόνων οὐχί, ὡς ὤφειλον, εὐθεῖαν γραμμήν, ἀλλὰ καμπύλην ἀνοιγομένην πρὸς τὰ κάτω· τοῦτο ὅμως πιθανώτατα δὲν ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ κοπὴ ἦτο τοιαύτη, ἀλλὰ γίνεται κατὰ συνθήκην πρὸς παράστασιν τοῦ ὅτι ὁ ποδόγυρος εἶναι κυκλικός. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀδέξιον τρόπον ὁ τεχνίτης τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 2 παρέστησε τοὺς χιτῶνας τῶν τριῶν μεγάλων γυναικῶν ὁμοιάζοντας πρὸς περισκελίδας, ἐν ᾧ ὁ σκοπός του ἦτο βεβαίως νὰ δηλώσῃ μόνον ἑκάτερον τῶν σκελῶν χωριστά.

Περὶ τῆς ὑποδέσεως τῶν γυναικῶν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πολλά· ἐπὶ τοῦ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 2 χρυσοῦ δακτυλίου ἀμφίβολον εἶναι, ἂν αἱ γυναῖκες φοροῦσιν ὑποδήματα ἢ μόνον ψέλια περὶ τὰ σφυρά· αἱ ἐπὶ τοῦ ἄλλου δακτυλίου (ἀρ. 3) φαίνονται πράγματι ὑποδεδεμέναι, ἀλλὰ καὶ πάλιν οὐδὲν ἄλλο διακρίνεται ἢ ὅτι τὰ ἄκρα τῶν ὑποδημάτων εἶναι ὀλίγον ἀνεστραμμένα πρὸς τὰ ἄνω, ὅπως καὶ τὰ τῶν ἀνδρικῶν.

Ὡσαύτως δὲν βλέπομεν ἐπὶ τῶν μνημείων νὰ φορῶσιν αἱ γυναῖκες πίλους, ἀλλὰ μόνον ταινίας ἐλισσομένας περὶ τὴν κόμην καὶ συγκρατούσας αὐτήν.

Περισσότερα γινώσκομεν περὶ τοῦ ἄλλου στολισμοῦ τῶν γυναικῶν, αἵτινες φυσικῶς δὲν ὑπελείποντο ἐν τούτῳ τῶν μετὰ τόσης αὐταρεσκείας κοσμουμένων καὶ καλλωπιζομένων ἀνδρῶν· τῷ ὄντι δὲ βλέπομεν ἐκ τῶν μνημείων καὶ τῶν κτερισμάτων τῶν τάφων, ὅτι αἱ Μυκηναῖαι ἔφερον ἐπὶ τοῦ σώματος πλεῖστα κοσμήματα ἐκ τῶν πολυτιμοτάτων, ἐνίοτε ὅμως καὶ τῶν εὐτελεστάτων ὑλῶν. Οὕτω, ἵνα ἀρχίσωμεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, παρατηροῦμεν ὅτι τὴν ταινίαν, ἥτις, ὡς εἴπομεν πρὸ ὀλίγου, περιέβαλλε καὶ συνεκράτει τὴν κόμην, ἐκόσμουν διὰ χρυσῶν ἢ ἐξ ἄλλης ὕλης κοσμημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπέρραπτον ἐπ᾽ αὐτῆς· διότι ἔν τινι τῶν μυκηναίων θαλαμοειδῶν τάφων εὑρέθησαν πέριξ κρανίου ἑβδομήκοντα καὶ δύο ῥόδακες, ὧν οἱ μὲν τριάκοντα καὶ ἑπτὰ χρυσοῖ, οἱ δὲ λοιποὶ ἐξ ὑελώδους μάζης, ἔπειτα τρία ἄλλα μικρὰ

χρυσᾶ κοσμήματα καὶ τέλος μικραὶ σφαιρικαὶ ψῆφοι (χάντραι) χρυσαῖ καὶ ὑάλιναι διακόσιαι περίπου· ἔκειντο δὲ ταῦτα πάντα οὕτω, ὥστε ἐφαίνετο ὅτι τὰ πλεῖστα τοὐλάχιστον ἐκόσμουν ἀληθῶς ταινίαν περιβάλλουσαν τὴν κεφαλὴν πλεονάκις· διότι αἱ ψῆφοι ἀδύνατον δὲν εἶναι ν' ἀπετέλουν καὶ περιδέραιον, οἱ ἑβδομήκοντα ἑπτὰ ῥόδακες ὅμως ἦσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπερραμμένοι οὕτω, ὥστε νὰ ἐναλλάσσωσιν οἱ χρυσοῖ μετὰ τῶν ὑαλίνων.

Πλὴν τῆς ταινίας ἐφόρουν αἱ Μυκηναῖαι καὶ *διαδήματα*· τοιαῦτα ἀνεκαλύφθησαν πλείονα ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν χρυσᾶ, πλατέα κατὰ τὸ μέσον καὶ στενούμενα πρὸς τὰ ἄκρα, φέροντα δ' ὡραῖα ἔκτυπα κοσμήματα. Αἱ δὲ τρεῖς μεγάλαι γυναῖκες ἐπὶ τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 2 φαίνεται ὅτι φοροῦσι διαδήματα ἔχοντα καὶ ἐπίθημά τι ἀνθεμοειδές. Ὁμοίως ἐφόρουν ἐν τῇ κόμῃ καὶ *καρφίδας* διαφόρων εἰδῶν, χρυσᾶς ἀργυρᾶς καὶ χαλκᾶς, ἐνίοτε μάλιστα ἱκανῶς εὐμεγέθεις· αἱ κεφαλαὶ τῶν καρφίδων κοσμοῦνται πολλάκις δι' εἰκόνων ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἄλλοτε διὰ ψήφων ὑαλίνων χρυσοδέτων καὶ οὕτω καθεξῆς. Τοιοῦτον ἐπίθημα καρφίδος ἦτο πιθανῶς τὸ ἐν πίνακι 6 ἀρ. 5 χρυσοῦν εἰδώλιον, τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὴν Ἀφροδίτην, ἐν ᾧ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἄλλο ὅμοιον (ἀρ. 4) ἦτο ἐπερραμμένον ἐπὶ ἐσθῆτος. Ἔπειτα ἐφόρουν ἔκτοτε ἤδη *κτένας* καμπύλας ἐξ ὀστοῦ κοινοῦ ἢ ἐλέφαντος· μία τούτων ἐν τάφῳ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνακαλυφθεῖσα ἔχει τὴν ῥάχιν ἐπίχρυσον. Χάριν τῆς καθαριότητος δὲ καὶ τῆς κτενίσεως τῆς κόμης εἶχον ἄλλας κτένας ὁμοίως ὀστεΐνας ἢ ἐλεφαντίνας, ἀλλὰ πυκνοτέρας· αὗται συχνὰ φέρουσιν ἀνάγλυπτα κοσμήματα ἢ εἰκόνας· χρῆσις δὲ τούτων ἐγίνετο φυσικῶς ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν.

Τῶν γυναικῶν ἡ κόμη πίπτει συνήθως μακρὰ εἰς πλείονας μικροὺς πλοκάμους ἢ εἰς ἕνα μόνον παχύν· ἐνίοτε δὲ τὸ ἄκρον τοῦ πλοκάμου τούτου εἶναι ἀνεστραμμένον πρὸς τὰ ἄνω ἐν εἴδει κέρατος, ὡς βλέπομεν ἐπί τινος ἐλεφαντίνης πλακός, ἐφ' ἧς

παρίσταται γυνὴ καθημένη[1]· τοῦτο ἐπετυγχάνετο βεβαίως διά τινος ἀλοιφῆς. Τὴν χρῆσιν ἀλοιφῆς, ἴσως μάλιστα καὶ πεπυρωμένου μετάλλου, μαρτυροῦσι καὶ μικραὶ ἑλικοειδεῖς πλοκαμίδες, αἵτινες περιστέφουσι τὸ μέτωπον τῆς αὐτῆς γυναικὸς καὶ ἃς οἱ Ἕλληνες καὶ βραδύτερον κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν τῆς τέχνης ἐποχὴν πολὺ συνείθιζον.

Ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν εὑρέθησαν καί τινα χρυσᾶ κοσμήματα[2], τὰ ὁποῖα ὑπό τινων θεωροῦνται ὅτι ἦσαν *ἐνώτια*· τοῦτο δὲν εἶναι ἀπίθανον, παρατηρῶ ὅμως, ὅτι, ὅσον ἐγὼ τοὐλάχιστον οἶδα, ἐπὶ τῶν μνημείων—πλὴν ἑνός—δὲν ἀπαντᾷ γυνὴ φοροῦσά τι εἰς τὰ ὦτα· τὸ δὲ τὴν ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν μνημεῖον εἶναι ἡ ἐν πίνακι 6 ἀρ. 1 ἐλεφαντίνη λαβή, ἐφ' ἧς ἡ δεξιὰ τῷ ὁρῶντι γεγλυμμένη γυνὴ φαίνεται ἀληθῶς φέρουσά τι τοιοῦτο· αὕτη ὅμως, ὅπως καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ γυναῖκες ἐπὶ τῶν ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι λαβῶν, ἔχουσι κόμην, ῥῖνα καὶ χείλη χαρακτῆρος ξενοτρόπου, σαφέστερον ἐπὶ τῶν πρωτοτύπων ἢ ἐν τῇ εἰκόνι ἐκδεδηλωμένου· ὥστε καὶ ἐντεῦθεν βέβαιον συμπέρασμα δὲν ἐξάγεται. Πρὸς τὰ μνημεῖα δὲ συμφωνοῦσι καὶ τὰ ἐκ τῶν ἄλλων ἐν Μυκήναις τάφων, τῶν θαλαμοειδῶν, εὑρήματα, διότι ἐν αὐτοῖς οὐδέποτε ἀνεκαλύφθη κτέρισμα δυνάμενον νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἐνώτιον. Ἐὰν λοιπὸν αἱ γυναῖκες ἐφόρουν ἤδη τοιαῦτα, πάντως ἐφόρουν αὐτὰ ὀλίγαι καὶ σπανίως. Τοῦτο εἶναι τόσῳ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον, ὅσον κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐνώτια ἐφόρουν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ αὐτοὶ οἱ ἄνδρες.

Ἂν δὲν ἐφόρουν ὅμως συχνὰ αἱ Μυκηναῖαι ἐνώτια, ἐφόρουν βεβαίως *περιδέραια* καὶ *ὅρμους*[3]· τοῦτο ἠδυνάμεθα ἤδη νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς ὁμοίας συνηθείας τῶν ἀνδρῶν, ἀλλὰ δὲν λείπει κύρωσις καὶ ἐκ τῶν μνημείων· οὕτω τὸν λαιμὸν τῆς ὀλίγον

[1] Ἀρχαιολ. Ἐφημερὶς 1888 πίν. 8 ἀρ. 1 καὶ 2.

[2] Schliemann, Mykenae εἰκ. 293, 295, 296.—Schuchhardt εἰκ. 192-194.

[3] Τὰ περιδέραια διαφέρουσι τῶν ὅρμων κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰ μὲν περιβάλλουσι τὸν λαιμὸν ὡς δακτύλιοι, οἱ δὲ ὅρμοι πίπτουσιν ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ τῶν μαστῶν, εἶναι δηλαδὴ μακρότεροι τῶν περιδεραίων.

ἀνωτέρω μνημονευθείσης γυναικός, ἧς ὁ καταπίπτων πλόκαμος εἶναι κερατοειδῶς ἀνεστραμμένος, κοσμεῖ περιδέραιον ἐκ ψήφων τριγωνικῶν, ἐξ ὁμοίων δὲ ψήφων εἶναι καὶ τὰ ψέλια, τὰ ὁποῖα ἡ αὐτὴ γυνὴ φορεῖ εἰς τὰς χεῖρας· πήλινον δέ τι εἰδώλιον γυναικὸς ἀνακαλυφθὲν ἐν τάφῳ θαλαμοειδεῖ φορεῖ περιδέραιον τριπλοῦν, ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ ὁποίου πίπτει μεταξὺ τῶν μαστῶν ὅρμος διπλοῦς· αἱ ψῆφοι αὐτοῦ φαίνονται μικραί, ἀκριβέστερον ὅμως, ἐννοεῖται, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ ἡ φύσις αὐτῶν, ὅπως οὐδὲ τῶν τοῦ περιδεραίου τῆς προηγουμένης γυναικός· ἐκ τῶν ἐν τοῖς τάφοις ὅμως εὑρισκομένων κτερισμάτων γινώσκομεν, ὅτι ἦσαν ἐκ χρυσοῦ, ὑάλου ἢ ὑελώδους μάζης, ἐκ λίθου καὶ ἐξ ἠλέκτρου· αἱ τελευταῖαι εἶχον ἐνίοτε μέγεθος ἀργυροῦ πενταδράχμου, αἱ δὲ λίθιναι εἶναι ἄλλοτε σφαιρικαὶ ὡς κόκκοι κομβολογίου, ἄλλοτε ἐλλειψοειδεῖς καὶ αὐλακωταὶ καὶ ἄλλοτε ἄλλου σχήματος. Ὁμοίως αἱ ἐξ ὑελώδους μάζης.

Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ψήφων τούτων ἐξαίρομεν ἰδιαιτέρως τρεῖς χρυσᾶς ἐκ τοῦ τρίτου τάφου τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν προερχομένας καὶ πλείστας λιθίνας ἐν ἄλλοις τάφοις καθ' ἑκάστην ἀνακαλυπτομένας, ἐξαίρομεν δ' αὐτὰς πρὸ πάντων ἕνεκα τῶν εἰκόνων ἀνθρώπων, ζώων καὶ ἄλλων πραγμάτων, ἃς φέρουσι γεγλυμμένας. Αἱ χρυσαῖ, ὧν μία ἀπεικονίζεται ἐν πίνακι 5 ἀρ. 4, εἶναι τετράπλευροι καὶ ἔχουσιν ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας ὀλίγον κυρτάς· αἱ γλυφαὶ ὅμως κοσμοῦσι μόνον τὴν ἑτέραν τῶν ἐπιφανειῶν καὶ παριστῶσιν ἡ μὲν μία λέοντα φεύγοντα δρομαίως, ἡ δευτέρα ἄνδρα μαχόμενον πρὸς λέοντα καὶ ἡ τρίτη, ἡ δημοσιευομένη, δύο ἐναντίον ἀλλήλων μαχομένους ἄνδρας, ὧν ὁ ἕτερος, ὅστις μόνον περίζωμα φορεῖ, ὠθεῖ τὸ ξίφος εἰς τὸν λαιμὸν τοῦ ἐχθροῦ του ὡπλισμένου ὄντος δι' ἀσπίδος καὶ κράνους μετὰ λόφου. Τὰ ὡραῖα ταῦτα καλλιτεχνήματα ἦσαν φαίνεται καὶ τότε λίαν σπάνια, διότι ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ τάφῳ εὑρέθησαν ὅμοιαι ψῆφοι· μόνον ἐξ Ἀμοργοῦ γινώσκομεν μίαν ἔχουσαν τὸ αὐτὸ σχῆμα, ἀλλ' ἐκείνη εἶναι ἐκ λίθου καὶ δὲν φέρει γλυφάς[1].

[1] Ἴδε Mittheilungen des d. arch. Inst. in Athen 1886 σ. 20.

Αἱ δὲ γεγλυμμέναι λίθιναι ψῆφοι εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲν φακοειδεῖς, συχνὰ ὅμως καὶ ἐλλειψοειδεῖς, σπανιώτερον δὲ πολὺ κυλινδρικαί· αἱ φακοειδεῖς ἔχουσι μέγεθος πενταλέπτου χαλκοῦ ἕως δεκαλέπτου καὶ ἀνάλογον αἱ λοιπαί· πᾶσαι εἶναι διάτρητοι καὶ τὰ χείλη τοῦ τρήματος, δι' οὗ ἐπέρνων κλωστήν, εἶναι πολλάκις χρυσόδετα, γλυφὰς δὲ φέρουσιν αἱ φακοειδεῖς καὶ αἱ ἐλλειψοειδεῖς μόνον ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας· κατ' ἐξαίρεσιν ὅμως καὶ ἐπὶ ἀμφοτέρων. Ἐν πίνακι Ε βλέπει ὁ ἀναγνώστης τὰς εἰκόνας τριῶν ἐκ τῶν λίθων τούτων (ἀρ. 6, 7 καὶ 8), οἵτινες καὶ ἕνεκα τῶν παραστάσεών των καὶ ἕνεκα τῆς τέχνης των πολλάκις καταλέγονται μεταξὺ τῶν σπουδαιοτάτων μνημείων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· αἱ Μυκηναῖαι ὅμως καὶ οἱ Μυκηναῖοι — διότι ἐξ ἑνὸς παραδείγματος εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι καὶ οἱ ἄνδρες ἐκοσμοῦντο δι' αὐτῶν — τοὺς ἐφόρουν βεβαίως καὶ ἕνεκα τοῦ εἴδους τῶν λίθων· διότι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἶναι ἐκ τῶν σπανιωτέρων, ἤτοι ἀχάται, κρύσταλλοι, ἀμέθυστοι, σάρδιοι, σαρδόνυχες, ἰάσπιδες, χαλκηδόνιοι. Ἕνεκα τῆς τιμῆς τοῦ λίθου ὅμως, ὅστις διὰ τῆς γλυφῆς ἐγίνετο τιμιώτερος, σπανίως εὑρίσκονται πλείονες ὁμοῦ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐφόρει ἕκαστος καὶ ἑκάστη ἕνα ἢ δύο μόνον συνειρμένους μετ' ἄλλων εὐτελεστέρων ψήφων. Ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ ἀποτελεῖ κατὰ τοῦτο ἐξαίρεσιν· καὶ πάλιν ὅμως, ἐν ᾧ τόσοι ἐγγεγλυμμένοι λίθοι εὑρέθησαν ἐν αὐτῷ παρὰ τὰς χεῖρας τοῦ νεκροῦ, μόνον δύο ἔκειντο εἰς τὴν θέσιν τοῦ στήθους, καὶ τοὺς δύο τούτους φαίνεται ὅτι ἐφόρει ὁ ἐν τῷ τάφῳ τεθαμμένος ἀνὴρ συνειρμένους εἰς ὅρμον μετ' ὀγδοήκοντα ἄλλων ἁπλῶν σφαιρικῶν ψήφων ἐκ λίθου ἀμεθύστου. Τοῦτο φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ σύνηθες, τὰ δ' ἐξ ἐγγεγλυμμένων λίθων ψέλια πρέπει νὰ ἦσαν σπανιώτατα. Σημειοῦμεν πρὸς τούτοις, ὅτι ἄλλοτε ἐκαλοῦντο — καὶ καλοῦνται καὶ σήμερον ἀκόμη — οἱ λίθοι οὗτοι *νησιωτικοί*, διότι ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου (Μήλου, Κρήτης κ. α.) ἦσαν πρὸ πάντων γνωστοί· σήμερον τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀρθόν, διότι πλεῖστοι καὶ κάλλιστοι ἀνεκαλύφθησαν

οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν τοῖς κέντροις τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ· διὸ καὶ ἐπροτάθη ἤδη[1] νὰ ὀνομασθῶσι *μυκηναῖοι λίθοι*, ἂν καὶ εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ κατασκευὴ αὐτῶν ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς μυκηναίας ἐποχῆς.

Ἐνίοτε εὑρίσκονται καὶ *ἀπομιμήσεις* τῶν λίθων τούτων ἐξ ὑελώδους μάζης φέρουσαι ὁμοίως παραστάσεις· ἡ ἀξία τούτων δὲν εἶναι μεγάλη, διότι σχεδὸν πάντοτε ἡ διατήρησίς των εἶναι κακή, δὲν ὑπάρχει δ' ἀμφιβολία, ὅτι καὶ τότε ἡ τιμή των ἦτο μικροτέρα τῆς τῶν λίθων· διότι καὶ ἡ ἐργασία ἦτο εὐκολωτέρα καὶ ἡ ὕαλος ἐν γένει πρέπει νὰ ἦτο ἐν τῇ νεωτέρᾳ περιόδῳ τῆς μυκηναίας ἐποχῆς ἱκανῶς εὐτελής· ἕνεκα τούτου τὰ ἐξ αὐτῆς κοσμήματα, ὅρμοι, περιδέραια καὶ λοιπά, ἦσαν τὰ μάλιστα ἐν χρήσει· ὅτι δὲ ταῦτα πάντα ἐνταῦθα κατεσκευάζοντο, ἀποδεικνύουσι καὶ ἄλλα τεκμήρια καὶ αὐταὶ αἱ τῶν λίθων ἀπομιμήσεις. Ὡς πρὸς τοὺς ὅρμους ὅμως φαίνεται ὅτι, ἂν καὶ οἱ ἐξ ὑαλίνων ψήφων ἦσαν κοινότατοι, οὐχ ἧττον ὑπῆρχον καὶ γυναῖκες, αἵτινες μηδ' αὐτοὺς δυνάμεναι ν' ἀγοράσωσιν, ἠρκοῦντο εἰς ἔτι εὐτελεστέρους· οὕτω ἀνεκαλύφθησαν ἐν μυκηναίῳ θαλαμοειδεῖ τάφῳ πεντήκοντα *κογχύλια* ἀληθῆ τοῦ εἴδους τῶν καλουμένων κώνων· ἐκ τούτων τὰ τριάκοντα καὶ τέσσαρα ἦσαν ἐπίτηδες τετρυπημένα καὶ εἰς κλωστὴν βεβαίως συνειρμένα ἀπετέλουν τὸν ὅρμον πτωχῆς γυναικός.

Ψέλια καὶ *δακτυλίους* ἔφερον πάλιν αἱ γυναῖκες, ὅπως καὶ οἱ ἄνδρες· τὰ ψέλια ἔφερον εἰς τοὺς βραχίονας παρὰ τὸν καρπὸν τῆς χειρὸς ἢ ὑψηλότερον, ὡς ἐπὶ τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 3 καὶ τοῦ αὐτόθι ἀρ. 7 λίθου, ἐνίοτε ὅμως ἴσως καὶ εἰς τοὺς πόδας παρὰ τὰ σφυρά· ὡραῖον χρυσοῦν ψέλιον κοσμούμενον ἐμπρὸς διὰ ῥόδακος ἀνεκαλύφθη ἐν τῷ τετάρτῳ τάφῳ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Τοὺς δὲ δακτυλίους ἐφόρουν φυσικῶς εἰς τοὺς δακτύλους, ἐνίοτε ὅμως εἶναι ὁ κρίκος των τόσον μικρός, ὥστε μόνον παιδὸς δάκτυλος χωρεῖ· μήπως ἐχρησίμευον οὗτοι κυρίως ὡς σφραγῖδες; Ὡς πρὸς τὴν ὕλην δέ, ἐξ ἧς κατε-

1 Ὑπὸ τοῦ Perrot ἐν Bull. de corr. hell. 1891 σ. 518.

σκευάζοντο, ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, ὅτι ὑπάρχουσι δακτύλιοι χρυσοῖ, χαλκοῖ, σιδηροῖ καὶ ὀλόλιθοι, κατὰ δὲ τὸ σχῆμα οἱ πλεῖστοι δὲν διαφέρουσιν ἀλλήλων, διότι ἀποτελοῦνται ἐκ κρίκου μᾶλλον ἢ ἧττον ἁπλοῦ καὶ σφενδόνης ἐλλειψοειδοῦς, ἐφ' ἧς εὑρίσκεται πάντοτε ἐγχάρακτος εἰκών· τοιοῦτοι εἶναι οἱ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 2 καὶ 3 χρυσοῖ καὶ ὁ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἀρ. 5 ὀλόλιθος, περὶ τοῦ ὁποίου εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι εἶναι ἐξ ἰάσπιδος· ἄλλος ὀλόλιθος μετ' ἐπίσης ὡραίας γλυφῆς παριστώσης δύο βοῦς θηλαζούσας μόσχους εὑρέθη πάλιν ἐν Μυκήναις ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τοῦ 1876. Ἐκ δακτυλίων ἄλλων σχημάτων ἄξιοι μνείας εἶναι μόνον οἱ δύο ὁμοίως ἐν πίνακι 5 ἀρ. 11 καὶ 12 ἀπεικονισθέντες, οἵτινες εἶναι ἀμφότεροι χρυσοῖ καὶ ἀνεκαλύφθησαν ἀμφότεροι ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ· ὁ ὑπ' ἀρ. 12 εἶχε πιθανῶς τὴν σφενδόνην πλήρη ὑελώδους τινὸς μάζης φθαρείσης νῦν, τοῦ δ' ἑτέρου τὴν σφενδόνην ἀποτελεῖ ῥόδαξ ἐκ μικρῶν καθέτως ἐπιτεθειμένων ἐλασμάτων σχηματιζόμενος, δι' ὁμοίων δ' ἐλασμάτων ἐπὶ τοῦ κρίκου ἐπιτεθειμένων διαιρεῖται καὶ οὗτος εἰς πλείονα κοῖλα διαχωρίσματα, ἅτινα ὅπως καὶ τὰ κοιλώματα τοῦ ῥόδακος ἦσαν πεπληρωμένα διά τινος ὑελώδους ὕλης κυανῆς καὶ ἰώδους ἐναλλάξ. Οἱ δύο οὗτοι δακτύλιοι, ὧν ὁ δεύτερος μάλιστα ἕνεκα τοῦ κομψοῦ σχήματος καὶ τῆς ποικιλοχρώμου ὑελώσεώς του πρέπει ἀληθῶς νὰ ἦτο ὡραιότατος, ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐγίνωσκον νὰ ποικίλλωσι τὰς σφενδόνας τῶν δακτυλίων των καὶ δι' ἄλλων ὑλῶν· ἕνεκα τούτου παράδοξον εἶναι, ὅτι δὲν ἀνεκαλύφθη ἀκόμη δακτύλιος φέρων ἐν τῇ σφενδόνῃ *λίθον* ἀληθῆ εἴτε ἁπλοῦν εἴτε ἐγγεγλυμμένον.

Περισσότερον ὅμως ἴσως κόσμον ἔφερον αἱ γυναῖκες, ὅπως ἄλλως καὶ οἱ ἄνδρες, ἐπερραμμένον ἐπὶ τῆς ἐσθῆτος· ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εὑρέθησαν πλεῖστα χρυσᾶ πέταλα (δισκάρια) — ἐν τῷ τρίτῳ τάφῳ, ἐν ᾧ ἦσαν τρεῖς γυναῖκες τεθαμμέναι, ὑπῆρχον 701 — φέροντα ἔκτυπα σπειροειδῆ καὶ ἄλλα κοσμήματα, ἔπειτα εἰδώλια γυναικεῖα, εἰκόνες ζώων ἤτοι ἐλάφων, κύκνων, ἀετῶν, γρυπῶν, πολυπόδων

κ. α., ταῦτα δὲ πάντα ἦσαν ἐπερραμμένα ἢ ἄλλως πως προσηλωμένα ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων· οὕτω ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο χρυσῶν εἰδωλίων τῆς Ἀφροδίτης, τὰ ὁποῖα δημοσιεύομεν ἐν πίνακι 6 ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 5 φαίνονται εἰς τοὺς πόδας καὶ τοὺς ἀγκῶνας αἱ ὀπαί, δι' ὧν ἐπερράπτετο. Ἐν ἄλλοις τάφοις πάλιν εὑρίσκονται κοσμήματα ἐξ ὑελώδους μάζης, πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν προωρισμένα, ἐνίοτε δὲ κρέμανται ἀπ' αὐτῶν διὰ μικρῶν συρμάτων καὶ φύλλα χρυσᾶ, τὰ ὁποῖα περιπατούσης τῆς γυναικὸς ἐκινοῦντο ζωηρῶς καὶ ἐπηύξανον τὴν ἐκ τῆς ἐσθῆτος ἐκπεμπομένην λάμψιν. Ὅμοια φύλλα κινητὰ κρέμανται ἄλλοτε καὶ ἀπὸ χρυσῶν κοσμημάτων.

Δὲν ἐπιμένομεν περισσότερον εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς κατηγορίας ταύτης τῶν κοσμημάτων, ὧν ὅμοια σήμερον δὲν συνειζονται, διότι τόσον ποικίλα εἶναι τὰ σχήματά των, ὥστε ἄνευ πολλῶν εἰκόνων ἡ περιγραφὴ δὲν εἶναι πολὺ χρήσιμος· ἐν γένει ὅμως λέγομεν, ὅτι ἐὰν ἐβλέπομεν εὐγενῆ τινα γυναῖκα τῆς μυκηναίας ἐποχῆς ἐστολισμένην διὰ τῶν πετάλων τούτων, τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν ἄλλων χρυσῶν ἢ ἐπιχρύσων κοσμημάτων τῆς ἐσθῆτος — διότι καὶ τὰ ἐξ ὑελώδους μάζης εἶναι πολλάκις ἐπενδεδυμένα διὰ χρυσοῦ φύλλου — ἐὰν προσθέσωμεν εἰς ταῦτα καὶ τοὺς δακτυλίους, τὰ ψέλια, τοὺς ὅρμους, τὰς καρφίδας, τὰς ταινίας καὶ διαδήματα καὶ τὰ λοιπὰ μνημονευθέντα, βεβαίως θὰ ὠνομάζομεν αὐτὴν καὶ ἀκουσίως *χρυσῆν*· ὁ Ὅμηρος καλεῖ οὕτω συνήθως τὴν Ἀφροδίτην — ἀναμφιβόλως ἕνεκα τοῦ κάλλους αὐτῆς· δέν μοι φαίνεται ὅμως ἀπίθανον, ὅτι ἀρχικῶς τὸ ἐπίθετον ἀνεφέρετο ἐξ ἴσου τοὐλάχιστον καὶ εἰς τὴν ἐσθῆτα καὶ τὸν λοιπὸν κόσμον· τοῦτο δὲ τόσῳ μᾶλλον θεωρῶ πιθανόν, ὅσον ὁ ὑπέρμετρος διὰ χρυσοῦ στολισμὸς τοῦ σώματος ἐκ τῆς πατρίδος τῆς θεᾶς, τῆς Συρίας, μετεδόθη, καθ' ἃ φαίνεται, εἰς τοὺς Μυκηναίους· αἱ γυναῖκες τῶν Ἑβραίων τοὐλάχιστον ἐφόρουν ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων κοσμήματα χρυσᾶ, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς Γραφῆς· «θυγατέρες Ἰσραήλ, ἐπὶ Σαοὺλ κλαύσατε, τὸν ἐνδιδύσκοντα ὑμᾶς κόκκινα μετὰ κόσμου ὑμῶν, τὸν *ἀναφέροντα*

κόσμον χρύσεον ἐπὶ τὰ ἐνδύματα ὑμῶν (Βασιλ. Β κεφ. 1, 24).

Ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν ὀλίγα καὶ περί τινων ὀργάνων τοῦ καλλωπισμοῦ. Τὰς κτένας καὶ τὰς ἀλοιφὰς ἀνεφέραμεν ἤδη· προσθέτομεν δ' ὅτι ἔν τισι τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν εὑρέθησαν μικρὰ χαλκᾶ ἀγγεῖα, περὶ τῶν ὁποίων πιθανώτατον εἶναι ὅτι ἀνῆκον εἰς τὴν καλλωπιστικὴν συσκευὴν τῶν γυναικῶν καὶ δὴ ὅτι ἐθέρμαινον ἢ ἔτηκον ἐν αὐτοῖς ὑπεράνω μικροῦ πυρὸς ἀλοιφὰς τοῦ προσώπου ἢ τῆς κόμης· τὸ σχῆμά των εἰκονίζεται ἐν πίνακι 4 ἀρ. 4. Μετ' αὐτῶν εὑρέθησαν καὶ μικρὰ χαλκᾶ μαχαίρια ἱκανῶς κομψά, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή, δύναται ὅμως νὰ ἦτο πολλαπλῆ· πρὸς τούτοις μετεχειρίζοντο αἱ γυναῖκες—ἴσως δὲ καὶ οἱ ἄνδρες—μικρὰς λαβίδας χαλκᾶς ἢ ἀργυρᾶς, δι' ὧν βοηθοῦντος καὶ τοῦ μαχαιρίου ἀπέσπων ὡς φαίνεται τρίχας τοῦ σώματος βλαπτούσας τὴν καλλονήν. Λαβίδες, πολλάκις ἐντελῶς ὅμοιαι ταῖς μυκηναίαις, εὑρίσκονται καὶ ἐν τῇ βορείᾳ Εὐρώπῃ ἐν τάφοις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν τῆς χαλκῆς περιόδου καὶ ὑποτίθεται, ὅτι καὶ ἐκεῖ ἡ χρῆσίς των ἦτο ἡ αὐτή [1]. Ἐπίσης μετεχειρίζοντο οἱ Μυκηναῖοι—πάλιν βεβαίως καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες—ὠτογλυφίδας καθ' ὅλα ὁμοίας ταῖς σημεριναῖς· ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ ἀνεκαλύφθη μία ἀργυρᾶ, πέρυσιν δ' ἐν τάφῳ τῶν Μυκηνῶν ἄλλη χρυσῆ.

Σπουδαιότερα ὅμως πάντων τούτων εἶναι τὰ κάτοπτρα, τὰ ὁποῖα, ὡς τὰ ἀρχαῖα κάτοπτρα ἐν γένει, εἶναι χαλκᾶ, ἀποτελοῦνται δηλαδὴ ἐκ δίσκου χαλκοῦ διαμέτρου 15 ἕως 20 περίπου ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου ἔχοντος λαβὴν ξυλίνην ἢ ὀστεΐνην (ἐλεφαντίνην) προσηλωμένην εἰς τὸ ἄκρον αὐτοῦ διὰ δύο ἥλων· ὁ δίσκος, οὗ ἡ στιλπνότης ὤφειλε ν' ἀναπληροῖ τὴν σήμερον ἐν χρήσει διαφανῆ παρεσκευασμένην ὕαλον, δὲν ἐπεδέχετο διακόσμησιν, ἡ λαβὴ ὅμως ἔφερεν οὐχὶ σπανίως πλουσίας καὶ ὡραίας γλυφάς, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐν πίνακι 6 ἀρ. 1 εἰκόνος, ἥτις παριστᾷ τὸ κάτω καὶ τὸ ἄνω ἄκρον λαβῆς ἐλεφαντίνης καὶ

[1] Bahnson ἐν Mémoires des antiquaires du Nord 1887 σ. 268.

μέρος τοῦ χαλκοῦ δίσκου κατόπτρου ἀνακαλυφθέντος πέρυσιν ἐν τῷ δρόμῳ τοῦ λεγομένου τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ἐν λάκκῳ, ἐν ᾧ ἦτο πιθανῶς τεθαμμένη γυνή τις· ἡ λαβὴ ὅλη μέχρι τῶν κεφαλῶν τῶν δύο ἐπ' αὐτῆς γεγλυμμένων γυναικῶν ἔχει μῆκος 0,16 μ. καὶ ἀπομιμεῖται προφανῶς, ὡς δεικνύει καὶ ἡ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἀρ. 3 ἄλλη λαβή, φοίνικα μετὰ τῶν πρὸς τὰ κάτω κεκλιμένων κλάδων του· ὁ κορμὸς τοῦ δένδρου κοσμεῖται διὰ δύο σπειροειδῶς ἀνερχομένων ταινιῶν, ὧν ἡ μὲν φέρει ῥόδακας, ἡ δ' ἄλλη ἀορίστου φύσεως ποικίλματα, ἐπὶ δὲ τῶν κλάδων πατοῦσιν ἢ μᾶλλον κάθηνται δύο μορφαὶ γυναικεῖαι ἢ παιδικαὶ—τὸ πρῶτον φαίνεται πιθανώτερον ἕνεκα τῆς ἐσθῆτος—κλίνουσαι τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ κάτω οἱονεὶ κοιμώμεναι· ἴσως ἕνεκα τῆς σμικρότητος τοῦ χώρου ἠναγκάσθη ὁ τεχνίτης νὰ παραστήσῃ αὐτὰς οὕτω· περὶ τοὺς ὤμους δὲ καὶ ὑπ' αὐτοὺς φαίνονται ἄνθη καὶ πιθανὸν εἶναι—ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν διακρίνεται σαφῶς—ὅτι ταῦτα κρατοῦσιν ἐν ταῖς χερσὶν αἱ μορφαὶ ἀπὸ μεγάλων καυλῶν. Μεταξὺ τῶν χειρῶν ἑκατέρας ὑπάρχει ὀπή, δι' ἧς διέρχεται ἧλος χαλκοῦς ἔχων χρυσῆν καὶ κοκκιδωτὴν (granulée) κεφαλήν, συνηλῶν δὲ τὴν λαβὴν μετὰ τοῦ δίσκου. Ἡ αὐτὴ παράστασις ὑπῆρχε καὶ ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως τῆς λαβῆς. Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ ὑπῆρχε καὶ δεύτερον κάτοπτρον ὁμοίως χαλκοῦν, εἰς ὃ ἀνῆκεν ἡ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἀρ. 2 δημοσιευομένη ὡσαύτως ἐλεφαντίνη πλάξ· ἐπ' αὐτῆς παριστῶνται δύο γυναῖκες κρατοῦσαι ἑκατέρα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν πτηνόν τι, πιθανῶς περιστεράν, ἀπὸ τῶν ποδῶν· μεταξὺ τῶν χειρῶν τῶν γυναικῶν φαίνονται πάλιν αἱ διὰ τοὺς ἥλους ὀπαί. Ἡ λαβὴ αὕτη ὡς φαίνεται δὲν ἦτο μονοκόμματος, ἀλλ' εἶχε κορμὸν χωριστόν.

Μεγάλως ὁμοιάζει πρὸς τὰς περιγραφείσας ἄλλη ἐπίσης ἐλεφαντίνη λαβὴ καὶ ἕνεκα τούτου δημοσιεύομεν αὐτόθι ὑπ' ἀρ. 3 καὶ ταύτην, ἂν καὶ πιθανὸν εἶναι ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἄλλο τι σκεῦος καὶ οὐχὶ εἰς κάτοπτρον· εὑρέθη δὲ ὁμοίως πέρυσιν ἐν τάφῳ θαλαμοειδεῖ καὶ δὴ ἐν ᾧ καὶ ὁ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 3 χρυσοῦς δακτύλιος

(ἴδε σ. 63, 64). Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τῆς λαβῆς βλέπομεν γεγλυμμένον κλάδον, ἄνω δὲ πατοῦσιν ἐπὶ τοῦ φοίνικος πάλιν δύο γυναῖκες, ὧν ἑκατέρα κρατεῖ μέγαν φοίνικος κλάδον. Ἡ κόμη αὐτῶν, ὅπως καὶ ἡ τῶν λοιπῶν γυναικῶν, εἶναι οὔλη, τῶν δὲ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 2 γυναικῶν καὶ τὰ χείλη εἶναι ὑπερμέτως παχέα καὶ τῶν τῆς ὑπ' ἀρ. 1 αἱ ῥῖνες μεγάλαι καὶ παχεῖαι· ταῦτα, ὡς ἐδηλώσαμεν ἤδη καὶ ἀνωτέρω, εἶναι χαρακτηριστικὰ φυλῆς ξένης, σημιτικῆς ἴσως ἢ ἄλλης συγγενοῦς αὐτῇ, πρὸς τοῦτο δὲ συμφωνεῖ καὶ τὸ ὅτι μία τῶν γυναικῶν φορεῖ ἐνώτια καὶ ἄλλαι δύο κρατοῦσι περιστεράς· διότι τὸ πτηνὸν τοῦτο ἐγένετο γνωστὸν ἐν Ἑλλάδι μετὰ τῆς ἐκ τῆς Συρίας ἐλθούσης λατρείας τῆς Ἀφροδίτης καὶ τὰ εἰδώλια αὐτῆς παριστῶσι περιστερὰς περιιπταμένας ἢ καθημένας ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς, ὡς ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἀρ. 4 καὶ 5 βλέπομεν. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι τεχνῖται ἢ ὁ τεχνίτης—διότι ἴσως ἐν τῷ αὐτῷ ἐργαστηρίῳ κατεσκευάσθησαν καὶ αἱ τρεῖς λαβαὶ—ἠθέλησε νὰ μιμηθῇ τὸν τύπον καὶ τὴν μορφὴν σημιτικῶν γυναικῶν, ἃς ἐξ εἰκόνων ἢ καὶ ἐξ ὄψεως ἠδύνατο νὰ γινώσκῃ. Φυσικώτερον βεβαίως θὰ ἦτο νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αἱ λαβαὶ εἰσήχθησαν ἔξωθεν, ἀλλ', ὅσον δύναμαι ἐγὼ νὰ κρίνω, ἀκριβῶς ὅμοια κάτοπτρα δὲν ἀπαντῶσιν ἐπὶ μνημείων ἀνατολικῶν [1].

Ὅπλα.—Τῶν ἀρχαίων τὰ ὅπλα διαιροῦνται, ὡς γνωστόν, εἰς ἀμυντικὰ καὶ ἐπιθετικά· καὶ ἀμυντικὰ μὲν εἶναι ὁ θώραξ, ἡ ἀσπίς, αἱ κνημῖδες, τὸ κράνος· ἐπιθετικὰ δὲ τὸ δόρυ, τὸ ξίφος, τὸ τόξον, ἡ σφενδόνη, ὁ πέλεκυς. Ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ τὰ ἀμυντικὰ κατεσκευάζοντο βεβαίως ἐκ δέρματος ἢ ἄλλων ὑλῶν ἐπίσης εὐκόλως φθειρομένων καὶ ἕνεκα τούτου οὐδὲν διεσώθη μέχρις ἡμῶν· τὴν ἔλλειψιν ἀναπληροῦσιν, ὅσον εἶναι δυνατόν, αἱ ἐπὶ τῶν μνημείων εἰκόνες.

[1] Τὰ αἰγυπτιακὰ εἶναι διάφορα, τὸ δὲ παρὰ Perrot et Chipiez, Hist. de l'art IV εἰκ. 280 ἐπὶ *Χεταίου* ἀναγλύφου φαίνεται μὲν ὁμοιάζον, ἀλλ ἡ εἰκὼν δὲν εἶναι ὅλως ἀκριβής· ὅρα Humann und Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien πίν. XLV καὶ XLVIII, ἔνθα τὸ αὐτὸ ἀνάγλυφον ἀναδημοσιεύεται.

Περὶ τῶν *κνημίδων* εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι δὲν ἦσαν ἔνδυμα μόνον πολεμικόν, ἀλλ' ὅτι ἐφόρουν αὐτὰς καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις, ἀνεφέραμεν δὲ καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Λαέρτου, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται, ὅτι καὶ ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐποχῇ ἐφόρουν κνημῖδας ἐκ δέρματος οἱ γεωργοί. Ὅτι δὲ καὶ αἱ τῶν Μυκηναίων ἐκ δέρματος ἢ ὑφάσματος ἦσαν, μαρτυροῦσιν οἱ ἱμάντες, δι' ὧν περιέδεον αὐτὰς κατὰ τὰ σφυρὰ καὶ τὰ γόνατα.

Ἀναμφιβόλως ἐκ δέρματος ἦσαν καὶ αἱ *περικεφαλαῖαι*, ὧν τρία ἢ τέσσαρα εἴδη ἀπαντῶμεν ἐπὶ τῶν μνημείων· τοῦτο καταφαίνεται π. χ. ἐκ τῆς ἐν πίνακι 7 ἀρ. 1 εἰκόνος, εἰς τὸ κατώτατον ἄκρον τῆς ὁποίας παρίσταντο πλείονες ἄνδρες φοροῦντες κράνη συνερραμμένα βεβαίως ἐξ *ἱμάντων* δερματίνων· ὅμοια βλέπομεν καὶ ἐπὶ δύο ἄλλων μνημείων. Ἐπὶ ἄλλων πάλιν φαίνονται μὲν διάφορα, ἀλλ' ἐξ οὐδενὸς ἀποδεικνύεται ὅτι ἦσαν μετάλλινα· τὸ πολὺ ἴσως ἐπέρραπτον μικρὰ χαλκᾶ πέταλα ἢ κομβία συντελοῦντα καὶ εἰς στολισμὸν καὶ εἰς τὴν στερεότητα τοῦ καλύμματος· τοὐλάχιστον οἱ ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος ἤδη μεγάλου ἐκ Μυκηνῶν πηλίνου ἀγγείου πολεμισταὶ φοροῦσι κράνη ἢ κυνᾶς πλήρεις λευκῶν στιγμάτων, ἅτινα οὕτω πιθανῶς ἐξηγοῦνται· πρέπει ὅμως νὰ προσθέσωμεν, ὅτι τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν νεωτάτων τῆς μυκηναίας περιόδου καὶ φωρᾶται, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἐν ἄλλοις ὅπλοις νεωτερίζον. Βεβαιώτερον φαίνεται, ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Μυκηναῖοι πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν μετεχειρίζοντο πρὸ πάντων *ὀδόντας ἀγριοχοίρων*, διότι καὶ ἐν τοῖς τάφοις εὑρίσκονται οὗτοι συχνὰ φέροντες καὶ μικρὰς ὀπάς, ἐξ ὧν καταφαίνεται ὅτι ἐπερράπτοντό που, καὶ ὁ Ὅμηρος μνημονεύει ἐν τῇ Ἰλιάδι (Κ 263) τὴν τοιαύτην χρῆσίν των· ὁ Μηριόνης εἶχε κυνῆν ἐκ δέρματος ταύρου ποιητήν, ἥτις ἔξωθεν ἔφερε πολλοὺς ὀδόντας, ἔσωθεν δὲ — καὶ τοῦτο εἶναι ἐνταῦθα ἐπίσης ἀξιοσημείωτον — ἦτο ἐντεταμένη δι' *ἱμάντων*·

πολέσιν δ' ἔντοσθεν ἱμᾶσιν
ἐντέτατο στερεῶς· ἔκτοσθε δὲ λευκοὶ ὀδόντες
ἀργιόδοντος ὑὸς θαμέες ἔχον ἔνθα καὶ ἔνθα
εὖ καὶ ἐπισταμένως.

Δυστυχῶς ἡ περιγραφὴ τοῦ ποιητοῦ ἕνεκα τῆς βραχύτητός της δὲν εἶναι ὅσον ἔπρεπε σαφής· ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν ἱμάντων καὶ τῶν ὀδόντων ἄλλο δέρμα ταύρειον, ἢ ἦσαν οἱ ὀδόντες προσηλωμένοι ἐπ᾽ αὐτῶν τῶν ἱμάντων; συνήθως παραδέχονται, ὡς φαίνεται, τὸ πρῶτον, ἐξ ἴσου δυνατὸν ὅμως νομίζω ὅτι εἶναι καὶ τὸ δεύτερον· οὕτω ἡ κυνῆ τοῦ Μηριόνου θὰ ὡμοίαζε πρὸς τὰ καλύμματα τῶν ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ τεμαχίου ἀνδρῶν[1]. Περισσότερον δ᾽ ἀκόμη θὰ ὡμοίαζεν ἡ κυνῆ τοῦ Μηριόνου, ἐὰν μόνον ἐξ ἱμάντων καὶ ὀδόντων ἀπετελεῖτο, πρὸς τὸ κράνος ἀνδρὸς εἰκονιζομένου ἐπὶ τεμαχίου ἀγγείου ἐκ γῆς αἰγυπτιακῆς[2], διότι καὶ ἐκεῖνο εἶναι ἐξ ἱμάντων ποιητόν, φέρει δὲ ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ δύο κερατοειδῆ ἐπιθήματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι μὲν βεβαίως ὀδόντες ἀγριοχοίρων — διότι εἶναι σχεδὸν γωνιωδῶς κεκαμμένα — ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ὁμοιότης ὑπάρχει. Κέρατα ἄλλως ἢ κερατοειδῆ ἐπιθήματα ἐπὶ τῶν περικεφαλαιῶν βλέπομεν φοροῦντας τοὺς Μυκηναίους ἐπὶ πλειόνων μνημείων, ἐξ εἰδήσεων δ᾽ ἀρχαίων καὶ νεωτέρων συγγραφέων γινώσκομεν, ὅτι καὶ ἄλλοι πολλοὶ λαοὶ εἶχον καὶ ἔχουσι τὴν συνήθειαν ταύτην· αὐτὸς ὁ Πύρρος, ὁ τῆς Ἠπείρου βασιλεύς, ἐφόρει, ὡς διηγεῖται ὁ Πλούταρχος, ἐπὶ τοῦ κράνους του κέρατα τράγου. Δι᾽ αὐτῶν ἡ ὄψις τοῦ πολεμιστοῦ ἐγίνετο φοβερωτέρα τοῖς ἐχθροῖς. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν τῆς ἐκφοβίσεως τῶν ἐχθρῶν εἶχον καὶ τῶν ἵππων αἱ οὐραὶ καὶ οἱ ἐκ πτερῶν λόφοι, οὓς ὁμοίως προσήλουν ἐπὶ τῶν κρανῶν οἱ Μυκηναῖοι καὶ οἵτινες διετηρήθησαν καὶ κατόπιν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς στρατοῖς, ἐν ᾧ τὰ κέρατα ἐνωρὶς ἐξέλιπον· ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Ἀχαρνεῦσι καταγελᾷ τοὺς *τρεῖς κατασκίους λόφους* τοῦ Λαμάχου, ὁ Ὅμηρος ὅμως συχνὰ ἐξαίρει τὴν φοβερὰν αὐτῶν ἐντύπωσιν διὰ τῶν λέξεων

δεινὸν δὲ λόφος καθύπερθεν ἔνευεν

καὶ τὴν γνώμην του βεβαίως συνεμερίζοντο καὶ οἱ Μυκηναῖοι.

[1] Ὅρα Kluge, Fleckeisen's Jahrbücher 1893, σ. 90.
[2] Schuchhardt σ. 243 εἰκ. 208.

Ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς ἡμετέροις πίναξι δημοσιευομένων μνημείων λόφους φέρουσιν ὁ εἰς τὸ κάτω ἄκρον τοῦ ἀργυροῦ τεμαχίου παριστώμενος ἀνὴρ καὶ ὁ ἕτερος τῶν ἐπὶ τῆς χρυσῆς ψήφου πίν. Ε ἀρ. 4.

Περὶ τῶν *θωράκων* ὀλίγιστα γινώσκομεν, διότι μόνον ἐπὶ δύο μνημείων διακρίνομεν ἰδίους θώρακας καὶ ταῦτα εἶναι ἐκ τῶν νεωτάτων ἔργων τῆς μυκηναίας τέχνης, ἤτοι ἐπὶ τοῦ πηλίνου ἀγγείου τῶν πολεμιστῶν καὶ ἐπί τινος τοιχογραφίας ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν· ὅτι δὲ καὶ αὕτη πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς ἐζωγραφήθη ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι ἐκόσμει μετ᾽ ἄλλων γραφῶν τοὺς τοίχους τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ᾽ ἣν τὸ ἀνάκτορον ἐνεπρήσθη. Ἐπὶ τῶν δύο λοιπὸν τούτων μνημείων διακρίνομεν ἀληθῶς θώρακα, προφανῶς οὐχὶ μετάλλινον, ἐπὶ τοῦ χιτῶνος φορούμενον, ἀκριβέστερον ὅμως οὐδὲν περὶ τῆς κατασκευῆς του μανθάνομεν. Περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας δ᾽ ἐποχῆς πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ἢ ὅτι δὲν ἐφόρουν θώρακας ἤ, κάλλιον, ὅτι κατεσκεύαζον τοὺς χιτῶνας οὕτω καὶ ἐκ τοιαύτης ὕλης, π.χ. δέρματος ἢ λινοῦ ὑφάσματος, ὥστε νὰ χρησιμεύωσι καὶ ὡς θώρακες. Ὁ δὲ Ὅμηρος, ὅστις καλεῖ τοὺς θώρακας χιτῶνας χαλκοῦς καὶ τοὺς θωρακοφόρους Ἀχαιοὺς χαλκοχίτωνας, μεταχειρίζεται ἴσως μεταφοράν, ἥτις ἀρχικῶς, ὅτε τὸ ἔνδυμα δὲν διεκρίνετο οὕτω αὐστηρῶς ἀπὸ τοῦ ὅπλου, δὲν ἦτο μεταφορά, ἀλλὰ σύνηθες τοῦ πράγματος ὄνομα.

Ἀσπίδων ὑπῆρχον, ὅπως καὶ περικεφαλαιῶν, πλείονα εἴδη διαφέροντα ἀλλήλων ὄχι μόνον κατὰ τὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ μέγεθος· γενικῶς δὲ δύναται νὰ ῥηθῇ, ὅτι αἱ μὲν ἀρχαιότεραι εἶναι μεγάλαι καὶ καλύπτουσιν ὅλον τὸ σῶμα ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν ποδῶν, αἱ δ᾽ ἐπὶ μνημείων τῆς νεωτέρας μυκηναίας περιόδου ἀπαντῶσαι εἶναι μικρότεραι, ὅπως αἱ βραδύτερον παρ᾽ Ἕλλησιν ἐν χρήσει. Αἱ πρῶται πάλιν εἶναι ἢ τετράπλευροι καὶ κυρταὶ τὴν ἐπιφάνειαν, σχεδὸν ἡμικυλινδρικαί, ὥστε νὰ σκεπάζωσι καὶ τὰ πλάγια τοῦ σώματος, ἢ ἐλλειψοειδεῖς περίπου οὖσαι ἔχουσι κατὰ τὸ μέσον δύο βαθείας ἐντομάς, ὥστε φαίνονται

οἱονεὶ ἐκ δύο κύκλων συγκείμεναι· ἦσαν δὲ καὶ αὗται ἕνεκα τοῦ αὐτοῦ λόγου κυρταὶ τὴν ἐπιφάνειαν. Ἀμφότερα τὰ εἴδη τῶν ἀσπίδων τούτων εὑρίσκομεν ἐπὶ τῆς ἐν πίνακι Ὅ ἀρ. 1 εἰκόνος ἐγχειριδίου, ἐφ᾽ ἧς πρὸς τούτοις βλέπομεν, ὅτι ἡ τοῦ πρώτου ἀνδρός, τοῦ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ λέοντος πεσόντος, τετράπλευρος ἀσπὶς ἔχει τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν οὐχὶ εὐθεῖαν, ἀλλὰ κανονικῶς ἀποτετμημένην τὰς γωνίας· αὕτη εἶναι ἡ ἄνω πλευρά, ἀπετέμνετο δ᾽ οὕτω, ὥστε νὰ κρύπτῃ μὲν ὁ ὁπλίτης ἐν ἀνάγκῃ καὶ τὸ πρόσωπον, συγχρόνως ὅμως νὰ δύναται μόνον τὴν κεφαλὴν στρέφων νὰ βλέπῃ καὶ πρὸς τὰ πλάγια. Ὁ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἐπὶ τῆς χρυσῆς ὑπ᾽ ἀρ. 4 ψήφου ὡπλισμένος ἀνὴρ φέρει ἀσπίδα τοῦ δευτέρου εἴδους ἤτοι ἀμφίκυκλον λίαν κυρτήν, ἐν ᾗ ὅμως αἱ ἐντομαὶ δὲν εἶναι τόσον ἐκδεδηλωμέναι. Αἱ δὲ μικρότεραι ἀσπίδες, αἱ μὴ σκεπάζουσαι ὁλόκληρον τὸ σῶμα, ἃς κυρίως πάλιν ἐκ τοῦ πλεονάκις ἤδη μνημονευθέντος πηλίνου ἀγγείου τῶν πολεμιστῶν γινώσκομεν, εἶναι ὁμοίως δύο εἰδῶν, ἤτοι ἄλλαι μὲν ἐντελῶς κυκλικαί, ἄλλαι δὲ φαίνονται ἔχουσαι κάτω ἐντομὴν τοξοειδῆ.

Περὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν ἀσπίδων τούτων, τῶν τε ἀρχαιοτέρων καὶ τῶν νεωτέρων, οὐδὲν σαφὲς ἐκ τῶν μνημείων ἐξάγεται· δυνάμεθα ὅμως μετὰ μεγάλης πιθανότητος νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐποιοῦντο ἐν μέρει μὲν ἐκ σανίδων, ἐν μέρει δ᾽ ἐκ δερμάτων ζώων, ὅπως καὶ ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐποχῇ κυρίως ἐκ δέρματος βοὸς κατεσκευάζοντο. Ἕφερον δ᾽ αὐτὰς οἱ Μυκηναῖοι ἀνηρτημένας διὰ τελαμῶνος ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν τοῦ ἐγχειριδίου, καὶ ἐχειρίζοντο, τὰς ἀρχαιοτέρας τοὐλάχιστον, ὡς φαίνεται, ἄνευ πόρπακος[1]. Ἐπὶ τῆς ἔξω δ᾽ ἐπιφανείας συνείθιζον ἔκτοτε ἤδη νὰ προσηλῶσιν ἢ νὰ γράφωσι διὰ χρωμάτων τὰ κατόπιν κοινότατα ἐμβλήματα, τὰ *ἐπίσημα* λεγόμενα. Οὕτω πεποικιλμένη διὰ χρωμάτων εἶναι ἡ ἀσπὶς ἑνὸς τῶν ἐπὶ τοῦ ἐγχειριδίου ἀνδρῶν.

Ἀκριβέστεραι εἶναι αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῶν ἐπιθετικῶν

[1] Rossbach, Philologus 1892 σ. 1 ἑξ. — Milchhöfer, Anf. d. Kunst σ. 92.

ὅπλων τῶν Μυκηναίων, διότι τῶν πλείστων ἐσώθησαν πλὴν τῶν εἰκόνων καὶ δείγματα. Ἰδίως ἔχομεν πολλὰ καὶ ὡραῖα ξίφη —ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν πεντήκοντα ἀκέραια καὶ μή— ἀνακαλυφθέντα ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, ὀλίγα δέ τινα καὶ ἄλλοθεν. Τὰ ἐκ τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως, ὧν ἐν ἀπεικονίζομεν ἐν πίνακι 7 ἀρ. 5, εἶναι τὰ ἀρχαιότατα, εἶναι δὲ πάντα δίστομα καὶ ἡ ἐκ στερεοῦ ἐλάσματος λεπίς των ἱκανῶς πλατεῖα οὖσα κατὰ τὴν ῥίζαν στενοῦται πρὸς τὴν αἰχμήν, ὥστε φαίνονται κατάλληλα μόνον πρὸς ὤθησιν καὶ διατρύπησιν, οὐχὶ δὲ καὶ ὅπως πλήττωσι δι' αὐτῶν. Αἱ λαβαὶ ἦσαν πολλάκις ὅλως πρόσθετοι ἐξ ἄλλης ὕλης καὶ προσηλοῦντο εἰς τὴν ῥίζαν τῆς λεπίδος διὰ χαλκῶν ἢ χρυσῶν ἥλων· ἄλλοτε ὅμως, ὡς ἐν τῷ δημοσιευομένῳ, ἡ ῥίζα αὕτη προεκτείνεται εἰς γλῶσσαν ἤτοι πεπλατυσμένον ἔλασμα, τὸ ὁποῖον ἐπενδυόμενον διὰ ξύλου προσηλωμένου δι' ἥλων ἀπετέλει τὴν λαβήν. Ξίφος ἔχον τὴν λαβὴν ὁλόχαλκον δὲν εὑρέθη εἰσέτι. Ἡ λεπὶς ἔχει ῥάχιν διήκουσαν ἀπὸ τῆς ῥίζης μέχρι τῆς αἰχμῆς, πλὴν τούτου δὲ κοσμεῖται πολλάκις διὰ γραμμῶν ἁπλῶν ἢ διὰ σειρᾶς σπειρῶν ἢ καὶ διὰ ζώων ἐκτύπων· μῆκος ἔχουσι τὰ ξίφη ταῦτα ἑνὸς περίπου μέτρου, ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ βραχύτερα.

Πάντων βραχύτατα, ἀλλὰ καὶ πάντων πολυτιμότατα, εἶναι *ἐγχειρίδιά* τινα δίστομα πλουσίως κεκοσμημένα τὸ μὲν ἓν διὰ σπειρῶν, τὰ δὲ λοιπὰ διὰ παραστάσεων διαφόρων κεκομμένων ἐκ *χρυσῶν ἐλασμάτων* καὶ ἐμβεβλημένων ἐν τῇ λεπίδι. Ἓν τούτων (πίν. 5 ἀρ. 1) μνημονευθὲν καὶ ἀνωτέρω παριστᾷ πέντε ἄνδρας μαχομένους πρὸς τρεῖς λέοντας· οἱ ἄνδρες νικῶσι καὶ ἤδη δύο τῶν λεόντων ἐτράπησαν εἰς φυγήν, ὁ τρίτος ὅμως ἀνθιστάμενος ἐπιθέτει τοὺς πόδας ἐπὶ τοῦ πρώτου τῶν ἐχθρῶν πεσόντος χαμαί. Πάντες οἱ ἄνδρες φοροῦσι μόνον τὸ περίζωμα, ὡπλισμένοι δ' εἶναι εἷς μὲν διὰ τόξου, οἱ δὲ τρεῖς διὰ δοράτων καὶ ὁ πεσὼν ἐκράτει ἴσως καὶ αὐτὸς δόρυ· οὗτοι φέρουσι καὶ ἀσπίδας μεγάλας, οἱ μὲν δύο ἀμφικύκλους, οἱ δὲ τετραπλεύρους κρεμαμένας ἀπὸ τελαμώνων. Ἡ παράστασις αὕτη δύνα-

ται νὰ ὀνομασθῇ πολύχρωμος, διότι τὰ μὲν γυμνὰ μέρη τῶν ἀνδρῶν καὶ τὰ σώματα τῶν λεόντων εἶναι ἐκ χρυσοῦ, τὰ περιζώματα τῶν ἀνδρῶν καὶ αἱ ἀσπίδες ἐξ ἠλέκτρου (κράματος ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου), αἱ δὲ κόμαι τῶν ἀνδρῶν καὶ αἱ γραμμαί, δι' ὧν δηλοῦνται αἱ χαῖται τῶν λεόντων, τὰ περιγράμματα καὶ οἱ τελαμῶνες τῶν ἀσπίδων, τὸ ἐπίσημον τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν καί τινες ἄλλαι λεπτομέρειαι εἶναι μέλαιναι ἔκ τινος μελαίνης ὕλης. Εἶναι δ' αἱ μορφαὶ ἐντεθειμέναι οὐχὶ ἀμέσως ἐπὶ τῆς κυρίας λεπίδος τοῦ ἐγχειριδίου, ἀλλ' ἐπὶ ἰδίου χαλκοῦ ἐλάσματος, τὸ ὁποῖον διά τινος ὕλης ἔχουσι καταστήσει μέλαν καὶ στιλπνόν, τοῦτο δὲ τὸ ἔλασμα, οὗ τὸ περίγραμμα διακρίνεται καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος, εἶναι ἐντεθειμένον ἐν τῇ λεπίδι. Οὕτω ἔχομεν τὰ ἑξῆς χρώματα· τὸ ἀρχικῶς κιτρινωπὸν τοῦ χαλκοῦ, τὸ ὁποῖον σήμερον ὀξειδωθὲν ἐγένετο πράσινον, τὸ στιλπνὸν μέλαν τοῦ ἐλάσματος, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει ὡς ἔδαφος τῆς παραστάσεως καὶ ἐφ' οὗ ἐξαίρονται λαμπρῶς αἱ μορφαί, ἔπειτα τὸ χρῶμα τοῦ καθαροῦ ἢ σχεδὸν καθαροῦ χρυσοῦ αὐτῶν τῶν μορφῶν, τὸ ὑπόλευκον χρῶμα τοῦ μετ' ἀργύρου κεκραμένου χρυσοῦ τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἀσπίδων καὶ τέλος πάλιν τὸ μέλαν τῶν ποικιλμάτων καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν.

Ὅμοιον ἐγχειρίδιον ἀνεκαλύφθη καὶ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ· τὰ κοσμήματα ὅμως αὐτοῦ εἶναι ἁπλᾶ φυλλοειδῆ.

Ἔξω τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εὑρέθη ἄλλο ξίφος (πίν. 7 ἀρ. 6), διαφέρον τῶν περιγραφέντων κατὰ τὴν λαβήν, ἥτις ἀποτελεῖται ἐκ γλώσσης ἐχούσης τὰ ἄκρα ἐξέχοντα· ἐνετίθετο δὲ καὶ προσηλοῦτο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς αὐτῆς ἓν τεμάχιον ξύλου ἢ ὀστοῦ. Τοῦτο τὸ ξίφος εἶναι μὲν καὶ αὐτὸ βεβαίως ἀρχαιότατον, ἐξάπαντος ὅμως οὐχὶ τόσον ἀρχαῖον, ὅσον τὰ ἐκ τῶν τάφων.

Τὰ νεώτατα μυκηναῖα ξίφη (πίν. 7 ἀρ. 7) εἶναι συνήθως βραχέα, ἡ δὲ λαβή των, ἥτις ὁμοίως ἐνεδύετο διὰ ξύλου ἢ ὀστοῦ, εἶναι παρεμφερὴς τῇ τῶν προηγουμένων καὶ βεβαίως ἀνεπτύχθη ἐξ ἐκείνης· ἐνίοτε δὲ κατὰ τὸ μέρος ἔνθα ἡ λεπὶς συνάπτε-

ται τῇ λαβῇ, τὰ ἄκρα αὐτῆς προβάλλονται πρὸς τὰ πλάγια ὡς φυλακτῆρες. Ταῦτα ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος εὑρηνται καὶ σιδηρᾶ, ἐξ οὗ καταφαίνεται, ὅτι καὶ μετὰ τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν τὸ σχῆμα δὲν εἶχεν ἐκλείψει.

Αἱ λαβαὶ πάντων τῶν ξιφῶν ἀπέληγον ἄνω εἰς μέγα κομβίον ἢ κεφαλήν, ἥτις ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις ἦτο ἐκ χρυσοῦ ἢ ὀστοῦ ἢ λίθου ἐκ τῶν τιμιωτέρων καὶ σχήματος ἡμισφαιρικοῦ, ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις ὀλίγον διάφορος. Αἱ θῆκαι ἦσαν ἐκ ξύλου ἢ δέρματος ἢ καὶ λινοῦ ὑφάσματος, ἀλλὰ πλουσίως διὰ χρυσοῦ ἐπενδεδυμέναι ἢ διὰ χρυσῶν κοσμημάτων πεποικιλμέναι· τέλος ἀνηρτῶντο τὰ ξίφη διὰ τελαμῶνος ἐκ δέρματος βεβαίως, ὅστις ὅμως παρὰ τοῖς ἄναξιν ἦτο ὡσαύτως ἐπενδεδυμένος διὰ χρυσοῦ.

Ἐν ἑνὶ τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν ἀνεκαλύφθησαν καὶ πολλαὶ μονόστομοι καὶ μονοκόμματοι μάχαιραι, ὧν αἱ λαβαὶ ἔχουσι τὰ ἄκρα κεκαμμένα ἐν εἴδει κρίκων, ὅπως ἀναρτῶνται δηλαδή, ἐν δὲ τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ εὑρέθησαν ἄλλαι μονόστομοι μάχαιραι, ὧν ἡ λαβὴ ἦτο ἐξ ὀστοῦ ἢ ξύλου περιβαλλομένου ὑπὸ χαλκοῦ· ἐν συγκρίσει δὲ πρὸς τὰς λαβὰς τῶν ξιφῶν αἱ τῶν μαχαιρῶν τῶν τε ἐκ Μυκηνῶν καὶ τῶν ἐκ Βαφειοῦ εἶναι πολὺ μεγαλείτεραι, διότι ἐκεῖναι μέν, ὁσάκις σώζονται ὁλόκληροι, δὲν ἔχουσι μῆκος μεγαλείτερον τῶν 85 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου, αἱ τῶν μαχαιρῶν δὲ φθάνουσι μέχρι τῶν 14 ἑκατοστῶν· σήμερον κανονικὸν μῆκος τῶν λαβῶν θεωροῦνται τὰ δέκα ἑκατοστά, ὥστε αἱ μὲν τῶν ξιφῶν καὶ ἐγχειριδίων ὑπολείπονται τούτου, αἱ δὲ τῶν μαχαιρῶν τὸ ὑπερβαίνουσιν ἱκανῶς. Ὁμοίως μικρὰς σχετικῶς λαβὰς ἔχουσι καὶ τὰ ἐν τῇ βορειοτέρᾳ Εὐρώπῃ ἀνακαλυπτόμενα ξίφη τῆς χαλκῆς περιόδου καὶ ὑπετέθη ἕνεκα τούτου ὑπό τινων, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶχον τότε χεῖρας μικροτέρας τῶν σημερινῶν, τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο φαίνεται ἐπιβεβαιούμενον καὶ ὑπὸ τῶν δακτυλίων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, ὧν οἱ πλεῖστοι εἶναι ὡς εἴπομεν τόσον μικροί, ὥστε καὶ γυναικὸς δάκτυλος δυσκόλως χωρεῖ εἰς αὐτούς. Ἀλλ' ὅπως περὶ ἐκείνων ἐξηγεῖται ἴσως τὸ πρᾶγμα καὶ ἄλλως, οὕτω καὶ

περὶ τῶν ξιφῶν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι οἵτινες δι' αὐτῶν δὲν ἔπληττον, ἀλλ' ἐτρύπων, τὰ ἐλάμβανον πλησιέστερον πρὸς τὴν λεπίδα, ὅπως δώσωσι μείζονα δύναμιν εἰς τὴν ὥθησιν· αἱ δὲ μάχαιραι δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν κυρίως πολεμικὰ ὅπλα, ἀλλὰ χρήσιμοι μᾶλλον εἰς τὸν διαμελισμὸν τῶν θυμάτων καὶ ἐκράτουν αὐτὰς πιθανῶς δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν.

Τὰ *δόρατα* τῶν Μυκηναίων ὁπλιτῶν δὲν διέφερον οὐσιωδῶς τῶν μετὰ ταῦτα ἐν χρήσει· αἱ αἰχμαὶ ἦσαν ἐκ χαλκοῦ καὶ σχήματος οἷον δεικνύει ἡ εἰκὼν πίν. 7 ἀρ. 9· ἄλλαι ἦσαν πλατύτεραι καὶ ἄλλαι στενότεραι. Τὸ δόρυ ἦτο φυσικῶς ἐκ ξύλου καὶ εἶχεν ἐνίοτε εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον *σαυρωτῆρα*, ὅπως ἐμπήγηται εἰς τὴν γῆν. Δύναται ὅμως καὶ ἐκ τῶν μνημείων καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ν' ἀποδειχθῇ, ὅτι μόλις κατὰ τὰ τέλη τῆς μυκηναίας ἐποχῆς ἐφευρέθησαν οἱ σαυρωτῆρες ἢ τοὐλάχιστον ὅτι τότε ἡ χρῆσίς των ἐγενικεύθη· διότι ἐν μὲν ταῖς ἀνασκαφαῖς οὐδὲ εἷς ἀνεκαλύφθη μέχρι τοῦδε, ἐκ δὲ τῶν μνημείων μόνον ἐπὶ τοῦ πηλίνου ἀγγείου τῶν πολεμιστῶν ἀπαντῶσι.

Τὰ *τόξα* ἐκ ξύλου ἢ κεράτων κατασκευαζόμενα δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διατηρηθῶσιν ἐν τῇ γῇ ἐπὶ τοσούτους αἰῶνας· ἐπὶ τῶν μνημείων ὅμως βλέπομεν αὐτὰ οὐχὶ σπανίως ἐν χερσὶ τῶν πολεμιστῶν, π. χ. ἐπὶ τοῦ χρυσοκολλήτου ἐγχειριδίου καὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου πίν. 7 ἀρ. 1. Τὰ *βέλη* ἦσαν συνήθως μὲν ἐκ χαλκοῦ, ἐγίνετο ὅμως ἀκόμη χρῆσις καὶ λιθίνων ἐκ τοῦ σκληροῦ λίθου, ὅστις καλεῖται ὀψιανὸς καὶ ἐξ οὗ ἀρχικῶς πάντα τὰ βέλη κατεσκευάζοντο· ἕνεκα τούτου καὶ τὸ σχῆμα τῶν χαλκῶν προσεγγίζει ἔτι πολὺ τῷ τῶν λιθίνων ὡς φαίνεται ἐκ τῶν εἰκόνων πίν. 7 ἀρ. 2, 3, 4, ὧν τὸ πρῶτον εἶναι λίθινον, τὰ δὲ δύο ἄλλα χαλκᾶ. Διάφορα εἶναι ἄλλα τινὰ σχήματα τετράπλευρα καὶ πυραμιδοειδῆ, ἀλλὰ ταῦτα φαίνονται νεώτερα τῶν δημοσιευομένων, ἂν καὶ εὑρέθησαν καὶ ἐν θολωτοῖς τάφοις, π.χ. τῷ τοῦ Μενιδίου. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου ἀργυροῦ ἀγγείου βλέπομεν τοὺς τοξότας γονατιστούς, ὅπως καὶ ἐν τῇ μετὰ ταῦτα ἀρχαϊκῇ ἑλληνικῇ τέχνῃ συνήθως εἰκονίζονται, ἐγονάτιζον δέ, ὅπως

σήμερον οἱ πυροβολοῦντες, τὸ μὲν ἵνα μὴ ὦσι λίαν ἐκτεθειμένοι, τὸ δὲ καὶ ἵνα ἀσφαλέστερον σκοπεύωσι.

Σφενδονῆται παριστῶνται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου ἀργυροῦ ἀγγείου καὶ παριστῶνται ὄρθιοι κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς τὰ δύο ἄκρα τῆς σφενδόνης, εἰς ἣν διὰ τῆς ἑτέρας ἐπιθέτουσι τὸν λίθον, καὶ ἕτοιμοι νὰ περιστρέψωσιν αὐτὴν περὶ τὴν κεφαλήν. Μολυβδίδες δὲν εὑρέθησαν οὐδὲ λίθοι ἐπίτηδες ἐξειργασμένοι, ὥστε φαίνεται ὅτι μετεχειρίζοντο κοινούς.

Τῶν *πελέκεων* κοινότατοι εἶναι οἱ ἀμφίστομοι, ἤτοι ὅμοιοι τῷ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 2 μεταξὺ τῆς κεφαλῆς τῆς καθημένης καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς μεγάλης ὀρθίας γυναικὸς εἰκονιζομένῳ. Μονόστομος δέ τις σχήματος πρωτοφανοῦς ἐν Ἑλλάδι ἀνεκαλύφθη ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ· τοῦτον δημοσιεύομεν ἐν πίνακι 7 ἀρ. 8, δυστυχῶς οὐχὶ ἐντελῶς ὀρθῶς, διότι ἔπρεπε ν' ἀναστραφῇ οὕτω, ὥστε τὸ νῦν κάτω φαινόμενον πιλίον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι συναφὲς τῷ πελέκει, νὰ ἔλθῃ ἄνω· ὁ ξύλινος στελεὸς εἰσήρχετο διὰ τῶν τριῶν οἱονεὶ ὀδόντων, οἵτινες εἶναι τετρημένοι, τὸ δὲ πιλίον περιέβαλλε καὶ προεφύλασσεν ἀπὸ φθορᾶς τὸ ἐκ τοῦ τρήματος ἐξέχον ἄνω ἄκρον αὐτοῦ. Παραπλήσιοι πελέκεις ἦσαν ἐν χρήσει καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Συρίᾳ· ὁμοιότεροι ὅμως εἶναι οἱ τῆς Συρίας[1]. Ὡς πελέκεις ἐχρησίμευον ἐν Ἑλλάδι πιθανῶς καὶ σφηνοειδῆ τινα ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουσιν ὀπὴν διὰ τὸν στελεόν, ἀλλ' εἰσήρχετο τὸ ἕτερον αὐτῶν ἄκρον τὸ μὴ αἰχμηρόν, εἰς τὸ ἐσχισμένον ἄκρον τοῦ στελεοῦ καὶ περιεδένετο διὰ σχοινίου.

Ταῦτα εἶναι τὰ ἐκ τῶν μνημείων καὶ τῶν εὑρημάτων γνωστὰ ἀμυντικὰ καὶ ἐπιθετικὰ τῶν Μυκηναίων ὅπλα· ἠδυνάμεθα ἴσως ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὰ ῥόπαλα, διότι καὶ τούτων βεβαίως χρῆσις ἐγίνετο ἀκόμη κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους· ἀλλ' αἱ πηγαὶ ἡμῶν οὐδὲν περὶ αὐτῶν μαρτυροῦσιν. Ἀνασκοποῦντες δὲ νῦν τὰ εἰρημένα βλέπομεν, ὅτι κατὰ μὲν τὰ ἐπιθετικὰ ὅπλα οἱ Μυ-

[1] Ἴδε Montelius, Archiv für Anthropologie 1892, ἔνθα ἀπεικονίζεται καὶ εἷς ἐν Βηρυτῷ εὑρεθείς.

κηναῖοι δὲν ὑπελείποντο τῶν μαχητῶν τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς· διότι καὶ ξίφη καὶ δόρατα καὶ αἰχμὰς βελῶν χαλκᾶς εἶχον καὶ σφενδόνας· ἄλλως ὅμως εἶχε τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὰ ἀμυντικά· διότι ἐκ τῆς περιγραφῆς ἡμῶν ἐξάγεται, ὅτι ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ τοὐλάχιστον περιόδῳ πολεμιστήριον ὅπλον ἦτο κυρίως μόνη ἡ μεγάλη ἀσπίς, οἱ δὲ θώρακες, αἱ κνημῖδες καὶ τὰ κράνη, ἀφοῦ ἦσαν ἐκ δέρματος ἢ ὑφάσματος, ὀλίγον ἢ οὐδαμῶς διέφερον τῶν ἐν εἰρήνῃ φορουμένων χιτώνων, κνημίδων καὶ πίλων καὶ δὲν ἀπετέλουν ἀναγκαῖον τοῦ πολεμιστοῦ περίβλημα· μόνον τοὺς ἐπὶ τῶν κρανῶν λόφους καὶ τὰ κέρατα δὲν ἔφερον βεβαίως καὶ ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐπιθετικῶν ὅπλων πρέπει νὰ παρατηρήσωμέν τινα· ἐν τοῖς πλουσιωτάτοις εἰς μέταλλα τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν μόνον ὀλίγαι αἰχμαὶ δοράτων ἀνεκαλύφθησαν, ἐν δὲ τοῖς λοιποῖς τάφοις τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ὄχι μόνον αἱ αἰχμαί, ἀλλὰ καὶ τὰ ξίφη εἶναι ἐν γένει σπανιώτατα, ἐν ᾧ βέλη εὑρίσκονται συχνότερον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἐκ τῶν κτερισμάτων δὲν δύναται νὰ ἐξαχθῇ πάντοτε ἀσφαλὲς πόρισμα καὶ ἕνεκα ἄλλων λόγων καὶ διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, οἱ ἐπιζῶντες συγγενεῖς ἀφῄρουν πολλάκις ἐκ τῶν τάφων τὰ ἀξιολογώτερα αὐτῶν—τοιαῦτα δὲ ἦσαν βεβαίως καὶ τὰ ὅπλα—οὐχ ἧττον ἐὰν συνδυάσωμεν τὴν παρατήρησιν ταύτην μετὰ τῆς ἐλλιποῦς δι' ἀμυντικῶν ὅπλων φυλακῆς τοῦ σώματος καὶ μετά τινων ἐπὶ μνημείων παραστάσεων, π.χ. τῆς τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου, θὰ καταλήξωμεν φρονῶ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ μὲν ἄνακτες ἀνήρτων βεβαίως ἀπὸ τελαμῶνος, ὅστις ἠδύνατο νὰ κοσμῆται καὶ διὰ χρυσοῦ, ξίφη καὶ ἐγχειρίδια πλουσίως πεποικιλμένα, ὁ λαὸς ὅμως πολὺ σπανιώτερον, καὶ ὅτι δόρατα μόνον οἱ κάλλιον δι' ἀμυντικῶν ὅπλων ἐσκεπασμένοι ἔφερον, οἱ δὲ λοιποὶ ἐμάχοντο διὰ τόξων καὶ σφενδονῶν.

Οὕτω δυνάμεθα ν' ἀναπαραστήσωμεν τὴν εἰκόνα στρατοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὡς ἐξῆς περίπου· οἱ Μυκηναῖοι ἄγουσιν εἰς τὸν πόλεμον ὡπλισμένοι οὐχὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πάντες· οἱ

μὲν φέρουσιν ἀσπίδα μεγάλην, ποικιλόχρωμον τὴν ἔξω ἐπιφάνειαν, ἐν χερσὶ δὲ πάλλουσι δόρυ μακρὸν καὶ ἀπὸ τοῦ ὤμου ἔχουσιν ἀνηρτημένον ξίφος χάλκινον· ἐὰν φορῶσι καὶ κυνῆν, κνημῖδας καὶ χιτῶνα ἀντὶ θώρακος—ταῦτα εἶναι τὸ πολὺ δερμάτινα, οὐχὶ ἐκ μετάλλου· οἱ κυνῆν ὅμως ἔχοντες προσηλοῦσιν ἐπ᾽ αὐτῆς συχνὰ ὄχι μόνον πτερὰ ἢ οὐρὰν ἵππου, ἀλλὰ διὰ νὰ εἶναι φοβερώτεροι τὴν ὄψιν καὶ κέρατα ἢ ὀδόντας ἀγριοχοίρων. Οὕτως ἦσαν ὡπλισμένοι οἱ εὐπορώτεροι καὶ καλλίτεροι, οἱ ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ μαχόμενοι· ἄλλοι ἴσως εἶχον πελέκεις ἢ ῥόπαλα καὶ ἐμάχοντο ἐπίσης ἐκ τοῦ συστάδην. Οἱ πλεῖστοι ὅμως μακρὰν ἱστάμενοι ῥίπτουσι κατὰ τῶν ἐχθρῶν λίθους διὰ τῶν σφενδονῶν ἢ διὰ τῶν τόξων βέλη, ὧν αἱ αἰχμαὶ εἶναι πολλάκις λίθιναι· ἀσπίδας πιθανῶς δὲν φέρουσιν οὗτοι, ἴσως μάλιστα πολλοὶ δὲν ἐφόρουν οὔτε ἔνδυμα ἄλλο πλὴν τοῦ περιζώματος, ὥστε ἐπολέμουν γυμνοὶ τὰ σκέλη καὶ τὸ ἄνω σῶμα μέχρι τῆς ὀσφύος.

Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι ἀληθῶς διάφορος ἐν πολλοῖς τῆς ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀναπλαττομένης· διότι τοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωας φανταζόμεθα κατὰ τὰς περιγραφὰς τῶν ποιητῶν παγχάλκους καὶ μαχομένους σχεδὸν πάντοτε ἐκ τοῦ συστάδην διὰ τοῦ δόρατος. Οὐχ ἧττον ἀνακαλύπτονται καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι ὑπὸ τὴν χαλκῆν, ἵνα εἴπωμεν οὕτω, ἐπιφάνειαν στοιχεῖα πολλὰ τῆς ἀρχαιοτέρας εἰκόνος, ἀνευρίσκονται δηλαδὴ ἐν περιγραφαῖς, εἰλημμέναις βεβαίως ἐξ ἀρχαιοτέρων ποιημάτων, ἐνδείξεις μαρτυροῦσαι, ὅτι οἱ ποιήσαντες αὐτὰς δὲν ἐφαντάζοντο τοὺς ἥρωάς των φοροῦντας πάντοτε χαλκᾶ ἀμυντικὰ ὅπλα, φαίνεται μάλιστα ὅτι πολλάκις ἐφαντάζοντο αὐτοὺς ὡπλισμένους τόσον ἐλλιπῶς,ὅσον ἦσαν καὶ οἱ Μυκηναῖοι [1], δηλαδὴ μὴ φοροῦντας θώρακας καὶ κνημῖδας χαλκᾶς. Περὶ τῶν θωράκων ἠκάσαμεν τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἀνωτέρω, περὶ δὲ τῶν κνημίδων θ᾽ ἀναφέρωμεν μίαν

[1] Πρβ. Kluge, Fleckeisen's Jahrbücher 1893 σ. 81-94. Καὶ ὁ Reichel ὡμίλησε πέρυσιν ἐν τῷ ἐνταῦθα γερμανικῷ ἀρχαιολογικῷ ἰνστιτούτῳ περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος καὶ ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι, ἀγνοῶ ὅμως ἐὰν καὶ ἐδημοσίευσέ πού τι σχετικόν.

μόνην μαρτυρίαν· ὁ Ὅμηρος καλεῖ ἀσπίδας τινὰς *ποδηνεκεῖς* ἤτοι σκεπαζούσας τὸν ὁπλίτην, ὅπως αἱ τῶν Μυκηναίων, ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ μέχρι τῶν ποδῶν, τοῦτο δὲ εἰκονικώτατα ἑρμηνεύει ὁ ἴδιος, ὅταν ποιῶν τὸν Ἕκτορα μεταβαίνοντα ἐκ τῆς μάχης εἰς τὴν πόλιν, τὴν ἀσπίδα ἐπὶ τῶν νώτων ἀνηρτημένην ἔχοντα, λέγῃ·

ἀμφὶ δέ μιν σφυρὰ τύπτε καὶ αὐχένα δέρμα κελαινόν,
ἄντυξ, ἣ πυμάτη θέεν ἀσπίδος ὁμφαλοέσσης.

Τόσον μεγάλαι ἀσπίδες ὅμως βεβαίως ἦσαν περιτταί, ἐὰν οἱ ἥρωες ἐφόρουν πάντοτε χαλκᾶς κνημῖδας, ἀναγκαιόταται δέ, ἐὰν δὲν εἶχον κνημῖδας ἢ ἐὰν εἶχον ἐκ δέρματος ἢ ὑφάσματος, διότι τότε μόνον ἦτο χρεία νὰ καλύπτῃ καὶ προφυλάττῃ ἡ ἀσπὶς τὰς κνήμας.

Αὕτη εἶναι μία ἐκ πολλῶν ἔνδειξις, ὅτι ἐν ἐποχῇ ἀρχαιοτέρᾳ τῆς ὁμηρικῆς τὰ ἀμυντικὰ τῶν Ἑλλήνων ὅπλα ἦσαν ἀληθῶς τόσον ἀτελῆ, ὅσον τὰ μυκηναῖα μνημεῖα διδάσκουσι· καὶ ἐκ τῶν ἄλλων τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἐξάγεται, ἂν καὶ *ῥητῶς* δὲν ὁμολογοῦσιν τοιοῦτό τι οἱ ποιηταὶ τῆς νῦν Ἰλιάδος· οὗτοι ἔζων αἰῶνας ὅλους ὑστερώτερον τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν, καὶ ἡ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦτο πλέον ἡ αὐτή· τοὺς Μυκηναίους δὲ πρέπει νὰ παραβάλωμεν ἐν τούτῳ πρὸς ἄλλους μᾶλλον ἀπολιτίστους λαούς, πρὸς λαούς, οἵτινες ὡς αὐτοὶ δὲν εἶχον ἀπομακρυνθῆ ἀκόμη πολὺ τῆς πρωτογενοῦς καταστάσεως. Ἰδοὺ π.χ. πῶς περιγράφει τὰ πολεμικὰ τῶν ἀρχαίων Γερμανῶν ὁ Τάκιτος· « οὐκ εὐποροῦσι δ' οὐδὲ σιδήρου, ὡς ἔστιν ἐκ τοῦ τῶν ὅπλων εἴδους εἰκάσαι· *πάνυ γὰρ ὀλίγοι ξίφεσι χρῶνται ἢ λόγχαις μείζοσιν*, ἀλλὰ διβολίας τινάς, φραμέας τῇ αὐτῶν φωνῇ καλουμένας, στενῷ καὶ βραχεῖ σιδήρῳ ἐστομωμένας διὰ χειρὸς ἔχουσιν. Οὕτω δ' ὀξεῖς καὶ εἰς χρῆσίν εἰσι δεξιοί, ὥστε τῷ αὐτῷ ὅπλῳ κατὰ τὴν ἀεὶ χρείαν ἔκ τε τοῦ σύνεγγυς καὶ πόρρωθεν μάχονται. Καὶ ὁ ἱππεὺς δὲ ἱκανῶς ἀσπίδι καὶ δορατίῳ ἐσκεύασται· οἱ δὲ πεζοὶ καὶ βέλη ἀφιᾶσι πλείω εἷς ἕκαστος, καὶ πορρωτάτω ἐξακοντίζουσι *γυμνοὶ ἢ κοῦφον ἐπιπορπώμενοι σά-*

γον. Οὐδεμία κόσμου ἐπίδειξις· μόνας τὰς ἀσπίδας *ἐκπρεπέσι χρώμασι διαρθίζουσιν. Ὀλίγοι θωρακοφοροῦσιν, ὀλίγιστοι δὲ κράνεσι καὶ κνημῖσι ἐσκευασμένοι εἰσίν*»[1].

Δὲν εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ ἐξάρωμεν ἰδιαιτέρως, ὅτι τὰ κυριώτερα τῆς περιγραφῆς ταύτης ἐφαρμόζονται καὶ ἐπὶ τῶν Μυκηναίων· προσθέτομεν μόνον, ὅτι καὶ τῶν οὕτως ἀτελῶς δι' ἀμυντικῶν ὅπλων ἐσκευασμένων Γερμανῶν αἱ ἀσπίδες ἦσαν *μεγάλαι* καὶ *τετράπλευροι*, ὁμοίως δὲ καὶ αἱ τῶν Κελτῶν καὶ Σαυνιτῶν τῆς Ἰταλίας· τὰς τῶν Κελτῶν ἰδίως καλοῦσιν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς θυρεοὺς ἤτοι *θυροειδεῖς*[2]. Ἐπίσης παρατηροῦμεν, ὅτι ὅπως οἱ Γερμανοὶ ἐμάχοντο καὶ γυμνοί, οὕτω πολλάκις καὶ οἱ Κέλται ἀπέρριπτον πρὸ τῆς μάχης τὴν ἐσθῆτα καὶ γυμνοὶ εἰσέπιπτον εἰς τὰς τάξεις τῶν ἐχθρῶν. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἐκπλήττῃ καὶ ἡ παρουσία γυμνῶν μαχητῶν ἐπὶ τοῦ ἐν πίνακι 7 τεμαχίου ἀργυροῦ ἀγγείου εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ὁποίου μεταβαίνομεν νῦν· διότι δὲν δύναμαι νομίζω ἄλλως νὰ ἐπισφραγίσω κάλλιον τὸν περὶ τῶν ὅπλων καὶ τοῦ τρόπου τοῦ πολεμεῖν τῆς μυκηναίας ἐποχῆς λόγον ἢ περιγράφων αὐτὸ δι' ὀλίγων.

Τὸ ἀγγεῖον, οὗ τὸ τεμάχιον εἶναι τὸ μόνον λείψανον, ἦτο εὐρύστομον ὡς φιάλη βαθεῖα ἢ ποτήριον καὶ εἶχε τὰ χείλη ἐπίχρυσα, δηλαδὴ ἐπενδεδυμένα διὰ χρυσοῦ ἐλάσματος, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος διακρίνεται· χρυσοῦν εἶναι καὶ τὸ εἰς τὸ ἀριστερὸν αὐτῆς ἄκρον κόσμημα, τὸ ἔχον σχῆμα ἀσπίδος ἀμφικύκλου, ὅμοια δ' ἓν ἢ πλείονα ἴσως ὑπῆρχον προσηλωμένα καὶ ἐπὶ τῶν ἐλλειπόντων τῆς περιφερείας μερῶν. Αὐτὴ ἡ εἰκὼν ὅμως εἶναι ἔκτυπος ἐκ τοῦ τοιχώματος τοῦ ἀγγείου, παριστᾷ δὲ πολιορκίαν πόλεως κειμένης ἐπὶ ὄρους καὶ τετειχισμένης· ἡ πύλη, ἥτις εὑρίσκεται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς εἰκόνος, δηλοῦται διὰ καθέτων γραμμῶν, τὸ δὲ τεῖχος φαίνεται κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον ᾠκοδομημένον· περὶ τὴν πύλην καὶ ὀπίσω αὐτῆς

[1] Ταχίτου Germ. VI. Μετάφρασις Φιλίππου Ἰωάννου.

[2] O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte σ. 315 ἑξ.

ὑπάρχουσιν ἄλλα ὑψηλότερα τετράγωνα κτίσματα, πύργοι πιθανῶς, ἔχοντες μικρὰ παραθυροειδῆ ἀνοίγματα· ἐπ᾽ αὐτῶν δὲν φαίνονται ἁρμοὶ λίθων ἢ πλίνθων καὶ ἴσως ὑποτίθενται ὄντες ξύλινοι ἢ κεχρισμένοι διὰ πηλοῦ. Ἀριστερὰ τῆς πόλεως φύονται ἐπὶ ὀρεινοῦ ἐδάφους τέσσαρα δένδρα, ἀγριελαῖαι, ὡς φαίνεται· διότι ὅμοια εἶναι καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ποτηρίων τοῦ Βαφειοῦ παριστώμενα δένδρα, περὶ τῶν ὁποίων ἐπεκράτησε νῦν νὰ θεωρῶνται ἀναμφισβητήτως ὡς ἐλαῖαι ἥμεροι ἢ ἄγριαι. Πρὸ τῆς πόλεως συγκροτεῖται μάχη ζωηρά, δυστυχῶς ὅμως ἐπὶ τοῦ τεμαχίου μόνον μικρὸν τμῆμα τῆς ὅλης εἰκόνος ἐσώθη καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βλέπομεν τοξότας καὶ σφενδονήτας βάλλοντας πρὸς τὸ ἀντίθετον τῆς πόλεως μέρος· ἀποτελοῦσι λοιπὸν οὗτοι προφανῶς τὸν στρατὸν ἢ μέρος τοῦ στρατοῦ, ὅστις ὑπερασπίζεται τὴν πόλιν, ἐν ᾧ οἱ πολιορκηταὶ παριστῶντο εἰς τὸ ἀπολεσθὲν τμῆμα τοῦ ἀγγείου· οἱ τοξόται εἶναι γονατιστοὶ ἕνεκα τοῦ λόγου, ὃν ἤδη ἀνεφέραμεν, οἱ δὲ σφενδονῆται ὄρθιοι ὄντες φαίνονται ἕτοιμοι νὰ περιστρέψωσι τὴν σφενδόνην περὶ τὴν κεφαλήν. Πάντες οὗτοι οἱ μαχηταὶ εἶναι γυμνοὶ ὄχι μόνον ἀμυντικῶν ὅπλων, ἀλλὰ καὶ ἐσθῆτος οἱασδήποτε· ἴσως ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης νὰ παραστήσῃ, ὅτι ἀμυνόμενοι ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τῶν τέκνων καὶ γυναικῶν, αἵτινες φαίνονται ἐπὶ τοῦ τείχους ὀδυρόμεναι καὶ τὰς χεῖρας ἀνατείνουσαι, ὥρμησαν ἐκ τῆς πόλεως ἐν ἀκατασχέτῳ φορᾷ, γυμνοὶ ἐντελῶς, ὅπως εἴδομεν ὅτι ἐποίουν καὶ οἱ Κέλται· τοῦτο εἶναι ἴδιον ἀνδρῶν ἐχόντων μεγάλην πολεμικὴν ἀρετὴν καὶ μὴ φοβουμένων τὸν θάνατον, εἶναι ὅμως πάντοτε βάρβαρον. Εἰς τὸ κατώτατον τῆς εἰκόνος μέρος ὑπῆρχον ἄλλοι πολεμισταί, ἐνδεδυμένοι ὅμως οὗτοι καὶ φοροῦντες, ὡς ἐδηλώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω, κράνη ἐξ ἱμάντων· ὁ κάλλιον τούτων σωζόμενος κρατεῖ ὥς μοι φαίνεται πάλιν σφενδόνην. Ὀπίσω τῶν γυμνῶν πολεμιστῶν καὶ ὑπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως ἵστανται ἄλλοι δύο ἐνδεδυμένοι ἄνδρες μὴ μετέχοντες τῆς μάχης, ἐκ τῶν δεξιῶν δὲ χειρῶν αὐτῶν φαίνονται ἐκτεινόμεναι δύο γραμμαί, περὶ ὧν ἐγὼ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 102

ὑπέθεσα ἄλλοτε ὅτι εἶναι τυχαῖαι, τοῦτο δὲ θεωρῶ καὶ σήμερον ὡς τὸ πιθανώτερον· ἄλλοι νομίζουσιν ὅτι εἶναι δόρατα καὶ ὅτι οἱ ἄνδρες φέρουσιν οὐχὶ χλαίνας ἀλλ᾽ ἀσπίδας τετραπλεύρους[1]. Ὑποθέτουσι λοιπόν, ὅτι καὶ οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες εἶναι μαχηταί, οἱονεὶ ἔφεδροι ἱστάμενοι ἐκεῖ, ἐν ᾧ ἐγὼ εὑρίσκων ἀκατάληπτον τὴν μὴ εἰς τὴν μάχην ἀνάμιξίν των ἐζήτησα[2] ἐξήγησιν εἰς τὸν Ἡσίοδον, ὅστις περιγράφων παράστασίν τινα εὑρισκομένην δῆθεν ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἡρακλέους ψάλλει στίχους ὡσεὶ ἐπίτηδες ποιηθέντας πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ἡμετέρας εἰκόνος καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρει καὶ γέροντας ἀπομάχους ἱσταμένους ἔξω τῆς πολιορκουμένης πόλεως πλησίον τῶν μαχητῶν·

οἱ δ᾽...
ἄνδρες ἐμαρνάσθην, πολεμήια τεύχε᾽ ἔχοντες
τοὶ μὲν ὑπὲρ σφετέρης πόλιος σφετέρων τε τοκήων
λοιγὸν ἀμύνοντες, τοὶ δὲ πραθέειν μεμαῶτες·
πολλοὶ μὲν κέατο, πλέονες δ᾽ ἔτι δῆριν ἔχοντες
μάρναν θ᾽· αἱ δὲ γυναῖκες ἐϋδμήτων ἐπὶ πύργων,
χαλκέων, ὀξὺ βόων, κατὰ δ᾽ ἐδρύπτοντο παρειάς,
ζωῆσιν ἵκελαι, ἔργα κλειτοῦ Ἡφαίστοιο.
Ἄνδρες δ᾽, οἳ *πρεσβῆες ἔσαν γῆράς τε μέμαρπον*,
ἀθρόοι *ἔκτοσθεν πυλέων ἔσαν*, ἂν δὲ θεοῖσι
χεῖρας ἔχον μακάρεσσι, περὶ σφετέροισι τέκεσσι
δειδιότες· τοὶ δ᾽ αὖτε μάχην ἔχον.

Ἀλλ᾽ εἴτε γέροντες ἐξελθόντες τῶν τειχῶν διὰ νὰ εὑρίσκωνται πλησίον τῶν μαχομένων τέκνων των, εἴτε ὁπλῖται εἶναι οἱ δύο ἄνδρες, ἡμᾶς δὲν ἐνδιαφέρουσιν ἐνταῦθα τόσον πολὺ οὗτοι, ὅσον οἱ γυμνοὶ τοξόται καὶ σφενδονῆται καὶ αἱ θεώμεναι ἀπὸ τῶν πύργων γυναῖκες· ἕνεκα τούτων κυρίως ἐνομίσαμεν ἀναγκαῖον ν᾽ ἀπεικονίσωμεν τὸ τεμάχιον· διότι αἱ στάσεις, αἱ κινήσεις καὶ αἱ χειρονομίαι των χαρακτηρίζουσι κάλλιον πάσης

[1] Rossbach, Philologus 1892. Πρβ. καὶ Pernice, Mitth. d. arch. Inst. Athen. Abth. σ. 216. — Καὶ ὁ Overbeck, Gesch. der gr. Plastik ἔκδ. 4η σ. 28, φαίνεται ἔχων ἀμφιβολίας περὶ τοῦ πράγματος. Προσθέτω, ὅτι ὁ Rossbach καὶ ἄλλα τῆς παραστάσεως μέρη ἑρμηνεύει οὐχὶ ὅπως ἐγώ· ἴσως ἔν τισιν ἔχει δίκαιον, ἐξάπαντος ὅμως ἐσφαλμένα εἶναι ὅσα περὶ τοῦ ἀμφικύκλου χρυσοῦ κοσμήματος εἰκάζει.

[2] Ἴδε Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1891, ἔνθα πρῶτον ἐδημοσίευσα εἰκόνα τοῦ τεμαχίου.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 103

περιγραφῆς καὶ τὸν τρόπον τοῦ πολεμεῖν καὶ τοὺς πολέμους καθόλου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· τὸ ἀγγεῖον βεβαίως δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἔξοχον καλλιτεχνικὸν ἔργον· καὶ ὅμως πόσον βαθέως αἰσθανόμεθα ἐξ αὐτοῦ καὶ σήμερον ἀκόμη τὸν ὠμὸν τῶν τότε πολέμων χαρακτῆρα, πόσον σαφῶς δηλοῦται ἐν αὐτῷ, ὅτι δὲν ἐμάχοντο τότε στρατοὶ κατὰ στρατῶν, ἀλλὰ λαοὶ κατὰ λαῶν καὶ ὅτι ἐμάχοντο μέχρι τελείας ἐξοντώσεως τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο! Αἱ αἰτίαι τῶν ἐρίδων δὲν ἦσαν ἐξ ἀνάγκης πάντοτε σπουδαῖαι, καὶ τοῦτο εἶναι πάλιν χαρακτηριστικὸν τῆς ὅλης καταστάσεως· διὰ ν᾽ ἀνάψῃ ὁ πόλεμος, ἤρκει π.χ. ἡ ἁρπαγὴ προβάτων τινῶν ἢ βοῶν ἀπὸ ὁμόρου πόλεως, τὸ τέλος του ὅμως ἦτο σχεδὸν πάντοτε φοβερόν· οἱ ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου ἄνδρες μάχονται, ὡς δηλοῖ ἡ γυμνότης των, μετὰ λύσσης ἡμιαγρίων, διότι γνωρίζουν ὅτι πρέπει ἢ νὰ νικήσωσιν ἢ ν᾽ ἀποθάνωσιν· ἄλλως ἢ θὰ τοὺς σφάξωσιν ὡς κτήνη οἱ νικηταὶ ἢ θὰ τοὺς πωλήσωσιν ὡς ἀνδράποδα. Αἱ δ᾽ ἐπὶ τῶν πύργων γυναῖκες βοῶσιν ἐνθαρρύνουσαι αὐτοὺς καὶ ὀδύρονται καὶ χειρονομοῦσιν ὡς μαινόμεναι, διότι ἠξεύρουν καλῶς τὴν μοῖράν των, ἐὰν ἡ πόλις κυριευθῇ· ἀφοῦ σφαγῶσιν οἵ τε υἱοὶ καὶ οἱ ἄνδρες των, ἀφοῦ ἡ πατρίς των καταστραφῇ διὰ τοῦ πυρός, αὐταὶ μετὰ τῶν θυγατέρων των θ᾽ ἀκολουθήσωσιν ὡς δοῦλαι τοὺς ἀγερώχους νικητὰς καὶ θὰ ὑποφέρωσιν ἐν τῷ οἴκῳ των μυρίας σκληρότητας καὶ ταπεινώσεις· ταῦτα ἦσαν κατὰ τὸν Φοίνικα (Ἰλ. Ι, 592 ἑξ.) τὰ

κήδε᾽, ὅσ᾽ ἀνθρώποισι πέλει τῶν ἄστυ ἁλώῃ·
ἄνδρας μὲν κτείνουσι, πόλιν δέ τε πῦρ ἀμαθύνει,
τέκνα δέ τ᾽ ἄλλοι ἄγουσι βαθυζώνους τε γυναῖκας.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 104

5. Τάφοι.

Οἱ τάφοι τῆς μυκηναίας ἐποχῆς εἶναι δύο εἰδῶν· πρῶτον λάκκοι τετράπλευροι ἐσκαμμένοι καθέτως ἐν τῷ ἐδάφει, ὅπως εἶναι οἱ συνήθεις τῆς σήμερον τάφοι, δεύτερον δὲ θόλοι κτισταὶ ἢ δωμάτια ἐσκαμμένα ὁριζοντίως ἐν τῷ βράχῳ. Καλοῦμεν λοιπὸν τοὺς μὲν πρώτους *καθέτους*, τοὺς δ' ἄλλους γενικῶς *ὁριζοντίους*.

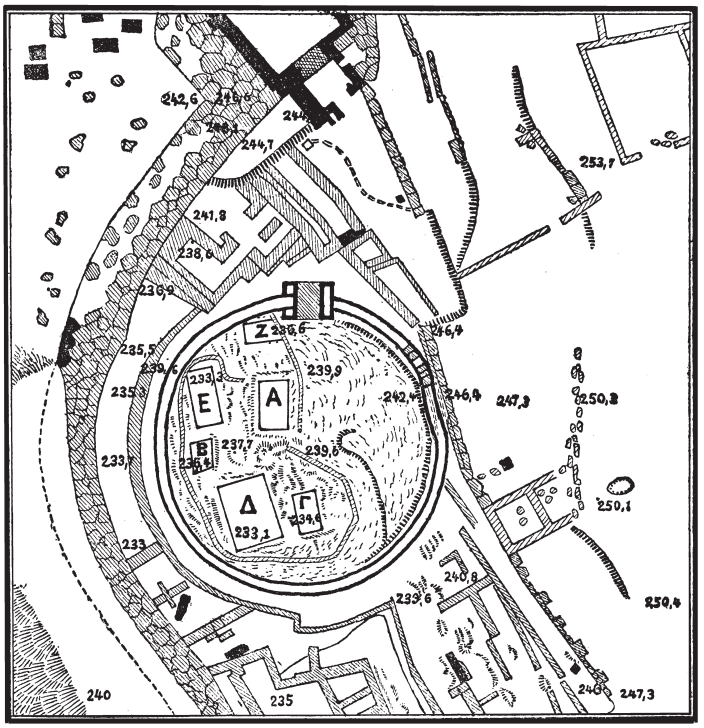
Εἰς τοὺς καθέτους ἀνήκουσι πρὸ πάντων οἱ περίφημοι ἓξ τάφοι οἱ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν παρὰ τὴν πύλην τῶν λεόντων ὑπὸ τοῦ Schliemann ἀνακαλυφθέντες· πλὴν τούτων ὀλίγιστοι ἄλλοι παρόμοιοι ἐγένοντο γνωστοὶ μέχρι τοῦδε, ἤτοι εἷς μὲν ἀνακαλυφθεὶς πλησίον τῆς Τίρυνθος τῷ 1885, ὅτε κατεσκευάζετο ἡ μεταξὺ Ναυπλίου καὶ Ἄργους σιδηροδρομικὴ γραμμή, ἄλλοι δέ τινες παρὰ τὴν Ἀντίκυραν ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ, ἔπειτα ἐν Ἐλευσῖνι τῆς Ἀττικῆς καὶ εἴπου ἄλλοθι. Ἐπειδὴ ὅμως ἐκ τούτων οἱ μὲν ἀτελέστατα ἐγνώσθησαν, οἱ δέ, ὡς οἱ τῆς Ἐλευσῖνος [1], εἶναι λίαν πενιχροί, διὰ τοῦτο θὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν.

Ὅπως νυνδὴ εἴπομεν καὶ ὅπως δεικνύει τὸ ἐν τῇ ἀπέναντι σελίδι ἐκ τοῦ χάρτου τοῦ Steffen ἀντιγραφὲν μεῖζον σχεδίασμα

[1] Περὶ τούτων ἔχομεν τὴν ἀκριβῆ περιγραφὴν τοῦ Φιλίου ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδι 1889. Τοὺς ἐν Ἀντικύρᾳ ἀναφέρει ὁ Lolling, Mitth. des d. arch. Inst. in Athen 1889, περὶ δὲ τοῦ πλησίον τῆς Τίρυνθος ἀνακαλυφθέντος οὐδὲν ἐδημοσιεύθη, ἐπληροφορήθην δ' ἐγὼ παρ' ἀνθρώπου ἀξίου πίστεως, ὅστις ἀπορῶν μοι ἀνέφερεν, ὅτι ἐν ᾧ τὰ ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ ἐδείκνυον ἄνθρωπον ἐν ἡλικίᾳ, ὁ τάφος ἦτο σχετικῶς μικρός. Εἶδον καὶ ἀγγεῖον ἐξ αὐτοῦ βεβαιοῦν τὴν ἐποχήν του. Ἐν τῇ ἀκροπόλει δὲ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐν τῇ τῶν Μυκηνῶν εὑρέθησαν ἐντὸς ἐρειπίων οἰκιῶν τάφοι παιδίων, δύο ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τέσσαρες ἐν τῇ δευτέρᾳ (Ἀρχαιολ Ἐφημ. 1891 σ. 27 ἑξ.), περίεργοι καί, δι' ἐμὲ τοὐλάχιστον, αἰνιγματώδεις ἀκριβῶς ἕνεκα τοῦ μέρους, ἐν ᾧ εὑρέθησαν, καὶ διότι ἦσαν πάντες παιδίων τάφοι.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 105

τοῦ οἰκείου τμήματος τῆς ἀκροπόλεως, κεῖνται οἱ τάφοι πλησίον τῆς πύλης τῶν λεόντων μεταξὺ τοῦ ἐκ μεγάλων λίθων κυκλωπείου ἀναλήμματος, τὸ ὁποῖον βαστάζει τὴν ἐπίχωσιν τῆς ἀναβάσεως (ὅρα ἀνωτέρω σ. 23), καὶ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως· εἶναι δὲ πάντες ἐσκαμμένοι ἐν τῷ μαλακῷ βράχῳ καὶ περιβάλλονται ὑπὸ διπλοῦ κύκλου καθέτων πλακῶν ἐκ λίθου

κογχυλιάτου, ἐφ' ὧν ἔκειντο — καὶ κεῖνται ἀκόμη ἐν μέρει — ἄλλαι πλάκες σκεπάζουσαι τὸν μεταξὺ τῶν δύο κύκλων χῶρον, ὥστε τὸ ὅλον παρίστατο ὡς τοῖχος ἔχων πάχος 1,40 μ. περίπου καὶ ὕψος ἑνὸς μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος μέτρου. Ἡ διαφορὰ τοῦ ὕψους προέρχεται ἐκ τούτου, ὅτι αἱ κάθετοι πλάκες κατὰ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 106

μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ περιβόλου πατοῦσιν ἐπ᾽ αὐτοῦ τοῦ βράχου, κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ ἐπὶ ἀναλήμματος ἐκ μικρῶν λίθων ᾠκοδομημένου, διότι ὁ βράχος κατέρχεται ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς μεθ᾽ ἱκανῶς μεγάλης κλίσεως· τὸ ἀνάλημμα ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι τόσον ὑψηλὸν ὅσον ἔπρεπεν, δὲν φθάνει δηλαδὴ μέχρι τοῦ ὕψους, ἐφ᾽ οὗ πατοῦσιν αἱ πλάκες τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος, ὅπως δ᾽ ἐπέλθῃ ἐξίσωσίς τις, κατεσκευάσθησαν αἱ πλάκες τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος ὑψηλότεραι, αἱ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ χαμηλότεραι καὶ ἕνεκα τούτου τὸ ὕψος τοῦ τοιχοειδοῦς περιβόλου ἢ θριγκοῦ τῶν τάφων παραλλάσσει, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ ἑνὸς μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος μέτρου. Ἡ διάμετρος τοῦ περιβόλου εἶναι 26,50 μέτρων, εἰς δὲ τὸ βόρειον μέρος αὐτοῦ ὑπάρχει εἴσοδος δύο περίπου μέτρα πλατεῖα, ἥτις δὲν ἐκλείετο διὰ θύρας.

Οἱ τάφοι εὑρίσκονται εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ ὑπὸ τοῦ περιβόλου περικλειομένου χώρου, πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν δὲ αὐτοί τε καὶ ὁ περίβολος ὅλος καὶ πάντα τὰ πέριξ αὐτοῦ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἐπιχώσεως, ἧς τὸ βάθος δύναται καὶ σήμερον ἔτι νὰ μετρηθῇ κατὰ προσέγγισιν πρῶτον ἐκ τμήματος αὐτῆς ἀφεθέντος ἀσκάπτου δυτικῶς τῆς πύλης τῶν λεόντων [1] καὶ δεύτερον ἐπὶ τοῦ κυκλωπείου ἀναλήμματος τοῦ βαστάζοντος τὴν ἀνάβασιν· διότι οἱ ὑπὸ τὴν ἐπίχωσιν κεκαλυμμένοι μείναντες λίθοι τοῦ ἀναλήμματος εἶναι λευκότεροι τὴν χροιὰν τῶν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς βροχῆς καὶ τοῦ ἡλίου διαρκῶς ἐκτεθειμένων. Ἐκ τούτων λοιπὸν μετρουμένη ἡ ἐπίχωσις εὑρίσκεται ὅτι εἶχε παρὰ τὸ κυκλώπειον ἀνάλημμα βάθος 2,70 ἕως 3 μέτρων μέχρι τῆς κορυφῆς τῶν κατὰ τὸ μέρος τοῦτο πλακῶν τοῦ περιβόλου· καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐν τῷ σχεδιάσματι σ. 97 ἀριθμοὶ δηλοῦσι τὰ ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης ὕψη, ἐπὶ τῆς *κορυφῆς* δὲ τῶν πλακῶν σημειοῦται ὁ ἀριθμὸς 242,4, ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ παρὰ τὸ ἀνάλημμα ἐπιφάνεια τῆς ἐπιχώσεως ἦτο 245 μέτρα ἢ καί τι

[1] Ἴδε Belger, Mykenische Lokalsage (Progr. des Friedrichs-Gymn. zu Berlin 1893) σ. 25.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 107

πλέον ὑψηλοτέρα τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης· τοῦ δὲ ἀσκάπτου τῆς ἐπιχώσεως τμήματος, τοῦ παρὰ τὴν πύλην τῶν λεόντων, ἡ ἐπιφάνεια ἔκειτο ἥμισυ περίπου μέτρον ταπεινότερον· πολὺ μᾶλλον ὅμως ἠλαττοῦτο τὸ βάθος τῆς ἐπιχώσεως πρὸς δυσμάς, διότι τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως ἀπέναντι τοῦ δευτέρου (Β) καὶ τοῦ τετάρτου (Δ) τάφου εἶχε πρὸ πολλοῦ καταρρεύσει ἱκανῶς καὶ τὰ χώματα παρεσύροντο ὑπὸ τῶν βροχῶν ἔξω· νομίζω δὲ ὅτι, ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου ἐπικαθημένη ἐπίχωσις δὲν ἦτο ὀλιγώτερον τῶν δύο μέτρων ταπεινοτέρα τῆς παρὰ τὸ ἀνάλημμα.

Τῆς ἐπιχώσεως τὸ ἀνώτατον στρῶμα, πάχους 0,90 μ. περίπου, προήρχετο ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους ἑλληνικοὺς χρόνους νέου ἐν Μυκήναις συνοικισμοῦ, τὰ δ' ὑπ' αὐτὸ στρώματα ἀρχαιότερα ὄντα ἐναπετέθησαν ἐκεῖ κατὰ τὴν γενικῶς σήμερον ἐπικρατοῦσαν γνώμην ὑπὸ τῶν βροχῶν, αἵτινες παρασύρουσαι τὰ χώματα ἀπὸ τῶν ὑψηλοτέρων μερῶν τῆς ἀκροπόλεως συνεσώρευον αὐτὰ ἐπὶ τοῦ περιβόλου· ἀρχικῶς δὲ πιστεύεται, ὅτι ὁ ἐντὸς τοῦ περιβόλου χῶρος ἦτο ἐπικεχωσμένος μόνον μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ κατωφλίου τῆς εἰσόδου περίπου καὶ ἰσοπεδωμένος καὶ ὅτι ἐνταῦθα ἵσταντο αἱ ἐπιτύμβιαι στῆλαι, περὶ ὧν κατωτέρω θὰ ὁμιλήσωμεν — πιστεύεται δηλαδὴ ὅτι ἦτο *τέμενος* πεφραγμένον καὶ ἀφιερωμένον εἰς τοὺς ἐν αὐτῷ τεθαμμένους ἐνδόξους νεκρούς, καὶ ὅτι εἰσήρχοντο εἰς αὐτὸ διὰ τῆς θύρας. Ὁμολογῶ ὅμως, ὅτι τὸ κατ' ἐμὲ δυσκολεύομαι νὰ παραδεχθῶ τὴν γνώμην ταύτην ὡς ὀρθήν, ἂν καὶ τὴν θεωρῶ, ἐννοεῖται, προτιμοτέραν τῆς τοῦ Schliemann, ὅστις ἐφρόνει, ὅτι ὁ περίβολος ἦτο ἀγορὰ καὶ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐκκλησιάζοντες ἐκάθηντο ἐπὶ τῶν πλακῶν· δυσκολεύομαι δ' ἕνεκα τῶν ἑξῆς λόγων.

Καὶ πρῶτον ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Schliemann, καίπερ ἀσαφοῦς οὔσης[1], δὲν ἐξάγεται ὅτι τὰ ὑπὸ τὴν ἐπίχωσιν τῶν

[1] Πληροφορίας χρησίμους περιέχει ἴσως τὸ χειρόγραφον ἡμερολόγιον τοῦ Σταματάκη, ὅστις ἐπέβλεπε τας ἀνασκαφὰς τοῦ Schliemann ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 108

ὑστερωτέρων ἑλληνικῶν χρόνων στρώματα ἦσαν τοιαῦτα, ὁποῖα ὤφειλον νὰ εἶναι, ἐὰν ὑπὸ τῶν βροχῶν συνεσωρεύοντο ἐκεῖ· κατὰ προφορικὰς δὲ πληροφορίας, ἃς ἠρύσθην ἐπὶ τόπου παρ' ἀνθρώπου ἐργασθέντος ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς ἐκείναις [1], ὑπῆρχον ἐν τῇ ἐπὶ τῶν τάφων ἐπιχώσει μέχρι τῆς κορυφῆς τῶν πλακῶν τοῦ περιβόλου στρώματα γῆς ἐρυθρᾶς (κοκκινοχώματος) σχεδὸν καθαρᾶς φερτῆς ἐξ ἄλλου μέρους· ἐκ τούτου δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ, ὅτι ἡ ἐπίχωσις δὲν ἦτο τυχαῖον ἀποτέλεσμα τῶν βροχῶν, ἀλλ' ὅτι ἐπίτηδες ἅμα κατασκευασθεὶς ἐπεχώσθη ὁ περίβολος μέχρι τῆς κορυφῆς τῶν πλακῶν του τοὐλάχιστον.

Δεύτερον ἡ σημερινὴ ὄψις τοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου χώρου ἀποδεικνύει, ὅτι οὗτος οὐδέποτε ἦτο ἐντελῶς ἰσοπεδωμένος, ὅπως κοινῶς πιστεύεται· διότι τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἥμισυ εἶναι ὄχι μόνον λίαν ἀνώμαλον, ἀλλὰ καὶ κεῖται ὁ βράχος *ὑψηλότερον τοῦ οὐδοῦ* τῆς εἰσόδου· πλὴν τούτου δ' εὑρίσκονται ἔσω παρὰ τὰς πλάκας πολλοὶ ἀργοὶ λίθοι, οὐχὶ μεγάλοι, τεθέντες ἐκεῖ πρὸς στήριξιν αὐτῶν [2]· σήμερον κεῖνται οἱ λίθοι 0,60 μ. χαμηλότερον τῆς κορυφῆς τῶν πλακῶν ἤτοι 241,8 ἄνω τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης, εἶναι ὅμως πιθανώτατον, ὅτι ἄλλοτε ἔφθανον ὑψηλότερον καὶ ὅτι κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς οἱ ἐργάται ἀφήρεσαν πολλούς. Τοὐλάχιστον λοιπὸν μέχρι τῆς ἐπιφανείας τῶν λίθων τούτων πρέπει νὰ ἔφθανεν ἡ ἐν τῷ περιβόλῳ πρὸς ἰσοπέδωσιν ἐπίχωσις, καὶ ἐὰν αὕτη ἦτο ὁριζοντία, ἐὰν δηλαδὴ ὁ χῶρος ἦτο ἐντελῶς ἰσοπεδωμένος, τότε ὄχι μόνον αἱ πλάκες τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος θὰ ἐκαλύπτοντο—ὕψος ἀναλήμματος 239,6 ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης [3], ὕψος πλακῶν 1,50, ὅλον

νήσεως· ἕνεκα κληρονομικῆς δίκης ὅμως μένει τοῦτο ἐσφραγισμένον μετ' ἄλλων πραγμάτων ἀπὸ ἐτῶν· μόνον δ' ἐκθέσεις τινὰς τοῦ Σταματάκη ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας εὑρισκομένας ἠδυνήθην νὰ ἴδω ἐγώ.

[1] Τοῦ ἔκτοτε μέχρι σήμερον διατελοῦντος φύλακος τῶν ἐν Μυκήναις ἀρχαιοτήτων Πέτρου Χριστοπούλου.

[2] Στηρίγματα ἐκ λίθων ἀργῶν ὑπῆρχον καὶ ἐν τῷ μεταξὺ τῶν δύο κύκλων χώρῳ μέχρις ὕψους τινός· τὸ λοιπὸν ἐπληροῦτο διὰ χώματος.

[3] Τὸ ἐκ μικρῶν λίθων ἀνάλημμα ἐπεσκευάσθη μὲν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ Σταματάκη, δὲν ἀπεσπάσθησαν ὅμως καὶ πᾶσαι αἱ πλάκες ἀπὸ τῆς θέσεώς των, ὥστε

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 109

241,1 — ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ εἴσοδος θὰ ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον κατακεχωσμένη· διότι, καθ' ἃ ὑπελόγισα ἐγώ, ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων κεῖται πλέον τοῦ μέτρου ἴσως ὑψηλότερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ οὐδοῦ. Διὰ νὰ μένῃ λοιπὸν ἡ εἴσοδος ἐλευθέρα, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἰσοπέδωσις δὲν ἦτο ὁριζοντία, ἀλλὰ κατωφερὴς μετὰ κλίσεως ἱκανῶς μεγάλης ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς· ὁ βράχος ὅμως εἶναι μαλακώτατος καὶ σκάπτεται εὐκολώτατα διὰ παντὸς ἐργαλείου· διατί δὲν τὸν ἔσκαψαν ὅσον ἔπρεπε καὶ δὲν ἔθεσαν βαθύτερον τὰ ἐκ λίθων ἀργῶν στηρίγματα, ὥστε νὰ γείνῃ ὁ χῶρος ἐντελῶς ἐπίπεδος;

Τρίτον εἴπομεν, ὅτι ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου δὲν ἐκλείετο διὰ θύρας, τοὐλάχιστον δὲν εὑρέθη οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ἔνδειξις τούτου· ἀλλ' εἶναι πιθανόν, ὅτι ἡ εἰς τὸ ἱερὸν τέμενος εἴσοδος ἀφίνετο ἐλευθέρα εἰς πάντα τὸν θέλοντα νὰ εἰσέλθῃ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ζῶα ἀκόμη; διότι κύνας τοὐλάχιστον ἔτρεφον βεβαίως οἱ Μυκηναῖοι καὶ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως.

Ἔπειτα ὡς δεικνύει τὸ ἐν τῷ κειμένῳ παρατεθὲν σχεδίασμα, πρὸ τῆς εἰσόδου ὑπάρχουσι λείψανα οἰκιῶν, αἵτινες εἶναι μὲν ὑστερώτεραι τοῦ περιβόλου, ἀνήκουσιν ὅμως οὐδὲν ἧττον εἰς τὴν μυκηναίαν ἐποχήν — ὅταν δηλαδὴ ἐκτίσθησαν, τὸ δῆθεν τέμενος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦτο παρημελημένον· ἀλλ' αἱ οἰκίαι αὗται ἔφρασσον καὶ καθίστων σχεδὸν ἀδύνατον τὴν εἰς αὐτὸ εἴσοδον· πῶς ἐπετράπη νὰ κτισθῶσι τόσον πλησίον αὐτῆς;

Ἄλλο ἐπιχείρημα ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν, αἵτινες εὑρέθησαν ἱδρυμέναι ἐπὶ τῶν τάφων, καὶ δὴ δύο ἐπὶ τοῦ πρώτου (Α) ἁπλαῖ ἦτοι ἄνευ γλυφῶν, μία ἐπὶ τοῦ δευτέρου (Β) γεγλυμμένη, δύο ἁπλαῖ ἐπὶ τοῦ τρίτου (Γ), μία ὁμοίως ἁπλῆ ἐπὶ τοῦ τετάρτου (Δ), τρεῖς ἐπὶ τοῦ πέμπτου (Ε) φέρουσαι πᾶσαι ἀναγλύπτους παραστάσεις καὶ τέλος μία ἐπὶ τοῦ ἕκτου (Ζ)

δὲν ἦτο ἄλλοτε ὑψηλότερον· ὅτι δὲ πλάκες πολλαὶ εὑρέθησαν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς κατὰ χώραν, τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ Σταματάκης, ὅστις ἐν ἐκθέσει ἀπὸ 4 δεκεμβρίου 1877 γράφει· «τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ (τοῦ περιβόλου), τὸ δυτικόν, σώζει μόνον τὴν ἔσω σειρὰν τῶν πωρίνων πλακῶν καὶ τούτων ἁπασῶν σχεδὸν ἀκρωτηριασμένων».

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 110

ἄνευ γλυφῆς[1], ἤτοι ἐν ὅλῳ δέκα· ἐκ τούτων αἱ φέρουσαι γλυφὰς εἶχον κατὰ τὸν Schliemann τὴν ἀνάγλυπτον ὄψιν ἐστραμμένην πρὸς *δυσμάς*, καὶ αἱ μὴ γεγλυμμέναι δ' ὁμοίως εἶχον ἐστραμμένην τὴν ἑτέραν τῶν ὄψεων· διατί; Ὁ Belger[2] λέγει, ὅτι αἱ στῆλαι ἔβλεπον πρὸς δυσμάς, διότι καὶ οἱ ὑπ' αὐτὰς νεκροὶ πρὸς δυσμὰς ἦτοι πρὸς τὴν χώραν τοῦ Ἅδου εἶχον ἐστραμμένην τὴν ὄψιν. Ἀλλὰ πρῶτον δύο ἐκ τῶν ἐν τῷ τετάρτῳ τάφῳ νεκρῶν εἶχον θέσιν διάφορον, ἔπειτα δὲ θὰ ἴδωμεν, ὅτι εἰς τοὺς θολωτοὺς καὶ τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους οὐδὲν ἀπολύτως σταθερὸν ὡς πρὸς τοῦτο παρατηρεῖται, ὅπως ἄλλως καὶ βραδύτερον δὲν ἴσχυε κοινόν τι παρὰ τοῖς Ἕλλησι περὶ τῆς διευθύνσεως τοῦ νεκροῦ ἔθιμον. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐπεκράτει που, αἱ ἐπιτύμβιαι στῆλαι βεβαίως δὲν ἱδρύοντο συμφώνως πρὸς τοῦτο, ἀλλὰ μᾶλλον συμφώνως τῷ τόπῳ, π. χ. αἱ παρὰ τὴν ὁδὸν ἱστάμεναι ἔβλεπον πάντοτε πρὸς αὐτήν. Τοῦτο ἔπρεπε νὰ συμβαίνῃ καὶ ἐνταῦθα, ἐὰν ἡ περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ περιβόλου καὶ τῆς θέσεως τῶν στηλῶν γνώμη ἦτο ὀρθή· ἐὰν δηλαδὴ ὁ ὑπὸ τοῦ περιβόλου περικλειόμενος χῶρος ἦτο *τέμενος*, ἐν ᾧ ἦσαν ἱδρυμέναι αἱ στῆλαι, τότε ἔπρεπε ἡ γεγλυμμένη ὄψις αὐτῶν νὰ βλέπῃ οὐχὶ πρὸς δυσμάς, ἀλλὰ πρὸς *ἀνατολάς*, διότι οὕτω ἡ ὄψις αὕτη θὰ ἦτο ἀμέσως ὁρατὴ τοῖς εἰς τὸν περίβολον διὰ τῆς εἰσόδου εἰσερχομένοις.

Τέλος δέ, εἶναι ἀληθῶς βέβαιον, ὅτι πᾶσαι αἱ στῆλαι ἦσαν

[1] Ταύτην ἀναφέρει ὁ Σταματάκης ἐν τῇ ἐκθέσει ἀπὸ 4 δεκεμβρίου 1877 πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας οὕτω· «καὶ ἐπὶ τούτου (τοῦ ἕκτου) τάφου εὑρέθη ἱσταμένη ὀλίγον κεκλιμένη πλὰξ πωρίνη, τεθλασμένη τὰ ἄνω, ἄνευ οὐδεμιᾶς γλυφῆς, ὡς εὑρέθησαν ἱστάμεναι τοιαῦται πλάκες ἐπὶ μὲν τοῦ Α καὶ Γ ἄνευ γλυφῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ Β καὶ Ε μετὰ γλυφῶν». Ὑπενθυμίζομεν, ὅτι τὸν ἕκτον τάφον ἀνεκάλυψεν ὁ Σταματάκης μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Schliemann (ἴδε ἀνωτέρω σ. 5, 6).

[1] Myk. Lokalsage σ. 38. Τὴν διατριβὴν ταύτην, ἣν ἤδη ἀνέφερα, ἔλαβον μόλις ἐσχάτως, ὅτε ἐτυποῦτο ἤδη τὸ παρὸν βιβλίον καὶ τὸ περὶ τῶν τάφων κεφάλαιον ἦτο καθ' ὅλα ἕτοιμον, προσεπάθησα ὅμως νὰ ὠφεληθῶ ἀπ' αὐτῆς ὅπου ἦτο εὔκολον, ὅπου δηλαδὴ δὲν ἀπῃτεῖτο μεγάλη τοῦ κειμένου μεταβολή· χαίρω δὲ πολύ, ὅτι, ἂν καὶ διαφωνῶ πρὸς τὸν συγγραφέα ἔν τισιν, ἐν ἄλλοις οὐχὶ ἀσημάντοις, π. χ. τῇ *ἱστορίᾳ* τῶν τάφων καὶ τοῦ περιβόλου καὶ τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν πρὸς τοὺς τύμβους τῆς Ἀττικῆς, εὑρίσκομαι, ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, σύμφωνος μετ' αὐτοῦ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 111

ἱδρυμέναι ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁριζοντίας ἐπιφανείας; κατὰ τὸν Schliemann ἔπρεπε νὰ παραδεχθῶμεν τοῦτο, διότι βεβαιοῖ, ὅτι πᾶσαι ἔκειντο εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων ἀπὸ τῆς πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἐπιφανείας· ἀλλὰ πρῶτον εἴδομεν ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπιχώσεως πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν κατήρχετο ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ βορρᾶ πρὸς δυσμάς, ὥστε τὰ τέσσαρα μέτρα, ἐν οἷς λέγονται αἱ στῆλαι εὑρεθεῖσαι, δὲν σημαίνουσι τὸ αὐτὸ ἀπολύτως βάθος· ἔπειτα δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν καὶ ἐμπιστοσύνην εἰς τὰς βεβαιώσεις τοῦ Schliemann, ἀφοῦ, ὡς εἶναι εὔκολον ν' ἀποδειχθῇ, ἀλλαχοῦ φωρᾶται ἀντιφάσκων πρὸς ἑαυτόν; Ἀληθῶς δὲ κατὰ τὰς πληροφορίας, ἃς ἐγὼ συνέλεξα, αἱ τρεῖς γλυπταὶ στῆλαι τοῦ πέμπτου τάφου ἵσταντο κατὰ 0,50 μ. περίπου βαθύτερον τῶν κατὰ τὸ μέρος τοῦτο πλακῶν τοῦ περιβόλου· ἡ γεγλυμμένη στήλη ὅμως τοῦ δευτέρου τάφου ἵστατο 1,50 μ. βαθύτερον. Ὁ Schliemann ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τάφου καὶ ἄλλην ἁπλῆν στήλην, ἐσφαλμένως ὅμως καθ' ἃ ἐπληροφορήθην· ὅτι δὲ ἠπατήθη ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι ὁ δεύτερος τάφος περιεῖχεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἕνα μόνον νεκρόν· ἔπειτα καὶ ὁ Σταματάκης γράφει ἐν ἐπιστολῇ ἀπὸ 4 νοεμβρίου 1876 ὅτι « μεσημβρινῶς τῶν δύο τάφων (τοῦ πρώτου καὶ τοῦ πέμπτου) ἵσταντο ἕτεραι πλάκες εἰς δύο θέσεις, *ἐν τῇ μιᾷ γλυπτή*, ἐν τῇ ἑτέρᾳ δύο μὴ γλυπταί ». Ἀλλ' ὁ Schliemann ἐκόλλησεν, ὡς ἤκασεν ἤδη ὁ Schuchhard, τὴν ἐπὶ τοῦ τετάρτου τάφου στήλην παρὰ τὴν γεγλυμμένην τοῦ δευτέρου· αὕτη δ' ἡ τοῦ τετάρτου τάφου εὑρίσκεται σήμερον ἐν τῷ περιβόλῳ ἀποσπασθεῖσα τῆς θέσεώς της καὶ εἶναι ἄνω ἀετοειδής· ὕψος ἔχει 1,57 μ. καὶ πλάτος 1,20 μ. Ἐπὶ τοῦ τάφου ἵστατο, ὡς ἔμαθον, τρία σχεδὸν μέτρα ὑψηλότερον τοῦ πυθμένος αὐτοῦ, καὶ ἐπειδὴ ὁ πυθμὴν κεῖται ἓξ μέτρα βαθύτερον τοῦ χείλους τοῦ ἀναλήμματος, ἐφ' οὗ πατοῦσιν αἱ πλάκες τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ περιβόλου, ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ κορυφὴ τῆς 1,57 μ. ὑψηλῆς στήλης ἔκειτο, ὅπως ἡ βάσις τῆς ἐπὶ τοῦ δευτέρου τάφου, ἓν μέτρον καὶ ἥμισυ βαθύτερον τοῦ χείλους τοῦ ἀναλήμματος. Πάλιν ὑψηλότερον ἵσταντο αἱ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 112

δύο ἐπὶ τοῦ τρίτου τάφου στῆλαι, διότι ἡ βάσις αὐτῶν ἔκειτο εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος, εἰς ὃ καὶ αἱ βάσεις τῶν πλησίον πλακῶν τοῦ περιβόλου.

Ἐπὶ τοῦ τρίτου καὶ πέμπτου τάφου λοιπὸν αἱ στῆλαι ἵσταντο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους ἢ ὀλίγον βαθύτερον τοῦ χείλους τοῦ ἀναλήμματος· ἡ τοῦ δευτέρου ὅμως καὶ ἡ τοῦ τετάρτου 1,50-3 μ. περίπου βαθύτερον, ἠκολούθουν δηλαδὴ τὴν κλίσιν τοῦ βράχου, ὅστις κατέρχεται ἐνταῦθα ἀποτόμως· ὥστε κατὰ τὰς πληροφορίας ταύτας οὐδεμία ἀμφιβολία ἀπομένει, ὅτι αἱ στῆλαι δὲν ἦσαν ἱδρυμέναι ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐπιφανείας ἐν χώρῳ ἰσοπεδωμένῳ. Καὶ δὲν ἀρνοῦμαι μέν, ὅτι δυνατὸν αἱ πληροφορίαι μου νὰ μὴ εἶναι κατὰ πάντα ἀκριβεῖς (διότι ἴσως ὁ δώσας μοι αὐτὰς πλανώμενος ὑπὸ τῆς μνήμης του ἐπλάνησε καὶ ἐμέ), οὐχ ἧττον κλονίζουσι βεβαίως καὶ τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν λόγων τοῦ Schliemann[1].

Καὶ αἱ ἐπιτύμβιαι στῆλαι λοιπὸν δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ στηρίξωσιν ἐπαρκῶς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ τεμένους, ὥστε πρέπε νὰ ζητηθῇ ἄλλη ἐξήγησις τοῦ περιβόλου. Ὁ ὑπ' αὐτοῦ περικλειόμενος χῶρος κατέρχεται ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ εἶναι καὶ ἄλλως ἀνώμαλος, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ φαντασθῶμεν, ὅτι οὕτως εἶχε καὶ τότε· *ὁριζοντίως* ἰσοπεδωμένος εἴδομεν ὅτι δὲν ἦτο· οἱ παρὰ τὰς πλάκας ὅμως τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος ἀργοὶ λίθοι ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἀληθῶς ἡ πρώτη ἐπίχωσις κατὰ τὸ μέρος τοῦτο δὲν ἦτο πολὺ χαμηλοτέρα τῆς κορυφῆς τῶν πλακῶν, ἡ ὅλη δ' ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἐπίχωσις μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων εἴπομεν ὅτι ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἐφαίνετο μᾶλλον ἐπίτηδες γενομένη καὶ οὐχὶ τυχαῖον τῶν βρο-

[1] Καὶ ὁ Schuchhardt ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τοῦ βιβλίου του δὲν ἐπίστευεν, ὅτι αἱ στῆλαι ἵσταντο ἐπὶ τοῦ ἰσοπεδωμένου ἐδάφους τοῦ περιβόλου, ἐν τῇ δευτέρᾳ ὅμως ἐκδόσει ἤλλαξε γνώμην· ὁ δὲ Reisch, ἐν διατριβῇ δημοσιευθείσῃ ἐν Zeitschrift für österreichische Gymnasien 1891, ἣν ἐγὼ δυστυχῶς δὲν ἀνέγνωσα, δέχεται μὲν ἐπίσης, ὅτι αἱ στῆλαι εὑρέθησαν βαθύτερον τοῦ περιβόλου τῶν πλακῶν, ἀλλ' ἐξηγεῖ τοῦτο ἐκ τῆς ῥήξεως τῶν καλυμμάτων τῶν τάφων, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἐβυθίσθησαν καὶ αἱ στῆλαι βαθύτερον· ἐν μέρει ἔχει βεβαίως δίκαιον.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 113

χῶν ἀποτέλεσμα. Ἐκ τούτων συμπεραίνω, ὅτι ὁ περίβολος δὲν ἦτο ἁπλοῦς θριγκὸς ἀποχωρίζων τὸν ἱερὸν τῶν τάφων χῶρον ἀπὸ τῶν πέριξ βεβήλων τόπων, ἀλλ' ὅτι ἐξ ἀρχῆς κατεσκευάσθη ὡς τοῖχος πρὸς συγκράτησιν ταύτης τῆς ἐπίτηδες γενομένης ἐπιχώσεως, ἥτις ὑπερέβαινεν ἴσως καὶ τὰς κορυφὰς τῶν πλακῶν του· ἦτο δηλαδὴ κρηπίδωμα *τύμβου* καλύπτοντος τοὺς ὑπ' αὐτὸν κειμένους τάφους καὶ παρέχοντος πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀττικῇ ὑπὸ τῆς γενικῆς Ἐφορείας τῶν ἀρχαιοτήτων ἐξερευνηθέντας· διότι καὶ ἐκείνων εἷς, ἐν Βελανιδέζῃ κείμενος, εὑρέθη περιβαλλόμενος κατὰ τὸ ἓν τρίτον περίπου τῆς περιφερείας του ὑπὸ τοίχου ἐκ πωρίνων πλακῶν καὶ πλίνθων ὠμῶν· δὲν εἶναι μάλιστα ἀδύνατον νὰ εἶχε ποτὲ καὶ εἴσοδον, ὅπως ὁ τῶν Μυκηνῶν· ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν εἶχεν, εὔκολον ἦτο νὰ καταστρέφωσιν ἑκάστοτε — ὁσάκις δηλαδὴ ἐπρόκειτο νὰ θάψωσι νέον νεκρὸν — τμῆμα τοῦ ἐκ πλίνθων τοίχου καὶ νὰ εἰσχωρῶσιν, ἐν ᾧ ὁ τοῦ ἐν Μυκήναις περίβολος ἐκτισμένος ὢν μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας δὲν ἠδύνατο νὰ διαρρηχθῇ ἄνευ βλάβης τῆς εὐπρεπείας του. Ἕνεκα τούτου ἀφῆκαν ἐν αὐτῷ εἴσοδον, ἥτις ἐχρησίμευε μόνον κατὰ τὰς ἐνταφιάσεις, τὸν δὲ λοιπὸν χρόνον ἐκλείετο ἴσως διὰ πλακῶν ἢ τοίχου ἐκ λίθων[1], ἀκριβῶς ὅπως θὰ ἴδω-

[1] Ὁ Schliemann δὲν ἀναφέρει τι περὶ ἐμφράξεως οἱασδήποτε τῆς εἰσόδου, διότι πιθανῶς δὲν παρετήρησε τοιαύτην· καὶ καθ' ὃν τρόπον ἐγίνοντο αἱ ἀνασκαφαὶ ἐκεῖναι, δὲν ἦτο εὔκολον νὰ παρατηρήσῃ· τὸν τρόπον δὲ τοῦτον χαρακτηρίζει καλῶς ἡ ἑξῆς περικοπὴ ἀναφορᾶς τοῦ Σταματάκη πρὸς τὴν Γενικὴν Ἐφορείαν (15 αὐγούστου 1876)· «τὰς δὲ γλυπτὰς πωρίνας πλάκας θεωρεῖ (ὁ Schliemann) τάφους πελασγικοὺς καὶ *σπεύδει ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἐμφανίσεώς των νὰ ἐξαγάγωμεν ἐκεῖθεν* καὶ μετακομίσωμεν εἰς Χαρβάτι. Ἐγὼ ὅμως ἀντιτείνω εἰς τὴν ἐξαγωγήν, διότι δὲν ἀπεκαλύφθη ἀκόμη τὸ κάτω μέρος τῶν πλακῶν, ἵνα παρατηρήσωμεν, ἂν κεῖνται κατὰ χώραν καὶ ἀποτελῶσι (;) καὶ ὁποίαν σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὰς ἄλλας ὁμοίας πλάκας τὰς μὴ γλυπτάς, τάς τε πεπτωκυίας καὶ τὰς ἀποτελούσας τετραγώνους δεξαμενάς, ἃς ὁ κ. Σχλίεμανν θεωρεῖ καὶ ταύτας τάφους πελασγικούς, ἢ εἰσὶν ἐκεῖ τοποθετημέναι μεταγενεστέρως, εἰλημμέναι ἐκ προγενεστέρων οἰκοδομῶν . . . Ἡ δικαία αὕτη ἀντίστασίς μου θεωρεῖται παρὰ τοῦ κ. Σχλίεμανν ὡς τρόπος βάρβαρος καὶ μὴ πεπολιτισμένος». Αἱ δεξαμεναί, ἃς ἀναφέρει ἐνταῦθα ὁ Σταματάκης, δὲν ἦσαν ἄλλο τι ἢ αὐταὶ αἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου μετὰ τῶν παρ' αὐτὰς τμημάτων τοῦ περιβόλου, ἀφ' οὗ εἶχον ἀφαιρεθῇ αἱ ἄνω ὁριζοντίως ἐπικαθήμεναι πλάκες. Καὶ ὁ Schliemann ἐπίστευεν ὅτι ἀνεκάλυψεν τάφους ἢ δεξαμενάς· Belger, Berl. philol. Wochenschrift 1891 σ. 896.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 114

μεν, ὅτι ἐκλείοντο καὶ αἱ τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων. Ἕνεκα τούτου, νομίζω, καὶ ὁ οὐδὸς αὐτῆς δὲν σώζει πολλὰ ἴχνη τριβῆς, οἵα ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσιν, ἂν ὁ χῶρος ἀπετέλει τέμενος καὶ ἂν ἡ εἰς αὐτὸν εἴσοδος ἦτο ἐπὶ αἰῶνας ἀνοικτή.

Νῦν λύονται καὶ αἱ ἄλλαι ἀπορίαι ἢ ἀφ' ἑαυτῶν ἢ ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ τύμβου καὶ τῶν τάφων, ἣν θὰ προσπαθήσωμεν ν' ἀναπαραστήσωμεν ἐν συντομίᾳ· διότι ἐξ αὐτῆς ἐξάγονται πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ πορίσματα σπουδαῖα περὶ τῆς ὄψεως τῆς ἀκροπόλεως εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους. Ὅτι δὲ ἔχουσιν οἱ τάφοι ἱστορίαν μακράν, ὅτι δηλαδὴ ὑπέστησαν περιπετείας οὐχὶ ὀλίγας, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι πλὴν τῶν στηλῶν, ἃς ἀνεφέραμεν, εὑρέθησαν εἰς διάφορα βάθη καὶ ἄλλαι πλάκες, ὧν τινες πιθανῶς ἐχρησίμευον εἰς στερέωσιν ἐκείνων, ἄλλαι ὅμως ἀνῆκον εἰς *ἀρχαιότερα* μνημεῖα. Ἐπὶ δὲ τοῦ τετάρτου τάφου ἀνεκαλύφθη καὶ *βωμὸς* περιφερὴς κατὰ τὸν κυκλώπειον τρόπον ᾠκοδομημένος, 1,20 μ. ὑψηλός, ἔχων ἐν τῷ μέσῳ κοιλότητα φρεατοειδῆ ἀμέσως ἐπ' αὐτοῦ ἦτο ἱδρυμένη ἡ ἐπιτυμβία στήλη, περὶ ἧς ἀνωτέρω εἴπομεν.

Εἶναι κοινῶς παραδεδεγμένον—διότι πολλαὶ καὶ σαφέσταται ἐνδείξεις μαρτυροῦσι περὶ τούτου—ὅτι ὁ ἐκ πλακῶν περίβολος εἶναι ὑστερώτερος τῶν τάφων, ὑστερώτερον δὲ εἶναι καὶ τὸ ἀνάλημμα, ἐφ' οὗ πατοῦσιν αἱ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος. Ἀμφοτέρων πάλιν νεώτερον εἶναι τὸ παρὰ τοὺς τάφους τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, ὡς παρετήρησεν ἤδη πρὸ πολλοῦ ὁ Adler[2] καὶ ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἐν τῷ σχεδίῳ καταφανὴς καμπή, ἣν τὸ τεῖχος σχηματίζει ἐκεῖ ὅπου πλεῖστον προσεγγίζει πρὸς τὸ ἀνάλημμα—καμπὴ μὴ ἐξηγουμένη ἄλλως ἢ διὰ τῆς παραδοχῆς ὅτι προϋπῆρχε τὸ ἀνάλημμα καὶ ὅτι ἕνεκα αὐτοῦ ἠναγκάσθη τὸ τεῖχος ν' ἀλλάξῃ γραμμήν, ὅπως ἀφήσῃ μεταξὺ τείχους καὶ ἀναλήμματος δίοδον χρήσιμον εἰς τοὺς μαχητὰς ἐν ταῖς πολιορκίαις. Καὶ ὄχι μόνον τὸ παρὰ τοὺς τάφους τμῆμα, ἀλλ' ὅλον τὸ δυτικὸν τεῖχος καὶ αὐτὴ ἡ πύλη τῶν λεόντων εἶ-

[1] Archäol. Zeitung 1876 σ. 197.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 115

ναι ὑστερώτερα τῶν τάφων, ὥστε οὗτοι ἀρχικῶς ἔκειντο *ἔξω τῆς ἀκροπόλεως*.

Οἱ τάφοι δὲν εἶναι πάντες τῶν αὐτῶν χρόνων, ἀλλ᾽ ἀρχαιότατος μὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ τέταρτος, μετ᾽ αὐτὸν δ᾽ ἀκολουθοῦσιν, ἀνερχόμενοι ὅπως ὁ βράχος ἀνέρχεται, ὁ τρίτος καὶ ὁ πέμπτος· ὅταν ἐσκάφη ὁ τέταρτος, ἐκτίσθη ἐπ᾽ αὐτοῦ βωμός, ὅστις ἦτο μὲν κυρίως βόθρος κεχωσμένος ἐν τῇ γῇ, εἶχεν ὅμως τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν μετὰ τῆς φρεατοειδοῦς κοιλότητος, εἰς ἣν ἔρρεε τὸ αἷμα τῶν θυμάτων, βεβαίως ὁρατήν· τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἐπὶ τοῦ τάφου ἐπίχωσις ἦτο πολὺ μικρά, διότι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ βόθρου ὀλίγον μόνον ἐξεῖχε τῶν χειλέων τοῦ τάφου. Ἐπὶ τοῦ βωμοῦ δ᾽ ἀμέσως ἱδρύθη ἡ στήλη. Ἐπὶ τοῦ τρίτου ἔστησαν, ὅπως καὶ ἐπὶ τοῦ τετάρτου, πάλιν οὐχὶ πολὺ ἄνωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου στήλας[1]· κατόπιν ὅμως ἵδρυσαν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τάφου, ἀλλ᾽ ὑψηλότερον, καὶ ἄλλας· διατί; ἴσως διότι εἶχε προστεθῇ καὶ ὁ πέμπτος, τότε δέ, ἐπειδὴ πάντες εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν ἀνῆκον, ἐπεχώσθησαν καὶ οἱ τρεῖς ὑπὸ κοινὴν ἐπίχωσιν ἐν εἴδει τύμβου καὶ κατεσκευάσθη πιθανῶς δυτικὰ αὐτῶν κρηπὶς ἐκ λίθων ἀργῶν πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων. Καὶ ἀληθῶς τὸ νῦν ἀνάλημμα δέν μοι φαίνεται ὅτι εἶναι ὁλόκληρον τῶν αὐτῶν χρόνων· διότι εἰς τὸ βαθύτατον μέρος, ἔνθα τὸ ὕψος του εἶναι 5,60 μ., μέχρι μὲν ὕψους 1,50 μ. εἶναι κάθετον, ἔπειτα ὅμως ἄρχεται μειούμενον ἤτοι κλινόμενον πρὸς τὰ ἔσω ὅπως αἱ ἀντηρίδες· τὸ κάθετον τμῆμα εἶναι πιθανῶς λείψανον τοῦ ἀρχαιοτέρου περιβόλου, ἐφ᾽ οὗ κατόπιν ἐκτίσθη τὸ νῦν ἀνάλημμα[2]. Ἔπειτα εἶναι βέβαιον ὅτι, ὅταν ἐσκάφη ὁ δεύτερος τάφος, ὅστις φαίνεται ὑστερώτερος μὲν τῶν τριῶν μνημονευθέντων, ἀρχαιότερος ὅμως τῶν λοιπῶν δύο ἐκ τῶν ἕξ, ὑπῆρχεν αὐτόθι βαθεῖα ἐπίχωσις· διότι ἐν ᾧ εὑρίσκεται εἰς τὸ δυτικώ-

[1] Schliemann, Mycènes (γαλ. ἔκδ.) σ. 241.

[2] Συνήθως λέγεται, ὅτι τὸ ἀνάλημμα ἔχει ὕψος 4 μ. μόνον καὶ ὅτι εἶναι ὅλον κεκλιμένον, διότι τὸ βαθύτερον κάθετον τμῆμα, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται πρὸς τὸ μέρος τοῦ τετάρτου τάφου, ἀπεκάλυψα προπέρυσι ζητῶν ἀκριβῶς νὰ βεβαιωθῶ, ἂν ἐσώζοντο λείψανα ἀρχαιοτέρου κρηπιδώματος.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 116

τατον μέρος, ὅπου ὁ βράχος κατέρχεται, ὁ πυθμήν του κεῖται, ὡς δεικνύουσιν οἱ ἐν τῷ σχεδιάσματι σ. 97 ἀριθμοί, δύο ἕως τρία μέτρα ὑψηλότερον τῶν πυθμένων τοῦ τρίτου, τετάρτου καὶ πέμπτου τάφου· ἕνεκα τούτου τὸ βάθος ἀπὸ τῶν χειλέων μέχρι τοῦ πυθμένος του εἶναι μόνον *ἡμίσεος μέτρου*· ἀλλ᾽ εἶναι ἀδύνατον τὰ καλύμματα αὐτοῦ νὰ ἦσαν ἀρχικῶς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἢ ὑπὸ ὀλίγην γῆν κεκρυμμένα· ὑπῆρχε λοιπὸν ἐπίχωσις ἱκανῶς βαθεῖα καὶ ἐπίχωσις οὐχὶ φυσική, δηλαδὴ τοῦ τόπου, ἀλλ᾽ ἐπίτηδες γενομένη· διότι ἐπὶ τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου τάφου ἀρχικῶς οὐδεμία ἐπίχωσις ὑπῆρχεν. Ὁ δεύτερος τάφος λοιπὸν ἐσκάφη εἰς τὴν περιφέρειαν *τύμβου τεχνητοῦ*, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐπ᾽ αὐτοῦ στήλη, ἂν καὶ ὑστερωτέρα π.χ. τῶν ἐπὶ τοῦ τρίτου, ὅμως ἔκειτο βαθύτερον ἐκείνων· μέχρις οὗ δὲ σκαφῶσι καὶ ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἕκτος, ὁ τύμβος ηὐξήθη ἴσως καὶ πάλιν, ἕως οὗ ἐπὶ τέλους κατεσκευάσθη τὸ νῦν ἀνάλημμα μετὰ τοῦ περιβόλου καὶ ἐπεχώσθη οὕτος τοὐλάχιστον μέχρι τῆς κορυφῆς τῶν πλακῶν του. Καθ᾽ ἑκάστην αὔξησιν ὅμως ἐκαλύπτοντο καὶ τὰ ἐπὶ τῶν τάφων προϋπάρχοντα μνημεῖα, ὅσα δηλαδὴ ἢ δὲν ἠδύναντο, ὡς ὁ βόθρος, ν᾽ ἀποσπασθῶσι τῆς θέσεώς των ἢ δὲν ἐκρίνοντο ἄξια τούτου· ἐπὶ τοῦ νέου τύμβου δ᾽ ἱδρύοντο ἄλλα.

Αἱ στῆλαι ἔβλεπον πρὸς δυσμάς, διότι ἐστήθησαν ἐκεῖ πρὶν κατασκευασθῇ καὶ ἐπιχωσθῇ ὁ ἐκ πλακῶν περίβολος, ὥστε καὶ πρὶν κτισθῇ τὸ δυτικὸν τῆς ἀκροπόλεως τεῖχος· τότε πρέπει νὰ *ὑπῆρχε δυτικῶς τῶν τάφων λεωφόρος πολύβατος*, βεβαίως αὐτὴ ἡ κυρία ὁδὸς ἡ εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἄγουσα καὶ πρὸς αὐτὴν ἦσαν ἐστραμμέναι αἱ στῆλαι· ἐὰν ὁ περίβολος προϋπῆρχεν, αἱ στῆλαι ἕνεκα τοῦ μεγάλου ὕψους τῶν πλακῶν του καὶ ἀπὸ τῆς ὁδοῦ δὲν θὰ ἦσαν ὁραταί· ἀληθῶς ὅμως ὅταν ἱδρύθησαν μόνον κρηπίδωμα χαμηλὸν συγκρατοῦν τὰ χώματα τοῦ τύμβου ὑφίστατο.

Ἡ κατὰ διαφόρους χρόνους μεγέθυνσις τοῦ τύμβου, ὅστις χρησιμεύει ὡς νεκροταφεῖον μιᾶς οἰκογενείας, εἶναι φυσική· ὅμοιον δὲ παράδειγμα παρέχουσιν ὄχι μόνον οἱ τύμβοι τῆς Ἀτ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 117

τικῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη· διότι ἐν τῇ Ἰλιάδι ὁ Ἀχιλλεὺς παραγγέλλει εἰς τοὺς Ἕλληνας νὰ κατασκευάσωσι τὸν τύμβον τοῦ Πατρόκλου μέτριον, βραδύτερον δέ, λέγει, ὅταν ἀποθάνω καὶ ἐγώ, τότε θέλετε χώσει αὐτὸν εὐρὺν καὶ ὑψηλόν.

Καὶ τὸ ὅτι δ' οἱ τάφοι ἔκειντο ἀμέσως ἔξω τῆς ἀκροπόλεως παρὰ τὸν πόδα τῆς ἀναβάσεως, εἶναι καὶ τοῦτο ἔθιμον ἀρχαῖον· οὕτω ποιεῖ καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ Ἑλένῃ τὸν Αἰγύπτιον μέν, ἀλλ' ἑλληνικῶς ἐνταῦθα φρονοῦντα Θεοκλύμενον προσκυνοῦντα τὸν παρὰ τὰς πύλας τοῦ μεγάρου του τάφον τοῦ πατρός του καὶ λέγοντα:

ὦ χαῖρε πατρὸς μνῆμ'· ἐπ' ἐξόδοισι γὰρ
ἔθαψα, Πρωτεῦ, σ' ἕνεκ' ἐμῆς προσρήσεως·
ἀεὶ δέ σ' ἐξιών τε κεἰσιὼν δόμους
Θεοκλύμενος παῖς ὅδε προσεννέπει, πάτερ.

Μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ περιβόλου οὐδεὶς πλέον νέος *τάφος* ἐσκάφη ἐντὸς αὐτοῦ· ἡ εἴσοδος ὅμως ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ νεκροταφεῖον δὲν εἶχε κλεισθῇ, δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον, ὅτι τινὲς τῶν δεκαοκτὼ ἢ δεκαεννέα νεκρῶν, ὧν τὰ λείψανα εὑρέθησαν ἐν τοῖς ἓξ τάφοις, ἀπέθανον καὶ ἐτάφησαν μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ περιβόλου. Ὁπωσδήποτε ὅμως φαίνεται ὅτι οὐχὶ πολὺ ὑστερώτερον ἐγένετο ἡ μεγάλη μεταβολὴ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς ἀκροπόλεως, ἥτις ηὐξήθη κτισθέντων τοῦ νῦν ὑπάρχοντος δυτικοῦ εἴχους καὶ τῆς πύλης τῶν λεόντων.

Τὸ ἀρχαιότερον τεῖχος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἤρχιζε φαίνεται ἀπὸ τῆς καὶ νῦν ΒΔ γωνίας τῆς ἀκροπόλεως καὶ συνέπιπτε μέχρι τῆς θέσεως τῆς πύλης τῶν λεόντων μετὰ τοῦ σημερινοῦ τείχους· κατόπιν ὅμως ἠκολούθει σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμὴν πιθανῶς μέχρι τοῦ Χάβου· ἴχνη ὀλίγα αὐτοῦ νομίζω ὅτι σώζονται ἀριστερὰ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν μεγάλην ἀνάβασιν. Ἡ ἀρχαιοτέρα πύλη πρέπει νὰ ἔκειτο κατὰ τὸ μέσον τοῦ τείχους, ἀληθῶς δ' ἀνεκαλύφθησαν 25 περίπου μέτρα μεσημβρινοανατολικῶς τοῦ πέρατος τῆς ἀναβάσεως, ἐν τῇ διὰ τοῦ στοιχείου Γ δηλωθείσῃ θέσει τοῦ σχεδίου πίν. 1, λίθοι τινὲς συντετριμμένοι,

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 118

οἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι λείψανα τῆς πύλης ταύτης. Δὲν ἀνέβαινον ὅμως πρὸς αὐτὴν ἀπὸ μεσημβρίας ἢ ἀνατολῶν (;), ὡς ὑπέθεσεν ὁ Adler, ἀλλ᾽ ἀπὸ βορρᾶ, ὅπως καὶ εἰς τὴν πύλην τῶν λεόντων· πρὸς τοῦτο ἐχρησίμευεν ἡ ἐπὶ τοῦ κυκλωπείου ἀναλήμματος Ε ἑδραζομένη ἀνάβασις, ἥτις καὶ μετὰ τὴν αὔξησιν τῆς ἀκροπόλεως δὲν καθηρέθη, ὅπως τὸ λοιπὸν τεῖχος τῆς πλευρᾶς ταύτης, ἀλλ᾽ ἀφέθη ὡς ὁδὸς ἄγουσα συντομώτατα ἀπὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων εἰς τὸ ἐνδότερον τῆς ἀκροπόλεως· διότι πλὴν αὐτῆς μόνον στενὴ δίοδος ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ περιβόλου τῶν τάφων καὶ τοῦ δυτικοῦ τείχους.

Ἡ ἀνάβασις ἐπερατοῦτο, ὡς εἴπομεν, 25 μέτρα πρὸ τῆς πύλης, ὥστε ἀνάγκη εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι εἰς τὸ πέρας αὐτῆς ὑπῆρχεν ἐν τῷ τείχει ἄλλη πύλη ἢ κάλλιον εἴσοδος ἀνοικτή, ἡ ὑπόθεσις δ᾽ αὕτη εἶναι τόσῳ μᾶλλον πιθανή, καθ᾽ ὅσον δι᾽ αὐτῆς μεγίστη ὁμοιότης ἀποκαθίσταται μεταξὺ Τίρυνθος καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων Μυκηνῶν· διότι καὶ ἐν Τίρυνθι εὕρομεν ἀνάβασιν ἐκτισμένην παρὰ τὸ τεῖχος καὶ ἀπολήγουσαν πρὸ εἰσόδου ἀνοικτῆς, τὴν δὲ πύλην κειμένην μέτρα τινὰ ἐσώτερον.

Ἡ μεταβολὴ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν συνδέεται πιθανῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, μετ᾽ ἀλλαγῆς τοῦ βασιλεύοντος γένους, ὥστε ἔκτοτε ἀναμφιβόλως οὐδεὶς πλέον ἐτάφη ἐντὸς τοῦ περιβόλου. Ἕνεκα τούτου τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ αὐτοῦ ἔμεινεν ἀργόν, τῶν τάφων κατεχόντων, συμφώνως πρὸς τὴν ἐκτεθεῖσαν ἱστορίαν τοῦ νεκροταφείου, μόνον τὸ δυτικὸν ἥμισυ· ἕνεκα τούτου ἐπίσης ἀφέθη νὰ κατασκευασθῶσιν οἰκίαι φράσσουσαι τὴν εἴσοδον· διότι ὁ τύμβος δὲν ἐβλάπτετο ὑπ᾽ αὐτῶν, ἡ δὲ εἴσοδός του ἦτο ἄχρηστος πλέον· δὲν θὰ ἦτο ὅμως ἄχρηστος, ἐὰν ὁ περίβολος ἦτο τέμενος. Ἐκ τῶν εἰρημένων ἐξάγεται ἐπίσης, ὅτι πρὸς τὴν πύλην τῶν λεόντων οὐδεμίαν σχέσιν εἶχεν ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου, ἀλλὰ μόνον πρὸς τὴν ὁδόν, ἥτις κάμπτουσα τοὺς τάφους ἀνέρχεται πρὸς τὴν ἀνάβασιν τῆς ἀκροπόλεως.

Ἐν τέλει παρατηροῦμεν, ὅτι πλὴν τῶν ἐντὸς τοῦ περιβόλου

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 119

ἐξ τάφων ὑπῆρχον πιθανῶς αὐτόθι καὶ ἄλλοι πλείονες, ἀλλὰ μικρότεροι, ἀποτελοῦντες μετ᾽ ἐκείνων νεκροταφεῖον ὅλον. Μετὰ τὴν ῥηθεῖσαν μεταβολὴν ὅμως τὴν ἐκ τῆς αὐξήσεως τῆς ἀκροπόλεως προελθοῦσαν οἱ μὲν ἄλλοι κατηργήθησαν καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν ἐκτίσθησαν οἰκίαι, μόνον δ᾽ οἱ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας διετηρήθησαν. Πραγματικῶς δ᾽ ἐν τοῖς ἐρειπίοις οἰκιῶν τοῖς μεσημβρινῶς τοῦ περιβόλου τῶν τάφων κειμένοις φαίνονται σήμερον ἔτι λάκκοι τινὲς τετράπλευροι ἐσκαμμένοι ἐν τῷ μαλακῷ βράχῳ, ἀλλ᾽ ἀβαθεῖς—βεβαίως διότι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἐπιχώσεως· εἷς τούτων μάλιστα κεῖται ἐν μέρει ὑπὸ τὸν τοῖχον μιᾶς τῶν οἰκιῶν, ὥστε εἶναι ἀναμφιβόλως ἀρχαιότερος αὐτῆς. Ἐκ τινος δὲ τῶν καταργηθέντων καὶ καταστραφέντων τάφων προήρχοντο κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀγνοῶ πῶς διασωθέντα μέχρις ἡμῶν, τιμαλφῆ τινα ἀντικείμενα ἀνακαλυφθέντα μεσημβρινῶς τοῦ περιβόλου τῶν τάφων, ἤτοι ὁ μέγας χρυσοῦς δακτύλιος (πίν. 5 ἀρ. 2), εἷς ἄλλος ὅμοιος τὸ σχῆμα, τέσσαρα χρυσᾶ ποτήρια καὶ ἄλλα τινὰ μικρότερα χρυσᾶ πράγματα. Τὰ ἐρείπια τῶν οἰκιῶν τούτων, ἐν οἷς ἔχει εὑρεθῇ καὶ τὸ πλειστάκις μνημονευθὲν ἀγγεῖον τῶν πολεμιστῶν, ἀνήκουσιν εἰς τὴν νεωτέραν μυκηναίαν περίοδον, ἐν ᾧ τὰ χρυσᾶ εὑρήματα, ἰδίως ὁ μέγας δακτύλιος, ἀναμφιβόλως ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἐν τοῖς τάφοις τεθαμμένων, ὥστε δὲν εἶναι πιθανόν, ὅτι ἀνῆκον εἴς τινα τῶν ἐν ταῖς οἰκίαις ταύταις οἰκούντων. —

Αἱ στῆλαι ἦσαν ἐκ λίθου *κογχυλιάτου*, εἴδους δηλαδὴ πώρου συγκειμένου ἐκ πλείστων μικροτάτων κογχυλίων καὶ ἕνεκα τούτου λίαν μὲν εὐπελεκήτου, ἀλλὰ καὶ λίαν εὐθραύστου. Ὡς δὲ κατέστησε πιθανὸν ὁ Schuchhardt, ἦσαν αἱ μὲν γλυπταὶ ἱδρυμέναι χάριν τῶν ἀνδρῶν, αἱ δὲ μὴ γεγλυμμέναι χάριν τῶν γυναικῶν· ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὸν Σταματάκην καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ἕκτου τάφου δὲν εἶχε γλυφάς, ἐν ᾧ ἐν τῷ τάφῳ τούτῳ ἦσαν ἀναμφιβόλως τεθαμμένοι ἄνδρες, ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ διάκρισις δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἰσχύουσα ἄνευ ἐξαιρέσεως. Γεγλυμμέναι δὲ δὲν ἦσαν μόναι αἱ κατὰ χώραν ἀνακαλυφθεῖσαι τέσσαρες, μία

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 120

ἐπὶ τοῦ δευτέρου καὶ τρεῖς ἐπὶ τοῦ πέμπτου τάφου, ἀλλὰ πλείονες· διότι εὑρέθησαν καὶ τεμάχια ἄλλων, τὰ μὲν ἐν τῇ ἐπιχώσει τοῦ περιβόλου, τὰ δὲ ἔξω αὐτοῦ· ἓν μάλιστα εὗρον ἐγὼ μακρὰν πλησίον τοῦ ἐκ πολυγωνικῶν λίθων πύργου εἰς βάθος 1,50 μ. περίπου.

Ἐν πίνακι 8 δημοσιεύομεν μίαν τῶν τριῶν τοῦ πέμπτου τάφου στηλῶν, ἐφ' ἧς εἰκονίζονται δύο ἄνδρες, ὁ μὲν ἐπιβαίνων ἅρματος ἑλκομένου ὑφ' ἑνὸς ἵππου (τοὐλάχιστον ὁ δεύτερος δὲν διακρίνεται), ὁ δὲ πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενος ἢ βαδίζων καὶ κρατῶν ἐν τῇ ὑψωμένῃ ἀριστερᾷ ἐγχειρίδιον σχήματος ἰδιοτρόπου· ξίφος φέρει καὶ ὁ ἄλλος, ὄχι ὅμως ἐν τῇ χειρί, ἀλλὰ κρεμάμενον βεβαίως παρὰ τὴν πλευράν του, καὶ ἕνεκα τούτου δύσκολον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ πρὸ τῶν ἵππων ἱστάμενος εἶναι ἐχθρός, ὅτι δηλαδὴ ἡ εἰκὼν παριστᾷ μάχην· πιθανώτερον φαίνεται, ὅτι ὁ μὲν εἶναι ἄναξ ἐξερχόμενος ἐφ' ἅρματος εἰς θήραν ἴσως ἢ καὶ εἰς πόλεμον, ὁ δὲ ὀπαδὸς αὐτοῦ προπορευόμενος. Ὑπὸ τὴν παράστασιν καὶ μᾶλλον ἔτι ἄνω αὐτῆς πληροῦται ἡ στήλη δι' ἀναγλύπτων σπειροειδῶν κοσμημάτων.

Αἱ ἐπὶ τῶν δύο ἄλλων στηλῶν τοῦ αὐτοῦ τάφου παραστάσεις ὁμοιάζουσι μὲ τὴν περιγραφεῖσαν, ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ δευτέρου τάφου στήλης ὑπάρχουσι γεγλυμμέναι μόνον δύο ὀφεοειδεῖς ταινίαι, ὧν οἱ ἑλιγμοὶ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρότυπα τοῦ ἄλλως ἀγνώστου τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ μαιάνδρου. Τέλος ἐκ τῶν λοιπῶν τεμαχίων τὰ μὲν φέρουσι μόνον κοσμήματα—δηλαδὴ μόνον ταῦτα σώζονται, τρία ὅμως προέρχονται ἐκ στηλῶν, ἐφ' ὧν καὶ ἄνθρωποι εἰκονίζοντο.

Αἱ ἐπιτύμβιαι στῆλαι δεικνύονται καὶ ἐκ τῆς τέχνης των ἀρχαιότεραι τοῦ ἀναγλύφου τῶν λεόντων· διότι ἐπὶ ἐκείνου μὲν αἱ μορφαὶ εἶναι πλαστικῶς ἐσχηματισμέναι, ἐπὶ δὲ τῶν στηλῶν φαίνονται ὡσεὶ ἐπὶ σανίδος ἐπιπέδου σχεδιασθεῖσαι καὶ γλυφεῖσαι ἐκσκαλισθέντων τῶν περὶ τὰς μορφὰς μερῶν μέχρι βάθους τινός· διὰ τοῦτο αἱ ἐπιφάνειαι τῶν μορφῶν εἶναι καὶ αὐταὶ ἐπίπεδοι καὶ πανταχοῦ ἰσοϋψεῖς μὲ τὸ περιχείλωμα τῆς στήλης.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 121

Αὐτοὶ δὲ οἱ τάφοι εἶναι, ὡς ἐδηλώσαμεν ἤδη, ἐσκαμμένοι ἐν τῷ μαλακῷ βράχῳ· πάντες εἶναι τετράπλευροι, διαφέρουσιν ὅμως κατὰ τὸ μέγεθος· διότι ὁ πρῶτος ἔχει πλάτος 3,50 μ., μῆκος δὲ 5,90 μ. κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν καὶ 6,37 μ. κατὰ τὴν ἑτέραν, ἐν ᾧ τοῦ δευτέρου αἱ διαστάσεις εἶναι 3 μ. πρὸς 2,75 μ.· ὁ τρίτος καὶ ὁ πέμπτος ἔχουσι τὸ μέγεθος τοῦ πρώτου περίπου, ὁ δ' ἕκτος εἶναι μικρότερος αὐτῶν, ἀλλὰ μείζων τοῦ δευτέρου, καὶ τέλος ὁ τέταρτος εἶναι πάντων μέγιστος ἔχων πέντε μέτρα πρὸς 6,75 μ. Αἱ διαστάσεις ὅμως αὗται δὲν εἶναι πραγματικαί, διότι πλὴν τοῦ δευτέρου πάντων τῶν λοιπῶν αἱ πλευραὶ εἶναι ἐπενδεδυμέναι διὰ ξηροτοίχων ἐχόντων, π. χ. ἐν τῷ τετάρτῳ τάφῳ, πάχος 1,20 μ., ὥστε ὁ διὰ τοὺς νεκροὺς προωρισμένος χῶρος σμικρύνεται οὕτω οὐχὶ ὀλίγον. Οἱ ξηρότοιχοι δὲν ἀνέρχονται μέχρι τῶν χειλέων τῶν τάφων καὶ ἐχρησίμευον ἵνα πατῶσιν ἐπ' αὐτῶν τὰ ἄκρα δοκῶν ξυλίνων βαστάζουσῶν τὰ σκεπάσματα τῶν τάφων ἤτοι πλείονας λιθίνας πλάκας· διότι ἕνεκα τῶν μεγάλων διαστάσεων τῶν τάφων δύσκολον ἦτο νὰ εὕρωσι πλάκας μονοκομμάτους ὅπως σκεπάσωσιν αὐτούς[1].

Νεκροὶ εὑρέθησαν δεκαεννέα ἤτοι τρεῖς ἐν τῷ πρώτῳ, πέντε ἐν τῷ τρίτῳ, ὧν τρεῖς γυναῖκες ὡς φαίνεται καὶ δύο παιδία, πέντε ἐν τῷ τετάρτῳ, τρεῖς ἐν τῷ πέμπτῳ, δύο ἐν τῷ ἕκτῳ καὶ μόνον ἐν τῷ δευτέρῳ εἷς· ἔκειντο δ' ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν τάφων ἐπὶ στρώματος χαλίκων μικρῶν, ἐν τῷ ἕκτῳ δ' ἀναφέρει ὁ Σταματάκης, ὅτι ὑπὸ τὸ στρῶμα τῶν χαλίκων ὑπῆρχεν ἄλλο ἐκ λίθων κοινῶν πάχους ὑπὲρ τὸ ἥμισυ μέτρον. Περὶ τῆς διευθύνσεώς των εἴπομεν ἤδη, ὡς πρὸς τὴν θέσιν των δὲ ἐξάγεται ἐκ

[1] Ὅτι οἱ τάφοι ἦσαν ἐσκεπασμένοι δὲν λέγει ὁ Schliemann, ἐκ προφορικῶν ὅμως μετ' αὐτοῦ ὁμιλιῶν ἤκασεν ὁ Dörpfeld, σήμερον δὲ οὐδεὶς ὑποθέτω ἀμφιβάλλει περὶ τοῦ πράγματος (ἴδε Schuchhardt σ. 190). Ὁ Schuchhardt ἀνεκάλυψε μεταξὺ τῶν ἐκ τῶν τάφων εὑρημάτων καὶ χάλκινα περικαλύμματα τῶν κεφαλῶν τῶν δοκῶν, τὰ ὁποῖα τέως ἦσαν ἀνεξήγητα.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 122

πολλῶν, ὅτι δὲν ἔκειντο ἐκτεταμένοι, ὅπως ἡμεῖς σήμερον θάπτομεν, ἀλλ᾽ ἡμικαθήμενοι, ἔχοντες δηλαδὴ τὴν μὲν κεφαλὴν ἐρειδομένην ἐπὶ ὑψηλῶν προσκεφαλαίων, τὰς δὲ κνήμας συνεσταλμένας πρὸς τοὺς μηρούς. Ἐπί τινων σκελετῶν ἐσώζοντο ἔτι κατὰ τὴν ἀποκάλυψίν των καὶ λείψανα τοῦ δέρματος καὶ τῶν σαρκῶν, ἐπειδὴ δὲ τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλως, παρεδέχθη ὁ Helbig[1], ὅτι οἱ νεκροὶ πρὶν ταφῶσιν ἐταριχεύθησαν· τῷ ὄντι τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπίθανον, ἂν καὶ δὲν παρετηρήθη ἐισέτι ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ τάφῳ τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· ἀλλ᾽ ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν γινώσκομεν, ὅτι τῶν βασιλέων οἱ νεκροὶ πολλάκις ἔμενον ἐπὶ ἡμέρας καὶ ἑβδομάδας προτεθειμένοι καὶ θρηνούμενοι πρὶν κατατεθῶσιν εἰς τὸν τάφον, τοῦτο δὲ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ, ἐὰν προηγουμένως δὲν ὑφίσταντο ταρίχευσίν τινα· ἄλλως αὐτὸς πάλιν ὁ Ὅμηρος σαφῶς σημαίνει, ὅτι ἡ ταρίχευσις δὲν τῷ ἦτο ἄγνωστος, διότι λέγει ὅτι ἡ Θέτις ἐνέσταξεν εἰς τοὺς ῥώθωνας τοῦ Πατρόκλου νέκταρ καὶ ἀμβροσίαν, ὅπως ἀπομακρύνῃ αὐτοῦ τὰ ἄγρια φῦλα τῶν μυιῶν καὶ ἐμποδίσῃ νὰ σαπῇ, μέχρις οὗ ὁ Ἀχιλλεὺς φονεύσας τὸν Ἕκτορα θάψῃ τὸν φίλον του[2]. Ὥστε δὲν εἶναι μὲν ἀπίθανον ὅτι ἡ ταρίχευσις καὶ κατὰ τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν ἦτο γνωστή, βεβαίως ὅμως καὶ τότε σκοπὸν ἄλλον δὲν εἶχεν ἢ τὴν διατήρησιν τοῦ σώματος ἐν ὅσῳ διήρκει ἡ πρόθεσις· αὕτη δὲ ἀναμβιβόλως ἦτο πολυήμερος μὲν προκειμένου περὶ ἀριστέων καὶ ἀνάκτων, ἐπὶ ἀνδρῶν τοῦ δήμου ὅμως ὀλιγοήμερος, κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ ἡ ταρίχευσις τούτων ἦτο περιττή. Ὁπωσδήποτε ἐκ τῆς πιθανῆς ταριχεύσεως ἐνίων νεκρῶν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι εἶχον περὶ μελλούσης ζωῆς δοξασίας παρεμφερεῖς ταῖς τῶν Αἰγυπτίων.

Ὅτι οἱ ἐξ τάφοι ἀνῆκον εἰς *μίαν* οἰκογένειαν, εἶναι αὐτόδηλον· ὅτι δὲ δὲν εἶναι πάντες τῶν αὐτῶν χρόνων, ἀλλ᾽ ἀρχαιό-

[1] Das Homerische Epos, ἔκδ. 2α σ. 53 ἑξ.

[2] Περὶ ἄλλων ἐνδείξεων σωζομένων ἐν τοῖς ἤθεσι καὶ τῇ γλώσσῃ τοῦ ποιητοῦ, μαρτυρουσῶν δὲ ταριχείαν τῶν νεκρῶν ἐν χρόνοις ἀρχαιοτέροις αὐτοῦ,ὅρα Helbig ε. α.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 123

τεροι μὲν ὁ τρίτος, ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος, οἱ δὲ λοιποὶ ὑστερώτεροι, εἴπομεν ἤδη· καὶ ἡ ἐξέτασις δὲ καὶ σύγκρισις τῶν κτερισμάτων πρὸς ἄλληλα[1] εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἄγει. Καὶ οἱ ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ ὅμως πλείονες νεκροὶ εἶναι ὅλως ἀπίθανον ὅτι ἐτάφησαν συγχρόνως· ἐκ τούτου δ' ἀκολουθεῖ, ὅτι πλὴν τοῦ δευτέρου οἱ ἄλλοι ἠνοίχθησαν δὶς καὶ τρὶς καὶ πλέον ἴσως μέχρις οὗ πληρωθῶσι νεκρῶν· ἐν ταῖς περιστάσεσι ταύταις τὰ ὀστᾶ τῶν πρότερον τεθαμμένων οὐχὶ σπανίως μετεκινοῦντο ἢ καὶ συνελέγοντο εἰς σωρούς· τοῦτο τοὐλάχιστον φαίνεται ὅτι συνέβη ἐν τῷ ἕκτῳ τάφῳ, θὰ ἴδωμεν δὲ ὅτι συχνότερον ἐγίνετο ἐν τοῖς ὁριζοντίοις.

Μετὰ τὴν ἐνταφίασιν ἐκαλύπτετο ὁ τάφος διὰ τῶν πλακῶν καὶ ἐπεχώνετο, οἱ δὲ κηδεύοντες παρεκάθηντο ἐπ' αὐτοῦ εἰς δεῖπνον· διότι ἐν τῇ ἐπὶ τῶν τάφων ἐπιχώσει εὑρέθησαν πλεῖστα ὀστᾶ ζώων ἤτοι βοῶν, αἰγῶν, χοίρων καὶ ἐλάφων, ὧν πολλὰ τούτων τῶν δείπνων λείψανα ἦσαν. Ἄλλα ὅμως προήρχοντο ἀναμφιβόλως ἐκ τῶν θυσιῶν, αἵτινες καὶ τὴν ἡμέραν τῆς ἐνταφιάσεως καὶ κατόπιν ἴσως προσεφέροντο εἰς τοὺς νεκρούς· τὰς θυσίας μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ τετάρτου τάφου κτιστὸς βόθρος, οὗ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια, ὡς εἴδομεν, ὀλίγον ἐξεῖχε τῶν χειλέων τοῦ τάφου· εἰς τὴν ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτοῦ κοιλότητα ἄφινον νὰ ῥέωσι τὸ αἷμα τῶν θυσιαζομένων ζώων καὶ αἱ νομιζόμεναι χοαί. Ἐκ τῶν λοιπῶν τάφων ἐπὶ οὐδενὸς ἀνεκαλύφθη ὅμοιος βόθρος, καὶ αὐτὸς δ' ὁ ἐπὶ τοῦ τετάρτου εἴπομεν ὅτι ἐσκεπάσθη ὑπὸ βαθεῖαν ἐπίχωσιν χρόνον τινὰ μετὰ τὴν κατασκευήν του, χωρὶς νὰ κτισθῇ ὑψηλότερον ἄλλος. Τοῦτο δὲν ἀποδεικνύει βεβαίως, ὅτι ἔπαυσεν ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ κατηργήθησαν τὰ ἐναγίσματα—ἂν καὶ πιθανὸν εἶναι, ὅτι κατὰ τὰ τέλη τῆς μυκηναίας περιόδου ἡ λατρεία τῶν προγόνων ἀληθῶς ἔγεινεν ἀσθενεστέρα—ἀλλὰ μόνον ἴσως ὅτι τοὺς βόθρους ἔσκαπτον ἐν τῷ χώματι τοῦ τύμβου.

Πλὴν τῶν ὀστῶν ζώων ὅμως εὑρέθησαν ἐν τῇ ἐπὶ τῶν τάφων

[1] Ἴδε Schuchhardt, σ. 315 ἑξ. τῆς δευτέρας ἐκδόσεως.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 124

ἐπιχώσει καὶ κρανία καὶ σκελετοὶ *ἀνθρώπων*, ἄνευ τάξεως ὡς φαίνεται ἐρριμμένοι, κατὰ δὲ τὸν Σταματάκην (ἔκθ. 4 δεκεμβρίου 1877) «εὑρέθησαν εἰς τέσσαρα διάφορα μέρη τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ περιβόλου ἐπὶ τοῦ στερεοῦ ἐδάφους τεθαμμένοι τέσσαρες νεκροὶ μεταγενεστέρων χρόνων· τούτων οἱ μὲν δύο ἦσαν ὡς οἱ συνήθεις τάφοι, οἱ δ' ἕτεροι δύο στρογγύλα ὀρύγματα. Ἐν τοῖς τάφοις τούτοις οὐδὲν ἕτερον πλὴν τῶν ὀστῶν ἀνεκαλύφθη». Οἱ κατὰ τὸν Σταματάκην μεταγενέστεροι τάφοι ἦσαν πιθανῶς τόσον ἀρχαῖοι, ὅσον καὶ οἱ ἐξ μεγάλοι καὶ πλούσιοι· *ὀρύγματα* μάλιστα *στρογγύλα* περιέχοντα ὀστᾶ θὰ ἴδωμεν ὅτι εὑρίσκονται καὶ ἐν τοῖς ὁριζοντίοις τάφοις, τὸ ὅτι δὲ τὰ ἐν τῷ περιβόλῳ ἀνακαλυφθέντα δὲν εἶχον κτερίσματα σημαίνει μόνον, ὅτι ἐν αὐτοῖς ἦσαν τεθαμμένοι δοῦλοι· ὁμοίως δούλων ἢ αἰχμαλώτων ἴσως σφαγέντων ἐπὶ τῶν τάφων τῶν κυρίων των πρέπει νὰ ἦσαν καὶ τὰ κρανία καὶ οἱ σκελετοί, ὧν *πλῆθος* λέγει ὅτι εὗρεν ὁ Schliemann μάλιστα ἄνωθι τοῦ τρίτου τάφου. Ἀλλὰ περὶ δείπνων καὶ περὶ θυσιῶν ζώων καὶ ἀνθρώπων ἐπὶ τῶν τάφων θὰ ὁμιλήσωμεν καὶ πάλιν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ, ἐνταῦθα δὲ θὰ εἴπωμέν τινα περὶ τῶν κτερισμάτων.

Τὰ ἐν τοῖς ἓξ τάφοις τῆς ἀκροπόλεως ἀνακαλυφθέντα πολυάριθμα κτερίσματα, ὧν πολλὰ ἐν τοῖς προηγουμένοις ἀνεφέραμεν, δὲν δυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν λεπτομερῶς, οὐδὲ κἂν ν' ἀπαριθμήσωμεν πάντα· διότι ὅπως τὸ πλῆθος, οὕτω καὶ ἡ ποικιλία αὐτῶν εἶναι μεγίστη· θὰ περιορισθῶμεν λοιπὸν μόνον εἰς τὰ κυριώτερα καὶ γενικώτερα[1] ἢ ἄλλως ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας. Πρὸ τούτου ὅμως παρατηροῦμεν, ὅτι πάντα τὰ κτερίσματα δὲν ἦσαν χρήσιμα ἐν τῷ βίῳ, ἀλλ' ὅτι κατεσκεύαζον πολλάκις τοιαῦτα, ἰδίως κοσμήματα εὐτελῆ, ἐπίτηδες χάριν τῶν νεκρῶν, πάντοτε ὅμως κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἀληθῶς ἐν τῷ βίῳ φορουμένων· οὕτω αἱ χρυσαῖ ἐπιγονατίδες, ἃς ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω,

[1] Τοὺς ζητοῦντας ἐκτενέστερον νὰ πληροφορηθῶσι περὶ αὐτῶν παραπέμπομεν εἰς τὸ τοσάκις ἤδη μνημονευθὲν βιβλίον τοῦ Schuchhardt, ὅστις ἄριστα ἐπραγματεύθη περὶ αὐτῶν.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 125

περιβραχιόνιά τινα ἐκ λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος καὶ ἄλλα πολλὰ κοσμήματα ἐτέθησαν βεβαίως ἐν τοῖς τάφοις ἀντὶ ὁμοίων μέν, στερεωτέρων ὅμως καὶ χρησιμωτέρων, τὰ ὁποῖα ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ μετεχειρίζοντο. Καὶ κατόπιν δ' ἐν Ἑλλάδι, ἰδίως κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους, ἔθετον οὐχὶ σπανίως ἐν τοῖς τάφοις κοσμήματα, π.χ. ἐνώτια καὶ δακτυλίους, ἐκ λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος, ἐν ᾧ τὰ στερεώτερα καὶ μείζονος ἀξίας, ἅτινα οἱ ἀποθανόντες ἐν τῇ ζωῇ ἐφόρουν, ἐκράτουν βεβαίως οἱ κληρονόμοι. Οὐχ ἧττον ἐν τοῖς μυκηναίοις τάφοις μέγα εἶναι καὶ τὸ πλῆθος τῶν κτερισμάτων, ἅτινα ἀναμφιβόλως καὶ ἐν τῷ βίῳ ἐχρησίμευον.

Μεταξὺ τῶν ἐπίτηδες χάριν τῆς ἐνταφιάσεως κατασκευασθέντων ἐξέχουσιν ἑπτὰ χρυσαῖ προσωπίδες ἀνακαλυφθεῖσαι ἐν τῷ τρίτῳ, τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ τάφῳ, ἐσκέπαζον δ' αἱ μὲν πέντε τὰ πρόσωπα νεκρῶν ἀνδρικῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, δύο δ' ἐν τῷ τρίτῳ τάφῳ εὑρεθεῖσαι τὰ πρόσωπα παιδίων, ὧν καὶ αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες ἦσαν διὰ χρυσῶν ἐλασμάτων περιτυλιγμένοι. Σκοπὸς τῶν προσωπίδων ἦτο βεβαίως ἡ διαιώνισις τῆς μορφῆς καὶ ἕνεκα τούτου προσεπάθησαν νὰ δώσωσιν εἰς αὐτὰς εἰκονικὴν ὁμοιότητα, ἄνευ ὅμως μεγάλης ἐπιτυχίας. Πρὸς κόσμον τῶν νεκρῶν μόνον κατεσκευάσθησαν καὶ αἱ μεγάλαι χρυσαῖ πλάκες, αἵτινες ἐν τῷ τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ τάφῳ εὑρέθησαν σκεπάζουσαι τὰ στήθη πάλιν ἀνδρῶν. Ἐν τοῖς αὐτοῖς δὲ τάφοις, ὅπως καὶ ἐν τῷ πρώτῳ, ὑπῆρχον τεθαμμέναι καὶ γυναῖκες, ὧν τὰς κεφαλὰς φαίνεται ὅτι ἐκόσμουν χρυσᾶ τινα εὐμεγέθη διαδήματα· ἴσως καὶ ταῦτα δὲν ἦσαν αὐτὰ τὰ ἐν τῷ βίῳ φορούμενα.

Εἰς τοὺς ἄνδρας πάλιν ἀνῆκον φυσικῶς τὰ διάφορα ὅπλα, ξίφη, μάχαιραι, αἰχμαὶ δοράτων καὶ βελῶν, περὶ ὧν ὡμιλήσαμεν ἤδη· τῶν ξιφῶν τὰ πλεῖστα ἀνεκαλύφθησαν ἐν τῷ τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ τάφῳ, ἀναμφίβολον δ' εἶναι, ὅτι ταῦτα δὲν κατεσκευάσθησαν μόνον ὅπως κοσμήσωσι τὰ φέρετρα καὶ τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν, ἀλλ' ὅτι ἐχρησίμευον καὶ ἐν τῷ βίῳ· τοῦτο ἀπο-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 126

δεικνύεται ἐκ τῆς στερεότητός των. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν μεγάλων χαλκῶν ἀγγείων, πρὸ πάντων λεβήτων, οἵτινες πολλοὶ εὑρέθησαν ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως· ἀκόμη ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐποχῇ ἀπετέλουν οὗτοι μετὰ τῶν βοῶν καὶ προβάτων τὸ συνηθέστερον νόμισμα καὶ ὁ Ἀγαμέμνων ἐν τῇ Ἰλιάδι προσφέρει εἰς τὸν Ἀχιλλέα ὅπως τὸν ἐξιλεώσῃ πλὴν πολλῶν ἄλλων εἴκοσι λάμποντας λέβητας. Ἐν τοῖς τάφοις δὲ κατετίθεντο ὡς μέρος τοῦ κινητοῦ πλούτου, ἄνευ ἰδιαιτέρας πιθανῶς ἐννοίας, ὁποίαν φαίνεται ὅτι εἶχον ἄλλα μικρότερα ἀγγεῖα, ἰδίως ποτήρια ἐκ χρυσοῦ ἢ ἀργύρου· διότι τὰ τελευταῖα ἀνεκαλύφθησαν πρὸ πάντων παρὰ τοὺς ἀνδρικοὺς νεκροὺς καὶ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς χαρακτηριστικὰ αὐτῶν· τοῦτο ἄλλως εἶναι λογικόν, διότι οἱ ἄνδρες ἔσπενδον τοῖς θεοῖς ἐκ ποτηρίων καὶ ἔπινον ἐξ αὐτῶν οἶνον, ἔμελλον δὲ φαίνεται νὰ πίνωσι καὶ ἐν Ἅιδου. Ἓν τούτων χρυσοῦν ἀπεικονισθὲν ἐν πίν. 4 ἀρ. 2 ὁμοιάζει πρὸς δισκοπότηρον, φέρει δ' ὡς κόσμημα ἐφ' ἑκατέρας τῶν λαβῶν περιστερὰν καὶ ἀναμιμνήσκει ἕνεκα τούτου τὸ περίφημον δέπας τοῦ Νέστορος, ὅπερ ὁ Ὅμηρος περιγράφει οὕτω·

> πὰρ δὲ δέπας περικαλλές, ὃ οἴκοθεν ἦγ' ὁ γεραιός,
> χρυσείοις ἥλοισι πεπαρμένον· οὔατα δ' αὐτοῦ
> τέσσαρ' ἔσαν, δοιαὶ δὲ *πελειάδες* ἀμφὶς ἑκάστην
> χρύσειαι νεμέθοντο.

Εἶχε λοιπὸν τοῦτο τέσσαρας λαβάς, ἐν ᾧ τὸ ἐκ Μυκηνῶν μόνον δύο ἔχει τῶν περιστερῶν ὅμως ἡ θέσις φαίνεται ὅτι ἦτο ἐν ἀμφοτέροις ἡ αὐτή. Τὸ ποτήριον τοῦτο εὑρέθη ἐν τῷ τετάρτῳ τάφῳ.

Καὶ ἀργυρᾶ ποτήρια, λαμπρῶς ἐξειργασμένα, ἀνεκαλύφθησαν· διότι πλὴν ἄλλων καὶ τὸ ἀγγεῖον, οὗ τὸ μόνον σωζόμενον τεμάχιον ἀπεικονίσαμεν ἐν πίνακι 7 ἀρ. 1 καὶ περιεγράψαμεν ἐν σελίδι 92 ἑξ., ἦτο ἴσως ποτήριον, καὶ τὸ ἐν πίνακι 4 ἀρ. 3 εἶναι ἐπίσης πολλοῦ λόγου ἄξιον· διότι εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ φυτὰ χρυσᾶ φυτευμένα ἐντὸς σκευῶν ὁμοίως χρυσῶν, εἶναι δηλαδὴ τὰ φυτὰ καὶ τὰ σκεύη, καθὼς καὶ ἡ περιθέουσα τὴν κοιλίαν ὅλου τοῦ ἀγγείου σειρὰ μικρῶν δισκαρίων, ἐξ ἐλάσμα-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:14 PM Page 127

τος χρυσοῦ τετμημένα καὶ ἐντεθειμένα ἐπὶ τοῦ τοιχώματος τοῦ ποτηρίου καθ' ὃν τρόπον αἱ ἐπὶ τῶν ἐγχειριδίων χρυσαῖ μορφαὶ καὶ ἐπὶ ἄλλου ἀργυροῦ ἀγγείου, ὃ ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω (σ. 61), αἱ χρυσαῖ κεφαλαί. Ἀμφότερα δέ, τὸ χρυσοκόλλητον ποτήριον δηλαδὴ καὶ τὸ τεμάχιον μὲ τὴν πολιορκίαν, ἀνεκαλύφθησαν πάλιν ἐν τῷ τετάρτῳ τάφῳ.

Ἐκ τῶν ἄλλων κτερισμάτων πολυπληθέστατα εἶναι τὰ διάφορα κοσμήματα ἀνδρικά τε καὶ γυναικεῖα, ἤτοι δακτύλιοι, ψῆφοι ὅρμων, καρφίδες, ἐνώτια ἴσως, κομβία, πέταλα, φύλλα, μορφαὶ ἀνθρώπων ἢ ζώων καὶ ὅσα ἄλλα ἀνηρτημένα ἢ ἐπὶ τῶν ἐσθήτων ἐπερραμμένα ἢ ἄλλως πως προσηλωμένα ἐφόρουν. Πλὴν τῶν ψήφων δέ, ὧν αἱ πλεῖσται εἶναι ἐκ λίθου ἢ ἠλέκτρου, τὰ λοιπὰ σχεδὸν πάντα εἶναι χρυσᾶ, διότι τὰ ἐξ ἄλλων μετάλλων καὶ τὰ ἐξ ὑελώδους μάζης κοσμήματα ἦσαν ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως σπανιώτατα· καὶ ἐκ τῶν ψήφων πάλιν κάλλισται εἶναι αἱ γεγλυμμέναι τρεῖς χρυσαῖ, ἃς ἰδιαιτέρως περιεγράψαμεν (σ. 72)· μετ' αὐτῶν ἀνεκαλύφθησαν καὶ *τρεῖς μόνον* ἐγγεγλυμμένοι λίθοι. Ἐκ τῶν ἄλλων δὲ ἄξια μνείας εἶναι πρὸ πάντων τὰ περιστεροφόρα εἰδώλια τῆς Ἀφροδίτης, ὧν δύο ἀπεικονίζονται ἐν πίνακι 6 ἀρ. 4 καὶ 5· ἐπὶ τοῦ ἑνὸς φαίνονται καὶ ὀπαὶ πρὸς ῥαφήν, ἐν ᾧ τὸ ἕτερον, τὸ ὁποῖον ἦτο περίοπτον, ἐκόσμει ἴσως, ὡς ὑποθέτει ὁ Schuchhardt καὶ ὡς εἴπομεν ἀλλαχοῦ, τὴν κεφαλὴν καρφίδος.

Πλὴν τῶν εἰδωλίων τούτων εὑρέθησαν καὶ εἰκόνες χρυσαῖ παριστῶσαι ναοὺς ἢ μᾶλλον τὰς προσόψεις ναῶν, ἐπὶ τῆς στέγης τῶν ὁποίων κάθηνται πάλιν περιστεραί, τὰ ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης πτηνά· εἶναι δ' οἱ ναοὶ ἐκτισμένοι ἐπὶ κρηπιδωμάτων ἰσοδομικῶν καὶ ἔχουσι τρεῖς θύρας καὶ στέγην ὑψηλὴν μὲν ἐν τῷ μέσῳ, ταπεινοτέραν δ' ἑκατέρωθεν, ἤτοι ὁμοίαν περίπου ταῖς τῶν βασιλικῶν· εἰς τὸ μέσον δ' ἑκάστης θύρας ὑπάρχει κίων, ὅπερ ἴσως ἀποδεικνύει, ὅτι ἕνεκα τῆς εὐρύτητός των τὰ ὑπέρθυρα εἶχον ἀνάγκην στηριγμάτων[1].

[1] Ἴδε Luschan, Zeitschrift für Ethnologie 1892 (Verhdl. κ.λ. σ. 207).

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 128

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω καταλέγομεν ἄλλα τινὰ ἄξια λόγου κτερίσματα.

Ἐν τῷ τετάρτῳ τάφῳ, τῷ πλουσιωτάτῳ πάντων, ἀνεκαλύφθησαν πεντήκοντα καὶ ἓξ μικραὶ κεφαλαὶ βοῶν τετμημέναι ἐκ λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος καὶ φέρουσαι μεταξὺ τῶν κεράτων πέλεκυν ἀμφίστομον, οἷος εἶναι ὁ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 2, πρὸς δὲ τούτοις καὶ μία μεγάλη ὁλόγλυφος ἀργυρᾶ κεφαλὴ βοὸς ἔχουσα τὰ κέρατα χρυσᾶ, ἐπίχρυσα δὲ τὰ χείλη, τοὺς ῥώθωνας καὶ τὰ ὦτα καὶ φέρουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου προσηλωμένον χρυσοῦν ῥόδακα· ἡ κεφαλὴ αὕτη εἶναι κοίλη, ἄνω δὲ τετρημένη καὶ εἰς τὴν ὀπὴν ἦτο πιθανώτατα ἐμπεπηγμένος πάλιν πέλεκυς, ὅπως ἐπὶ τῶν ἄλλων. Ἐκ τοῦ συμβόλου τούτου δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι πᾶσαι χαρακτηρίζονται ὡς κεφαλαὶ θυμάτων [1], ὁποῖα προσεφέροντο εἰς τοὺς νεκρούς· διότι γνωστὸν εἶναι, πόσον σύνηθες ἦτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ν' ἀφιερῶσιν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ἥρωας ὁμοιώματα τῶν ἀληθῶν θυμάτων ἐκ μετάλλου ἢ ἐκ πηλοῦ· ἡ ἀργυρᾶ μάλιστα κεφαλὴ φαίνεται ὡσεὶ ἐπίτηδες κοσμηθεῖσα πρὸς θυσίαν· διότι οὕτω καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἐκόσμουν διὰ χρυσοῦ τὰ κέρατα τῶν βοῶν, πρὶν θύσωσιν αὐτούς· ἐν τῇ Ἰλιάδι π.χ. ὁ Διομήδης ἐπικαλούμενος τὴν προστασίαν τῆς Ἀθηνᾶς εὔχεται·

σοὶ δ' αὖ ἐγὼ ῥέξω βοῦν ἦνιν εὐρυμέτωπον,
ἀδμήτην, ἣν οὔ πω ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγεν ἀνήρ·
τήν τοι ἐγὼ ῥέξω, *χρυσὸν κέρασιν περιχεύας.*

Εἰς τὴν αὐτὴν θεὰν μέλλων νὰ θύσῃ βοῦν ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Νέστωρ καλεῖ τὸν χρυσοχόον Λαέρκη, ὅστις ἔρχεται φέρων τὴν σφῦραν, τὸν ἄκμονα καὶ τὴν πυράγραν καὶ λαβὼν χρυσὸν

ἔπειτα βοὸς *κέρασιν περίχευεν*
ἀσκήσας, ἵν' ἄγαλμα θεὰ κεχάροιτο ἰδοῦσα.

Ἐν τῷ αὐτῷ τετάρτῳ τάφῳ εὑρέθη καὶ ἡ ἤδη περιγραφεῖσα λαβὴ σκήπτρου, ἔπειτα δ' ἔλαφος ἐκ κράματος μολύβδου καὶ ἀργύρου φέρουσα καθέτως ἐπὶ τῆς ῥάχεως σωλῆνα, ἐξ οὗ φαί-

[1] Πρβ. καὶ Milchhöfer ε. α. σ. 116 ἑξ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 129

νεται ὅτι ἦτο ἀγγεῖον· πρὸς τούτοις χρυσῆ προσωπὶς λέοντος, ἧς ἡ χρῆσις δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή.

Ἐκ δὲ τοῦ πέμπτου τάφου μνημονεύομεν ἀκόμη δύο μικρὰς ἐξαπλεύρους πυξίδας, αἵτινες ἦσαν μὲν ξύλιναι, εἶχον ὅμως τὰς πλευρὰς ἐπενδεδυμένας διὰ χρυσῶν ἐλασμάτων φερόντων τῶν μὲν σπειροειδῆ κοσμήματα, τῶν δὲ λέοντας διώκοντας αἰγάγρους. Ἐν τῷ τάφῳ τούτῳ ἦσαν μόνον ἄνδρες τεθαμμένοι, ὥστε καὶ αἱ πυξίδες εἰς ἄνδρας ἀνῆκον, οὐχί, ὡς ἠδύνατό τις ἐκ τῆς κομψότητος καὶ πολυτελείας των νὰ ὑποθέσῃ, εἰς γυναῖκα. Ἐνταῦθα εὑρέθη καὶ ὠὸν φυσικὸν στρουθοκαμήλου κεκοσμημένον δι' ἐπικεκολλημένων ἰχθύων ἐκ πηλοῦ, τὸ ὠὸν δὲ τοῦτο εἶναι μία ἐκ τῶν πολλῶν ἀμέσων μαρτυριῶν περὶ τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων, αἵτινες ὑφίσταντο τότε μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς.

Ἐκ τοῦ τρίτου τάφου πάλιν, ἐν ᾧ μόνον γυναῖκες ἦσαν τεθαμμέναι, ἀναφέρομεν δύο μικρὰς χρυσᾶς πλάστιγγας ἢ μᾶλλον ὁμοιώματα πλαστίγγων, διότι καὶ οἱ δίσκοι καὶ αἱ ταινίαι, ἀφ' ὧν οὗτοι κρέμανται, εἶναι ἐξ ἐλάσματος τόσον λεπτοῦ, ὥστε ἀδύνατον νὰ ἐχρησίμευσάν ποτε ἀληθῶς· ὁπωσδήποτε ὅμως ἀποδεικνύουσιν, ὅτι αἱ γυναῖκες — ἀναμφιβόλως δὲ καὶ οἱ ἄνδρες — συχνὰ μετεχειρίζοντο ἐν τῷ βίῳ πλάστιγγας, διότι ἄλλως δὲν θὰ κατέθετον εἰς τοὺς τάφους ὁμοιώματα αὐτῶν. Καὶ ἀληθῶς ἀφοῦ νομίσματα δὲν ὑπῆρχον τότε, ἡ χρῆσίς των ἔν τισι θὰ ἦτο κοινοτέρα ἢ σήμερον· δὲν εἶναι δὲ παράδοξον, ὅτι καὶ αἱ γυναῖκες ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν ἀνάγκην αὐτῶν, διότι ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (Ο 459 ἑξ.) βλέπομεν, ὅτι Φοῖνιξ ἔμπορος ἔχων ὅρμον ἐκ χρυσοῦ καὶ ἠλέκτρου παρουσιάζεται εἰς τὴν μητέρα τοῦ Εὐμαίου καὶ προσφέρει αὐτὸν πρὸς ἀγοράν, ἐκείνη δὲ μετὰ τῶν θεραπαινῶν της

> χερσίν τ' ἀμφαφοῶντο καὶ ὀφθαλμοῖσιν ὁρῶντο
> ὦνον ὑπισχόμεναι.

Ἕνεκα τοῦ χρυσοῦ ὅμως τοὐλάχιστον διὰ ν' ἀγορασθῇ ὁ ὅρμος,

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 130

ἔπρεπε νὰ ζυγισθῇ πρῶτον· ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα χρυσᾶ κοσμήματα.

Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ ὑπῆρχον καὶ δύο πήλινα εἰδώλια, ὁποῖα θὰ ἴδωμεν ὅτι συχνότερον εὑρίσκονται ἐν τοῖς ὁριζοντίοις τάφοις, εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ὁποίων μεταβαίνομεν νῦν.

Γνωρίσματα χαρακτηριστικὰ τοῦ δευτέρου εἴδους τῶν τάφων εἶναι πρῶτον ὅτι ἀποτελοῦνται ἐξ ἑνὸς ἢ—ὅπερ πολὺ σπανιώτερον—δύο δωματίων ἐσκαμμένων ὁριζοντίως ἐν τῷ βράχῳ ἐπὶ τῆς κλιτύος ὄρους, δεύτερον δ' ὅτι εἰσήρχοντο εἰς αὐτοὺς διὰ δρόμου μᾶλλον ἢ ἧττον μακροῦ, ἐσκαμμένου ὡσαύτως ἐν τῷ βράχῳ. Ὅπως κατασκευάσωσιν αὐτοὺς ἔσκαπτον πρῶτον τὸν δρόμον ἀρχίζοντες ἀπό τινος σημείου τῆς κλιτύος τοῦ ὄρους καὶ προχωροῦντες πρὸς τὰ ἔσω· ἔχει δ' ὁ δρόμος σχῆμα τάφρου, ἧς τὸ ἔδαφος εἶναι ἢ ὁριζόντιον ἢ κεκλιμένον πρὸς τὰ ἔσω, ὥστε τὸ βάθος αὐτῆς ἐλάχιστον ὂν κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐξάνει καθ' ὅσον προχωρεῖ πρὸς τὰ ἐνδότερα τοῦ ὄρους· εἰς τὸ ἔσω πέρας τῆς τάφρου ἤνοιγον ἐν τῷ βράχῳ θύραν, κατόπιν δ' ἐλάξευον τὰ δωμάτια, τὰ ὁποῖα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τετράγωνα· τὰ ἐκσκαπτόμενα χώματα ἐξῆγον διὰ τοῦ δρόμου, διότι οἵ τε τοῖχοι καὶ ἡ ὀροφὴ τῶν δωματίων ἦσαν καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τοῦ βράχου λελαξευμένοι, ὥστε οὐδεμία ἄλλη ἔξοδος ὑπῆρχεν ἢ διὰ τῆς θύρας καὶ τοῦ δρόμου.

Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ τάφοι, ὧν τὰ δωμάτια εἶναι ἐκ λίθων ᾠκοδομημένα ὡς *θόλοι* ἔχουσαι σχῆμα κυψέλης περίπου· ταῦτα κατεσκεύαζον ἐκσκάπτοντες εἰς τὸ πέρας τοῦ δρόμου χῶρον κυκλοτερῆ ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βράχου μέχρι τοῦ ἐδάφους τοῦ δρόμου, ἀκριβῶς δηλαδὴ ὅπως σκάπτουσι σήμερον ἵνα κατασκευάσωσι τὰς ἀσβεστοκαμίνους, καὶ κατόπιν ᾠκοδόμουν τὴν θόλον ἀρχίζοντες ἀπὸ τῶν κάτω καὶ προχωροῦντες πρὸς τὰ ἄνω καθ' ὃν τρόπον ἤδη πολλάκις ἐδηλώσαμεν ὅτι κατεσκεύαζον οἱ Μυκηναῖοι θόλους καὶ καμάρας, θέτοντες δηλαδὴ τοὺς λίθους

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 131

οὕτω, ὥστε οἱ ἐπικείμενοι νὰ προέχωσι πρὸς τὰ ἔσω πάντοτε κατά τι τῶν ἀμέσως ὑποκειμένων· ὅταν δ' οὕτω στενοτέρα πρὸς τὰ ἄνω βαθμηδὸν γινομένη ἡ θόλος ἐκλείετο ἐπὶ τέλους δι' ἑνὸς μόνον λίθου, ἐπεσώρευον ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῆς χώματα, ὥστε, ὅπως καὶ ἐν τοῖς καθ' ὁλοκληρίαν ἐν τῷ βράχῳ λελαξευμένοις τάφοις, ἄνωθεν οὐδὲν διεκρίνετο ἢ τὸ πολὺ ὄχθος τυμβοειδής. Τοὺς τάφους τοῦ εἴδους τούτου, ὧν καὶ αἱ τοῦ δρόμου πλευραὶ εἶναι συνήθως ἐπενδεδυμέναι διὰ τοίχων, καλοῦσι *θολωτούς*, τοὺς δ' ἁπλῶς ἐν τῷ βράχῳ ἐσκαμμένους θὰ καλέσωμεν ἡμεῖς πρὸς εὐκολωτέραν ἀπ' ἐκείνων διάκρισιν *θαλαμοειδεῖς*.

Τάφοι *θολωτοὶ* εἶναι σήμερον γνωστοὶ ἐν Μυκήναις μὲν ὀκτώ, εἷς δ' ἐν ἑκάστῳ τῶν ἀκολουθούντων τόπων, ἤτοι παρὰ τὸ Ἡραῖον οὐχὶ μακρὰν τῶν Μυκηνῶν, ἐν Ἀμύκλαις παρὰ τὴν θέσιν Βαφειό, ἐν Κάμπῳ τοῦ δήμου Ἀβίας τέσσαρας ὥρας πρὸς μεσημβρίαν τῶν Καλαμῶν, ἐν Ἀττικῇ παρὰ τὸ Μενίδιον, ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ πλησίον τοῦ χωρίου Δεμίνι, οὐχὶ μακρὰν τοῦ Βόλου. Πλὴν τούτων ἐξεχόντων διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν κατασκευήν των ἀνεκαλύφθησαν καί τινες πενιχροὶ καὶ μικροί,εἷς μὲν ἐν τῷ Ταϋγέτῳ πλησίον τοῦ χωρίου Ἄρνης, ἓξ ὥρας πρὸς μεσημβρίαν τῆς Σπάρτης, πέντε δ' ἢ ἓξ λέγονται ὑπάρχοντες ἐν Θορικῷ τῆς Ἀττικῆς. Οὗτοι οἱ τοῦ Θορικοῦ δὲν ἠρευνήθησαν εἰσέτι ἐπαρκῶς, λέγεται ὅμως ὅτι οἱ δρόμοι αὐτῶν κατ' ἐξαίρεσιν εἶναι καμαροειδῶς ἐστεγασμένοι, ἐν ᾧ οἱ τῶν λοιπῶν θολωτῶν τάφων, ὅπως μετὰ μιᾶς πάλιν ἐξαιρέσεως καὶ οἱ τῶν θαλαμοειδῶν,εἶναι πάντοτε ἀνοικτοὶ ἄνω.

Ἐν Ἐλευσῖνι εἶναι πρὸ πολλῶν ἐτῶν γνωστὸν κτίριόν τι παρεμφερὲς τοῖς θολωτοῖς τάφοις, πιθανῶς ὅμως τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ δεξαμενή.

Ἐν Μυκήναις οἱ θολωτοὶ τάφοι — ὅπως καὶ οἱ θαλαμοειδεῖς — κεῖνται πάντες ἔξω τῆς ἀκροπόλεως, ἐπισημότεροι δὲ εἶναι δύο, κείμενοι ἀμφότεροι παρὰ τὴν ὁδόν, ἥτις ἀπὸ τοῦ χωρίου Χαρβάτι ἄγει πρὸς τὴν πύλην τῶν λεόντων· ὁ μεσημβρινώτερος εἶναι ὁ περιλάλητος θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως,ὃν οἱ ἐντόπιοι ἐν

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 132

μέρει ὀρθότερον καλοῦσι τάφον τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὁ δὲ βορειότερος ὁ λεγόμενος τάφος τῆς Κλυταιμήστρας. Τὸ ὄνομα τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως ἀπενεμήθη εἰς τὸν πρῶτον,τὸν μεγαλοπρεπέστατον καὶ κάλλιστα πάντων διατηρούμενον, ἕνεκα τοῦ Παυσανίου, ὅστις ἀναφέρει ἐν Μυκήναις θησαυροὺς τοῦ Ἀτρέως καὶ τῶν υἱῶν του, ἀλλαχοῦ δὲ ὀνομάζει τὸν ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας ὅμοιον θολωτὸν τάφον θησαυρὸν τοῦ Μινύου· ἕνεκα τῶν δύο τούτων χωρίων σφοδρὸς διεξήγετο πρὸ ἐτῶν ἀγὼν μεταξὺ τῶν ἀρχαιολόγων, ὧν οἱ μὲν ὑπεστήριζον ὅτι τὰ κτίρια ταῦτα ἦσαν θησαυροί, οἱ δὲ ὅτι ἦσαν τάφοι. Σήμερον ὅμως ἅπαντες ἀνεξαιρέτως εἶναι, ὑποθέτω, πεπεισμένοι περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς δευτέρας γνώμης.

Ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ἢ τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονος,οὗ τὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μῆκος τομὴν ὅρα ἐν πίνακι 9 ἀρ. 3 καὶ 4, ἔχει δρόμον 35 μέτρα μακρόν, ἓξ μέτρα πλατύν, ὁριζόντιον καὶ ἐκτισμένον τὰς πλευρὰς διὰ μεγάλων πελεκητῶν λίθων κατ' ἰσοδομικὸν τρόπον· τὸ ἔδαφός του ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πεπατημένης ὑπολεύκου γῆς φερτῆς ἄλλοθεν, τὸ δ' ἐξωτερικὸν ἄκρον ἤτοι ἡ ἀρχή του ἐφράσσετο διὰ χαμηλοῦ τοίχου ἐκ λίθων πωρίνων σωζομένου καὶ σήμερον ἐν μέρει. Τὸ *στόμιον* ἤτοι ἡ εἴσοδος (Β ἐν τῇ τομῇ καὶ τῇ κατόψει), δι' ἧς ἀπὸ τοῦ δρόμου εἰσερχόμεθα εἰς τὴν θόλον, ἔχει ὕψος 5,40 μ., πλάτος 2,66 ἕως 2,46 μ., διότι πρὸς τὰ ἄνω γίνεται στενοτέρα, καὶ βάθος ἢ μῆκος κάτω 5,20 μ. Τὸ ὑπέρθυρον αὐτῆς ἀποτελεῖται ἐκ δύο μεγάλων πλακῶν, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔσω ἔχει μῆκος ἐννέα μέτρων, πλάτος πέντε καὶ πάχος ἑνός, βάρος δὲ 120 περίπου χιλιάδας χιλιογράμμων ἤτοι 93,500 ὀκάδων. Πρὸ τοῦ στομίου σώζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ βάσεις τετράπλευροι ἡμικιονίων, ὧν καί τινα τεμάχια ἀνεκαλύφθησαν ἄλλοτε καὶ τὸ ἐπίκρανον τοῦ ἑνός, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται σήμερον ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ· ἦσαν δὲ τά τε ἡμικιόνια καὶ τὰ ἐπίκρανα ἐκ λίθου ὑποπρασίνου καὶ πλουσίως διὰ γλυπτῶν κοσμημάτων πεποικιλμένα, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν πίν. 9 ἀρ. 2, ἐν ᾗ παριστῶνται ταῦτα

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 133

συμπεπληρωμένα· τὰ ἐπίκρανα ἐβάσταζον εἶδος γείσου ἐκ πλακῶν ὁμοίως ὑποπρασίνων, προέχοντος δὲ καὶ φέροντος πιθανώτατα καὶ αὐτοῦ κοσμήματα ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως. Ἄνωθι τοῦ ὑπερθύρου σχηματίζεται τρίγωνον, οἷον εὕρομεν καὶ ἐν τῇ πύλῃ τῶν λεόντων, ἔχον τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ κενὸν σήμερον· ἄλλοτε ὅμως ἐφράσσετο ἐμπρὸς δι' ἐρυθρῶν μαρμαρίνων πλακῶν φερουσῶν γλυπτὰ σπειροειδῆ κοσμήματα.

Πλὴν τῶν ἡμικιονίων μετὰ τῶν ἐπικράνων των καὶ τῶν χρωματιστῶν μαρμάρων τοῦ γείσου καὶ τοῦ τριγώνου ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου τούτου ἐκοσμεῖτο πιθανῶς καὶ δι' ἄλλων ποικιλμάτων· διότι τὸ μὲν περιχείλωμα τοῦ στομίου φαίνεται ὅτι ἦτο ἐπενδεδυμένον διὰ σανίδων ἢ κεχρισμένον ἴσως δι' ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐζωγραφημένον καθ' ὃν περίπου τρόπον δεικνύει ἡ ἐν πίνακι 9 ἀρ. 1 θύρα θαλαμοειδοῦς τάφου, ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὑπερθύρου σώζονται διάφοροι ὀπαὶ τετρυπημέναι ἐπίτηδες ἐν τῷ λίθῳ καὶ δηλοῦσαι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὅτι ἐνταῦθα ἦσαν προσηλωμένα κοσμήματα ἐκ μετάλλου.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ στομίου ὑπῆρχε θύρα δίφυλλος, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ οὐδοῦ καὶ τοῦ ὑπερθύρου κοιλοτήτων, ἐν αἷς ἐστρέφοντο οἱ στρόφιγγες· ἐπὶ δὲ τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου ὑπάρχουσιν ἄλλαι κοιλότητες, εἰς τὰς ὁποίας εἰσήρχοντο πιθανῶς τὰ ἐπίσπαστρα τῆς θύρας, ὅταν αὕτη ἦτο ἀνοικτή· ὀπαὶ δὲ μικραὶ πολλαί, ἐν αἷς σώζονται ἔτι οὐχὶ ὀλίγοι ἧλοι χαλκοῖ, εὑρίσκονται ἐπὶ ἑκατέρας τῶν πλευρῶν καὶ δηλοῦσιν ὅτι ἐνταῦθα ἦσαν προσηλωμένα ἐλάσματα χαλκᾶ, ὧν ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστός.

Ἡ θόλος, εἰς ἣν διὰ τοῦ στομίου εἰσερχόμεθα, ἔχει διάμετρον 14,60 μ. καὶ ὕψος 13,30 μ., ὡς φαίνεται δ' ἐκ τῆς εἰκόνος τῆς τομῆς, εἶναι καὶ αὕτη ᾠκοδομημένη ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων κατ' ἰσοδομικὸν τρόπον. Οἱ δόμοι ἤτοι σειραὶ λίθων εἶναι ἐν ὅλῳ 33, ἔχουσι δ' ὁ τρίτος, ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος κατὰ διαστήματα ἀπὸ 1,05 μ. ἕως 1,22 μ. ὀπὰς

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 134

ἐπιμήκεις, ἄλλαι δ' ὀπαὶ μικρότεραι καὶ στρογγύλαι εὑρίσκονται ἐπί τε τοῦ πέμπτου καὶ πολλῶν ἐκ τῶν ἀνωτέρων δόμων· ἔν τισι τῶν ὀπῶν σώζονται ἀκόμη ἧλοι χαλκοῖ, κατὰ δὲ τὴν γνώμην τοῦ Dörpfeld ἦσαν δι' αὐτῶν προσηλωμένοι ἐπὶ τῶν λίθων κατὰ διαστήματα χαλκοῖ ῥόδακες[1]. Ἄλλοτε ἐπιστεύετο, ἐσφαλμένως ὅμως, ὅτι *ὁλόκληρος* ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς θόλου ἦτο κεκαλυμμένη διὰ χαλκῶν ἐλασμάτων. Ἡ κορυφὴ τῆς θόλου κλείεται δι' ἑνὸς μεγάλου κυκλοτεροῦς λίθου.

Παρὰ τὸ σημεῖον Γ εὑρίσκεται δευτέρα θύρα, μικροτέρα μὲν τῆς κυρίας εἰσόδου, ἀλλ' ἐπίσης δίφυλλός ποτε καὶ ἐπίσης πλουσίως κεκοσμημένη· διότι ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου καὶ τῆς προσθίας ὄψεως τῶν παραστάδων της ὑπάρχουσιν, ὡς φαίνεται καὶ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς τομῆς, πλεῖστοι τύποι ἥλων, δι' ὧν ἦσάν ποτε προσηλωμένα μετάλλινα κοσμήματα. Ἡ θύρα αὕτη ἄγει εἰς παρακείμενον τετράγωνον δωμάτιον λελαξευμένον μὲν ἐν τῷ βράχῳ, οὗ αἱ πλευραὶ ὅμως ἦσαν ἄλλοτε ἐπενδεδυμέναι διὰ ξηροτοίχων ἐπενδεδυμένων πάλιν καὶ αὐτῶν διὰ πλακῶν ἐξ ἀλαβάστρου· ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δὲ σχεδὸν ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ δωματίου εἶναι ἐσκαμμένος λάκκος τετράπλευρος, ἀλλ' οὐχὶ λίαν κανονικός, οὗ αἱ πλευραὶ ἔχουσι μῆκος 1,20 μ. πρὸς 1,35 μ., τὸ δὲ βάθος εἶναι 0,30 μ. περίπου· ἐν αὐτῷ ἔκειτο τετράγωνος ἀμυγδαλίτης λίθος φέρων ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας δύο στρογγύλας ὀπὰς διὰ τρυπάνου ἐσκαλισμένας, ὁποίας ἔχουσιν ἐν τοῖς ἀνακτόροις αἱ βάσεις τῶν παραστάδων, ἐκ τούτου δὲ συμπεραίνομεν ὅτι ἐπὶ τοῦ λίθου ἐπάτει ἴσως ξύλινος στύλος· καὶ ἀληθῶς ἐὰν οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐπενδεδυμένοι δι' ἀλαβαστρίνων πλακῶν, πιθανώτατον φαίνεται ὅτι καὶ ἡ ὀροφὴ ἦτο οὐχὶ ὅπως σήμερον γυμνή, ἀλλὰ δι' ὁμοίων ἀλαβαστρίνων πλακῶν κεκοσμημένη, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ὅτι ἦτο κατεσκευασμένον καὶ τὸ ἀντίστοιχον δωμάτιον τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου· ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ θησαυρῷ τοῦ Ἀτρέως τὸ δωμάτιον ἔχει διαστάσεις 8,50 πρὸς 6 μέτρα περίπου, ὅσον-

[1] Belger, Beiträge zur Kenntniss der gr. Kuppelgräber (σ. 28), ἔνθα καὶ ἄλλαι πολλαὶ πληροφορίαι περὶ τῶν θολωτῶν εὑρίσκονται.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 135

δήποτε λογικὸν πάχος καὶ ἂν εἶχον οἱ ξηρότοιχοι, πάλιν δὲν ἦτο βεβαίως εὔκολον νὰ εὕρωσι πλάκας διηκούσας ἀπὸ τοῦ ἑνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου τοίχου, ἀλλὰ μικρότεραι οὖσαι εἶχον ἀνάγκην στύλου ὑποβαστάζοντος αὐτάς.

Τέλος προσθέτομεν, ὅτι πρὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἄκρου τοῦ δρόμου καὶ εἰς ἱκανὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν σώζεται κυκλώπειον κρηπίδωμα συγκρατοῦν ἐπίχωσιν, δι' ἧς ὁ πρὸ τοῦ τάφου χῶρος, ὁ πρότερον ἀνώμαλος καὶ κατωφερής, εἶχεν ἰσοπεδωθῆ εἰς εὔμορφον *πλατεῖαν*.

Τοιοῦτος εἶναι ἐν λόγοις ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως· τὴν ἀληθῆ ὅμως ἐντύπωσιν, ἣν προξενεῖ, οὔτε λόγοι οὔτε εἰκόνες δύνανται νὰ παραστήσωσιν· ἀλλ' ὅσοι ἐπεσκέφθησαν αὐτόν, βεβαίως ἠσθάνθησαν κατάπληξιν· διότι αὕτη εἶναι ἡ πρώτη ἐκ τῆς θέας του ἐντύπωσις. Ἐν Ἑλλάδι σώζονται καὶ ἄλλα μνημεῖα τῶν ἀρχαίων, ἔξοχα ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, νομίζω ὅμως ὅτι οὐδὲν ἐξ αὐτῶν παρουσιάζεται τόσον καταπληκτικὸν καὶ τόσον σοβαρῶς μεγαλοπρεπές· ἴσως ἐπαυξάνει τὴν ἐντύπωσιν καὶ τοῦτο, ὅτι τὸ κτίριον ὄχι μόνον μακρόθεν δὲν εἶναι ὁρατόν, ἀλλὰ καὶ ὅταν φθάσῃ τις πλησιέστατα αὐτοῦ πάλιν οὐδὲν βλέπει· αἴφνης δὲ κάμπτων εὑρίσκεται πρὸ μεγάλης καὶ πλατείας τομῆς ἐν τῷ ὄρει ἤτοι πρὸ τοῦ δρόμου, εἰς τὸ πέρας τοῦ ὁποίου βλέπει τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀγέρωχον θύραν· αἱ πλευραὶ τοῦ δρόμου εἶναι ἐκτισμέναι ἐκ μεγάλων καλῶς πελεκημένων λίθων, εἷς μάλιστα αὐτῶν ἔχει μῆκος 6,30 μ. καὶ ὕψος 1,20 μ., τοῦ δ' ὑπερθύρου τὰς ἔτι μείζονας, ἀληθῶς κολοσσιαίας διαστάσεις, ἀνεφέραμεν ἤδη. Οὐχ ἧττον ὅμως θαυμασία εἶναι καὶ ἡ ἐντύπωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς θόλου, ἥτις κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκφρασιν τοῦ ἀρχιτέκτονος Adler παρίσταται ὡς *ἔργον τῆς φύσεως*· τόση εἶναι ἡ ἁρμονία μεταξὺ ἰδέας καὶ ἐκτελέσεως, ὥστε νομίζει τις ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κατασκευασθῆ ἄλλως.

Ὁ δεύτερος τῶν ἐπισημοτέρων ἐν Μυκήναις θολωτῶν τάφων, ὁ τῆς Κλυταιμήστρας[1] λεγόμενος, δὲν ἔχει μὲν ἀνασκαφῆ ἐν-

[1] Τὸ ὄνομα Κλυταιμήστρα γράφομεν ἄνευ τοῦ ν ἀκολουθοῦντες τὸν Πέτρον Παπα-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 136

τελῶς, ἀλλὰ καὶ δὲν διατηρεῖται ὅπως ὁ τοῦ Ἀτρέως θησαυρός, διότι ἡ κορυφὴ τῆς θόλου ἔχει πρὸ πολλοῦ καταρρεύσει. Ὁ δρόμος εἶναι ὁριζόντιος καὶ ἔχει μῆκος 38 καὶ πλάτος ἓξ μέτρων, αἱ δὲ πλευραί του εἶναι ἐκτισμέναι κατ' ἰσοδομικὸν τρόπον διὰ λίθων πελεκητῶν, ἀλλὰ μικροτέρων τῶν τοῦ Ἀτρέως· ἐν αὐτῷ ἀνεκαλύφθη πέντε μέτρα πρὸ τοῦ στομίου λάκκος ἐπιμήκης ἐσκαμμένος ἐν τῷ ἐδάφει, τάφος δηλαδὴ ἰδιαίτερος, ἔχων μῆκος 2,75 μ., πλάτος 1,20 μ. καὶ βάθος 0,50 μ. περίπου· τοῦτον ἐμνημονεύσαμεν ἤδη (σ. 78) περιγράφοντες τὰ δύο ἐν αὐτῷ εὑρεθέντα κάτοπτρα, θ' ἀναφέρωμεν δὲ καὶ πάλιν περὶ τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ θόλος εἶναι ὡσαύτως ἐκ πελεκητῶν λίθων ᾠκοδομημένη, ἀλλὰ πάλιν μικροτέρων. Τὸ στόμιον ἔχει ὕψος 5,50 μ., πλάτος κάτω 2,67 μ. καὶ βάθος 5,48 μ., ἡ δὲ πρόσοψις καὶ τούτου ἐκοσμεῖτο δι' ἡμικιονίων ἐξ ἀλαβάστρου ἐχόντων ῥαβδώσεις δωρικὰς καθ' ὅλον τὸ ὕψος των καὶ πατούντων ἐπὶ βάσεων ἡμικυκλικῶν· ὅπως δ' ὁ ἐπὶ τῆς πύλης τῶν λεόντων κιονίσκος, καὶ ὅπως ἄλλως καὶ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως τὰ ἡμικιόνια, οὕτω καὶ τὰ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ἐγίνοντο παχύτερα πρὸς τὰ ἄνω. Τὰ ἐπίκρανα ἦσαν μικρότερα καὶ ἁπλούστερα τῶν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, τὸν δὲ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου θριγκὸν ἀπετέλουν ζώνη ἐκ πρασινωπῶν πλακῶν φέρουσα ἀναγλύπτους δίσκους, οἷοι περίπου εἶναι οἱ ἐπὶ τοῦ κίονος τοῦ ἐν τῷ ἀναγλύφῳ τῶν λεόντων, καὶ γεῖσον ἐκ μαρμάρου τεφροῦ κοσμουμένου διὰ σπειρῶν· ὑπὲρ τοῦτο σώζεται καλῶς τὸ τρίγωνον, τὸ ὁποῖον ἐφράσσετο, ὅπως καὶ τὸ τοῦ Ἀτρέως, δι' ἐρυθρῶν μαρμαρίνων πλακῶν φερουσῶν ὁμοίως γλυπτὰ κοσμήματα. Τὸ ὑπέρθυρον ἀποτελοῦσι τρεῖς μεγάλαι πλάκες λίθου ἀμυγδαλίτου, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ στομίου ὑπῆρχε καὶ ἐνταῦθα, ὡς ἀποδεικνύουσιν ὁ οὐδὸς καὶ αἱ διὰ τοὺς στρόφιγγας κοιλότητες, θύρα. Ὡς νὰ μὴ ἦτο ὅμως αὕτη ἐπαρκής, τὸ στόμιον ἐφράσσετο καὶ διὰ τοίχου ἐκ πωρίνων λίθων, ὅστις πρὸ τῆς θύρας ἐκ-

γεωργίου, ὅστις ἐν πολλαῖς διατριβαῖς ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ ὀρθόν, δηλαδὴ τὸ *ἀρχικῶς* ὀρθόν· διότι ἡ σύγχυσις δὲν εἶναι σημερινή.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 137

τισμένος ὢν ἐσώζετο πρὸ ὀλίγου ἀκόμη χρόνου μέχρις ὕψους ἑνὸς καὶ ἡμίσεος μέτρου· νῦν καθηρέθη ἐξ ἀνάγκης. Ὅμοιος τοῖχος ὕψους 2,20 μ. περίπου ἔφρασσε—καὶ φράσσει οὗτος ἀκόμη—τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ δρόμου ἄκρον. Περὶ τῆς σημασίας αὐτῶν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Ὁ τάφος οὗτος, ἂν καὶ ὡς εἴπομεν δὲν ἀνεσκάφη ἐντελῶς, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε παρακείμενον δωμάτιον· ἐν τῷ κέντρῳ ὅμως τῆς θόλου ἀνεκαλύφθη λάκκος ἐσκαμμένος ἐν τῷ βράχῳ καὶ πλήρης ὕδατος πολλοὺς μῆνας τοῦ ἔτους, ὑδραγωγεῖον δὲ ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ λάκκου ἄγει ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῆς θόλου καὶ τοῦ δρόμου μέχρι τοῦ πέρατος αὐτοῦ· φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὅταν ἔσκαψαν ἐν τῷ βράχῳ τὸν κύκλον πρὸς κατασκευὴν τῆς θόλου ἢ ὀλίγον βραδύτερον παρετήρησαν, ὅτι ἀνέβρυεν ἐκ τοῦ βράχου ὕδωρ ὄχι μόνον καθιστῶν ὑγρὸν τὸν τάφον, ἀλλὰ καὶ τὴν στερεότητα αὐτοῦ βλάπτον· ἕνεκα τούτου ἔσκαψαν τὸν λάκκον, ὅπως συλλέγηται ἐν αὐτῷ τὸ ὕδωρ, καὶ κατεσκεύασαν τὸ ὑδραγωγεῖον πρὸς διοχέτευσιν αὐτοῦ ἔξω τοῦ δρόμου.

Ἐκ τῶν λοιπῶν ἓξ ἐν Μυκήναις γνωστῶν θολωτῶν τάφων εἷς μόνος ἀκόμη κεῖται ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἄστεος καὶ δὴ μεταξὺ τοῦ περιγραφέντος τάφου τῆς Κλυταιμήστρας καὶ τῆς ἀκροπόλεως· ἀνεκαλύφθη δ' οὗτος τὸν νοέμβριον τοῦ 1892 καὶ δὲν ἀνεσκάφη εἰσέτι ὅλος, ἐκ τῶν πέντε δ' ἔξω τοῦ τείχους κειμένων ἔχουσι καθαρισθῆ οἱ τέσσαρες καὶ ὑπολείπεται ἄσκαπτος εἷς. Πάντων τούτων μέγιστος καὶ ἐπιμελέστατα ᾠκοδομημένος εἶναι εἷς κείμενος πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων ὄχι μακρὰν τοῦ τείχους· ὁ δρόμος αὐτοῦ εἶναι 22 μέτρα μακρὸς καὶ πέντε μέτρα πλατύς, αἱ δὲ πλευραί του ἦσαν ἐκτισμέναι διὰ πωρίνων τετραγώνων λίθων καὶ τὸ ἐξωτερικόν του ἄκρον ἐφράσσετο πάλιν διὰ τοίχου, ὅστις ὅμως εἶναι νῦν κατεστραμμένος. Τὸ στόμιον ἔχει ὕψος 3,45 μ., πλάτος κάτω 2,55 μ. καὶ βάθος 3,14 μ.· τὸ ὑπέρθυρον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μεγάλων πλακῶν λίθου ἀμυγδαλίτου, ἐξ ὁμοίων δὲ πελεκητῶν λίθων εἶναι καὶ αἱ πλευραὶ τοῦ στομίου· ἡ πρόσοψις ὅμως ἦτο ἐπενδεδυ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 138

μένη διὰ πώρων· ἐν τῷ ὑπερθύρῳ ὑπάρχει καὶ κοιλότης, εἰς ἣν πιθανῶς εἰσήρχετο τὸ ἄκρον στρόφιγγος, ὥστε καὶ οὗτος ὁ τάφος πρέπει νὰ ἐκλείετο διὰ θύρας· οὐδὸς ὅμως δὲν σώζεται. Τῆς θόλου ἡ κορυφὴ ἔχει καταπέσει πρὸ καιροῦ, ὅπως καὶ ἡ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας καὶ τῶν λοιπῶν ἐν Μυκήναις θολωτῶν τάφων, πλὴν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως· εἶναι δ' ἐκτισμένη ἡ θόλος διὰ μικρῶν πλακῶν τιτανολίθου καὶ μόνος ὁ κατώτατος δόμος ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων πελεκημένων ἀμυγδαλιτῶν· ἡ διάμετρος αὐτῆς εἶναι 14,40 μ. ἤτοι σχεδὸν ἀκριβῶς ὅση καὶ ἡ τοῦ Ἀτρέως, τὸ δ' ἔδαφος ἦτο ἰσοπεδωμένον καὶ κεχρισμένον δι' ἀσβέστου, ἥτις ἐνιαχοῦ σώζει καὶ ἴχνη χρώματος ἐρυθροῦ. Ἀνεκαλύφθησαν δ' ἐσκαμμένοι ἐν τῷ ἐδάφει δύο τετράγωνοι λάκκοι—τάφοι ἐν τῷ τάφῳ—ὧν ὁ εἷς εἶναι 5,40 μ. μακρός, 1,60 μ. πλατὺς καὶ 3,10 μ. βαθύς, ὥστε ὁμοιάζει οὕτω πολὺ πρὸς τοὺς τάφους τῆς ἀκροπόλεως, ἂν καὶ δὲν παρετηρήθησαν ἐν αὐτῷ οὔτε τοιχία παρὰ τὰς πλευρὰς οὔτε καλύμματα· ὁ ἄλλος ἔχει ἐκτισμένας τὰς πλευρὰς διὰ πώρων καὶ ἐσκεπάζετο φαίνεται δι' ὁμοίων, ἕνεκα τούτου δὲ ὁμοιάζει οὗτος πρὸς τοὺς συνήθεις ἑλληνικοὺς τάφους· εἶναι ὅμως ἀναμφιβόλως οὐχ ἧττον σύγχρονος τῆς θόλου.

Οἱ λοιποὶ θολωτοὶ τῶν Μυκηνῶν τάφοι, ὅπως καὶ οἱ ἐν τοῖς ἄλλοις τόποις τῆς Ἑλλάδος εὑρισκόμενοι, εἶναι πάντες—πλὴν τοῦ ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας, περὶ οὗ θὰ γείνῃ ἴδιος λόγος—μικροτέρων διαστάσεων καὶ ἐκ μικροτέρων λίθων, πολλάκις μάλιστα ἐντελῶς ἀπελεκήτων, ᾠκοδομημένοι· οὐδενὸς ἐξ αὐτῶν ἡ πρόσοψις ἐκοσμεῖτο διὰ κιόνων καὶ πολυχρώμων μαρμάρων καὶ οὐδεὶς ἔχει δωμάτιον παρακείμενον, ὅπως ὁ τοῦ Ἀτρέως θησαυρός· οὐδεὶς πρὸς τούτοις ἔχει θύραν κλείουσαν τὸ στόμιον, ἀλλ' ἐφράσσοντο ὡς φαίνεται πάντες διὰ τοίχων ἐκ λίθων κοινῶν. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ περιγράψωμεν αὐτοὺς ἐκτενέστερον, ἀναφέρομεν δὲ μόνον εἴ τι ἰδιαίτερον παρετηρήθη ἐν αὐτοῖς. Ἐν τῷ στομίῳ τοῦ παρὰ τὸ Βαφειὸ τάφου ἀνεκαλύφθη λάκκος διαστάσεων 1,93 μ. πρὸς 1,80 μ., βάθους δὲ 1,90 μ.,

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 139

ὅστις ἦτο κενός, μόνον δ' ἐν τῷ πυθμένι ὑπῆρχε λεπτὸν στρῶμα τέφρας· κτέρισμα ἐν αὐτῷ οὐδὲν εὑρέθη, ἐπειδὴ δὲ ἦτο καὶ κενός, ὑποτίθεται εὐλόγως ὅτι ἦτο βόθρος πρὸς θυσίας εἰς τοὺς τεθνεῶτας. Ἐντὸς δὲ τῆς θόλου τοῦ αὐτοῦ τάφου ἀνεκαλύφθη, ὅπως καὶ ἐν τῷ τελευταῖον περιγραφέντι θολωτῷ τῶν Μυκηνῶν, ἄλλος λάκκος τετράπλευρος μήκους 2,25 μ., πλάτους 1,10 μ. καὶ βάθους ἑνὸς μέτρου ἔχων τὰς πλευρὰς ἐκτισμένας διὰ τοιχίων, ἐστρωμένος δὲ καὶ ἐσκεπασμένος διὰ πλακῶν· ἐν αὐτῷ ἦτο τεθαμμένος ἀνήρ, παρ' ὃν εὑρέθησαν πολλὰ καὶ πολύτιμα κτερίσματα, ἅτινα καὶ ἀνωτέρω πολλάκις ἀνεφέραμεν καὶ μετ' ὀλίγον πάλιν θ' ἀπαριθμήσωμεν. Ὅμοιοι τάφοι ἐν σχήματι λάκκων ὑπῆρχον ἐσκαμμένοι καὶ ἐν τῷ ἐδάφει τῆς θόλου ἄλλου θολωτοῦ τῶν Μυκηνῶν ἐν θέσει Πέρα Σφάλακτρα κειμένου, οὗτοι ὅμως οὔτε τὰς πλευρὰς εἶχον ἐκτισμένας οὔτε στρῶσιν οὔτε σκέπασμα. Ἐντὸς πάλιν τῶν θόλων τοῦ Μενιδίου καὶ τοῦ Δεμινίου ἀνεκαλύφθησαν θρανοειδῆ κτίσματα, ὁποῖα θὰ ἴδωμεν ὅτι ἔχουσι καί τινες τῶν θαλαμοειδῶν τάφων.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τούτους ὁ ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας ἐν ἐρειπίοις σωζόμενος καὶ θησαυρὸς τοῦ Μινύου κατὰ Παυσανίαν καλούμενος θολωτὸς τάφος εἶναι καθ' ὅλα ἀντάξιος τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ὑπερβάλλει μάλιστα αὐτὸν ἔν τισι· δὲν σώζεται ὅμως ὅπως ἐκεῖνος. Ὁ δρόμος του, ὅστις εἶχε πλάτος 5,10 μ, εἶναι σήμερον ἐντελῶς κατεστραμμένος, τὸ δὲ στόμιον ἔχει ὕψος 5,46 μ. καὶ πλάτος κάτω μὲν 2,70 μ., ἄνω δὲ 2,43 μ. καὶ ἐκλείετο διὰ θύρας. Ἡ θόλος του ἔχει διάμετρον 14 μέτρων καὶ εἶναι ᾠκοδομημένη ἐκ μαρμάρων καλῶς ἐξειργασμένων, ἀλλ' ἡ κορυφὴ αὐτῆς ἔχει καταπέσει πρὸ πολλοῦ μέχρι τοῦ ὑπερθύρου· ἀπὸ τοῦ πέμπτου δὲ δόμου καὶ ἀνωτέρω σώζονται ἐπὶ τῶν λίθων κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἧλοι χαλκοῖ, δι' ὧν ὅπως ἐν τῷ θησαυρῷ τοῦ Ἀτρέως ἦσαν προσηλωμένα κοσμήματα, ῥόδακες πιθανώτατα. Ὅπως δὲ πάλιν ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως, ἔχει καὶ ὁ τοῦ Μινύου δεύτερον δωμάτιον τετράγωνον, λελαξευμένον ἐν τῷ βράχῳ πλὴν τῆς ὀροφῆς· διότι

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 140

ἐσκάφη τοῦτο οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἰδιαιτέρας θύρας, ἥτις κεῖται δεξιὰ τῷ εἰσελθόντι εἰς τὴν θόλον, ἀλλ᾽ ἄνωθεν ὡς φρέαρ τετράπλευρον φθάνον μέχρι τοῦ ἐδάφους τῆς θόλου καὶ συγκοινωνοῦν μετ᾽ αὐτῆς διὰ τῆς θύρας· τὰς πλευρὰς δὲ τοῦ φρέατος τούτου ἐνέδυσαν διὰ τοίχων ἐκ λίθων μικρῶν καὶ πηλοῦ μέχρις ὕψους 2,40 μ. καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν ἐπέθηκαν πλάκας κεκοσμημένας τὴν κάτω ἐπιφάνειαν δι᾽ ὡραίων γλυπτῶν ῥοδάκων, ἀνθέων καὶ σπειροειδῶν κοσμημάτων· δι᾽ ὁμοίως δὲ κεκοσμημένων πλακῶν ἐκάλυψαν καὶ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Ἄνωθι τῶν πλακῶν τῆς ὀροφῆς φαίνεται ὅτι ἐξηκολούθησαν τοὺς τοίχους μέχρις ὕψους τινός, εἶτα δ᾽ ἐπέθηκαν ἄλλας πλάκας καὶ τέλος ἐπέχωσαν τὸ ὑπόλοιπον τοῦ φρέατος μέχρις ἄνω· αἱ δεύτεραι πλάκες ἐχρησίμευον εἰς τὸ νὰ βαστάζωσι τὸ βάρος τῆς ἐπικειμένης ἐπιχώσεως, μόνον δ᾽ ἀφοῦ ἐκεῖναι διερράγησαν πρὸ ἐτῶν οὐχὶ πολλῶν, ἔπεσαν τὰ χώματα ἐπὶ τῶν γεγλυμμένων καὶ ἐπέφερον καὶ τούτων τὴν πτῶσιν. Αἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου εἶναι 3,74 μ. πρὸς 2,75 μ.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς θόλου εἶχον στήσει κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους βάθρον, ἐφ᾽ οὗ ἦτο ἱδρυμένον ἄγαλμα, πρὸ αὐτοῦ δ᾽ ὑπῆρχε τράπεζά τις ἢ σαρκοφάγος ἴσως· διότι ὁ τάφος εἶχε συληθῇ ἤδη εἰς ἀρχαίους χρόνους καὶ ἔμενεν ἀνοικτός, ὁ δὲ Παυσανίας εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸν καὶ τὸν περιέγραψεν ὡς *θαῦμα τῶν ἐν Ἑλλάδι αὐτῇ καὶ τῶν ἑτέρωθι οὐδενὸς ὕστερον*. Ὁμοίως ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐσυλήθησαν πλὴν τοῦ τάφου τοῦ Ἡραίου καὶ ὁ λεγόμενος τῆς Κλυταιμήστρας καὶ δύο ἄλλοι τῶν ἐν Μυκήναις, ὧν εἷς εἶναι ὁ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων κείμενος, ὃν περιεγράψαμεν· ἐκ τῶν δύο δὲ μὴ ἀνεσκαμμένων, τοῦ παρὰ τὸν τάφον τῆς Κλυταιμήστρας κειμένου τὸ στόμιον τοὐλάχιστον ἦτο καὶ τότε ἀνοικτόν.

Οὐδενὸς τούτων τὴν ἐποχὴν τῆς συλήσεως δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν μετ᾽ ἀκριβείας, ἐπειδὴ ὅμως πρὸ τοῦ στομίου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας, ὅπως καὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων κειμένου, εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀγγείων ῥυθμοῦ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 141

γεωμετρικοῦ (τοῦ Διπύλου), ὅστις ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν μυκηναῖον, συμπεραίνομεν ὅτι τυμβωρύχοι ἦσαν αὐτοὶ οἱ τὸ κράτος τῶν Μυκηνῶν καταλύσαντες Δωριεῖς, οἵτινες ἤνοιξαν ὀπὴν πρὸ τοῦ στομίου καὶ δι' αὐτῆς εἰσῆλθον εἰς τὸν τάφον. Ὁμοία ὀπὴ ἐφαίνετο καὶ ἐν τῷ θησαυρῷ τοῦ Ἀτρέως πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δρόμου του· καὶ λέγουσι μὲν ὅτι τοῦτον ἐσύλησεν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ὁ Βελῆ πασᾶς, ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλῆ τῶν Ἰωαννίνων, εἰς ἐμὲ ὅμως φαίνεται λίαν ἀπίθανον, ὅτι οὗτος ἦτο ὁ πρῶτος συλητὴς αὐτοῦ. Τοῦ Βαφειοῦ, τοῦ Μενιδίου, τοῦ Δεμενίου καὶ τοῦ Κάμπου οἱ τάφοι εὑρέθησαν — ἐν μέρει τοὐλάχιστον — ἀσύλητοι, ἀλλὰ μόνον οἱ δύο πρῶτοι περιεῖχον κτερίσματα πλούσια, μάλιστα δ' ὁ τοῦ Βαφειοῦ. —

Οἱ θολωτοὶ τάφοι ἦσαν, ὅπως καὶ οἱ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, *οἰκογενειακοί,* καὶ ὅπως ἐκεῖνοι ἦσαν βασιλικοί, οὕτω καὶ τούτων οἱ πλεῖστοι ἀναμφιβόλως εἰς βασιλικὰ ἢ ἄλλως προέχοντα γένη ἀνῆκον, ὁ δὲ πολὺς λαὸς ἔθαπτε τοὺς νεκρούς του εἰς τοὺς ὀλιγώτερον ἐπιδεικτικούς, ἀλλὰ καὶ ὀλιγώτερον δαπανηροὺς *θαλαμοειδεῖς*, οἵτινες εἶναι, ὀλίγων ἐξαιρουμένων, ἁπλῶς ἐν τῷ βράχῳ λελαξευμένοι, καὶ ὧν οἱ πλεῖστοι — ὑπὲρ τοὺς ἑξήκοντα μέχρι σήμερον — πάλιν ἐν Μυκήναις ἀνεκαλύφθησαν· καὶ ἐν Ναυπλίῳ ὅμως ἄνωθεν τῆς Προνοίας κεῖνται πολλοί, ἀλλὰ μικρότεροι καὶ πενιχρότεροι, ἄλλοι δέ τινες ἐν Ἐπιδαύρῳ, ἔπειτα ἔξω τῆς Ἀργολίδος ἐν Ἁλικῇ καὶ Σπάτα τῆς Ἀττικῆς, ἐν Ἰαλυσῷ τῆς Ῥόδου καὶ ἐν Κρήτῃ· γνωστοὶ εἶναι καὶ ἐν Λακωνίᾳ παρὰ τὰς Ἀμύκλας δύο, ἀλλ' οὗτοι δὲν ἀνεσκάφησαν ἀκόμη, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀττικῇ λέγεται ὅτι πλὴν τῶν μνημονευθέντων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι, ἀκριβῶς ὅμως περὶ αὐτῶν λείπουσι περισσότεραι πληροφορίαι.

Μετὰ τούτων τῶν ἐν τῷ βράχῳ λαξευτῶν πρέπει νὰ καταλεχθῶσι καί τινες *κτιστοί*, ἀνακαλυφθέντες παρὰ τὸν Βόλον ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ἀρχαίων Παγασῶν καὶ περιγραφόμενοι[1] ὡς θάλαμοι τετράγωνοι ἔχοντες μῆκος πλευρᾶς δύο μέτρων περίπου

[1] Wolters, Athenische Mittheilungen 1891.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 142

καὶ βάθος ἑνὸς καὶ ἡμίσεος· αἱ πλευραὶ αὐτῶν εἶναι κτισταὶ ἐκ λίθων κοινῶν, τὸ δὲ κάλυμμα ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων τετραπλεύρων καὶ στενῶν πλακῶν σχιστολίθου· εἰς τοὺς θαλάμους εἰσήρχοντο διὰ θυρῶν, ὧν αἱ παραστάδες καὶ τὰ ὑπέρθυρα ἦσαν ἐκ τῶν αὐτῶν, ἐξ ὧν καὶ τὰ καλύμματα, πλακῶν, ἐφράσσοντο δ' αἱ θύραι, αἵτινες ὡς συνήθως εἶναι στενότεραι ἄνω, καθὰ φαίνεται, διὰ ξηροτοίχων. Πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ οὗτοι οἱ τάφοι εἶχον δρόμους, δὲν ἐβεβαιώθη ὅμως τοῦτο, τὰ δ' ἐν αὐτοῖς εὑρεθέντα ἀγγεῖα ἦσαν πάντα τοῦ μυκηναίου ρυθμοῦ, ὥστε οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει περὶ τῆς ἐποχῆς τῶν μνημείων. Ἡ διάφορος δὲ ἀπὸ τῶν συνήθων θαλαμοειδῶν κατασκευή των φαίνεται ὅτι λόγον εἶχε τὴν ἰδιαιτέραν τοῦ ἐκεῖ βράχου σύστασιν, ἥτις δὲν ἐπέτρεπε νὰ λαξεύωσιν ἐν αὐτῷ δωμάτια. Ἅπαντες ὅμως οἱ λοιποὶ εἶναι, ὡς εἴπομεν ἤδη, ἐσκαμμένοι ἐν τῷ βράχῳ, μόνον δ' ἐν ἑνὶ τάφῳ τῶν Μυκηνῶν εὑρέθησαν αἱ τρεῖς πλευραὶ ἐπενδεδυμέναι διὰ τοίχων πηλοκτίστων, διότι καὶ ἐκεῖ ὁ βράχος δὲν ἦτο ἱκανῶς στερεός, ἴσως δὲ ἤδη κατὰ τὴν λάξευσιν εἶχεν ἀρχίσει νὰ καταπίπτῃ.

Ὡς παρετηρήσαμεν καὶ ἀνωτέρω, ἐν Μυκήναις κεῖνται οἱ θαλαμοειδεῖς καὶ οἱ θολωτοὶ τάφοι ἔξω τῆς ἀκροπόλεως, ἀποτελοῦσι δὲ νεκροταφεῖα πλείονα, διότι ἑκάστη τῶν κωμῶν, ἐξ ὧν ἡ πόλις ἀπετελεῖτο, εἶχεν ἴδιον νεκροταφεῖον κείμενον εἰς τὸ ἄκρον τῆς περιοχῆς της. Ὅμοιόν τι δὲν εἶναι γνωστὸν ἐξ ἄλλων μερῶν, ἴσως διότι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἔγειναν ἀνασκαφαὶ ἐπαρκεῖς.

Οἱ δρόμοι τῶν θαλαμοειδῶν τάφων εἶναι σχεδὸν πάντοτε μικρότεροι καὶ στενότεροι τῶν τῶν θολωτῶν· ἐν Μυκήναις τὸ μῆκος αὐτῶν παραλλάσσει ἀπὸ 5 μέχρις 24 μέτρων, τὸ δὲ πλάτος ἀπὸ ἑνὸς μέχρι 2 ἢ 2,25 μ. περίπου· ἐν ᾧ δὲ αἱ πλευραὶ τοῦ δρόμου ἐν τοῖς θολωτοῖς εἶναι κάθετοι, ἐν τούτοις συνήθως συγκλίνουσι πρὸς τὰ ἄνω, μάλιστα πρὸ τοῦ στομίου· οὐδέποτε ὅμως ἑνοῦνται τὰ χείλη τῶν πλευρῶν, ὥστε νὰ στεγάζηται ὁ δρόμος. Μόνον ἔν τισι τάφοις τῆς Κρήτης οἱ δρόμοι

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 143

ἦσαν ὡς φαίνεται ἐσκαμμένοι οὐχὶ ὡς τάφροι ἀνοικταὶ ἄνω, ἀλλ' ὡς *ὑπόνομοι*[1], ὥστε ἀποτελοῦσιν οὗτοι μετὰ τῶν ἐπίσης, ὡς λέγουσιν, ἐστεγασμένον ἐχόντων τὸν δρόμον θολωτῶν τάφων τοῦ Θορικοῦ (ἴδε ἀνωτ. σ. 123) ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος. Τὸ δ' ἔδαφος τοῦ δρόμου εἶναι ἄλλοτε ὁριζόντιον καὶ ἄλλοτε ἐπικλινὲς πρὸς τὸ στόμιον· ἐνίοτε μάλιστα ἡ κλίσις ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε ἠναγκάσθησαν νὰ σκάψωσι βαθμῖδας πρὸς εὐκολωτέραν κατάβασιν.

Τὰ στόμια εἶναι πάντοτε στενότερα τοῦ δρόμου καὶ δὲν εἶχον θύρας, ὡς οὐδὲ τὰ τῶν πλείστων θολωτῶν, ἀλλ' ἐφράσσοντο διὰ τοίχων ἐκ λίθων κοινῶν ἢ ἐνίοτε καὶ ἐκ πλίνθων ὠμῶν. Ἡ πρόσοψις δ' αὐτῶν συνήθως μὲν δὲν ἦτο κεκοσμημένη, ἀνεκαλύφθησαν ὅμως ἐν Μυκήναις καὶ πέντε τάφοι ἔχοντες τάς τε προσόψεις καὶ τὰς πλευρὰς τῶν στομίων κεχρισμένας δι' ἀσβεστοκονιάματος, οἱ τρεῖς μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἔφερον ἐπὶ τοῦ κονιάματος καὶ τοιχογραφίας πολυχρώμους· ἀλλ' αἱ μὲν τῶν δύο ὅταν ἀνεκαλύφθησαν ἦσαν ἐν κακῇ καταστάσει, τοῦ δὲ τρίτου ἡ σχεδὸν καλῶς διατηρουμένη πρόσοψις ἀπεικονίσθη ἐν πίνακι 9 ἀρ. 1 ὡς δεῖγμα προσόψεως θύρας τῶν μυκηναίων χρόνων καὶ περιεγράφη συντόμως ἐν σελ. 39.

Ὁ θάλαμος, εἰς ὃν διὰ τοῦ στομίου εἰσερχόμεθα, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τετράπλευρος καὶ ἡ στέγη του ἀετοειδής, ἤτοι διμερὴς κεκλιμένη ἀπὸ τῆς κορυφῆς πρὸς τὰς δύο μακρὰς πλευράς (σαμαρωτή)· ἐνίοτε ὅμως ἀπαντᾶ καὶ τετραμερὴς ὀροφὴ κεκλιμένη καὶ πρὸς τοὺς τέσσαρας τοίχους. Εὑρίσκονται δὲ καὶ θάλαμοι σπηλαιοειδεῖς ἤτοι σχεδὸν κυκλοτερεῖς ἔχοντες τὴν ὀροφὴν χονδρῶς ὡς θόλον λελαξευμένην, ἀλλ' οὗτοι εἶναι πάντοτε οἱ μικρότεροι καὶ ἀμελέστερον ἐξειργασμένοι, ἀποδεικνύεται δὲ καὶ ἐκ τῶν κτερισμάτων, ὅτι οἱ πλουσιώτεροι εἶναι σχεδὸν ἄνευ ἐξαιρέσεως τετράπλευροι. Τάφον θαλαμοειδῆ λαξευτὸν ἔχοντα στέγην ὁριζοντίαν οὐδένα γνωρίζω ἐγώ.

[1] Orsi, Urne funebri, ἐν Monumenti antichi publ. per cura della R. Accad. dei Lincei, τ. I (1890) σ. 201 ἑξ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 144

Ὅπως δύο ἐκ τῶν θολωτῶν, ἔχουσιν ἐνίοτε καὶ οἱ θαλαμοειδεῖς δεύτερον θάλαμον, οὗ ἡ θύρα ἄλλοτε μὲν εὑρίσκεται δεξιὰ τῷ εἰς τὸν πρῶτον εἰσελθόντι, ἄλλοτε δὲ ἀριστερὰ ἢ καὶ ἀπέναντι τοῦ στομίου· συνηθέστερον ἦτο τὸ πρῶτον. Ἐν τοῖς πρώτοις θαλάμοις εὑρίσκονται ἐνίοτε καὶ κόγχαι τετράπλευροι λελαξευμέναι συνήθως μὲν ἐν τῷ δεξιῷ μακρῷ τοίχῳ, σπανιώτερον δ' ἐν τῷ ἀριστερῷ. Ἐν ἑνὶ τάφῳ τῶν Μυκηνῶν ἡ κόγχη ἔχει πλάτος 1,95 μ., βάθος 1,08 μ. καὶ ὕψος 1,53 μ. Ὅπως δὲ πάλιν οἱ θολωτοὶ τοῦ Μενιδίου καὶ τοῦ Δεμινίου ἔχουσι καὶ τῶν θαλαμοειδῶν τινες παρὰ τὸν ἕνα τοῖχον θρανία ἢ κτιστὰ ἐκ πώρων ἢ λαξευτὰ ἐκ τοῦ βράχου· ὁ σκοπὸς αὐτῶν, ὅπως καὶ ὁ τῶν κογχῶν, δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστός, φαίνεται ὅμως ὅτι ἐχρησίμευον ἢ ὅπως ἀποθέτωσιν ἐπ' αὐτῶν κατὰ τὰς ἐνταφιάσεις προσωρινῶς τοὺς νεκροὺς καὶ διάφορα σκεύη ἢ καὶ διὰ τοὺς ἐναγισμοὺς ἴσως. Τῶν θαλάμων τὸ μέγεθος ποικίλλει πολύ· ἄλλων τὸ ἐμβαδὸν εἶναι μόνον ὀκτὼ ἢ δέκα μέτρων καὶ ἄλλων φθάνει μέχρι τῶν τεσσαράκοντα· ὀσάκις δ' ὑπάρχουσι δύο θάλαμοι, ὁ πρῶτος εἶναι μεγαλείτερος καὶ ἐπιμελέστερον λελαξευμένος. —

Μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ σχήματος καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς τῶν τε θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων, ἃς ἴδωμεν πῶς ἔθαπτον ἐν αὐτοῖς. Περὶ τῶν θολωτῶν παρετηρήσαμεν ὅτι ἦσαν οἰκογενειακοί, τὸ αὐτὸ δὲ ῥητέον καὶ περὶ τῶν θαλαμοειδῶν· ἕνεκα τούτου εὑρίσκονται ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν λείψανα πλειόνων σκελετῶν. Τοὺς νεκροὺς ἀπέθετον συνήθως ἁπλῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς θόλου ἢ τοῦ θαλάμου χωρὶς νὰ καλύπτωσιν αὐτοὺς διὰ χώματος ἢ νὰ περικλείωσιν εἰς λάρνακας ξυλίνας ἢ λιθίνας, ὧν οὐδὲν ἴχνος μέχρι σήμερον παρετηρήθη. Ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ ὅμως εἴδομεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐσκαμμένος ἐν τῷ ἐδάφει τῆς θόλου ὡς ἴδιος τάφος λάκκος τετράπλευρος, ἐν ᾧ ἦτο τεθαμμένον μέλος τῆς οἰκογενείας σημαντικώτατον, ὁμοίους δὲ λάκκους εἶχον καὶ δύο τῶν ἐν Μυκήναις θολωτῶν. Ὡσαύτως καὶ ἔν τισι τῶν θαλαμοειδῶν ἀνεκαλύφθη-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 145

σαν ἰδιαίτεροι τάφοι τετράπλευροι ἐσκαμμένοι ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ θαλάμου καὶ ἄλλοτε μὲν κεκαλυμμένοι διὰ πλακῶν, ὡς ὁ τοῦ Βαφειοῦ, ἄλλοτε δ' ἁπλῶς πεπληρωμένοι χωμάτων. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εὑρίσκονται ἐν αὐτοῖς πάντοτε ἄξια λόγου πράγματα, λόγος τῆς κατασκευῆς των δὲν δύναται νὰ ἦτο μόνη ἡ ἀσφάλεια τῶν κτερισμάτων, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι συνήθως ἔσκαπτον αὐτοὺς ὅπως θάψωσιν ἐξέχοντα μέλη τῶν οἰκογενειῶν πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μετακινήσεως τῶν ὀστῶν των· διότι ἐκ πολλῶν παρατηρήσεων ἐβεβαιώθη, ὅτι ὁσάκις οἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ θαλάμου ἢ τῆς θόλου ἀποτεθειμένοι νεκροὶ ἐπληθύνοντο τόσον, ὥστε δὲν ἐχώρουν εὐκόλως ἄλλοι, τότε συνέλεγον τὰ ὀστᾶ τῶν πρὸ καιροῦ ἀποθανόντων εἰς σωροὺς παρὰ τὰς γωνίας ἢ ἔσκαπτον μικροὺς λάκκους καὶ τὰ ἔθαπτον ἐκεῖ· οὕτω παρεσκευάζετο τόπος δι' ἄλλους νεκρούς.

Μόνον ἐν Κρήτῃ, εὐλαβέστεροι φαίνεται πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων των ὄντες, συνέλεγον αὐτὰ οὐχὶ εἰς σωρούς, ἀλλ' εἰς λάρνακας πηλίνας[1], ὧν τινες ἔχουσι τὸ σχῆμα λουτήρων, ἄλλαι δ' ἀπομιμοῦνται μεθ' ἱκανῆς ἀκριβείας οἰκίας καὶ εἶναι ἕνεκα τούτου πολλῆς προσοχῆς ἄξιαι, διότι μέχρι σήμερον μόνον ἐξ αὐτῶν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν περὶ τῆς *ἐξωτερικῆς* μορφῆς ὄχι μόνον τῶν ἐν Κρήτῃ συνήθων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἰκιῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων μερῶν· αἱ στέγαι αὐτῶν τοὐλάχιστον εἶναι τοιαῦται, ὁποίας ὑπεθέσαμεν καὶ τὰς στέγας τῶν ἐν Μυκήναις ἰδιωτικῶν οἰκιῶν. Ἔξω τῆς Κρήτης τοιαῦται λάρνακες δὲν ἀνεκαλύφθησαν ἀκόμη.

Ἐν τοῖς ἔχουσι δύο θαλάμους τάφοις εὑρίσκονται ὀστᾶ νεκρῶν ἐν ἀμφοτέροις, βεβαιοῦται δ' ἐκ τούτου, ὅτι ἔθαπτον ἀδιαφόρως καὶ ἐν τῷ πρώτῳ καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ· τοῦτ' αὐτὸ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν καὶ περὶ τῶν θολωτῶν τάφων τῶν ἐχόντων θάλαμον παρακείμενον τῇ θόλῳ, ἤτοι περὶ τῶν δύο θησαυρῶν, τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου, ἂν καὶ περὶ αὐτῶν ἐπικρατεῖ ἡ

[1] Ἴδε Orsi, Urne funebri. —Ἄλλας δύο δημοσιεύει ὁ Joubin, Bull. de corr. Hell. 1892.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 146

γνώμη, ὅτι οἱ μὲν νεκροὶ ἐθάπτοντο ἐν τοῖς θαλάμοις, αἱ δὲ θόλοι ἐχρησίμευον τρόπον τινὰ ὡς ἡρῷα, ἐν οἷς προσεφέροντο θυσίαι εἰς τοὺς τεθνεῶτας. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀληθές, διότι ὁ κυρίως τάφος, ὁ οἰκογενειακός, εἶναι ἡ θόλος, οἱ δὲ ἰδιαίτεροι θάλαμοι ἦσάν τι ὅλως ἔκτακτον, καὶ αἱ προσφερόμεναι ἐν ταῖς θόλοις θυσίαι προσεφέροντο ἴσα ἴσα διότι ἦσαν τάφοι. Ἔπειτα δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ γνώμη ἐκείνη, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἀκριβῶς αἱ βασιλικαὶ οἰκογένειαι, εἰς ἃς ἀνῆκον οἱ δύο πλουσιώτατοι καὶ μέγιστοι τῶν θολωτῶν, προώρισαν διὰ τοὺς νεκροὺς ὅλου τοῦ γένους των χώρους μικροτέρους καὶ αὐτῶν τῶν συνήθων θαλαμοειδῶν· ὁ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου θάλαμος μάλιστα, ὅστις ἔχει μῆκος 3,74 μ. καὶ πλάτος 2,75 μ., εἶναι σχεδὸν ἴσος πρὸς τὸν δεύτερον τῆς ἀκροπόλεως τάφον, ἐν ᾧ εἷς μόνος νεκρὸς ἦτο τεθαμμένος.

Οἱ θάλαμοι τῶν δύο θησαυρῶν ἦσαν τάφοι ἴδιοι κατασκευασθέντες καὶ κοσμηθέντες τόσον πλουσίως χάριν ἐξεχόντων προσώπων ἢ χάριν τῶν ἑκάστοτε ἀρχηγῶν τῶν γενῶν, ὅπως ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ καὶ ἐν ἄλλοις ἀντὶ θαλάμων ἔσκαψαν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν λάκκους· τὰ λοιπὰ ὅμως μέλη τῶν οἰκογενειῶν ἐθάπτοντο ἐντὸς τῶν θόλων.

Οἱ νεκροὶ οὐδέποτε ἐκαίοντο, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦδε δὲν ἐβεβαιώθη καῦσις· ἄνθρακες ὅμως εὑρίσκονται σχεδὸν πάντοτε ἐν τοῖς τάφοις, ἄλλοτε ὀλίγοι καὶ ἄλλοτε περισσότεροι· ἀλλὰ τούτων οἱ μὲν προέρχονται πιθανῶς ἐκ τῶν δαδῶν, ἃς ἤναπτον εἰσερχόμενοι εἰς τοὺς τάφους· διότι οἵ τε θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς ἀπὸ τοῦ στομίου μόνον φωτιζόμενοι ἦσαν βεβαίως σκοτεινοὶ καὶ ἕνεκα τούτου κατὰ τὰς ἐνταφιάσεις ὑπῆρχεν ἀνάγκη τεχνητοῦ φωτισμοῦ· ὁσάκις δ' οἱ ἄνθρακες εἶναι πολλοί, σημαίνουσιν ὅτι ἐκάησαν ἐν τῷ τάφῳ θύματα ἢ ἄλλα κτερίσματα.

Ὡς πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν σωμάτων τῶν νεκρῶν παρετηρήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω (σ.102), ὅτι δὲν ὑπῆρχε κανὼν γενικῶς παραδεδεγμένος, ὅπως καὶ βραδύτερον ἐν Ἑλλάδι δὲν ἴσχυε περὶ τούτου δόγμα κοινόν, ἀλλὰ τὸ πολὺ ἔθιμα διαφέροντα κατὰ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 147

τόπους· βλέπομεν λοιπὸν ὅτι ἄλλοι τῶν νεκρῶν ἔχουσιν ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν πρὸς δυσμάς, ἄλλοι πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἄλλοι πρὸς ἄλλα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος[1]· τοῦτ' αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ αὐτῶν τῶν τάφων, ὧν οἱ δρόμοι καὶ αἱ προσόψεις βλέπουσι τῶν μὲν πρὸς δυσμάς, τῶν δὲ πρὸς ἄρκτον ἢ μεσημβρίαν ἀναλόγως τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἐδάφους. Ἡ *θέσις* ὅμως τῶν νεκρῶν ἐν τοῖς τάφοις φαίνεται ὅτι ἦτο πάντοτε ἡ αὐτὴ καὶ δὴ οὐχὶ ἡ τόσον φυσικὴ φαινομένη ἡμῖν ἐκτάδην· διότι ὅπως ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως, οὕτω καὶ ἐν τούτοις οἱ νεκροὶ σχεδὸν ἐκάθηντο.

Μετὰ τὴν ἐνταφίασιν τὸ στόμιον τοῦ τάφου ἐφράσσετο διὰ τοίχου καὶ κατόπιν ἐπληροῦτο ὁ δρόμος ὅλος μέχρι τῶν χειλέων διὰ χωμάτων ἄνωθεν ῥιπτομένων· ὁσάκις δ' ἀπέθνησκε πάλιν μέλος τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, ἦσαν ἠναγκασμένοι ν' ἀνοίγωσιν ἐκ νέου τόν τε δρόμον καὶ τὸ στόμιον. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐν τοῖς μεγάλοις τάφοις ἦτο βεβαίως κοπιώδης καὶ δαπανηρά, ὅτι ὅμως τὸ πρᾶγμα οὕτω συνέβαινεν εἰς πάντας τοὺς θαλαμοειδεῖς καὶ εἰς τοὺς πλείστους ἐκ τῶν θολωτῶν, εἶναι ἀποδεδειγμένον καὶ τὸ παραδέχονται πάντες· μόνον δὲ περὶ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου ἐπικρατεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Adler τὸ πρῶτον ἐκφρασθεῖσα γνώμη, ὅτι οἱ δρόμοι αὐτῶν δὲν ἐπληροῦντο χωμάτων, οὐδ' ἐσκεπάζοντο ὑπ' αὐτὰ αἱ πλουσίως κεκοσμημέναι προσόψεις των· διότι οἱ τάφοι οὗτοι, εἰς οὓς νῦν προσετέθη καὶ ὁ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων κείμενος, ὁ πέρυσιν ἀνασκαφείς, εἶχον θύρας, αἵτινες, λέγουσι, θὰ ἦσαν ἄχρηστοι, ἐὰν ἐφράσσοντο τὰ στόμια καὶ τούτων, ὅπως τὰ τῶν λοιπῶν, διὰ τοίχων· τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ὅμως τὸ στόμιον εἴδομεν ὅτι ἦτο ἀληθῶς πεφραγμένον καὶ διὰ τοίχου ἐκ λίθων πωρίνων, ὅστις ἐσώζετο ἀκόμη πρὸ ὀλίγου χρόνου. Ἕνεκα τούτου πιστεύω ἐγώ, ὅτι καὶ τῶν τριῶν μνημονευθέντων τάφων οἱ δρόμοι ἐπληροῦντο διὰ χωμά-

[1] Πρβ. ὅμως καὶ ὅσα κατωτέρω θὰ παρατηρήσωμεν περὶ τοῦ ἐν τῷ ἰδιαιτέρῳ τάφῳ τῆς θόλου τοῦ Βαφειοῦ ταφέντος νεκροῦ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 148

των, ὅπως πάντων τῶν λοιπῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώμης μου νομίζω ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα τεκμήρια. Τὸν δρόμον τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ἀνέσκαψα ἐγὼ αὐτὸς καὶ ἠδυνήθην νὰ παρατηρήσω τὴν ἐπίχωσιν, ἥτις ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἐφαίνετο σαφέστατα ὅτι ἐπίτηδες πρὸς πλήρωσιν αὐτοῦ εἶχον ῥιφθῆ τὰ χώματα ἄνωθεν· διότι, ὡς γνωστόν, ὅταν ῥίπτωμεν χώματα ἀπὸ ὑψηλοτέρων μερῶν, οἱ ἐν αὐτοῖς λίθοι κυλίονται πρὸς τὴν περιφέρειαν τοῦ σχηματιζομένου σωροῦ, πρὸς τὸ μέσον δὲ μένει τὸ καθαρὸν χῶμα· τοῦτο ἀκριβῶς παρετηρήθη καὶ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος δρόμῳ, ὥστε ἀναμφίβολον εἶναι, ὅτι δὲν ἐπεχώσθη, ὡς παραδέχονται, ὑπὸ τῶν βροχῶν· τὴν παρατήρησιν δὲ ταύτην ἐπικυροῦσι καὶ τὰ ἐκ τῶν βαθυτέρων στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως εὑρήματα, τὰ ὁποῖα *πάντα ἀνεξαιρέτως* ἦσαν τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· διότι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ συνέβαινεν, ἐὰν ὁ δρόμος ἐν μακρῷ χρόνῳ τυχαίως ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ ἄλλων αἰτίων ἐπεχώνετο. Μόνον πρὸ τοῦ στομίου εὑρίσκοντο τεμάχια ἀγγείων ῥυθμοῦ γεωμετρικοῦ ἀποδεικνύοντα, ὡς εἴπομεν ἐν σελίδι 133, ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν ἤνοιξαν πρὸς σύλησιν τοῦ τάφου τὸ πρὸ τοῦ στομίου μέρος τοῦ δρόμου, τὸ ὁποῖον καὶ κατόπιν ἔμεινεν ἀνοικτόν. Ἔπειτα ὁ τὸ ἐξωτερικὸν ἄκρον τοῦ δρόμου φράσσων πώρινος τοῖχος, ὁ ἔχων ὕψος δύο μέτρων καὶ πλέον, εἰς τί ἄλλο δύναται νὰ ἐχρησίμευεν ἢ εἰς τὸ νὰ συγκρατῇ τὰ χώματα τῆς ἐπιχώσεως; διότι ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ δρόμος ἦτο ἀνοικτός, ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου ἕνεκα τοῦ ὕψους τοῦ τοίχου πάλιν δὲν θὰ ἦτο ἢ μόνον ἀπὸ μακρᾶς ἀποστάσεως ὁρατή, καὶ τότε οὐχὶ εὐκρινῶς. Ὅτι ὅμως ὁ σκοπὸς τοῦ τοίχου ἦτο ἀληθῶς νὰ συγκρατῇ τὰ χώματα τοῦ δρόμου, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι, πλὴν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων κειμένου θολωτοῦ, καὶ οἱ τάφοι τοῦ Ἡραίου, τοῦ Μενιδίου καὶ Δεμινίου, ὧν οἱ δρόμοι ἦσαν ἀναμφιβόλως ἐπικεχωσμένοι, εἶχον ὁμοίους τοίχους, ὡσαύτως δὲ καὶ πολλοὶ τῶν θαλαμοειδῶν.

Δύναταί τις ἀληθῶς νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι οἱ δρόμοι τῶν ἐχόντων

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 149

θύρας τάφων ἦσαν ἀνοικτοὶ καὶ αἱ προσόψεις ὁραταί, ἐν ὅσῳ ἐσώζοντο αἱ κτίσασαι αὐτοὺς οἰκογένειαι· ὅτι ὅμως κατόπιν, ἀφοῦ ἐξέλειψαν ἐκεῖναι καὶ οἱ τάφοι ἔμελλον διὰ παντὸς νὰ κλεισθῶσι, τότε ἄλλοι συγγενεῖς ἐπέχωσαν χάριν ἀσφαλείας τοὺς δρόμους καὶ ἔκτισαν τοὺς εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν τοίχους. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ ὑπόθεσις ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη, διότι ὁ τὸ ἄκρον τοῦ δρόμου τῆς Κλυταιμήστρας φράσσων τοῖχος, ὅστις προεκτείνεται ἑκατέρωθεν ὑπὲρ τὸ πλάτος τοῦ δρόμου, σύγκειται ἐκ τριῶν τμημάτων οὕτω κατεσκευασμένων, ὥστε καθαιρουμένου τοῦ μεσαίου, οὗ τὸ μῆκος εἶναι ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τοῦ δρόμου, μένουσι τὰ δύο ἄλλα ὡς *παραστάδες*· ἐκ τούτου οὐδεμία ἀμφιβολία μένει, ὅτι ὄχι μόνον ὁ τοῖχος δὲν ἐκτίσθη μετὰ τὴν ἔκλειψιν τοῦ γένους, εἰς ὃ ἀνῆκεν ὁ τάφος, ἀλλ᾽ ὅτι ἀπ᾽ ἐναντίας προεβλέπετο καὶ περαιτέρω χρῆσις τούτου.

Ὅ,τι ὅμως ἐντεῦθεν περὶ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ἀσφαλῶς ἐξάγεται, τὸ αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ἢ πιθανὸν ὅτι ἰσχύει καὶ περὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου. Ἀναγκαζόμεθα λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ πλουσιώτατα τὰς προσόψεις κεκοσμημένοι τάφοι ἦσαν ὅπως πάντες οἱ ἄλλοι θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς κατὰ τὴν ἀκριβῆ τῆς λέξεως ἔννοιαν *ὑπόγειοι* καὶ ὅτι τὸν κόσμον των ἐπεδείκνυον μόνον ὁσάκις ἐπρόκειτο νὰ ταφῇ νέος νεκρός. Κατ᾽ αὐτὰς τὰς ὀλίγας ἡμέρας, καθ᾽ ἃς ὁ δρόμος ἔμενεν ἀνοικτὸς καὶ ὁ φράσσων τὸ στόμιον τοῖχος ἀφῃρεῖτο, οἱ τρεῖς κάλλιστοι τάφοι, καθὼς καὶ ὁ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων κείμενος, ἐκλείοντο διὰ τῶν θυρῶν των· τοῦτο δ᾽ ἦτο ἀναγκαῖον, διότι καὶ κτερίσματα βεβαίως πλουσιώτερα περιεῖχον οὗτοι καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς θαπτόμενοι εἰς ἀνάκτων γένη ἀνήκοντες ἀναμφιβόλως προετίθεντο ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν ᾧ τῶν ἐν τοῖς λοιποῖς τάφοις τεθαμμένων ἡ ἐνταφίασις ὀλιγώτερον χρόνον διήρκει (πρβ. ἀνωτέρω σ.114). Πλὴν τούτου δὲ θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι οἵ τε θολωτοὶ καὶ οἱ θαλαμοειδεῖς τάφοι ἀπομιμοῦνται προφανῶς οἰκίας ἀληθεῖς, ὥστε καὶ ἕνεκα τούτου αἱ θύραι δὲν εἶναι ἐξάπαντος ἀνάγκη νὰ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 150

δηλῶσιν, ὅτι οἱ δρόμοι τῶν τάφων τῶν ἐχόντων τοιαύτας ἔμενον ἀνοικτοί.

Τὴν γνώμην δ᾽ ἡμῶν ὑποστηρίζει καὶ ὁ θαλαμοειδής, οὗ τὴν διὰ πολυχρώμων τοιχογραφιῶν κεκοσμημένην πρόσοψιν ἀνεφέραμεν ἤδη δὶς καὶ τρίς· διότι ἐπὶ τοῦ κονιάματος αὐτῆς παρετηρήθησαν *τύποι λίθων* κυλισθέντων ἄνωθεν ἐπ᾽ αὐτοῦ, νωποῦ ἔτι ὄντος, κατὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου διὰ χώματος· ὥστε ἐνταῦθα ἀναμφίβολον εἶναι, ὅτι ἐπεχώσθη ὁ δρόμος ἀμέσως μετὰ τὴν κονίασιν καὶ ζωγράφησιν τῆς προσόψεως. Καὶ δὲν δύναται μὲν νὰ παραβληθῇ αὕτη κατὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν πρὸς τὰς τῶν τριῶν μεγάλων θολωτῶν τάφων, ἀφ᾽ ἑτέρου ὅμως εἶναι πιθανόν, ὅτι οἱ δεσπόται τοῦ θαλαμοειδοῦς ἦσαν ἁπλοῖ ἀστοί, ἐν ᾧ οἱ τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου καὶ οἱ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ἀνῆκον βεβαίως εἰς βασιλικὰ γένη· καὶ ἐὰν ἐκεῖνοι δὲν ἐθεώρουν ἄσκοπον νὰ καταναλίσκωσιν δι᾽ ὀλίγας ἡμέρας—τόσον ὀλίγας ὥστε τὸ κονίαμα καὶ τὰ χρώματα δὲν ἐπρόφθασαν νὰ ξηρανθῶσιν—ἐργασίαν οὐχὶ μικρὰν πρὸς διακόσμησιν *προσωρινὴν* τοῦ τάφου των διὰ γραφῶν πολυχρώμων, ἀναμφιβόλως ἠδύναντο καὶ οὗτοι νὰ δαπανήσωσιν ὅ,τι ἐδαπάνησαν πρὸς *αἰώνιον* τῶν ἑαυτῶν τάφων διὰ μαρμάρων καὶ χαλκωμάτων καλλωπισμὸν—ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ταῦτα προωρισμένα νὰ κρύπτωνται τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου ὑπὸ βαθεῖαν ἐπίχωσιν. Ἔπειτα μήπως καὶ κατὰ τὴν σήμερον ἐπικρατοῦσαν γνώμην οἱ θάλαμοι τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου ἦσαν πάντοτε προσιτοὶ καὶ ὁρατοί, καὶ αἱ λαμπρῶς γεγλυμμέναι πλάκες τοῦ τελευταίου μήπως δὲν εὑρίσκοντο διαρκῶς ἐν σκοτεινοτάτῳ χώρῳ, μόνον εἰς σπανίας περιστάσεις ἀτελέστατα φωτιζομένῳ διὰ δαδῶν;

Ὅσον παράδοξος λοιπὸν καὶ ἂν φαίνεται ἡ ὑπὸ τὰ χώματα κατάκρυψις μνημείων οὕτω μεγαλοπρεπῶν καὶ ὡραίων, χρεωστοῦμεν νὰ τὴν παραδεχθῶμεν, διότι τὰ πράγματα μαρτυροῦσιν ὑπὲρ αὐτῆς· ἄλλως δὲ προκειμένου περὶ τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν πρέπει ν᾽ ἀποκρούηται πᾶν ὅ,τι δὲν συμβιβάζεται πρὸς

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 151

τὰς ἰδέας καὶ τὰ αἰσθήματα ἡμῶν· ἀρκεῖ ὅτι ἦτο σύμφωνον πρὸς τὰς ἰδέας καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς ἐποχῆς. Οἱ τάφοι κατεσκευάζοντο κατὰ πρῶτον χάριν τῶν νεκρῶν καὶ χάριν αὐτῶν ἐκοσμοῦντο, ὅπως χάριν αὐτῶν κατέθετον καὶ τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως ἦσαν τόσον πολυτελῆ· δι' ἡμᾶς καὶ ταῦτα εἶναι σπατάλη περιττή, οὕτω δ' ἐφρόνουν καὶ οἱ Ἕλληνες τῶν καλῶν χρόνων, ἐν τοῖς τάφοις τῶν ὁποίων σπανίως εὑρίσκονται πράγματα ἐκ πολυτίμων ὑλῶν. Οἱ Μυκηναῖοι ὅμως, ὅπως καὶ πάντες οἱ ἐν ὁμοίᾳ βαθμῖδι πολιτισμοῦ ἱστάμενοι λαοί, εἶχον ἄλλας ἰδέας περὶ τούτου· δι' αὐτοὺς ἡ μέλλουσα ζωὴ ἦτο φαίνεται συνέχεια τῆς παρούσης καὶ οἱ κατοικοῦντες ἐν ταύτῃ ἀνάκτορα λαμπρὰ ἤθελον καὶ νεκροὶ νὰ ἔχωσιν ἀνάλογον κατοικίαν· μήπως οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι δὲν ἐνόμιζον ὅτι χάριν τῆς ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ εὐζωίας των ἀναγκαῖον ἦτο νὰ παραλαμβάνωσι καὶ μέρος τοῦ πλούτου των καὶ δούλους ἀκόμη πρὸς θεραπείαν των, ἴσως μάλιστα, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ γυναῖκας; Οἱ τάφοι τῆς ἀκροπόλεως ἀληθῶς διαφόρου συστήματος καὶ *ἀρχαιότεροι* τῶν θολωτῶν ὄντες εἶναι ἁπλοῖ, τὴν εὐτέλειαν ὅμως τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ἀνεπλήρου ὁ πλοῦτος τῶν κτερισμάτων, ἐν ᾧ τὰ τῶν θολωτῶν φαίνεται ὅτι δὲν ἦσαν συνήθως οὔτε τόσον πολλὰ οὔτε τόσον πολύτιμα· τοῦτο ἀποδεικνύει πιθανῶς, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ αἱ περὶ μελλούσης ζωῆς ἰδέαι εἶχον ἀρχίσει νὰ γίνωνται κἄπως λογικώτεραι, δηλαδὴ ὀλιγώτερον ὑλικῶς χονδραί. Ἀλλ' ἀκριβῶς ἕνεκα τούτου, ἀκριβῶς διότι τὰ κτερίσματα ἐγίνοντο ὁλονὲν εὐτελέστερα, ηὔξανεν, οἱονεὶ πρὸς ἀντισήκωσιν, ἡ πολυτέλεια τῶν κτιρίων· διότι ὅσῳ περισσότερον ἐξηυγενίζοντο τὰ αἰσθήματα, τόσον ηὔξανεν ἡ πρὸς τὴν καθαρὰν τέχνην ἀγάπη. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι πλὴν τῆς ὑπὲρ τῶν νεκρῶν προνοίας συνετέλει εἰς τὴν πολυτελῆ διακόσμησιν τῶν τάφων καὶ ἡ ὑπερηφάνεια τῶν πλουσίων γενῶν, τὰ ὁποῖα ἤθελον νὰ ἐπιδεικνύωσι τὴν λαμπρότητά των καὶ ἐν αὐτοῖς, ἀδιαφοροῦντα ἂν ἡ ἐπίδειξις μόνον εἰς περιστάσεις μᾶλλον ἢ ἧττον σπανίας ἠδύνατο νὰ γείνῃ.—

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 152

Εἴπομεν ὅτι οἱ θολωτοὶ—περὶ τῶν θαλαμοειδῶν ἐννοεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ—δὲν περιεῖχον συνήθως τόσον πλούσια κτερίσματα, ὅσα εὑρέθησαν ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως· μὴ λησμονῶμεν ὅμως, ὅτι ἀκριβῶς οἱ τέσσαρες μέγιστοι καὶ μεγαλοπρεπέστατοι τῶν θολωτῶν, οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου, ὁ τάφος τῆς Κλυταιμήστρας καὶ ὁ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων κείμενος, ἐσυλήθησαν ἤδη ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ὥστε περὶ αὐτῶν ἀγνοοῦμεν τί περιεῖχον. Ἐκ τῶν ἄλλων πλουσιώτατος πάντων ἀπεδείχθη ὁ τοῦ Βαφειοῦ, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ τοῦ Μενιδίου· ἐν τῷ πρώτῳ ἀνεκαλύφθησαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς θόλου δεκατρεῖς ἐγγεγλυμμένοι λίθοι, δύο χρυσοῖ δακτύλιοι, βελόναι ἀργυραῖ καὶ χαλκαῖ, μικρότερά τινα χρυσᾶ κοσμήματα καὶ ὀλίγα φύλλα χρυσᾶ. Τὰ πλεῖστα ὅμως καὶ κάλλιστα τῶν κτερισμάτων ἔκειντο ἐν τῷ λάκκῳ, ὃν ἀνεφέραμεν (σ. 131), ἐπειδὴ δὲ ταῦτα εὑρέθησαν ὅπως εἶχον κατατεθῇ, δὲν μετεκινήθησαν δηλαδὴ ἔκτοτε, ἀξίζει νὰ περιγράψωμεν τὴν θέσιν των· διότι εἰς οὐδένα ἄλλον θολωτὸν ἢ θαλαμοειδῆ τάφον ὑπῆρξε μέχρι τοῦδε δυνατὸν νὰ χωρισθῶσι καὶ νὰ σημειωθῶσι μετὰ τόσης ἀκριβείας τὰ κτερίσματα *ἑνὸς* νεκροῦ, καὶ μάλιστα κτερίσματα τόσον πλούσια· τοῦτο δ' εἶναι εὐνόητον, διότι εἴδομεν ὅτι συνήθως ἀπέθετον τοὺς νεκροὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς θόλου ἢ τοῦ θαλάμου καὶ ὅτι πολλάκις συνέλεγον εἰς βόθρους τὰ ὀστᾶ σωμάτων διαλελυμένων, ὅπως ἑτοιμάσωσι τόπον δι' ἄλλους νεκρούς· μετὰ τῶν ὀστῶν ὅμως μετεκινοῦντο φυσικῶς καὶ τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἄνευ τούτου ἦσαν ἤδη πολλάκις συγκεχυμένα ἕνεκα τῆς πλησίον ἀλλήλων τοποθετήσεως τῶν νεκρῶν. Ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ ὅμως ταῦτα δὲν συνέβησαν, διότι ὁ λάκκος μετὰ τὴν ἐνταφίασιν ἐκαλύφθη διὰ πλακῶν, αἵτινες ἔμειναν ἄθικτοι μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἡμεῖς ἀνεσπάσαμεν αὐτάς. Ὀστᾶ νεκροῦ δὲν εὑρέθησαν, διότι εἶχον διαλυθῇ πρὸ πολλοῦ, ἔκ τινων ἐνδείξεων ὅμως πειθόμεθα, ὅτι ἡ κεφαλὴ ἦτο εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον—ὁ λάκκος διευθύνεται ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς—οἱ δὲ πόδες εἰς τὸ ἀνατολικόν, ὅπως δηλαδὴ θάπτομεν ἡμεῖς σή-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 153

μερον τοὺς νεκρούς· ἐκεῖνος πιθανὸν εἶναι ὅτι ἐτάφη οὕτω διὰ νὰ βλέπῃ πρὸς τὸ στόμιον τῆς θόλου, τὸ ὁποῖον ὡσαύτως πρὸς ἀνατολὰς εἶναι ἐστραμμένον· κατὰ τὰς *προθέσεις* τοὐλάχιστον τοιαύτη ἦτο ἡ συνήθεια ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων· οἱ νεκροὶ ἔκειντο ἐπὶ τῆς κλίνης *ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένοι*. Παρὰ τὴν εἰκαζομένην λοιπὸν θέσιν τῆς κεφαλῆς εὑρέθησαν δύο χαλκᾶ σκεύη, ὧν τὸ ἓν ὁμοιάζει πρὸς τηγάνιον, ἓν ξίφος χάλκινον μήκους 0,94 μ., ἑπτὰ χαλκαῖ μάχαιραι, ὁ ἀνωτέρω σ. 61 περιγραφεὶς χαλκοῦς σωλήν, ὃν ἐξηγήσαμεν ὡς σκῆπτρον, ἓν μέγα χαλκοῦν κοχλιάριον, δύο αἰχμαὶ δοράτων, εἷς δίσκος κατόπτρου, δέκα ἄλλοι μικρότεροι δίσκοι πέντε διαφόρων μεγεθῶν — ὡσεὶ πέντε πλάστιγγας ἀποτελοῦντες, πέντε μολύβδινοι δίσκοι, δύο λεκανοειδῆ σκεύη ἐκ λίθου, δύο ἀλαβάστρινα ἀγγεῖα, ἐντὸς τοῦ ἑτέρου τῶν ὁποίων (πίν. 4 ἀρ. 6) εὑρίσκετο μικρὸν ἀργυροῦν κοχλιάριον, δύο πήλινα ἀγγεῖα καὶ τρία λυχνοειδῆ σκεύη ὡσαύτως πήλινα. Ταῦτα πάντα ἦσαν ὀπίσω τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ καὶ ἀπετέλουν οἱονεὶ τὸ προσκεφάλαιον αὐτοῦ, εἰς δὲ τὴν θέσιν τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στήθους ἀνεκαλύφθησαν ὀγδοήκοντα περίπου σφαιρικαὶ ψῆφοι λίθου ἀμεθύστου ἀποτελοῦσαι ὅρμον ἐκ δύο ὡς ἐφαίνετο σειρῶν, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἦσαν καὶ δύο λίθοι ἐγγεγλυμμένοι· παρὰ τὴν ἀριστερὰν δὲ πλευρὰν τοῦ νεκροῦ ἔκειτο ἐγχειρίδιον χρυσοκόλλητον, καὶ πρὸς τὸ μέσον τοῦ τάφου φιάλη ἀργυρᾶ ἔχουσα ἐπίχρυσα τὰ χείλη· ἔπειτα δύο ἀργυρᾶ ποτήρια — ἓν παρ' ἑκατέραν τῶν χειρῶν — καὶ τὰ δύο γνωστὰ ἡμῖν ἤδη περικαλλῆ χρυσᾶ ποτήρια — ὁμοίως ἓν παρ' ἑκατέραν τῶν χειρῶν· πρὸς τούτοις εὑρέθησαν αὐτόθι εἰς δύο σωροὺς εἴκοσι καὶ τέσσαρες ἐγγεγλυμμένοι λίθοι, περὶ ὧν ἀνωτέρω (σ. 59) εἴπομεν ὅτι πιθανῶς ἀπετέλουν δύο ψέλια, καὶ πάλιν ἀγγεῖον ἀργυροῦν· κατόπιν μία ὠτογλυφὶς καὶ ἓν ἄλλο ἀγνώστου χρήσεως μικρὸν ἀργυροῦν ἐργαλεῖον, τέλος δὲ τρεῖς δακτύλιοι — εἷς χρυσοῦς, εἷς χαλκοῦς καὶ εἷς σιδηροῦς. Παρὰ τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ ἔκειντο μία χαλκῆ μάχαιρα, δύο πελέκεις ὁμοίως χαλκοῖ, ὧν ὁ εἷς ἀπεικονίζεται ἐν πίνακι 7 ἀρ. 8, καὶ τέσσαρες

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 154

δίσκοι μολύβδινοι ὅμοιοι τοῖς παρὰ τὴν κεφαλὴν ἀνακαλυφθεῖσιν.

Ἐκ τοῦ ξίφους, τοῦ ἐγχειριδίου, τῶν μαχαιρῶν, τῶν αἰχμῶν, τῶν πελέκεων καὶ τοῦ σκήπτρου γίνεται κατάδηλον, ὅτι ὁ νεκρὸς ἦτο ἀνδρός, ἀλλ᾽ ἀνδρὸς φοροῦντος καὶ κοσμήματα εἰς γυναῖκας κυρίως ἁρμόζοντα· ἐκ δὲ τῶν σκευῶν τὸ ἔχον σχῆμα τηγανίου ἴσως ἦτο χρήσιμον κατὰ τὰς θυσίας, ἄλλων ὅμως ἡ χρῆσις εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος· οἱ μολύβδινοι δίσκοι κατετέθησαν πιθανῶς ὑφ᾽ ἣν μορφὴν ἐν τῷ ἐμπορίῳ ἐκυκλοφόρουν, τρόπον τινὰ ὡς νομίσματα, περὶ δὲ τῶν χαλκῶν δίσκων, οἵτινες ἀπετέλουν ἴσως πλάστιγγας, ὅρα τὰ ἀνωτέρω σ. 121 εἰρημένα.

Ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Μενιδίου πάλιν εὑρέθησαν πολλὰ μικρὰ κοσμήματα, πρὸ πάντων ἐξ ὑελώδους μάζης, ἔπειτα διάφορα ἐλεφάντινα ἀντικείμενα, ἐν οἷς καὶ μία πυξὶς κοσμουμένη ὑπὸ ἀναγλύπτων ζώων, ἓξ λίθοι ἐγγεγλυμμένοι καὶ ἄλλα. Ὅμοια δὲ εἶναι καὶ τῶν λοιπῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων τὰ κτερίσματα, ἤτοι κοσμήματα μικρὰ ἐκ χρυσοῦ ἢ ὑελώδους μάζης, φύλλα χρυσᾶ, διάφορα ἐλεφάντινα ἀντικείμενα, π.χ. κτένες, πυξίδες, πλάκες καὶ ταινίαι φέρουσαι γλυφὰς ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἔπειτα λίθοι ἐγγεγλυμμένοι, ψῆφοι ὅρμων ὑάλιναι, λίθιναι καὶ σπανιώτερον ἐξ ἠλέκτρου, ἀγγεῖα πήλινα καὶ ἐνίοτε χαλκᾶ, σπανιώτατα δὲ ἀργυρᾶ, οἷα ἡ ἐν σ. 61 μνημονευθεῖσα φιάλη, μάχαιραι χαλκαῖ καὶ αἰχμαὶ δοράτων ὀλίγαι, πολὺ δὲ περισσότεραι βελῶν, αἱ τελευταῖαι ὅμως πολλάκις καὶ λίθιναι, λαβίδες χαλκαῖ, πόρπαι, δακτύλιοι χρυσοῖ, τρὶς δὲ ἢ τετράκις καὶ *σιδηροῖ*, κάτοπτρα, ξυρά, εἰδώλια πλεῖστα μὲν πήλινα, ὀλίγα δὲ καὶ ἐξ ἄλλης ὕλης, ὀστοῦ ἢ μετάλλου, οἷα δύο μολύβδινα εὑρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Κάμπου ἤτοι τὸ ἐν πίνακι 11 καὶ ἕτερον παριστῶν γυναῖκα, καὶ ἄλλα παραπλήσια.

Οἱ θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι εἶναι σύγχρονοι ἀλλήλων, ὑστερώτεροι ὅμως ἐν συνόλῳ τῶν τῆς ἀκροπόλεως· περὶ τούτου οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, καὶ ὅταν ἡμεῖς διαιροῦμεν τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν εἰς δύο περιόδους, ἀρχαιοτέραν καὶ νεωτέραν, στηριζόμεθα πρὸ πάντων ἐπὶ ταύτης τῆς

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 155

χρονολογικῆς διαφορᾶς, ἥτις καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἁπλῆς καταλογῆς τῶν κτερισμάτων ἐξάγεται. Ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ ἦτο ἀναμφιβόλως πλούσιος, τὰ ἐν αὐτῷ ὅμως εὑρεθέντα κτερίσματα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἦσαν πολὺ μετριώτερα· ἔλειπον πρὸ πάντων οἱ μεγάλοι χαλκοῖ λέβητες καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος ἐφημέρων κοσμημάτων, λόγος δὲ τούτου εἶναι νομίζω ὁ ἐν σελίδι 143 ὑποδειχθείς, ὅτι δηλαδὴ αἱ περὶ μελλούσης ζωῆς ἰδέαι εἶχον ἀρχίσει νὰ μεταβάλλωνται. Οἱ ἐγγεγλυμμένοι λίθοι ὅμως, ὧν τόσοι ἀνεκαλύφθησαν ἐν Βαφειῷ καὶ οἵτινες ἦσαν ἐν Ἑλλάδι καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναίας ἐποχῆς ἐν χρήσει, εἶναι σπάνιοι ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως· ἐπίσης σπάνια εἶναι ἐν αὐτοῖς τὰ ἐξ ἐλέφαντος καὶ ἐξ ὑελώδους μάζης κοσμήματα καὶ τὰ πήλινα εἰδώλια, τὰ τόσον ἄφθονα ἐν τοῖς ἄλλοις· ψῆφοι ὅμως χρυσαῖ φέρουσαι γλυφὰς ἐν οὐδενὶ τῶν θολωτῶν ἢ θαλαμοειδῶν τάφων ἀνεκαλύφθησαν· ἐν ἐκείνοις πάλιν δὲν εὑρέθησαν οὔτε κάτοπτρα, οὔτε ξυρὰ οὔτε πόρπαι, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ὅλως τυχαῖον, διότι εἴδομεν ὅτι πιθανῶς οἱ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τεθαμμένοι δὲν ἐξύριζον τοὺς μύστακας των ἢ δὲν ἐξύριζον αὐτοὺς πάντοτε.

Ἐξ ἄλλων διαφορῶν αἱ μέγισται, αἵτινες ὅμως πιθανῶς δὲν σχετίζονται πρὸς τὴν χρονολογίαν, εἶναι δύο· εἰς τοὺς θολωτοὺς καὶ θαλαμοειδεῖς τάφους δὲν εὑρέθησαν νεκροὶ τεταριχευμένοι οὐδὲ φοροῦντες προσωπίδας. Ἄλλην δέ τινα διαφορὰν ἐν τοῖς κτερίσμασι, τὴν ἔλλειψιν δηλονότι ξιφῶν πρὸ πάντων ἐκ τῶν θαλαμοειδῶν τάφων, ἐξηγήσαμεν ἀνωτέρω σ. 89 ἄλλως· διὰ νὰ ὁρίσωμεν δὲ ἀκριβέστερον τὰ ἐκεῖ περὶ αὐτῶν εἰρημένα, ἂς σημειωθῇ, ὅτι εἰς οὐδένα τῶν ἑξήκοντα περίπου θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν εὑρέθη ξίφος, εἰς ἕνα δὲ μόνον τρεῖς αἰχμαὶ δοράτων. Τοῦτο δὲν εἶναι βεβαίως τυχαῖον οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἀφῃρέθησαν πάντα τὰ ὅπλα ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ κληρονόμων ἢ ἄλλων οἱωνδήποτε κατόχων τῶν τάφων, ἂν καὶ εἶναι ἄλλως λίαν πιθανόν, ὅτι οἱ συγγενεῖς ἐλάμβανον, κατὰ τὰς ἐνταφιάσεις βεβαίως, ἐκ τῶν προκατατεθειμέ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 156

νων κτερισμάτων τὰ ἀξιολογώτερα· ἡ εἰκασία δ' αὕτη ἐπιβεβαιοῦται πρῶτον ἐκ τούτου, ὅτι εὑρίσκονται πολλάκις τεμάχια, τὰ ὁποῖα φαίνονται ὅτι ἀνῆκον εἰς μείζονα ἐκ μετάλλου πράγματα μὴ ὑπάρχοντα ἐν τῷ τάφῳ· δεύτερον δ' ἐκ τοῦ ὅτι ὁσάκις εὑρέθησαν ἀγγεῖα χαλκᾶ, ἔκειντο σχεδὸν πάντοτε κεκρυμμένα ἐν λάκκοις. Ἡ σύλησις αὕτη τῶν τάφων εἶναι ἔνδειξις, ὅτι κατὰ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς ἡ εὐημερία τοῦ μυκηναίου λαοῦ δὲν ἦτο μεγάλη.

Τινὰ ἐκ τῶν κτερισμάτων φαίνεται ὅτι πρὶν κατατεθῶσιν ἐθραύσθησαν ἐπίτηδες καὶ διεσκορπίσθησαν τὰ τεμάχια· διότι συχνὰ ἀνακαλύπτονται τμήματα τοῦ αὐτοῦ πράγματος, π. χ. ἀγγείου, εἰς διάφορα μέρη τοῦ τάφου, ἐνίοτε μάλιστα καὶ ἐν τῷ δρόμῳ· ἔπειτα ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ εἴδομεν ὅτι ὑπῆρχον καὶ αἰχμαὶ δύο δοράτων, ἐὰν δὲ ταῦτα κατετέθησαν, ὡς εἶναι πιθανόν, πλήρη ἦτοι ἔχοντα καὶ τὰ ξύλα, βεβαίως ἐθραύσθησαν πρότερον, διότι ὁ τάφος δὲν τὰ ἐχώρει. Ἄλλως γνωρίζομεν, ὅτι καὶ βραδύτερον οἱ Ἕλληνες πολλάκις συνέτριβον τὰ κτερίσματα καὶ κατόπιν ἔρριπτον αὐτὰ ἐντὸς τοῦ τάφου ἢ ἔξω περὶ αὐτόν.

Σπανιώτερον πολὺ φέρουσι τὰ κτερίσματα ἴχνη καύσεως, ἂν καί, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν τοῖς τάφοις ἀνθράκων προέρχονται βεβαίως ἐκ πυρῶν, ἐν αἷς ἔκαιον ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ πλὴν τῶν θυμάτων ἐσθῆτας ἢ ἄλλα παρόμοια,ὡς ἐξάγομεν ἐκ τούτου ὅτι εὑρίσκονται παρ' αὐτὰς σχεδὸν πάντοτε κοσμήματα μικρὰ καὶ ἄλλα πράγματα· τὸ ὅτι δὲ ταῦτα δὲν φαίνονται κεκαυμένα, ἀποδεικνύει ὅτι αἱ πυραὶ συνήθως δὲν ἦσαν πολὺ μεγάλαι, ἀλλὰ μόνον ἀρκοῦσαι πρὸς κατανάλωσιν ὑφασμάτων. Τὸ ἔθιμον δὲ τοῦ καίειν ἐνδύματα, ἅτινα ὁ νεκρὸς ἐπιστεύετο λαμβάνων κάτω, ἐπεκράτει καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἶναι γνωστότατον, ἴσως ὅμως δὲν εἶναι περιττὸν νὰ παραθέσωμεν καὶ ἓν παράδειγμα· ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται ὅτι ὁ τύραννος τῆς Κορίνθου Περίανδρος ἔστειλέ ποτε ἀγγέλους εἰς τὴν Θεσπρωτίαν, ἔνθα ὑπῆρχε μαντεῖον διατηροῦν τακτικὴν συγ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 157

κοινωνίαν μετὰ τοῦ ἄλλου κόσμου, καὶ ἠρώτησε δι᾽ αὐτοῦ τὴν ἀποθανοῦσαν γυναῖκά του Μέλισσαν περί τινος πράγματος, τὸ ὁποῖον ἐκείνη ζῶσα εἶχε λάβει διὰ νὰ φυλάξῃ· ἡ Μελισσα δὲν ἠθέλησε νὰ μαρτυρήσῃ, διότι, εἶπεν, δὲν ἔκαυσαν τὰ ἐνδύματα ὅσα ἔθαψαν μετ᾽ αὐτῆς, καὶ τώρα εἶναι γυμνὴ καὶ κρυώνει· ὁ Περίανδρος τότε συνήθροισεν ὅλας τὰς γυναῖκας τῶν Κορινθίων ἐνδεδυμένας τὰ ἑορτάσιμά των, ἐξέδυσε καὶ αὐτὰς καὶ τὰς ἀμφιπόλους των, καὶ ἔκαυσεν ὑπὲρ τῆς Μελίσσης ἐντὸς λάκκου πᾶν ὅ,τι ἐφόρουν. Κατόπιν ἔστειλε πάλιν εἰς τὸ μαντεῖον, ἐμφανισθὲν δὲ τὸ φάσμα τῆς Μελίσσης ἐφανέρωσε τότε ποῦ εἶχε κρύψει τὸ ζητούμενον. Τοιαῦτα τινὰ φαίνεται ἐδόξαζον καὶ οἱ Μυκηναῖοι.

Περὶ θυσιῶν δὲ κατὰ τὰς ἐνταφιάσεις μαρτυροῦσι τὰ εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς καὶ θολωτοὺς τάφους εὑρισκόμενα ἐνίοτε κεκαυμένα ὀστᾶ,ἅτινα προέρχονται ἀπὸ ὁλοκαυτωμάτων· διότι αὐτοὶ οἱ νεκροὶ δὲν ἐκαίοντο· ἐν τῷ στομίῳ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ εἴδομεν ὅτι ὑπῆρχε βαθὺς λάκκος κενὸς μένων πάντοτε, εἰς ὃν βεβαίως ἄφινον νὰ ῥέῃ τὸ αἷμα τῶν ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ σφαζομένων ζώων, ὧν τὰς σάρκας κατόπιν ἔκαιον· ἀναμφιβόλως ὅμως ἔχυνον εἰς αὐτὸν καὶ ἄλλας χοάς, τὰς ὁποίας οἱ ὑπὸ τὴν γῆν οἰκοῦντες νεκροὶ ἠγάπων, ἤτοι γάλα, οἶνον καὶ μέλι μεθ᾽ ὕδατος. Οὕτω καὶ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ σκάπτει κατὰ συμβουλὴν τῆς Κίρκης ὁ Ὀδυσσεὺς ἐν τῷ Ἅιδῃ εὑρισκόμενος βόθρον καὶ σπένδει εἰς αὐτὸν πρῶτον τρεῖς σπονδάς, μελικράτου, οἴνου καὶ ὕδατος, ἔπειτα σφάζει δύο πρόβατα, ὧν τὸ αἷμα ῥέει εἰς τὸν βόθρον, καὶ ὁλοκαυτεῖ αὐτά, αἱ δὲ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ἀθρόαι προσέρχονται ὅπως πίωσι· καὶ ἐν ᾧ πρότερον περιίπταντο ὡς σκιαὶ ἄνευ αἰσθήσεως καὶ ἄνευ γνώσεως,ἀνακτῶσιν, ἅμα πίωσιν αἷμα, τὴν συνείδησιν καὶ ἀναγνωρίζουσι τὸν Ὀδυσσέα· διότι ἡ ζωὴ καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ ἀνθρώπου ἐνυπάρχουσιν ἐν τῷ αἵματι.

Ὁ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ λάκκος ἐχρησίμευε μόνον κατὰ τὰς ἐνταφιάσεις, ὅτε ἐκενοῦτο ὁ δρόμος· οἱ ἐναγισμοὶ ὅμως, δηλαδὴ αἱ σπονδαὶ οἴνου, μέλιτος, γάλακτος, καὶ ἡ σφαγὴ θυμά-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 158

των, ὧν τὸ αἷμα νὰ ῥέῃ εἰς βόθρον, ἐξηκολούθουν καὶ μετὰ ταῦτα, διότι ὁ νεκρὸς πάντοτε εἶχεν ἀνάγκην τῆς ζωοποιοῦ αὐτῶν δυνάμεως· ἐγίνοντο δὲ καὶ εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις καὶ εἰς ὡρισμένας ἡμέρας, ἤτοι—ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ βραδύτερον ἐν Ἑλλάδι εἰθισμένα ἴσχυον ἔκτοτε—τὴν τρίτην, τὴν ἐννάτην, τὴν τριακοστὴν ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου καὶ κατόπιν κατὰ πᾶν ἔτος. Τὴν ἐξακολούθησιν τῶν ἐναγισμῶν ἀποδεικνύει περὶ τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως ὁ κυκλοτερὴς βωμός, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ κτιστὸς βόθρος, ἐπὶ τῶν θολωτῶν ὅμως καὶ θαλαμοειδῶν δὲν ἀνεκαλύφθη ποτὲ κτίσμα τι ὅμοιον· ὥστε πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὅπως ἐκεῖ μετὰ τὴν ὕψωσιν τῆς ἐπὶ τοῦ τετάρτου τάφου ἐπιχώσεως, δι' ἧς ὁ βωμὸς ἐκαλύφθη, ἔσκαπτον πιθανῶς βόθρους ἐν τῇ γῇ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα—ὅτι δηλαδὴ ἔχυνον τὰς σπονδὰς εἰς λάκκους προχείρους ἐσκαμμένους ἴσως ἄνωθι τοῦ πρὸς τὸ στόμιον πέρατος τοῦ δρόμου.

Μετὰ τὴν ἐνταφίασιν, ἢ καὶ πρὸ αὐτῆς, ἀπαραίτητον θεωρεῖται παρ' Ὁμήρῳ νὰ παραθέτωσι δεῖπνον εἰς τοὺς μετέχοντας τῆς κηδείας· οὕτω ἐν τῇ Ἰλιάδι παρακάθηται ὁ λαός, παρὰ τὸ ἄταφον ἔτι πτῶμα τοῦ Πατρόκλου, εἰς *δαῖτα*, ἣν χορηγεῖ ὁ Ἀχιλλεὺς σφάζων τόσα ζῶα, βοῦς, αἶγας, πρόβατα καὶ χοίρους, ὥστε τὸ αἷμα ῥέει *πάντῃ ἀμφὶ νέκυν κοτυλήρυτον*. Ἡ φράσις αὕτη δεικνύει, ὅτι κατὰ τὸν ποιητὴν ὁ νεκρὸς ηὐχαριστεῖτο ἐκ τούτου. Ὅτι δὲ καὶ ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ τὰ δεῖπνα ταῦτα συνειθίζοντο, ἐδηλώσαμεν ἀνωτέρω ἀναφέροντες τὰ ἐν τῇ ἐπιχώσει τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως εὑρεθέντα ὀστᾶ· εἰς τοὺς θολωτοὺς δὲ καὶ θαλαμοειδεῖς ὀστᾶ ζώων εὑρίσκονται ἰδίως ἐν τῷ δρόμῳ πρὸ τοῦ στομίου, ὥστε φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα ἐγίνετο ἡ ἑστίασις· ἴσως μάλιστα διαρκούσης αὐτῆς τὸ στόμιον ἔμενεν ἀνοικτόν, ὥστε ὁ ἐν τῷ θαλάμῳ κατακείμενος νεκρὸς μετεῖχε τρόπον τινὰ τοῦ δείπνου, ὅπως καὶ ὁ Πάτροκλος.

Ἐξακολουθοῦντες τὴν πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ἔθιμα παραβολὴν παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ Ἀχιλλεύς, ὅταν καίῃ τὸ σῶμα τοῦ φίλου του, σφάζει καὶ καίει μετ' αὐτοῦ ὄχι μόνον διάφορα ζῶα—με-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 159

ταξὺ τῶν ἄλλων καὶ κύνας καὶ ἵππους—ἀλλὰ καὶ *δώδεκα αἰχμαλώτους Τρῶας*· ὁ Ὅμηρος λέγει, ὅτι πράττει τοῦτο, διότι εἶναι ὠργισμένος διὰ τὸν θάνατον τοῦ Πατρόκλου, τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶναι, ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἠκολούθει ἔθιμον πανάρχαιον, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐποχῇ εἶχεν ὡς φαίνεται ἐκλείψει καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐνοεῖτο, ὥστε ὁ ποιητής, ὅστις παρέλαβεν αὐτὸ πιθανῶς ἐξ ἀρχαιοτέρου ἄσματος, ἐνόμισεν ἀναγκαῖον νὰ τὸ δικαιολογήσῃ. Ὅμοιον ἔθιμον ἐπεκράτει καὶ παρ᾽ ἄλλοις λαοῖς, οἵτινες ἦσαν συγγενεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ, τὸ αὐτὸ δὲ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν καὶ περὶ τῶν Μυκηναίων· περὶ τῶν ἐν τῇ ἐπιχώσει τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως εὑρεθέντων ἀνθρωπίνων σκελετῶν εἴπομεν ἀνωτέρω, ἐν τοῖς δρόμοις δὲ τῶν θαλαμοειδῶν ἀνακαλύπτονται τεθαμμένοι νεκροὶ οὐχὶ σπανίως· ἐν ἑνὶ ὅμως ἔκειντο ἐγκαρσίως πρὸ τοῦ στομίου καὶ εἰς διάφορα βάθη ἓξ ὅλοι σκελετοί, καὶ ἐπειδὴ ἔκ τινων ἐνδείξεων ἐφαίνετο, ὅτι εἶχον ταφῇ πάντες συγχρόνως, ὑποθέτομεν ὅτι ἦσαν δοῦλοι ἢ αἰχμάλωτοι σφαγέντες ἐπίτηδες, ὅπως συνοδεύσωσι τὸν δεσπότην των εἰς τὸν Ἅδην· διότι βεβαίως δὲν φαίνεται πιθανόν, ὅτι ἓξ ἄνθρωποι δοῦλοι—καὶ τοιοῦτοι πρέπει νὰ ἦσαν ἀφοῦ δὲν ἠξιώθησαν νὰ ταφῶσιν ἐντὸς τοῦ θαλάμου—ἀπέθανον συγχρόνως ἐκ θανάτου φυσικοῦ.

Δούλη τις πρέπει νὰ ἦτο τεθαμμένη καὶ ἐν τῷ λάκκῳ, ὅστις ἀνεκαλύφθη ἐν τῷ δρόμῳ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας (ὅρα σ. 128), καὶ δὴ δούλη τετιμημένη, διότι ἐν ᾧ παρὰ τοὺς ἄλλους ἐν τοῖς δρόμοις τεθαμμένους νεκροὺς συνήθως δὲν ὑπάρχουσι κτερίσματα, εὑρέθησαν ἐνταῦθα τὰ δύο χαλκᾶ κάτοπτρα, ὧν τὰς πλουσίως γεγλυμμένας ἐλεφαντίνας λαβὰς βλέπει ὁ ἀναγνώστης ἐν πίνακι 6 ἀρ. 1 καὶ 2, πρὸς τούτοις δὲ καὶ πλείονα μικρὰ χρυσᾶ κοσμήματα· ὁ λάκκος, ὅστις οὔτε κάλυμμα εἶχεν οὔτε τὰς πλευρὰς ἐκτισμένας, εἶναι ἐσκαμμένος ἐν αὐτῷ τῷ ἐδάφει τοῦ δρόμου, ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι ἐσκάφη τοῦ δρόμου ὄντος κενοῦ χωμάτων· ἐπειδὴ δὲ δύσκολον εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἕνεκα δούλης ἐξεκένωσαν αὐτόν, ἀκολουθεῖ, ὅτι ἡ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 160

γυνὴ ἀπέθανε συγχρόνως μετά τινος τῶν δεσποτῶν· ἀλλ᾽ ἀπέθανε θάνατον φυσικὸν ἢ ἐσφάγη ὅπως ἀκολουθήσῃ τὸν δεσπότην, οὗ ἦτο ἴσως ἡ κεχαρισμένη παλλακίς;

Σημειοῦμεν πρὸς τούτοις, ὅτι ὅπως ὁ Ἀχιλλεὺς ἔσφαξεν ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου κύνας καὶ ἵππους — διότι καὶ ταῦτα τὰ ζῶα ἦσαν ἀναγκαῖα διὰ τὴν εὐζωίαν καὶ ἀγλαΐαν τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ — οὕτω καὶ ἔν τινι τῶν τάφων τῆς Προνοίας λέγεται ὅτι ἀνεκαλύφθη ὁλόκληρος σκελετὸς ἵππου, μεταξὺ δὲ τῶν ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ εὑρημάτων ὑπάρχουσι καὶ ὀδόντες, οἵτινες εἶναι νομίζω κυνός, καὶ μάλιστα οὐχὶ ἑνός, ἀλλὰ πλειόνων. Ἴσως καὶ ἐν ἄλλοις τάφοις ὑπῆρχον ὀστᾶ τῶν δύο τούτων ζώων, ὁμολογῶ ὅμως, ὅτι ἐγὼ τοὐλάχιστον δὲν ἔδωκα δυστυχῶς ἐξ ἀρχῆς τὴν δέουσαν προσοχὴν εἰς ταῦτα.

Ἐν τέλει ἀναφέρομεν, ὅτι ἐπὶ τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων δὲν ἀνεκαλύφθησαν στῆλαι ἐπιτύμβιαι — πλὴν ἅπαξ μόνον δύο, καὶ αὗται οὐχὶ κατὰ χώραν, ἀλλ᾽ ἐντετοιχισμέναι ἐν τῷ στομίῳ τάφου πενιχροτάτου· ἐπειδὴ ὅμως ὄχι μόνον ὁ Ὅμηρος θεωρεῖ τὴν στήλην ἢ ἄλλο τι ἐπὶ τοῦ τάφου σημεῖον ὡς *γέρας* τοῦ νεκροῦ ἀναγκαιότατον, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τῇ ἀκροπόλει τάφοι εἶχον, δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι μόνοι οἱ μεταξὺ τῶν χρόνων τῶν τάφων τούτων καὶ τῶν χρόνων τοῦ Ὁμήρου ζήσαντες Μυκηναῖοι ἐθεώρουν τὰς στήλας περιττάς· εἰκάζομεν λοιπόν, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἵδρυον ἐπὶ τῶν τάφων των οὐχὶ ἐξειργασμένας στήλας, ἀλλ᾽ ἁπλῶς εὐμεγέθεις ἀργοὺς λίθους, οἵτινες σήμερον δὲν διακρίνονται ἀπὸ τῶν λοιπῶν κοινῶν λίθων, ἢ καὶ ξύλον τι. Ὅμοιον ἁπλούστατον ἐπιτύμβιον μνημεῖον ἀναφέρει πάλιν ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. Ψ 327 ἑξ.)·

ἔστηκε ξύλον αὖον, ὅσον τ᾽ ὄργυι᾽, ὑπὲρ αἴης
ἢ δρυὸς ἢ πεύκης· τὸ μὲν οὐ καταπύθεται ὄμβρῳ,
λᾶε δὲ τοῦ ἑκάτερθεν ἐρηρέδαται δύο λευκώ . . .
ἦ τευ *σῆμα* βροτοῖο πάλαι κατατεθνηῶτος
ἦ τό γε νύσσα τέτυκτο ἐπὶ προτέρων ἀνθρώπων.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 161

Πρὶν κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀνάγκη εἶναι ν' ἀσχοληθῶμεν ἐπ' ὀλίγον καὶ περί τινος ζητήματος, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει τάφων πολλάκις ἀνεκινήθη, περὶ τοῦ ὁποίου ὅμως ἀκόμη δὲν συνεφώνησαν πάντες.

Ὅτι οἱ δεκαεννέα ἐν τοῖς τάφοις ἐκείνοις τεθαμμένοι νεκροὶ δὲν ἀπέθανον συγχρόνως, εἴπομεν ἤδη· ἐκ τούτου δὲ ἀνασκευάζεται καὶ ἡ γνώμη τοῦ Schliemann, ὅστις ἐπίστευεν ὅτι ἀνεκάλυψεν τοὺς τάφους τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας δολίως φονευθέντων — γνώμη, ἣν ἄλλως οὐδεὶς τῶν ἀρχαιολόγων σοβαρῶς παρεδέχθη. Ὅτι εἶναι τάφοι γένους βασιλικοῦ οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἀλλὰ πῶς ὠνομάζετο τὸ γένος δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, ὅπως δὲν γνωρίζομεν καὶ πῶς ὠνομάζοντο τὰ γένη, τὰ ὁποῖα ἔκτισαν τοὺς μεγάλους θολωτοὺς τάφους· ὅ,τι δὲ καὶ ἂν ὑποθέσῃ τις, θὰ εἶναι πάντοτε εἰκασία αὐθαίρετος. Ἄλλο ζήτημα εἶναι ὅμως — καὶ *περὶ τούτου* μόνου πρόκειται ἐνταῦθα — ἐὰν οἱ ἓξ τάφοι τῆς ἀκροπόλεως εἶναι αὐτοὶ ἐκεῖνοι, οὓς ὁ Παυσανίας (II 16) ἀναφέρει ὡς τάφους τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῶν ὀπαδῶν του· οἱ λόγοι τοῦ περιηγητοῦ εἶναι οἱ ἑξῆς· «Μυκηνῶν δὲ ἐν τοῖς ἐρειπίοις κρήνη τε ἐστὶ καλουμένη Περσεία καὶ Ἀτρέως καὶ τῶν παίδων ὑπόγαια οἰκοδομήματα, ἔνθα οἱ θησαυροί σφισι τῶν χρημάτων ἦσαν· τάφος δὲ ἔστι μὲν Ἀτρέως, εἰσὶ δὲ καὶ ὅσους σὺν Ἀγαμέμνονι ἐπανήκοντας ἐξ Ἰλίου δειπνίσας κατεφόνευσεν Αἴγισθος· τοῦ μὲν δὴ Κασσάνδρας μνήματος ἀμφισβητοῦσι Λακεδαιμονίων οἱ περὶ Ἀμύκλας οἰκοῦντες· ἕτερον δέ ἐστιν Ἀγαμέμνονος, τὸ δὲ Εὐρυμέδοντος τοῦ ἡνιόχου, καὶ Τηλεδάμου τὸ αὐτὸ καὶ Πέλοπος, τούτους γὰρ τεκεῖν διδύμους Κασσάνδραν φασί, νηπίους δὲ ἔτι ὄντας ἐπικατέσφαξε τοῖς γονεῦσιν Αἴγισθος»· ἐνταῦθα ἐξέπεσαν ἐκ τοῦ κειμένου λέξεις τινὲς εἰς τὴν Ἠλέκτραν ἀναφερόμεναι, ἔπειτα δὲ ἀκολουθεῖ· «Πυλάδῃ γὰρ συνῴκησεν Ὀρέστου δόντος. Ἑλλάνικος δὲ καὶ τάδε ἔγραψε, Μέδοντα καὶ Στρόφιον γενέσθαι Πυλάδῃ παῖδας ἐξ

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 162

Ἠλέκτρας. Κλυταιμνήστρα δὲ ἐτάφη καὶ Αἴγισθος ὀλίγον ἀπωτέρω τοῦ τείχους, ἐντὸς δὲ ἀπηξιώθησαν, ἔνθα Ἀγαμέμνων τε αὐτὸς ἔκειτο καὶ οἱ σὺν ἐκείνῳ φονευθέντες».

Κατὰ ταῦτα ἀναφέρει ὁ Παυσανίας ὑπόγαια οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ὀνομάζει θησαυρούς, καὶ τάφους πλείονας, ὧν οἱ μὲν κεῖνται ἐντὸς τοῦ τείχους, δύο δὲ ἀπωτέρω. Ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸς ἕνεκα τοῦ ἐν τῷ κειμένῳ χάσματος, ἐὰν ὅμως δεχθῶμεν, ὅτι ἀνεφέροντο ἐν αὐτῷ δύο τάφοι ἀκόμη, ὁ τῆς Ἠλέκτρας καὶ ὁ τῶν τέκνων της — καὶ τὸ νόημα φαίνεται ὅτι τοῦτο ἀπαιτεῖ[1] — τότε γίνονται ἐν ὅλῳ ἐννέα, ὧν οἱ ἑπτὰ ἐντὸς τοῦ τείχους. Τὸ ζήτημα εἶναι νῦν ποῖον τεῖχος ἐννοεῖ ὁ Παυσανίας, τὸ τῆς ἀκροπόλεως ἢ τὸ τοῦ ἄστεος; ἐὰν τὸ πρῶτον, ὅπως ὑποστηρίζει πρὸ πάντων ὁ Belger, τότε οἱ ἑπτὰ τάφοι, ἐν οἷς ἐπιστεύοντο ὅτι ἦσαν τεθαμμένοι ὁ Ἀγαμέμνων καὶ οἱ σὺν αὐτῷ φονευθέντες, ἔκειντο ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως· ἐν αὐτῇ ὅμως ἄλλοι τάφοι πλὴν τῶν ἐν τῷ περιβόλῳ ἓξ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον, ὥστε τούτους πρέπει νὰ ἐννοῇ· δὲν εἶναι δὲ βεβαίως σπουδαῖον τὸ ὅτι οἱ ἀριθμοὶ δὲν συμφωνοῦσι, διότι οἱ τάφοι ἦσαν ἐπικεχωσμένοι καὶ δὲν ἐφαίνοντο πόσοι ἦσαν. Ἐὰν ὅμως ἐν τῇ περικοπῇ τοῦ Παυσανίου πρόκειται περὶ τοῦ τείχους τοῦ ἄστεος, τότε δύναταί τις νὰ ὑποθέσῃ — καὶ ὑποθέτουσι πολλοί — ὅτι ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἔξω τῆς ἀκροπόλεως θολωτῶν, διότι οὗτοι μόνοι φαίνονται ἄξιοι βασιλέων. Ἀλλὰ πρῶτον καὶ τούτων ὁ ἀριθμὸς δὲν συμφωνεῖ *ἐπὶ τοῦ παρόντος* πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερομένων, διότι εἶναι ὀκτώ· δεύτερον κεῖνται μόνον τρεῖς ἐντὸς τοῦ τείχους, οἱ δὲ λοιποὶ ἐκτὸς αὐτοῦ· τρίτον ὁ αὐτὸς Παυσανίας ἐν τῇ αὐτῇ παραγράφῳ ἀναφέρει καὶ θησαυροὺς τοῦ Ἀτρέως καὶ τῶν υἱῶν του, ὡς θησαυροὺς δὲ ἐκλαμβάνει ἀναμφιβόλως αὐτοὺς τοὺς θολωτοὺς τάφους· διότι καὶ ὁ χαρακτηρισμός των ὡς *ὑπογείων*

[2] Ἴδε Belger, Berliner philol. Wochenschrift 1891 σ. 1122 καὶ Myk. Lokalsage σ. 22. Τὸν Belger ἀκολουθοῦμεν ἐν τούτῳ τῷ ζητήματι καθόλου, μόνον δὲ μίαν τῶν γνωμῶν του, περὶ ἧς κατωτέρω, δὲν συμμεριζόμεθα.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 163

οἰκοδομημάτων συμφωνεῖ καὶ τὸν ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας καθ' ὅλα ὅμοιον θολωτὸν εἴδομεν ὅτι θησαυρὸν τοῦ Μινύου ἀποκαλεῖ. Τέλος — καὶ τοῦτο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Belger θεωρῶ πειστικώτατον — κεῖνται οἱ θολωτοὶ τάφοι διεσπαρμένοι ἐπὶ τόσον μεγάλης ἐκτάσεως, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οὗτοι ἔδωκαν ἀφορμὴν εἰς τὴν γέννησιν τῆς παρὰ Παυσανίᾳ παραδόσεως· διότι ἀναμφιβόλως ἐγεννήθη αὕτη ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως πλειόνων, *πλησίον ἀλλήλων* κειμένων τάφων, περὶ ὧν οὐδεμία ἱστορικὴ εἴδησις ὑπῆρχεν· ἐὰν ὅμως ἦσαν διεσκορπισμένοι ὅπως οἱ θολωτοί, δυσκόλως θὰ ἐπήρχετο εἴς τινα ἡ ἰδέα, ὅτι εἷς μὲν ἦτο ὁ τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἐν τοῖς λοιποῖς δέ, μακρὰν ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἀπ' ἀλλήλων κειμένοις, εἶχον ταφῇ οἱ μετὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος σφαγέντες, δηλαδὴ ὁ ἡνίοχός του Εὐρυμέδων, ἡ Κασσάνδρα καὶ τὰ τέκνα της. Οἱ τῆς ἀκροπόλεως τάφοι ὅμως κεῖνται οὕτω, ὥστε εὔκολον εἶναι νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι οἱ ἐν αὐτοῖς τεθαμμένοι ἀπέθανον συγχρόνως καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας.

Ἐν τῇ νεωτάτῃ διατριβῇ του[1] χωρῶν καὶ περαιτέρω ὁ Belger προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ παράδοσις διεμορφώθη ἀκριβῶς *τοιαύτη, ὁποίαν διέσωσεν ἡμῖν ὁ Παυσανίας*, ἕνεκα τῶν *ἑνρέα* στηλῶν, αἵτινες ἀνεκαλύφθησαν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τοῦ Schliemann· διότι κατὰ τὴν πιθανὴν ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Παυσανίου συμπλήρωσίν του *ἑνρέα* εἶναι καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ τείχους τεθαμμένα πρόσωπα, ἤτοι ὁ Ἀτρεύς, ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ Εὐρυμέδων, ἡ Κασσάνδρα, ὁ Τηλέδαμος καὶ ὁ Πέλοψ, ἡ Ἠλέκτρα καὶ τέλος τὰ δύο τέκνα της. Εἰκάζει λοιπόν, ὅτι ὑπὸ τὰς τρεῖς γλυπτὰς στήλας τοῦ πέμπτου τάφου, ἐφ' ὧν παριστῶνται ἄνδρες ἁρματηλατοῦντες, ὑπετέθη ὅτι ἦσαν τεθαμμένοι ὁ Ἀτρεύς, ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Εὐρυμέδων· ὑπὸ τὴν τοῦ δευτέρου, ἐφ' ἧς εἶναι γεγλυμμέναι δύο ὀφεοειδεῖς ταινίαι, ἡ μάντις Κασσάνδρα, διότι περὶ ταύτης, ὅπως καὶ περὶ ἄλλων μάντεων, ἐμυθολογεῖτο, ὅτι ὄφεις εἶχον ἀποκαθάρει τὰ ὦτά της ὅταν ἦτο παιδίον· καὶ ὑπὸ τὰς ἄλλας πέντε στήλας, τὰς ἁπλᾶς, ὑπέθετον

[1] Mykenische Lokalsage.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 164

ὅτι ἔκειντο πρόσωπα ἢ μικροτέρας ἀξίας ἢ περὶ ὧν οὐδὲν ἴδιον ἠδύνατο νὰ δηλωθῇ, ἡ Ἠλέκτρα δηλαδή, τὰ δύο τέκνα της καὶ τὰ τέκνα τῆς Κασσάνδρας.

Ὁμολογῶ ὅτι ἡ εἰκασία αὕτη μοι φαίνεται εὐφυεστάτη· ὅτι ὅμως δὲν δύναμαι νὰ τὴν παραδεχθῶ ἁπλῶς οὕτω, εἶναι φανερὸν μεθ' ὅσα περὶ τοῦ περιβόλου τῶν τάφων καὶ τῆς ἐν αὐτῷ θέσεως τῶν στηλῶν ἀνωτέρω ἐξέθηκα· ἄλλως δὲ εἴδομεν, ὅτι εἰς τὰς ἐννέα ὑπὸ τοῦ Schliemann ἀνακαλυφθείσας στήλας προσετέθη κατόπιν καὶ δεκάτη, ἣν ὁ Σταματάκης εὗρεν ἐπὶ τοῦ ἕκτου τάφου. Οὐχ ἧττον πιθανώτατον θεωρῶ καὶ ἐγώ, ὅτι αἱ *ἐπὶ τοῦ τύμβου* ἱδρυμέναι στῆλαι, αἵτινες κατὰ τὰς παραστάσεις δὲν διέφερον βεβαίως πολὺ ἀπὸ τῶν σωζομένων, συνετέλεσαν ἀληθῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοιαύτην μορφὴν ἀνάπτυξιν τῆς παραδόσεως. Ὁ Παυσανίας, ὅστις περιηγεῖτο τὴν Ἑλλάδα τὸν δεύτερον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα, δὲν ὁμιλεῖ περὶ στηλῶν· ὁ τύμβος ὅμως διετήρει πιθανῶς ἀκόμη τὸ σχῆμά του, ἴσως δ' ἐσώζετο παρὰ τοῖς Μυκηναίοις καὶ ἡ παράδοσις, ὅτι ἐκεῖ ἦτο τεθαμμένος ὁ Ἀγαμέμνων· πιθανωτάτη ὅμως εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Belger, ὅτι ὁ περιηγητὴς συνεπλήρωσε τὰς προφορικάς του πληροφορίας ἐξ ἀρχαιοτέρου συγγραφέως ἤτοι τοῦ Ἑλλανίκου, ὅστις ἔζη τὸν πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα καὶ ὃν ὡς εἴδομεν ἀναφέρει. Ὁ Παυσανίας δὲν λέγει οὐδὲ ὅτι οἱ τάφοι ἔκειντο ὑπὸ τύμβον, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει πολύ, διότι καὶ τὸν ἐν Μαραθῶνι τύμβον ἁπλῶς *τάφον* ὀνομάζει (I 32): «τάφος δὲ ἐν τῷ πεδίῳ Ἀθηναίων ἐστίν, ἐπὶ δὲ αὐτῷ *στῆλαι* τὰ ὀνόματα τῶν ἀποθανόντων κατὰ φυλὰς ἑκάστων ἔχουσαι», ἢ καὶ *τάφους* διὰ τοῦ πληθυντικοῦ, ἐπειδὴ πολλοὶ ἦσαν οἱ ἐν τῷ τύμβῳ τεθαμμένοι (I 29)· «τούτοις γὰρ (τοῖς ἐν Μαραθῶνι πεσοῦσι) κατὰ χώραν εἰσὶν οἱ τάφοι δι' ἀνδραγαθίαν».

Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν εἶναι τὸ ἑξῆς· δὲν γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα τῶν γενῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον οἱ τάφοι τῆς ἀκροπόλεως καὶ οἱ ἔξω αὐτῆς κείμενοι μεγάλοι θολωτοί· γνωρίζομεν ὅμως ὅτι αἰῶνας πολλοὺς κατόπιν ὑπῆρχεν ἐν Μυκήναις

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 165

παράδοσις, ἐσφαλμένη βεβαίως, καθ' ἣν οἱ μὲν θολωτοὶ — οὐχὶ πάντες, ἐννοεῖται, ἀλλὰ δύο ἢ τρεῖς, οἱ μέγιστοι καὶ κάλλιστοι — ὑπελαμβάνοντο ὡς θησαυροὶ τοῦ Ἀτρέως καὶ τῶν υἱῶν του, ἐν δὲ τῇ ἀκροπόλει ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν τεθαμμένοι ὁ Ἀτρεύς, ἡ Ἠλέκτρα, ὁ Ἀγαμέμνων καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας δολοφονηθέντες.

---

6. — Θρησκεία.

Ἡ φύσις τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ θὰ πραγματευθῶμεν, εἶναι τοιαύτη, ὥστε μόνον ἐκ μνημείων τέχνης, ἄνευ γραπτῶν μαρτυριῶν, δυσκολώτατον εἶναι, ἂν μὴ ὅλως ἀδύνατον, νὰ καταλήξῃ τις εἰς συμπεράσματα ὁπωσοῦν βέβαια· ἔτι δυσκολωτέρα δὲ γίνεται ἡ ἐπιχείρησις, ὅταν τὰ μνημεῖα, ὧν αἱ παραστάσεις ἔχουσι πιθανῶς σχέσιν πρὸς τὴν θρησκείαν, εἶναι τόσον ὀλίγα καὶ συχνὰ τόσον ἀδέξια, ὅσον τὰ μυκηναῖα. Ἕνεκα τούτου δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι μεγάλη διαφωνία καὶ ἀβεβαιότης ὑπάρχει σχεδὸν περὶ πάντων τῶν εἰς αὐτὴν ἀναφερομένων ζητημάτων — τόση ἀβεβαιότης, ὥστε ἐγὼ ὁμολογῶ, ὅτι εὐχαρίστως θὰ παρηρχόμην ἐν σιωπῇ τὸ θέμα, ἐὰν ἦτο δυνατόν. Ἀλλὰ δὲν ἔκρινα ὅτι εἶχον τὸ δικαίωμα τοῦτο· ὁ ἀναγνώστης ὅμως ἂς μὴ λησμονῇ, ὅτι πολὺ εἶναι ἐδῶ τὸ σκότος καὶ ὅτι ὑπάρχουσιν οἱ ἀμφιβάλλοντες καὶ περὶ ἐκείνων, ὅσα ἡμεῖς ὡς πιθανώτατα θὰ παραστήσωμεν.

Ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ τῆς ἀκροπόλεως ἀνεκαλύφθησαν δύο πήλινα γυναικεῖα εἰδώλια, πολὺ περισσότερα δ' εὑρίσκονται εἰς τοὺς ἄλλους τάφους, *μάλιστα τοὺς μικροὺς καὶ πτωχούς*, καθὼς καὶ *μεταξὺ τῶν ἐρειπίων* τῶν Μυκηνῶν καὶ ἄλλων συγ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 166

χρόνων τόπων· ἡ ἀρχαιότης αὐτῶν ἀποδεικνύεται ἐξ αὐτῆς τῆς πρωτοπλάστου τέχνης των (εἰκόνας ἴδε πίν. 4 ἀρ. 9 καὶ 10), διότι τὸ κάτω σῶμα των ἀποτελεῖ συνηθέστατα ἁπλοῦς κύλινδρος ἢ κόλουρος κῶνος, τὸ δὲ στῆθος των εἶναι πεπλατυσμένον ὡς σανὶς ἐφ' ἧς διακρίνονται δύο ἐξοχαὶ δηλοῦσαι τοὺς μαστούς· χειρῶν ἄλλοτε μὲν στεροῦνται ἐντελῶς (ἀρ. 10) ἄλλοτε δ' ἔχουσιν ἀντ' αὐτῶν δύο πτερυγοειδεῖς ἀποφύσεις (ἀρ. 9). Ἡ κεφαλή των ὁμοίως εἶναι ὅλως ἄμορφος, φοροῦσι δ' ἐπ' αὐτῆς τὰ ἔχοντα τὰς πτερυγοειδεῖς ἀποφύσεις στεφάνην, ὑφ' ἣν διακρίνεται ἡ κόμη κατερχομένη ἐπὶ τῶν νώτων· ἐπὶ τῶν ἄλλων κατ' ἐξαίρεσιν μόνον βλέπομεν τὴν στεφάνην. Πλὴν τῶν δύο τούτων κοινοτάτων τύπων εὑρίσκεται — σπανιώτερον ὅμως — τρίτος παριστῶν καὶ οὗτος γυναῖκα ὁμοίαν μὲν κατὰ τὰ λοιπὰ μὲ τὰς περιγραφείσας, ἀλλ' ἔχουσαν χεῖρας ἀτεχνότατα πεπλασμένας, δι' ὧν κρατεῖ ἢ πιέζει τοὺς μαστούς της ἢ βαστάζει ἐν ταῖς ἀγκάλαις παῖδα.

Ὅτι πάντα ταῦτα τὰ εἰδώλια εἰκονίζουσι θεάς, θεωρῶ ἐγὼ ἀναμφίβολον· περὶ τῆς πιεζούσης δὲ τοὺς ἑαυτῆς μαστοὺς γυναικὸς μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι παριστᾷ τὴν Ἀφροδίτην καὶ ὅτι, ὅπως ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ταύτης ἐκ τῆς ξένης εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, οὕτω καὶ τὸ σχῆμα τῶν εἰδωλίων αὐτῆς ἀπομιμεῖται ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν χειρῶν καὶ τὴν δι' αὐτῆς ἐκφραζομένην ἔννοιαν ξένα ἔργα· διότι οὕτω παριστᾶτο ἐν Φοινίκῃ, Μεσοποταμίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ ἡ μεγάλη σημιτικὴ θεὰ Ἀστάρτη, ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἀφροδίτη κληθεῖσα, οὐχὶ σπανίως ὅμως καὶ μετὰ τῆς Ἀρτέμιδος ταυτισθεῖσα· ἡ πίεσις δὲ τῶν μαστῶν, ἐξ ὧν ἀναβλύζει γάλα, χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς θεὰν τῆς γεννήσεως, μητέρα καὶ τροφὸν τῶν ὄντων.

Τῆς αὐτῆς θεότητος εἰδώλια χρυσᾶ (περὶ τούτων πάντες εἶναι σύμφωνοι), ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ τῆς κεφαλῆς τῶν ὁποίων κάθηνται περιστεραί, εὑρέθησαν ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως (ἀνωτ. σ. 119 καὶ πίν. 6 ἀρ. 4, 5). Ἐκ τῶν δύο δὲ συνηθεστέρων τύπων τῶν πηλίνων εἰδωλίων τὰ μὲν φοροῦντα ἐπὶ τῆς

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 167

κεφαλῆς τὴν στεφάνην παριστῶσιν ἴσως τὴν Ἥραν, τὴν μεγάλην θεὰν τῶν Μυκηνῶν καὶ τοῦ Ἄργους, τὰ δὲ λοιπὰ ἐπέχομεν νὰ ὀνομάσωμεν.

Ἄλλην γυναικείαν θεότητα βλέπομεν οὐχὶ σπανίως ἐπὶ ἐγγεγλυμμένων λίθων· παριστᾶται δ' αὕτη ὡς γυνὴ εὔσωμος μὲ μεγάλους προέχοντας μαστοὺς καὶ λαγόνας ἀνεπτυγμένας, ὅπως εἶναι αἱ γόνιμοι γυναῖκες, καὶ κρατεῖ ἐνίοτε μὲν τόξον, συνηθέστερον δὲ δύο πτηνὰ ἀπὸ τῶν λαιμῶν ἢ αἶγα ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ἢ τῶν κεράτων. Ταύτην μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν Ἄρτεμιν[1]. Ἐνίοτε εἰκονίζεται παρ' αὐτὴν καὶ ἄλλη γυνή, νύμφη ἴσως ακόλουθος (ἴδε πίν. 5 ἀρ. 7).

Ἐξ ἀνδρικῶν θεοτήτων ἀπαντᾷ ἴσως μία ἐπὶ δύο διαφόρων μνημείων, τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου (πίν. 5 ἀρ. 2) καὶ μιᾶς ἀσβεστοπλίνθου εὑρεθείσης ἐν Μυκήναις καὶ φερούσης πολύχρωμον γραφήν. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου βλέπομεν ἄνω τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τὰ νέφη τοῦ οὐρανοῦ, ὑπ' αὐτὸν δὲ φαίνεται εἴδωλον ὡσεὶ ἱπτάμενον φοροῦν δίκυκλον μεγάλην ἀσπίδα καὶ τινάσσον δόρυ· κάτω κάθηται ὑπὸ δένδρον, οὗ τὸ εἶδος εἶναι δυσδιάκριτον, γυνή, πρὸς αὐτὴν δὲ προσέρχονται τρεῖς ἄλλαι κρατοῦσαι ἄνθη· ἡ πρώτη, μικρὰ ὡσεὶ παιδίσκη, φαίνεται πατοῦσα ἐπὶ σωροῦ λίθων παριστῶντος βεβαίως βωμόν, τὴν δὲ παιδίσκην ὁ τεχνίτης ἠθέλησε πιθανῶς νὰ παραστήσῃ ἱσταμένην οὐχὶ ἐπάνω, ἀλλ' ὀπίσω αὐτοῦ, ἐξ ἀδεξιότητος ὅμως ἐχάραξεν αὐτὴν οὕτω ὅπως βλέπομεν. Ὀπίσω τῆς καθημένης ὑπάρχει ἄλλη γυναικεία μορφὴ δρέπουσα, ὡς φαίνεται, καρποὺς ἀπὸ τοῦ δένδρου. Τέλος τὸ ἀριστερὸν τῆς εἰκόνος ἄκρον κατέχεται ὑπὸ ἓξ λεοντοκεφαλῶν.

Ἐπὶ τῆς ἀσβεστοπλίνθου δέ, ἧς ἡ εἰκὼν δυστυχῶς ἔχει ἐν πολλοῖς ἐξαλειφθῇ, βλέπομεν πάλιν μορφὴν ὡπλισμένην ἀκριβῶς ὅπως ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τὸ εἴδωλον, ἱσταμένην δὲ μεταξὺ δύο γυναικῶν, αἵτινες τείνουσι πρὸς αὐτὴν τὰς χεῖρας ὡσεὶ

[1] Studniczka, Kyrene σ. 153 ἑξ. — Τόξον κρατεῖ ἐπὶ τοῦ λίθου, ὃν δημοσιεύουσιν οἱ Furtwängler καὶ Löschke, Mykenische Vasen, Hilfst. E ἀρ. 36.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 168

προσκυνοῦσαι ἢ καὶ προσφέρουσαί τι· μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς δεξιὰ παρισταμένης γυναικὸς ὑπάρχει βωμός.

Ὅτι ἐπὶ τῶν δύο τούτων μνημείων ἡ ὡπλισμένη μορφὴ παριστᾷ θεόν τινα, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον· οὐχὶ τόσον βέβαιον ὅμως εἶναι, ἂν καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὁ αὐτὸς θεὸς εἰκονίζεται. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ τὰ ὅπλα εἶναι τὰ αὐτά, ὁμοίως δ᾽ ἡ στάσις, παραδεχόμεθα καὶ τοῦτο ὡς πιθανώτατον· ὑπολείπεται λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν, τίνα θεὸν παριστῶσιν αὐτὰ καὶ τίς ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου καθημένη γυνή. Πρὸ δύο ἐτῶν ἐξέφρασα ἐγὼ τὴν εἰκασίαν,ὅτι ἐν τοῖς οὕτω ὡπλισμένοις εἰδώλοις εἰκονίζεται αὐτὸς ὁ ὕπατος τῶν θεῶν, ὁ Ζεύς, εἰς τὴν εἰκασίαν δὲ ταύτην, ἣν ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ, μὲ ὡδήγησαν τὰ δύο κύρια γνωρίσματα τῆς μορφῆς ἐπί τε τοῦ δακτυλίου καὶ τῆς πλίνθου, ἤτοι ἡ μεγάλη ἀσπὶς καὶ τὸ παλλόμενον δόρυ· διότι γνωρίζομεν ὅτι χαρακτηριστικὰ τοῦ Διὸς εἶναι ἡ αἰγίς, ἐξ ἧς καλεῖται αἰγίοχος, καὶ ὁ κεραυνός· τὴν αἰγίδα ὅμως αὐτὸς ὁ Ὅμηρος φαίνεται ὅτι ἐφαντάζετο ὡς ἀσπίδα ἢ καὶ ὡς θώρακα ἴσως· τὸ δὲ δόρυ ἐν πολλαῖς περιστάσεσι δηλοῖ τὸν κεραυνόν, ὅπως ἐν τοῖς ἀρχαϊκοῖς τῆς Ἀθηνᾶς ἀγάλμασι, τοῖς Παλλαδίοις, τὰ ὁποῖα παριστῶσιν αὐτὴν ἐν τῇ στάσει τοῦ προκειμένου εἰδώλου Εἶναι ἀληθές, ὅτι βραδύτερον ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν μνημείων ὁ κεραυνὸς εἰκονίζεται ὑπὸ ἄλλην μορφὴν μᾶλλον προσεγγίζουσαν πρὸς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ὡς πυρίνου βέλους· ἀλλὰ κατὰ τοὺς παναρχαίους μυκηναίους χρόνους εἶναι πιθανόν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐφαντάζοντο τὸν μέγιστον τῶν θεῶν φέροντα ὅπλα ὄχι διάφορα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα αὐτοὶ ἐν ταῖς μάχαις μετεχειρίζοντο. Ὡς ἀπόδειξιν τούτου ἔχομεν τὸν ἀμφίστομον πέλεκυν, πανάρχαιον ὅπλον, ὅστις ὁμοίως εἶναι γνωστὸς ὡς σύμβολον τοῦ Διός, διότι καὶ ὡς πέλεκυν ἐφαντάζοντο τὸν κεραυνόν, ὅπως καὶ ἡμεῖς σήμερον ἀστροπελέκι καλοῦμεν αὐτόν. Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι, ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου βλέπομεν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸν ἀμφίστομον πέλεκυν, οἱονεὶ πρὸς μείζονα βεβαίωσιν ὅτι περὶ τοῦ Διὸς πρόκειται.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 169

Ἡ αἰγὶς κατὰ τὴν γνώμην πάντων τῶν μυθολόγων δηλοῖ τὴν μέλαιναν νεφέλην τὴν ἐγκυμονοῦσαν τὴν καταιγίδα, ὁ δὲ τὴν αἰγίδα φορῶν καὶ τὸ δόρυ πάλλων Ζεὺς σημαίνει τὸν ὑπὸ σκοτεινῶν νεφελῶν κεκαλυμμένον οὐρανόν, ὃν διασχίζουσιν αἱ ἀστραπαί, τὸν οὐρανὸν ἐξ οὗ ἐκκενοῦνται ἐπὶ τὴν γῆν οἱ γονιμοποιοῦντες αὐτὴν ὄμβροι. Ἐὰν δὲ φανῇ πιθανὴ ἡ εἰκασία ἡμῶν ὅτι ἐπὶ τῶν προκειμένων δύο μνημείων παριστᾶται ὁ Ζεύς, τότε ἡ καθημένη γυνὴ τοῦ δακτυλίου πρέπει νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ γῆ ὑπὸ μίαν τῶν πολλαπλῶν μορφῶν της, ὡς Διώνη δηλαδὴ ἢ Δήμητρα ἢ ἄλλη τις, αἱ δὲ προσφέρουσαι αὐτῇ ἄνθη γυναῖκες παριστῶσιν ἢ θνητὰς προσκυνούσας τὴν θεὰν ἢ νύμφας ἀκολούθους αὐτῆς. Ἔχομεν λοιπὸν οὕτω ἐπὶ τοῦ δακτυλίου παράστασιν τοῦ κόσμου, τὸν οὐρανὸν μετὰ τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου, τὸν Δία ὡς νεφεληγερέτην καὶ ἀστεροπητήν, τὸν αἴτιον τῆς γονιμότητος τῆς γῆς, καὶ αὐτὴν τὴν Γῆν μετὰ τῶν δένδρων καὶ ἀνθέων καὶ καρπῶν της. Ἀνεξήγητοι μένουσιν αἱ ἐξ λεοντοκεφαλαί, ἴσως δ᾽αὗται παριστῶσι τὰς κρήνας καὶ πηγάς, διότι ἀληθῶς μόνον αὗται λείπουσι πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὅλης εἰκόνος.

Ὁμοία κατ᾽ ἔννοιαν εἶναι ἐν πολλοῖς καὶ ἡ προταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Milchhöfer[1] ἑρμηνεία τοῦ δακτυλίου, διότι κατ᾽ αὐτὸν εἰκονίζονται ἐν μὲν τῇ καθημένῃ γυναικὶ ἡ μήτηρ τῶν θεῶν Ῥέα, ἣν περικυκλοῦσιν αἱ νύμφαι της, ἐν δὲ τῷ ὡπλισμένῳ εἰδώλῳ εἷς τῶν Κορυβάντων ἢ Κουρήτων καὶ ἐν τῷ ἀμφιστόμῳ πελέκει τὸ σύμβολον τοῦ Διός. Ὁ Furtwängler[2] πάλιν καλεῖ τὴν καθημένην Ἀφροδίτην Οὐρανίαν ἐν κήπῳ. Ἄλλοι ὅμως ἀρνούμενοι ὅτι ἡ εἰκὼν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν θρησκείαν πιστεύουσιν, ὅτι παριστᾶται ἐν αὐτῇ ἀρχόντισσά τις θνητὴ δροσιζομένη μετὰ τῶν θεραπαινῶν της ἐντὸς κήπου καὶ ὅτι τὸ ὄπιθεν εἴδωλον εἶναι ἢ στρατιώτης φυλάττων εἰς τὸ βάθος ὡς σκοπὸς ἢ συγγενής τις ἴσως[3].

[1] Anfänge der Kunst, σ. 136.
[2] Furtwängler und Löschke, Myk. Vasen σ. 79.
[3] M. Mayer, Jahrbuch des d. arch. Instit. 1892 σ. 191.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 170

Μεταξὺ τούτων τῶν διαφόρων ὑποθέσεων ἂς ἐκλέξῃ ὁ ἀναγνώστης τὴν πιθανωτέραν κατὰ τὴν κρίσιν του· ἡμεῖς μετὰ τὸν περὶ θεῶν λόγον θὰ εἴπωμεν ὀλίγα καὶ περί τινων μνημείων, ἐφ᾽ ὧν παριστῶνται τέρατα λεοντοκέφαλα, ὀνοκέφαλα καὶ ἱπποκέφαλα ἐν στάσεσι καὶ πράξεσιν ἁρμοζούσαις μόνον εἰς ἀνθρώπους. Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι τὸ ἐν πίν. 5 ἀρ. 9 ἀπεικονιζόμενον τεμάχιον τοιχογραφίας ἐκ Μυκηνῶν, λίθοι ἐγγεγλυμμένοι ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν καὶ ἀγγεῖόν τι χαλκοῦν ἐκ Κύπρου. Ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας βλέπομεν τρία ὀνοκέφαλα ὄντα ἔχοντα χαίτην μακρὰν πίπτουσαν ἐπὶ τῶν νώτων καὶ γλῶσσαν ἐκκρεμαμένην τοῦ στόματος, βαστάζοντα δ᾽ ἐπ᾽ ὤμων ξύλον, εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου, ὡς εἰκάζομεν ἐξ ἑνὸς ἐγγεγλυμμένου λίθου τῆς Κρήτης, ἐκρέμαντο ζῶα νεκρά. Ἐπὶ ἄλλων λίθων καὶ ἐπὶ τοῦ ἐκ Κύπρου ἀγγείου ὅμοια τέρατα βαστάζουσιν ἐν χερσὶν ἀγγεῖα, ἐπὶ ἑνὸς δὲ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Βαφειοῦ ἀνακαλυφθέντος λίθου, ὃν δημοσιεύομεν ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι 5 ἀρ. 8, μεταξὺ δύο τεράτων, ἅτινα παριστῶνται ἀντιμέτωπα καὶ βαστάζοντα πρόχουν ἑκάτερον, εὑρίσκεται δενδρύλλιον, τὸ ὁποῖον ἴσως ὑποτίθεται ὅτι ποτίζουσι.

Καὶ τούτων τῶν μνημείων ἡ ἑρμηνεία εἶναι δύσκολος, ἡ πιθανωτάτη ὅμως τῶν γνωμῶν εἶναι ὅτι τὰ τέρατα παριστῶσι δαίμονας τῶν ὀρέων καὶ τῶν ὑδάτων. Τῷ ὄντι ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία γινώσκει διαφόρους μορφὰς δαιμόνων τῶν ὀρέων μικτάς, τοιαῦται δ᾽ εἶναι πρὸ πάντων αἱ τῶν Σατύρων, οὓς ἡ ἑλληνικὴ τέχνη οὐδέποτε ἀπηνθρώπισεν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ν᾽ ἀφανισθῇ ἐντελῶς ἡ μετὰ τῶν θηρίων συγγένειά των· καὶ αἱ ἀσχολίαι δὲ αὐτῶν, ὅπως καὶ αἱ τῶν Κενταύρων, εἶναι παραπλήσιαι ταῖς τῶν τεράτων ἐπὶ τῶν μυκηναίων μνημείων, ὁ βίος δηλαδὴ ἐν τοῖς ὄρεσιν, ἡ ἄγρα καὶ τὰ τοιαῦτα. Τὰ ὀνοκέφαλα λοιπὸν ὄντα τὰ ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας, ἥτις φαίνεται παριστῶσα ἐπιστροφὴν ἐκ θήρας μετὰ τῆς λείας, καὶ τὰ ὅμοια τούτοις δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς τὰ ἀρχέτυπα τῶν Σατύρων καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῖς δαιμόνων. Περὶ δὲ τῶν κρατούντων ἐν χερσὶν ἀγγεῖα

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 171

τεράτων εἶναι πιθανόν, ὅτι παριστῶσι δαίμονας τῶν ὑδάτων· διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι τοὺς ποταμοὺς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες παρωμοίαζον ἕνεκα τοῦ ἑλικοειδοῦς τῆς κοίτης των καὶ τοῦ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁρμητικοῦ ἢ καταστρεπτικοῦ ῥεύματός των πρὸς διάφορα ζῶα, ὡς ἀποδεικνύουσι τοῦτο αὐτὰ τὰ ὀνόματα Ὄφις, Κριός, Σῦς, Ταῦρος, Λύκος κ.τ.λ., τὰ ὁποῖα φέρουσι ποταμοὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐκ δὲ τῶν μνημείων γινώσκομεν, ὅτι παρίστων αὐτοὺς ἢ ὡς ταύρους καθ' ὅλα ἢ ὡς τέρατα ἔχοντα σῶμα ταύρου καὶ κεφαλὴν ἀνθρώπου ἢ ὡς ἀνθρώπους κερασφόρους· ὁμοίως καὶ ὁ Σοφοκλῆς λέγει περὶ τοῦ Ἀχελῴου ὅτι μνηστὴρ τῆς Δηιανείρας ὢν ἐφοίτα ὡς

> ἐναργὴς ταῦρος, ἄλλοτ' αἰόλος
> δράκων ἑλικτός, ἄλλοτ' ἀνδρείῳ κύτει
> βούπρῳρος.

Ἕνεκα τούτου δὲ καὶ ἐν ταῖς κρήναις συνείθιζον οἱ Ἕλληνες νὰ θέτωσιν ὡς κρουνοὺς κεφαλὰς ζώων, ἰδίως κάπρων καὶ λεόντων, διότι δηλαδὴ ἡ κρήνη ἢ πηγὴ ἐθεωρεῖτο, ὅπως καὶ παρ' ἡμῖν ἔτι, ὡς κεφαλὴ τοῦ ὕδατος, *κεφαλάρι*. Ἀπὸ τῶν κρηνῶν δὲ μετέφεραν τὰς λεοντοκεφαλὰς καὶ εἰς τὰ οἰκοδομήματα ὡς ὑδρορρόας.

Ὡσαύτως γνωστὸν εἶναι, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων ἡ ἑλληνικὴ τέχνη παρεδέχθη ὡς κύριον γνώρισμα τῶν ποταμῶν τὸ αὐτὸ σύμβολον, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν μυκηναίων μνημείων κρατοῦσιν οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος δαίμονες, τὴν πρόχουν δηλαδὴ ἢ ὑδρίαν, τοῦτο δ' ἐνισχύει νομίζω τὴν γνώμην ἡμῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐκ Βαφειοῦ ἐγγεγλυμμένου λίθου τὰ τέρατα φαίνονται ποτίζοντα δενδρύλλιον, ἀποτελεῖ οὐχὶ μικρὸν στήριγμα τῆς ὑποθέσεως ταύτης.

Διὰ τῶν εἰρημένων ἐξηντλήσαμεν ὅ,τι ἐκ τῶν σωζομένων μνημείων ὁρμώμενοι ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν θεῶν καὶ δαιμόνων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· τὰ ἐξαγόμενα ἀληθῶς δὲν εἶναι μεγάλα, δίδουσιν ὅμως καὶ αὐτὰ ἀφορμὴν εἰς σκέψεις τινάς· οὕτω ἄξιον σημειώσεως βεβαίως εἶναι, ὅτι μεταξὺ τῶν

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 172

θεῶν ἐπικρατοῦσι κατὰ τὸν ἀριθμὸν αἱ θήλειαι· διότι πλὴν τῶν δύο μνημείων, ἐφ᾽ ὧν κατ᾽ εἰκασίαν ἀνεγνωρίσαμεν τὸν Δία, πάντα τὰ λοιπὰ παριστῶσι γυναικείας θεότητας, τὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἄρτεμιν, τὴν Ἥραν ἴσως, τὴν Γῆν καὶ εἴ τινα ἄλλην. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ ἀναλογιζομένους ὅτι καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἂν καὶ πάντες οἱ Ἕλληνες τὸν Δία ἐθεώρουν ὡς τὸν ὕπατον τῶν θεῶν, ὅμως ἐν πλείσταις πόλεσι τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ λατρείᾳ κατεῖχεν οὐχὶ αὐτός, ἀλλὰ γυναικεία τις θεότης· οὕτω ἀκριβῶς τὸ Ἄργος καὶ αἱ Μυκῆναι θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ἤδη ὡς ἀνήκουσαι τῇ Ἥρᾳ· αἱ Ἀθῆναι εἶναι πόλις τῆς Ἀθηνᾶς, ἐν Ἐλευσῖνι ἄρχουσιν ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη, ἐν Κορίνθῳ λατρεύεται κατ᾽ ἐξοχὴν ἡ Ἀφροδίτη, ἐν Ἀρκαδίᾳ ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος, ἀλλαχοῦ ἡ τῆς Ἀρτέμιδος, καὶ τέλος—ἵνα παραλείψωμεν ἄλλας—ἐν αὐτῇ τῇ Ὀλυμπίᾳ, τῇ κατ᾽ ἐξοχὴν ἱερᾷ τῷ Διί, ὁ ναὸς τῆς Ἥρας ἦτο ὁ ἀρχαιότατος καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ὁ μόνος. Δὲν ἐξετάζομεν δ᾽ ἐνταῦθα, ἐὰν ἡ ἐπικράτησις αὕτη τῶν γυναικείων θεοτήτων δύναται ν᾽ ἀποδεικνύῃ ἐπίδρασιν τῶν λαῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους ἦτο μεγαλειτέρα ἴσως ἢ μετὰ ταῦτα· τοῦτο δὲν ἐξάγεται μόνον ἐκ τοῦ παραδείγματος τῆς Ὀλυμπίας, διότι π. χ. καὶ περὶ τῶν Δελφῶν λέγεται, ὅτι πρὸ τοῦ Ἀπόλλωνος κατεῖχε τὸ αὐτόθι μαντεῖον ἡ Θέμις.

Δεύτερον συμπέρασμα οὐχ ἧττον ἄξιον λόγου εἶναι ὅτι ἐκ τῶν τεσσάρων ἢ πέντε γυναικείων θεοτήτων, ἃς ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ μνημείων εὕρομεν, πλὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φοινίκων εἰσαχθείσης Ἀφροδίτης αἱ λοιπαὶ πᾶσαι εἶναι μορφαὶ ὀλίγον ἀλλήλων διαφέρουσαι τῆς αὐτῆς ἀρχαιοτάτης ἐν τῇ λατρείᾳ θεᾶς, τῆς μητρὸς Γῆς, ἥτις δίδει τὴν ζωὴν εἴς τε τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ζῶα. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην ἀξιοπερίεργος εἶναι πρὸ πάντων ἡ Ἄρτεμις, ἥτις ἐπὶ τῶν μυκηναίων μνημείων παριστᾶται ἐν πολλοῖς ὑπὸ μορφὴν ὅλως διάφορον ἐκείνης, ἣν προσέλαβε κατόπιν ἐν τῇ ὑπὸ τῶν ποιητῶν πρὸ πάντων διαμορφωθείσῃ μυ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 173

θολογίᾳ· διότι πραγματικῶς παρ' Ὁμήρῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσιν ἡ θεὰ αὕτη παρουσιάζεται ὡς παρθένος αὐστηρὰ καὶ ἁγνὴ κατ' ἐξοχήν, κόρη τοῦ Διὸς καὶ ἀδελφὴ τοῦ Ἀπόλλωνος, κύριον ἔργον ἔχουσα νὰ κυνηγῇ ἐπὶ τῶν ὀρέων μετὰ τῶν νυμφῶν της. Ἐν μύθοις ὅμως καὶ λατρείαις χαρακτῆρος τοπικοῦ διεσώζοντο καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μαρτύρια ἀνεξίτηλα τῆς ἄλλοτε πολὺ μεγαλειτέρας καὶ εὐρυτέρας δυνάμεως αὐτῆς, ἐκ τούτων δ' ἀποδεικνύεται, ὅτι εἰς ἀρχαιοτέρας ἐποχὰς ἡ Ἄρτεμις ἐλατρεύετο γενικῶς ὡς ἡ μεγάλη θεὰ τῆς φύσεως, ἡ κυρία τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα προστατεύει, ἀλλὰ καὶ σπαράσσει[1], *πότνια θηρῶν* κατὰ τὸν Ὅμηρον, ἡ θεὰ τῆς βλαστήσεως καὶ τῆς γεννήσεως· ὡς τοιαύτη δὲ δὲν ἦτο πλέον *παρθένος* ἁγνή, ἀλλὰ μήτηρ, καὶ οὕτω ἀναφαίνεται ἔν τισι μύθοις, γυνὴ δηλονότι ἢ ἐρωμένη ἄλλοτε τοῦ Διὸς καὶ ἄλλοτε τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὡς θεὰ τῆς φύσεως ὅμως εἶναι καὶ θεὰ τοῦ θανάτου, διότι πᾶν τὸ γεννώμενον ἀποθνήσκει, ἕνεκα τούτου κρατεῖ τὸ τόξον, δι' οὗ φονεύει οὐχὶ μόνον τὰ θηρία, ἀλλὰ μετὰ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἐκεῖνος τοὺς ἄνδρας, αὕτη τὰς γυναῖκας, *λέων ἐν γυναιξὶ* κατὰ τὸν Ὅμηρον πάλιν. Τὸ ἱερὸν δὲ ζῶον αὐτῆς εἶναι ἡ χίμαιρα ἤτοι αἴξ, ἣν θυσιάζουσιν αὐτῇ οἱ Σπαρτιᾶται πρὸ τῆς μάχης καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατ' ἔτος ὡς εὐχαριστήρια δῆθεν διὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι νίκην.

Ταύτην τὴν ἀρχικὴν εἰκόνα τῆς Ἀρτέμιδος ἀνευρίσκομεν ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ· διότι ὄχι μόνον βλέπομεν αὐτὴν ὡς πότνιαν θηρῶν κρατοῦσαν ὁτὲ μὲν πτηνὰ ὁτὲ δὲ χίμαιραν, ὄχι μόνον εὑρομεν τόξον ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῆς, ἀλλ' εἴδομεν καὶ ὅτι παρίσταται ὡς γυνὴ εὔσωμος ἔχουσα μαστοὺς προέχοντας καὶ λαγόνας ἀνεπτυγμένας, ἅπερ εἶναι γνωρίσματα οὐχὶ τόσον τῶν ἁγνῶν παρθένων, ὅσον τῶν εὐκάρπων μητέρων.

[1] Καὶ τὸ ὄνομα Ἄρτεμις (Ἄρταμις) τοῦτο, τὴν *ἀρταμίδα* ἤτοι σφαγέα, δηλοῖ κατὰ τὴν ὡραίαν ἑρμηνείαν τοῦ Robert (Preller, Gr. Mythologie, ἔκδ. 4η, I σ. 297). Πρβ. νῦν καὶ P. Wolters, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1892 σ. 221 ἑξ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 174

Ἡ ἀσβεστόπλινθος, περὶ ἧς ἀνωτέρω ὡμιλήσαμεν, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Μυκηναῖοι προσέφερον καὶ λατρείαν εἰς τοὺς θεούς των· ἔτι σαφέστερον ὅμως καταφαίνεται τοῦτο ἐκ τοῦ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 3 ἀπεικονισθέντος χρυσοῦ δακτυλίου, ὃν συχνὰ ἀνεφέραμεν ἐν τῷ περὶ ἐσθῆτος κεφαλαίῳ[1] καὶ ἐφ᾽ οὗ παριστῶνται τρεῖς γυναῖκες, ὧν ἡ μὲν πρώτη κρατεῖ κλάδον ἐν τῇ ἑτέρᾳ τῶν χειρῶν, ἡ μεσαία ἐν ἀμφοτέραις καὶ ἡ τρίτη ἐν μὲν τῇ μιᾷ κλάδον, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ αἰχμηρόν τι πρᾶγμα, ἴσως μάχαιραν· πᾶσαι ὅμως ἀνατείνουσι τὴν μίαν χεῖρα ὡσεὶ προσκυνοῦσαι ἐνώπιον κτίσματός τινος, τὸ ὁποῖον φαίνεται εἰκονίζει ναὸν ἢ μέρος ναοῦ· διότι ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὰς ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως εὑρεθείσας χρυσᾶς εἰκόνας ναῶν (ἀνωτ. σ. 119), μόνον ὅτι ἐκείνων ἡ πρόσοψις ἔχει, ὡς εἴδομεν, τρία θυροειδῆ ἀνοίγματα καὶ ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν ἕνα κίονα, ἐπὶ τοῦ δακτυλίου δὲ ἓν μόνον ἄνοιγμα ὑπάρχει· φαίνεται ὅμως καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἄνω εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον γραμμή τις κάθετος δηλοῦσα ἴσως ὅτι τὸ κτίσμα ὑποτίθεται ἐξακολουθοῦν καὶ ὅτι ἡ στέγη αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ ἦτο ὑψηλοτέρα τῆς τῶν πτερύγων. Ἐνταῦθα λοιπὸν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι περὶ προσκυνήσεως πρόκειται, καὶ ἂν ἔλειπε δὲ ὁ ναός, ἡ ἀνάτασις τῶν χειρῶν, οἱ κλάδοι καὶ ἡ μάχαιρα, ἣν πιθανῶς κρατεῖ ἡ μία τῶν γυναικῶν, θὰ ἦσαν ἱκανὰ μαρτύρια.

Παρεμφερὴς πρὸς τὴν παράστασιν ταύτην εἶναι ἄλλη τις, ὁμοίως ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐγχαραγμένη, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Furtwängler[2]· ἐν αὐτῇ βλέπομεν εἰς τὸ ἓν ἄκρον πάλιν κτίσμα ὅμοιον πρὸς τὰ ἄλλα καὶ πρὸ αὐτοῦ γυναῖκα, βεβαίως θεάν τινα, καθημένην καὶ κρατοῦσαν κάτοπτρον, ἐν ᾧ δευτέρα γυνὴ προσερχομένη ἀνατείνει τὴν χεῖρα, ὅπως αἱ τοῦ προηγουμένου δακτυλίου, ἐν σχήματι προσκυνούσης.

[1] Προσθέτομεν εἰς τὰ ἐκεῖ εἰρημένα, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὤμου τῆς τρίτης πρὸς τὰ ἀριστερὰ γυναικὸς διακρίνεται γραμμή τις, ὡσεὶ παρυφὴ τοῦ χιτῶνος, ὅμοιαι δ᾽ ἐξέχουσαι γραμμαὶ φαίνονται καὶ ἐπὶ τῶν λαιμῶν τῶν δύο ἄλλων καὶ δηλοῦσιν ἢ περιδέραια ἢ πάλιν παρυφάς.

[2] Mykenische Vasen, ἐν ἐπικεφαλίδι τοῦ προλόγου.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 175

Ἐκ τούτων ἠδυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὄχι μόνον ἐλατρεύοντο οἱ θεοί, ἀλλ', ὅπερ σπουδαιότερον, ὅτι εἶχον ἤδη καὶ ναούς· αἱ ἐπὶ τῶν χρυσῶν εἰκόνων ὅμως περιστεραὶ ἀποδεικνύουσιν, ὅτι πρόκειται περὶ ναῶν τῆς Ἀφροδίτης, τοῦτο δ' ἐπικυροῦσι καὶ νομίσματα κυπριακὰ παριστῶντα τὸ ἐν Πάφῳ ἱερὸν τῆς θεᾶς ὅμοιον ἐν τοῖς κυρίοις πρὸς τὰς μυκηναίας εἰκόνας[1]· καὶ ὁ Furtwängler δὲ καλῶς ποιῶν Ἀφροδίτην ὀνομάζει τὴν ἐπὶ τοῦ δακτυλίου, ὃν αὐτὸς ἐδημοσίευσε, καθημένην γυναῖκα τὴν κρατοῦσαν τὸ κάτοπτρον· ὥστε κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου δακτυλίου τῆς Ἀφροδίτης εἶναι τὸ ἱερόν, εἰς ὃ προσέρχονται αἱ τρεῖς γυναῖκες. Δὲν ἀποδεικνύεται λοιπὸν ἐκ τούτων τῶν μνημείων ἄλλο ἢ τὸ πολύ —διότι καὶ τοῦτο ἀκόμη δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ— ὅτι ὑπῆρχον ναοὶ τῆς *Κύπριδος* καὶ ὅτι οἱ ναοὶ οὗτοι εἶχον μορφὴν ὁποίαν περίπου καὶ τὸ ἐν Πάφῳ ἱερὸν τῆς αὐτῆς θεᾶς. Περὶ τῶν ἄλλων θεῶν ὅμως οὐδὲν ἐξάγεται οὔτε ἐξ αὐτῶν οὔτε *ἄλλοθεν*· διότι ἐν Μυκήναις, αἵτινες ἐξηρευνήθησαν κάλλιον πάσης ἄλλης προϊστορικῆς πόλεως τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἀνεκαλύφθησαν μέχρι σήμερον ἴχνη οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον ἕνεκα τοῦ σχήματός του ἢ ἕνεκα τῶν ἐν αὐτῷ εὑρημάτων ἠδυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ναόν· τὰ πήλινα γυναικεῖα εἰδώλια εἴπομεν ὅτι εὑρίσκονται καὶ ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς πόλεως, μετ' αὐτῶν δ' εὑρίσκονται καὶ πολλὰ πήλινα εἰδώλια βοῶν, τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως προσεφέροντο ἀντὶ ἀληθῶν θυμάτων· ταῦτα ὅμως δὲν ἀποδεικνύουσι τὴν ὕπαρξιν ναῶν, διότι δύνανται νὰ ἦσαν καὶ ἀναθήματα εἰς ἁπλοῦς βωμοὺς ἱδρυμένους ἐν ταῖς οἰκίαις ἢ ἐν ὑπαίθρῳ.

Ἀλλ' ἐὰν τὰ ὀλίγα μνημεῖα, ἅτινα σήμερον ἔχομεν, καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ δὲν λύωσι τὸ ζήτημα, ἴσως ὑπάρχουσιν ἄλλοι λόγοι καθιστῶντες πιθανόν, ὅτι ὁ ναός, καὶ δὴ ὁ *ἑλληνικός*, ὄχι ὁ ὅμοιος τῷ ἐν Πάφῳ ἱερῷ τῆς Ἀφροδίτης, δὲν εἶναι νεώτερος τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· διότι ὡς ἐρρήθη ἤδη ὑπὸ πολλῶν καὶ

[1] Schuchhardt σ. 233 καὶ Perrot et Chipiez, Histoire de l'art, III σ. 120 καὶ 266.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 176

ὅπως δύναται ἕκαστος νὰ πεισθῇ, οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ κατασκευῇ αὐτοῦ ὡς ὑπόδειγμα εἶχον τὸ μέγαρον τῶν ἀνάκτων, οἷον εὑρομεν αὐτὸ ἐν Μυκήναις καὶ Τίρυνθι· τῶν μεγάρων ὅμως ἡ στέγη ἤδη ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ, πολὺ δὲ μᾶλλον μετ᾽ αὐτὴν, κατεσκευάζετο συχνὰ ὁριζοντία κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἔθιμον, ἐν ᾧ ἡ τῶν ναῶν εἶναι, ὡς γνωστόν, πάντοτε ἀετοειδής. Ἐκ τούτου δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὅταν ἤρχισαν νὰ οἰκοδομῶσι ναοὺς τῶν θεῶν, ἡ ὁριζοντία στέγη ἢ ἐντελῶς ἄγνωστος ἦτο ἢ ἐν χρήσει λίαν περιωρισμένῃ, ὅταν δὲ βραδύτερον ἐγενικεύθη ἡ χρῆσις αὐτῆς, ἡ ἀετοειδὴς εἶχε πλέον καθιερωθῇ διὰ τοῦ χρόνου καὶ δὲν ἐτόλμων νὰ μεταβάλωσιν αὐτήν.

Τοῦ συλλογισμοῦ τούτου τὸ συμπέρασμα δύναται ἴσως καὶ δι᾽ ἄλλων λόγων νὰ ὑποστηριχθῇ, ἀλλὰ καὶ ὅλως ἀναμφίβολον ἂν θεωρηθῇ, πάλιν δὲν εἶναι πιθανόν, ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ πολλὰ ἴδια οἰκήματα ἐπίτηδες χάριν τῶν θεῶν κατεσκευασμένα· διότι ἡ λατρεία ἠδύνατο ν᾽ ἀρκεσθῇ καὶ εἰς τοὺς ἐν ὑπαίθρῳ ἢ ἐν ταῖς οἰκίαις βωμούς, ἐφ᾽ ὧν προσεφέροντο αἱ θυσίαι, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ ἐχρησίμευον κυρίως ὡς κατοικίαι τῶν θεῶν, δηλαδὴ τῶν παριστώντων αὐτοὺς *ξοάνων*· ταῦτα ὅμως βεβαίως ἦσαν τότε λίαν σπάνια.

Οἱ βωμοὶ ἦσαν ἢ ἁπλοῖ σωροὶ λίθων, ὅπως ὁ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 2, ἢ καὶ τεχνικώτερον κατεσκευασμένοι, ὅπως εἶναι ὁ ἐπὶ τῆς ἀσβεστοπλίνθου παριστανόμενος· ἐξεῖχον ὅμως καὶ οὗτοι καὶ ἐκεῖνοι ἱκανῶς ὑπὲρ τὴν γῆν, ὅπως συνήθως οἱ τῶν θεῶν βωμοὶ καὶ ὅπως αὐτὸ τὸ ὄνομα *βωμός*, τὸ σημαῖνον ὕψωμα ἢ ἐξοχήν, φανερώνει.

Ἐν ταῖς οἰκίαις δὲ βωμὸς ἱερώτατος ἦτο αὐτὴ ἡ ἑστία, ἣν ὁ Ὅμηρος ἐσχάραν καλεῖ δι᾽ ὀνόματος κοινοῦ καὶ τοῖς βωμοῖς· εἰς τὸ πῦρ αὐτῆς ῥίπτει ὁ Πάτροκλος ἐν τῇ Ἰλιάδι τὰς *θυηλὰς* ἤτοι τὴν εἰς τοὺς θεοὺς ἀνήκουσαν μοῖραν ἐκ τοῦ δείπνου. Βωμοὺς δ᾽ ἀληθεῖς, μόνον πρὸς θυσίας δηλαδὴ κατεσκευασμένους, ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν ἀνακτόρων τοῦ Πηλέως καὶ τοῦ Ὀδυσσέως, ὁ δ᾽ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τροίας

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 177

ἔγεινεν ἰδιαιτέρως ὀνομαστός, διότι παρ᾽ αὐτὸν ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ Νεοπτολέμου ἐν τῇ ἁλώσει τῆς πόλεως ὁ γέρων Πρίαμος. Τοὺς βωμοὺς τούτους, οἵτινες ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς τὸν *Ἑρκεῖον Δία*, τὸν φύλακα τῆς οἰκίας, πρέπει βεβαίως νὰ φαντα-ζώμεθα ὡς κτίσματα ἐξέχοντα τῆς γῆς—καὶ οὕτως ἐφαντά-ζοντο αὐτούς, ὡς ἀποδεικνύουσι διάφορα ἔργα τέχνης, καὶ οἱ κατόπιν Ἕλληνες—κατάλληλα ἵνα καίωσιν ἐπ᾽ αὐτῶν τὰ μη-ρία βοῶν καὶ προβάτων, ὧν ἡ κνῖσα ἀνερχομένη μέχρι τοῦ θεοῦ ηὐχαρίστει αὐτόν. Ἕνεκα τούτου μεγίστην σπουδαιότητα ἔχει ἡ ἀνακάλυψις βωμοῦ καὶ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τί-ρυνθος, διότι ἐξ αὐτῆς γίνεται μὲν καταφανεστέρα ἡ μεταξὺ ὁμηρικῶν καὶ μυκηναίων ἀνακτόρων ὁμοιότης, ἀποδεικνύεται ὅμως, ὡς φαίνεται, συγχρόνως καί τις διαφωνία μεταξὺ τῶν δύο ἐποχῶν ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν. Διότι ὁ τῆς Τίρυνθος βω-μὸς δὲν ὁμοιάζει κατὰ τὸ σχῆμα οὔτε πρὸς τοὺς ὁμηρικούς, ὅπως δικαίως τοὺς ὑποθέτομεν, οὔτε πρὸς αὐτοὺς τοὺς μνημο-νευθέντας δύο μυκηναίους, ἀλλ᾽ εἶναι κτίσμα κυκλοτερὲς μόλις ὑπερέχον τοῦ ἐδάφους τῆς αὐλῆς, κοῖλον δ᾽ ἐν τῷ μέσῳ ὡς φρέαρ, εἶναι δηλαδὴ *βόθρος*, ὁποῖος καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ τετάρτου τάφου τῆς ἀκροπόλεως ἀνακαλυφθείς· καὶ ἐκεῖνος μὲν οὐδὲν εἶχε τὸ παράδοξον, διότι ἦτο προωρισμένος διὰ τοὺς ἐναγισμούς, ἤτοι τὰς σπονδὰς καὶ τὸ αἷμα τῶν ζώων, ταῦτα δὲ ὑπέθετον ὅτι διὰ τοῦ βόθρου ἔφθανον μέχρι τοῦ ὑπὸ τὴν γῆν οἰκοῦντος νεκροῦ· ὁ ἐν τῇ αὐλῇ ὅμως τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος, ἐὰν ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν ἐν τῷ οὐρανῷ Δία, ἔπρεπε νὰ εἶναι ὄχι βόθρος, ἀλλ᾽ ἀληθὴς βωμός, ὅπως π.χ. ὁ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἢ ὁ τῆς ἀσβεστοπλίνθου. Εἰς τίνα λοιπὸν ἦτο ἀφιερωμένος;

Ἤδη πρὸ χρόνων, πρὶν ἢ ἀνακαλυφθῇ τὸ ἀνάκτορον τῆς Τί-ρυνθος, γάλλος συγγραφεύς, ὁ Fustel de Coulanges, ἐν βιβλίῳ δικαίως μεγάλην φήμην ἔχοντι [1], ἀνέλαβε ν᾽ ἀποδείξῃ, ὅτι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὅπως καὶ παρ᾽ ἄλλοις μετ᾽ αὐτῶν διὰ συγ-γενείας συνδεομένοις λαοῖς, ἡ λατρεία τῶν θεῶν ἐπήγασεν ἐκ

[1] La cité antique. Paris.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 178

τῆς λατρείας τῶν *προγόνων*· ὁ ἄνθρωπος, λέγει, πρὶν λατρεύσῃ τὸν Δία, ἐλάτρευσε τοὺς νεκρούς· τοὺς ἐφοβεῖτο καὶ διὰ τοῦτο προσηύχετο εἰς αὐτούς· ἐντεῦθεν φαίνεται ὅτι ἐγεννήθη τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα. Οἱ πρόγονοι ἑκάστου ἦσαν οἱ πρῶτοι θεοί του, οἵτινες ἐπροστάτευον αὐτὸν καὶ τὴν περιουσίαν του, οἵτινες ἐκ τοῦ βάθους τῆς γῆς, ἔνθα ἦσαν τεθαμμένοι, ἀνέπεμπον τὴν ὑγείαν, τὸν πλοῦτον καὶ πάντα τὰ λοιπὰ ἀγαθά. *Αὐτοὶ ἦσαν καὶ οἱ μόνοι ἐρκεῖοι.* Βραδύτερον ὅμως, ὅτε ἡ τοῦ Διὸς θρησκεία λαμπρῶς ἀναπτυχθεῖσα ἐπεσκίασε τὴν λατρείαν τῶν προγόνων, πάντων δὲ τῶν τε ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ αἴτιος ἐκεῖνος ἐνομίσθη καὶ ἀπ᾽ ἐκείνου ἐξηρτᾶτο ὁ πλοῦτος, ἡ ὑγεία καὶ ἡ δύναμις—τότε ἐγκαθιδρύθη ὁ Ζεὺς καὶ ἐν τῇ αὐλῇ τῆς οἰκίας ὡς ἐρκεῖος καὶ ἐγένετο κύριος τοῦ αὐτόθι ὑπάρχοντος βωμοῦ.

Τὴν γνώμην ταύτην, τὴν παράγουσαν ἐκ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν τὴν λατρείαν τῶν θεῶν, δὲν φαίνεται ἀποκρούων κατ᾽ ἀρχὴν καὶ ὁ Erwin Rohde[2], ὁ δ᾽ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος βόθρος νομίζω ὅτι ἐπικυρώνει αὐτήν· διότι ἀποδεικνύει, ὅτι ἐνταῦθα ἐτιμῶντο οἱ ἐρκεῖοι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν ἐτιμῶντο καὶ οἱ νεκροί, ἤτοι δι᾽ ἐναγισμῶν· ἐπιστεύοντο δηλαδὴ οἰκοῦντες ὑπὸ τὴν γῆν—ὡς ἥρωες ἀρχηγοὶ τοῦ γένους βεβαίως — καὶ ἐκεῖθεν προστατεύοντες τὴν οἰκίαν. Ἡ πίστις ἄλλως τῶν Μυκηναίων ἐπὶ τὴν ἰσχὺν τῶν νεκρῶν δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀποδείξεως μετὰ τὰ ἀνωτέρω περὶ θυσιῶν ἐπὶ τῶν τάφων εἰρημένα· διότι θυσίας προσφέρει τις μόνον εἰς ὄντα, τῶν ὁποίων ἢ τὴν εὔνοιαν ἐπιζητεῖ ἢ τὴν ὀργὴν φοβεῖται. Παρ᾽ Ὁμήρῳ ὅμως ἡ πίστις αὕτη δὲν ὑπάρχει πλέον καὶ ἕνεκα τούτου οὐδὲ λατρεία τῶν νεκρῶν· ὅτι ὑπῆρχε ποτέ, ἀποδεικνύουσι καὶ ἄλλα τεκμήρια καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν τῷ Ἅιδῃ ἐναγισμοὶ τοῦ Ὀδυσσέως (σ. 149)· ἀλλ᾽ ἡ φυλὴ τῶν Ἰώνων, εἰς οὓς ἀνῆκον οἱ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ποιήσαντες, ἀπώλεσεν αὐτὴν ἐνωρίς, ἐκ τούτου δ᾽ ἀναμφιβόλως καὶ ἡ ἐν τῇ αὐλῇ λατρεία

[2] Psyche σ. 156 σημ. 2.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 179

τῶν προγόνων ὡς ἐρκείων ὑπεχώρησεν εἰς τὴν τοῦ Διός. Μετὰ τὴν ὁμηρικὴν ὅμως ἐποχὴν ἀναφαίνεται πάλιν ὑπέρποτε κραταιὸν τὸ αἴσθημα τῆς δυνάμεως τῶν νεκρῶν, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ βεβαίως οὐδέποτε εἶχεν ἐντελῶς σβεσθῇ, καὶ διατηρεῖται ἀκμαῖον καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους τῆς ὑψίστης ἀναπτύξεως[1]. Οὕτω παρ' Αἰσχύλῳ ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἠλέκτρα, πρὶν ἐπιχειρήσωσι τὸν φόνον τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας, ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ πατρός των ἱστάμενοι ἐπικαλοῦνται τὴν βοήθειαν αὐτοῦ·

πάτερ, τρόποισιν οὐ τυραννικοῖς θανών,
αἰτουμένῳ μοι δὸς κράτος τῶν σῶν δόμων.

Ὑπόσχονται δ' εἰς αὐτὸν νὰ τῷ προσφέρωσι τὰς νομίμους θυσίας καὶ ὅπως τὸν ἐρεθίσωσιν ἔτι μᾶλλον κατὰ τῶν φονέων του τῷ ἐνθυμίζουσι τὸν τρόπον, δι' οὗ ἀπέθανεν. Ὁμοίως ποιεῖ τοὺς παῖδας τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐπικαλουμένους αὐτὸν καὶ ὁ φιλόσοφος ποιητὴς Εὐριπίδης·

σύ τ', ὦ κάτω γῆς ἀνοσίως οἰκῶν πάτερ,
ἄμυν' ἄμυνε τοῖσδε φιλτάτοις τέκνοις.
νῦν πάντα νεκρὸν ἐλθὲ σύμμαχον λαβών,
οἵπερ γε σὺν σοὶ Φρύγας ἀνήλωσαν δορί,
χὤσοι στυγοῦσιν ἀνοσίους μιάστορας.
ἤκουσας, ὦ δεῖν' ἐξ ἐμῆς μητρὸς παθών;

Ἐὰν δὲ ἀκόμη οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πέμπτου αἰῶνος, οἱ σύγχρονοι τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τοῦ Σωκράτους, εἶχον τόσην πεποίθησιν ἐπὶ τὴν ἰσχὺν τῶν νεκρῶν καὶ τὴν ἐκ τοῦ κάτω κόσμου ἐνέργειαν αὐτῶν ἐπὶ τῶν πραγμάτων τοῦ ἄνω, βεβαίως ἐπίστευον αὐτοὺς καὶ οἱ Μυκηναῖοι ἱκανῶς ἰσχυρούς, ὥστε νὰ τοὺς

[1] Περὶ τούτων πάντων ὅρα τὸ προμνημονευθὲν βιβλίον τοῦ Rohde καὶ τὸ ἄρθρον Heros τοῦ Deneken ἐν Roscher's Mythol. Lexikon. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ ζήτημα ἡμῶν δοξασιῶν τῶν ἀρχαιοτέρων Ἀθηναίων σπουδαῖα συμπεράσματα ἐξήγαγεν ὁ Brückner ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ τῆς Γενικῆς Ἐφορείας ἐνεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν τάφων καὶ ἀνεκοίνωσεν αὐτὰ εἰς τὴν ἐν Βερολίνῳ Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρίαν (December-Sitzung 1891)· ἴδε Wochenschrift für kl. Philologie 1892.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 180

λατρεύωσιν ὡς ἐρκείους· διότι τί μεγαλείτερον ἠδύναντο ν' ἀπαιτήσωσι παρ' αὐτῶν ἢ ὅ,τι ζητεῖ ὁ Ὀρέστης παρὰ τοῦ πατρός του, τὸ διαρκὲς *τῶν δόμων κράτος* καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν ἐχθρῶν του;

7.—Τέχνη.—Χρονολογία.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε περιγραφέντων οἰκοδομημάτων, ὅπλων, κοσμημάτων, σκευῶν καὶ τῶν τοιούτων βλέπομεν ὅτι παρὰ τοῖς Μυκηναίοις ἡ τέχνη ἦτο λίαν προωδευμένη, τόσον μάλιστα προωδευμένη, ὥστε καὶ σήμερον ἔτι πολλοὶ διστάζουσι νὰ παραδεχθῶσιν, ὅτι ἑλληνικαὶ φυλαὶ παρήγαγον τὰ ἔργα ταῦτα αἰῶνας ὅλους πρὸ τοῦ Ὁμήρου. Τῷ ὄντι δὲ σέβας ἀληθῶς ἐμπνέουσιν οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι λίθοι, ἐξ ὧν εἶναι ᾠκοδομημένα καὶ τὰ τείχη τῶν Μυκηνῶν, πρὸ πάντων ὅμως τὰ τῆς Τίρυνθος, κατάπληξιν δὲ καὶ ἀπορίαν γεννᾷ ἡ ὄψις τῆς μεγάλης πλακός, ἥτις βάρος ἔχουσα 93 περίπου χιλιάδων ὀκάδων ἀποτελεῖ τὸ ὑπέρθυρον τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως· διὰ τίνων μέσων ἀνεβίβασαν αὐτὴν ἐκεῖ καὶ τὴν ἐφήρμοσαν τόσον καλῶς καὶ τόσον ἀκριβῶς;

Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐν τῇ μηχανικῇ πείρας οἱ Μυκηναῖοι κατεῖχον πλείστας ἄλλας γνώσεις καὶ ἐργαλεῖα χρήσιμα· εἶχον πρίονας, δι' ὧν ἔκοπτον τοὺς σκληροτέρους λίθους, καὶ τρύπανα, δι' ὧν ἐτρύπων αὐτούς· ἐγίνωσκον νὰ γλύφωσιν ὡραιότατα κοσμήματα ἐν τῷ μαρμάρῳ· ἐξειργάζοντο ἤδη τοὺς πολυτίμους καὶ ἡμιπολυτίμους λίθους, τὸν κρύσταλλον, τὸν ὄνυχα, τὸν ἀμέθυστον καὶ πάντας τοὺς λοιποὺς τῆς αὐτῆς σκληρότητος, καὶ ἐσκάλιζον ἐπ' αὐτῶν διὰ τοῦ τροχοῦ ζῶα καὶ ἀνθρώπους καταπληκτικῆς πολλάκις φυσικότητος. Ἐν τῇ κατεργασίᾳ τῶν με-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 181

τάλλων ὁμοίως φαίνονται τεχνῖται δυνατοί· κατασκευάζουσιν ἐκ χαλκοῦ καὶ χυτὰ καὶ ἐσφυρηλατημένα πράγματα καὶ κοσμοῦσιν αὐτὰ κατὰ διαφόρους τρόπους. Διὰ τὰ κοσμήματα τοῦ σώματος ἀγαπῶσι πρὸ πάντων τὸν χρυσὸν καὶ τὴν κατεργασίαν αὐτοῦ ἀνήγαγον ὁμολογουμένως εἰς τελειότητα· διότι ἐκτείνουσιν αὐτὸν εἰς ἐλάσματα ἐλαχίστου πάχους, δι' ὧν καλύπτουσιν ἄλλας ἐπιφανείας καὶ ἐφ' ὧν ἐκτυποῦσι πάντα τὰ γνωστὰ αὐτοῖς ποικίλματα καὶ παραστάσεις ἐξόχου τέχνης· ἔπειτα σφυρηλατοῦσιν ἢ ἕλκουσι σύρματα λεπτότατα, ἐξ ὧν πλὴν ἄλλων κατασκευάζουσι καὶ ἁλύσεις[1]· ἡ κοκκίδωσις (granulation), ἤτοι ἡ ἐπὶ ἄλλων ἔργων κόλλησις κοσμηματικῶν κοκκιδίων, ἦτο γνωστὴ καὶ ἐν μεγάλῃ χρήσει, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ πολύχρωμος ὑέλωσις (πρβ. π.χ. τὸν δακτύλιον σ. 75)· μετεχειρίζοντο δηλαδὴ σχεδὸν πάντα τὰ μέσα τῆς σημερινῆς τέχνης. Ἐπίσης ὅμως δεξιοὶ ἦσαν καὶ ἐν τῇ ἐμπαιστικῇ[2]· διότι ἐγνώριζον νὰ ἐμβάλλωσι κοσμήματα ἐξ ἐλέφαντος, χρυσοῦ κ.λ. ἐπὶ ἀντικειμένων ἐξ ἄλλης ὕλης καὶ νὰ παράγωσιν οὕτω ἐνίοτε, ὡς δεικνύει τὸ ἐγχειρίδιον σ. 84, ἀληθεῖς πολυχρώμους ζωγραφίας· ἡ ἀγάπη δὲ τοῦ τρόπου τούτου διακοσμήσεως ἔφθανε μέχρι τοῦ νὰ ἐνθέτωσιν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας *λιθίνων* ἀγγείων ποικίλματα πάλιν *λίθινα*, ἀλλὰ διαφόρου χρώματος. Τοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν των ἤλειφον διὰ στίλβοντος λευκοῦ κονιάματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐζωγράφουν διὰ ζωηρῶν χρωμάτων ἀνθρώπους, ζῶα καὶ κοσμήματα ποικιλότατα. Τέλος κατεσκεύαζον ὕαλον ἢ ὑελώδη τινὰ ἀδιαφανῆ μάζαν, ἐξ ἧς ἔχυνον πρὸ πάντων διάφορα μικρὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἐφόρουν ἢ οὕτως ἢ καὶ ἐπενδεδυμένα διὰ λεπτοτάτου χρυσοῦ ἐλάσματος.

Περὶ τῶν ποικίλων τούτων γνώσεων καὶ τεχνῶν τῶν Μυκη-

[1] Μία ὡραιοτάτη, τοῦ λαιμοῦ βεβαίως, ἀνεκαλύφθη πέρυσιν ἐν τάφῳ τῶν Μυκηνῶν θαλαμοειδεῖ.

[2] Ἡ λέξις αὕτη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἔχει γενικωτέραν καὶ μᾶλλον ἀόριστον ἔννοιαν, ἡμεῖς ὅμως τὴν μεταχειριζόμεθα, ὡς ἐν τῷ κειμένῳ ἑρμηνεύεται, πρὸς δήλωσιν ὡρισμένου κλάδου τῆς μεταλλοτεχνίας, κατ' ἐπέκτασιν δὲ καὶ πρὸς δήλωσιν ὁμοίας ἐργασίας ἐπὶ ἄλλων ὑλῶν.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:15 PM Page 182

ναίων δὲν θὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα ἐν ἐκτάσει οὔτε θὰ προσπαθήσωμεν νὰ παρακολουθήσωμεν κατὰ βῆμα τὴν βαθμιαίαν ἑκάστης αὐτῶν ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν· μόνον δὲ παρατηρήσεις τινὰς γενικωτέρας θὰ παραθέσωμεν, διότι ἐλπίζομεν ὅτι θὰ συντελέσωσιν αὗται εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἐξετάζομεν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν διευκρίνησιν τοῦ ζητήματος τῆς ἐθνικότητος τοῦ λαοῦ, ὅστις παρήγαγεν αὐτόν.

Αἱ ἐπιτύμβιαι στῆλαι, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὡμιλήσαμεν, εἶναι βεβαίως ἢ σύγχρονοι ἢ καὶ ὑστερώτεραι τῶν τάφων, ἐφ᾽ ὧν ἦσαν ἱδρυμέναι· καὶ ὅμως ἐὰν παραβάλῃ τις αὐτὰς πρὸς πλεῖστα τῶν ἐν τοῖς τάφοις ἀνακαλυφθέντων κτερισμάτων, παρατηρεῖ ἀμέσως μεγάλην διαφορὰν ἐν τῇ τέχνῃ κατά τε τὸ σχέδιον καὶ τὴν ἐκτέλεσιν· ἐπὶ τοῦ ἐγχειριδίου π. χ. τοῦ ἐν πίνακι 5 ἀρ. 1 βλέπομεν ζωηρότητα μείζονα καὶ κινήσεις φυσικωτέρας, τοὺς δὲ λέοντας κάλλιστα χαρακτηριζομένους, ὥστε οὐδεμία ἀμφιβολία νὰ ὑπάρχῃ περὶ τοῦ εἴδους τῶν θηρίων· ἐπὶ ἄλλων δὲ χρυσῶν πραγμάτων φερόντων ἔκτυπα ζῶα τὸ μὲν ἀνάγλυφον εἶναι ἔτι, ὅπως ἐπὶ τῶν στηλῶν, λίαν ταπεινόν, ἀλλ᾽ αἱ μορφαὶ ὄχι μόνον ἀποστρογγυλοῦνται κατὰ φύσιν, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ περιγράμματος ὑπάρχουσι λεπτομέρειαι ἀνατομικῆς διαπλάσεως. Περὶ τῶν στηλῶν ὅμως εἴπομεν (σ. 112), ὅτι αἱ μορφαὶ φαίνονται ὡσεὶ ἐπὶ σανίδος ἐπιπέδου γλυφεῖσαι ἐκσκαλισθέντος τοῦ περὶ αὐτὰς μέρους, ὥστε τὸ ἀνάγλυφον ὄχι μόνον ταπεινόν, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς *ἐπίπεδον* εἶναι· πλὴν τούτου δὲ τὸ σχέδιον ἐν γένει προδίδει μεγάλην ἀδεξιότητα, ἕνεκα τῆς ὁποίας καὶ ἡ ἔννοια τῶν παραστάσεων δὲν εἶναι πάντοτε βεβαία, ἐν δὲ ζῶον ἐπὶ μιᾶς στήλης ἄλλοι μὲν ἑρμηνεύουσιν ὡς κύνα καὶ ἄλλοι ὡς λέοντα. Ἕνεκα τούτων αἱ στῆλαι προξενοῦσιν ἐντύπωσιν ἔργων κατὰ πολὺ ἀρχαϊκωτέρων τῶν χρυσῶν καὶ ἄλλων κτερισμάτων, ἐπειδὴ δὲ πραγματικῶς δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἀρχαιότεραι τοῦ συνόλου αὐτῶν, ἀκολουθεῖ ὅτι οἱ γλύψαντες αὐτὰς ὑπελείποντο κατὰ τὴν τέχνην τῶν κατασκευασάντων τὰ χρυσᾶ κτερίσματα. Μερικοὶ μάλιστα ἰσχυρίσθησαν ὅτι ἡ δια-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 183

φορὰ δὲν ἐξηγεῖται ἄλλως ἢ διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὰ μὲν κτερίσματα ἔξωθεν εἰσήχθησαν εἰς Μυκήνας, αἱ δὲ στῆλαι ἐποιήθησαν αὐτόθι ὑπὸ ἐντοπίων, ἀπείρων ἔτι, ἐργατῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι οὕτω ἀληθές.

Ἐν τῇ γλυπτικῇ μεγίστην ἐπιρροὴν ἐξασκεῖ τὸ εἶδος τῆς ὕλης ἐν γένει, ὁ δ' ἅπαξ ἐκ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῆς μορφωθεὶς ῥυθμὸς μεταφέρεται πολλάκις ἀπαράλλακτος καὶ εἰς ἔργα ἐξ ὕλης ἐχούσης διαφόρους ἰδιότητας· οὕτω εὑρίσκομεν καὶ πολὺ βραδύτερον, κατὰ τὸν ἕκτον καὶ πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀνάγλυφα, τὰ ὁποῖα, ὡς αἱ στῆλαι τῶν Μυκηνῶν, στεροῦνται τοῦ πλαστικοῦ σχηματισμοῦ, τοῦτο δὲ διότι εἰς ἄλλα μὲν ἐκ τῶν μερῶν ἐκείνων ἡ λιθοξοΐα ἐκ τῆς ξυλογλυφίας ἀνεπτύχθη, εἰς ἄλλα δὲ πάλιν τὸ εἶδος τοῦ λίθου ἢ λίαν σκληροῦ ἢ λίαν εὐθρύπτου ὄντος δὲν ἦτο κατάλληλον πρὸς παράστασιν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν μετὰ τῆς δεούσης ἀκριβείας καὶ ὀξύτητος.

Τοῦτο βλέπομεν καὶ ἐν ταῖς στήλαις. Εἶναι πιθανώτατον καθ' ἑαυτὸ καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀποδείξεως, ὅτι τὸ ξύλον ἦτο μία ἐκ τῶν πρώτων ὑλῶν, ἐν αἷς οἱ Μυκηναῖοι ἤρχισαν νὰ σκαλίζωσι κοσμήματα· διότι ἐπὶ ξύλου ταῦτα χαράσσονται εὐκολώτατα, μάλιστα δὲ χαράσσονται γραμμαὶ εὐθεῖαι ἢ τεθλασμέναι, ἔπειτα κύκλοι καὶ ἄλλα *γεωμετρικὰ* σχήματα. Ὁ ἐκ τῆς ἀσκήσεως ὅμως ταύτης γεννώμενος ῥυθμὸς ἔχει φυσικῶς πολὺ τὸ γωνιῶδες καὶ ἄκομψον, διότι ἐλλείπουσιν ἀπ' αὐτοῦ αἱ πλαστικῶς κατὰ φύσιν κυματίζουσαι γραμμαὶ τοῦ σώματος, αἵτινες ἄλλοτε κυρτοῦνται καὶ ἄλλοτε κοιλαίνονται, οὐδέποτε δ' εἶναι ἐντελῶς εὐθεῖαι· πλὴν τούτου δὲ μορφὴ ἐπὶ σανίδος γλυφομένη διὰ τῆς ἐκσκαλίσεως τῶν περὶ τὸ περίγραμμα αὐτῆς μερῶν ἐξ ἀνάγκης θὰ εἶναι παρὰ φύσιν *ἐπίπεδος*. Τὰ γνωρίσματα ταῦτα, τὸ ἐν πολλοῖς γωνιῶδες καὶ ἄκαμπτον τῶν γραμμῶν, πρὸ πάντων ὅμως τὸ ἐντελῶς ἐπίπεδον τῶν μορφῶν ἀνθρώπων καὶ ζώων, ἔχουσιν καὶ αἱ ἐπιτύμβιαι στῆλαι, ἐκ τούτου δ' εἰκάζομεν ὅτι ἡ τέχνη αὕτη ἐπὶ πολὺν χρόνον ἠσκήθη ἐν

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 184

τῇ ξυλογλυφίᾳ καὶ ὅτι τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας, ὃν οἱ τεχνῖται ἐν ἐκείνῃ ἀπέκτησαν, μετήνεγκον καὶ εἰς τὴν λιθοξοΐαν, ἐν ᾗ ὤφειλον νὰ παλαίωσι καὶ κατὰ τῶν ἐμποδίων τῆς σκληροτέρας ὕλης· διότι προφανῶς οἱ γλύπται τῶν στηλῶν δὲν ἐγίνωσκον ἀκόμη νὰ λαξεύωσιν εὐκόλως τὸ μάρμαρον καὶ τὰ κοινότερα εἴδη τοῦ τιτανολίθου καὶ ἕνεκα τούτου ἐπροτίμων τὸν κογχυλίτην, λίθον ἀποτελούμενον, ὡς εἴπομεν, ἐξ ἀπείρων λίαν μικρῶν κογχυλίων καὶ πολὺ εὐπελέκητον, ἐντελῶς ἀκατάλληλον ὅμως διὰ πλαστικὰ ἔργα.

Ἐν ᾧ λοιπὸν ἡ λιθοξοΐα προσέκοπτεν ἀκόμη ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν κατὰ τοῦ πατροπαραδότου τρόπου τῆς ἐργασίας, τρόπου ἀποκτηθέντος ἐν ἄλλῃ ὕλῃ, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ κατὰ τῶν δυσχερειῶν τῆς λαξεύσεως τοῦ λίθου, φαίνεται ὅτι εἰς ἐπίμετρον καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς δὲν ἦτο ὑπὲρ αὐτῆς, δὲν ἐζήτει τοὐλάχιστον πολλὰ μεγάλα γλυπτὰ ἔργα ἐκ λίθου· διότι εἶναι ἀληθῶς περίεργον, ὅτι πλὴν τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν οὐδὲν ἄλλο ὁπωσοῦν εὐμέγεθες λίθινον ἔργον οὔτε αὐτοτελὲς οὔτε ὡς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος εἰργασμένον, ἀνῆκον δὲ εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ, ἀνεκαλύφθη μέχρι τοῦδε. Αὐτοὶ οἱ τάφοι τῆς ἀκροπόλεως, οἵτινες ἦσαν προωρισμένοι νὰ περικλείσωσι τόσον πλοῦτον εἰς μέταλλα, εἶναι καθ᾽ ἃ εἴδομεν ἁπλούστατοι λάκκοι ἐκτισμένοι ἐν μέρει τὰς πλευρὰς διὰ κοινοτάτων ἀργῶν λίθων.

Κατ᾽ ἀντίθεσιν δὲ πρὸς τὴν λιθοξοΐαν ἡ μεταλλοτεχνία ἀκριβῶς κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ηὐνοεῖτο καὶ ἐπροστατεύετο ὅσον οὐδέποτε ἴσως κατόπιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Τὰ μέταλλα ἐν γένει εἶναι σπάνια καὶ ἕνεκα τούτου πολύτιμα· ἔχουσιν ὅμως πλὴν ἄλλων τὴν ἐξαίρετον ἰδιότητα, ὅτι ἐκτείνονται σφυρηλατούμενα εἰς λεπτότατα ἐλάσματα,ὥστε διὰ μικρᾶς σχετικῶς ποσότητος δύνανται καὶ αὐτοτελῆ ἀντικείμενα νὰ κατασκευασθῶσι καὶ νὰ ἐπενδυθῶσιν ἄλλα, ὧν τὸ κύριον σῶμα εἶναι ἐξ ὕλης εὐτελεστέρας, ὥστε νὰ φαίνωνται καὶ ταῦτα μετάλλινα. Εἰς μέγιστον δὲ βαθμὸν κατέχει τὴν ἰδιότητα ταύ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 185

την τὸ λαμπρότατον τῶν μετάλλων, ὁ χρυσός, καὶ τούτου ἀκριβῶς ἡ ἐν πᾶσιν ἀφειδὴς ὑπὸ τῶν Μυκηναίων χρῆσις προκαλεῖ σήμερον τὸν θαυμασμὸν ἡμῶν· διότι εἴδομεν ὅτι σχεδὸν πάντα τὰ κοσμήματα τῆς ἐποχῆς ἦ ὁλόχρυσα ἦσαν ἢ διὰ χρυσοῦ ἐπενδεδυμένα· οἱ ἄνακτες ἐφόρουν πέταλα χρυσᾶ ἐπερραμμένα ἐπὶ τῶν ἐσθήτων, τὰ ποτήριά των ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ χρυσᾶ, αἱ λαβαὶ τῶν ξιφῶν περιεβάλλοντο ὑπὸ χρυσῶν ἐλασμάτων, αἱ λεπίδες τῶν ἐγχειριδίων των ἔφερον συχνὰ χρυσᾶς παραστάσεις καὶ οὕτω καθεξῆς. Τοῦ ἀργύρου ἡ χρῆσις δὲν ἦτο τόσον συχνή, οὐχ ἧττον καὶ ἐξ αὐτοῦ κατεσκεύαζον ἰδίως ἀγγεῖα κοσμούμενα τὰ μὲν δι' ἐκτύπων παραστάσεων, ἄλλα δὲ δι' ἐμβεβλημένων ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος· συχνοτάτη ὅμως ἦτο πάλιν ἡ τοῦ χαλκοῦ χρῆσις εἰς σκεύη, ὅπλα, κοσμήματα καὶ ἄλλα.

Δὲν εἶναι λοιπὸν οὐδαμῶς παράδοξον, ὅτι οἱ χρυσοχόοι—καὶ διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου ἐννοοῦμεν καὶ τοὺς χαλκεῖς, ὅπως παρ' Ὁμήρῳ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Λαέρκης καὶ χρυσοχόος καλεῖται καὶ χαλκεὺς—δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι αὐτοί, ὧν ἡ τέχνη τόσον περιζήτητος ἦτο καὶ τοσαύτην ἄφθονον τροφὴν εὗρισκεν καὶ οἵτινες κατειργάζοντο ὕλην τόσον ἐλαστικὴν καὶ ἐνδοτικήν, κατώρθωσαν ἐν πολλῷ χρόνῳ ν' ἀποκτήσωσι πεῖραν μεγάλην καὶ νὰ παραγάγωσιν ἔργα ἔρρυθμα καὶ γλαφυρά, ἐν ᾧ ἡ παρηγκωνισμένη λιθοξοΐα μόλις συντηρουμένη ἔμενε στάσιμος. Εἴπομεν δὲ περὶ τῆς χρυσοχοΐας ὅτι κατώρθωσεν ὅ,τι κατώρθωσεν ἐν πολλῷ χρόνῳ, διότι βεβαίως δὲν ἀνερριχήθη δι' ἑνὸς ἅλματος εἰς τὸν βαθμὸν τῆς τελειότητος, ἣν βλέπομεν ἐπὶ τῶν κτερισμάτων τῆς ἀκροπόλεως, ἀλλὰ διέτρεξε πρότερον πολλὰ στάδια· καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν σήμερον, ἐλλείψει μέσων, νὰ παρακολουθήσωμεν τὸν δρόμον αὐτῆς ἀπὸ τῶν πρώτων ἀρχῶν, εἰκάζομεν μάλιστα μετὰ πιθανότητος, ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀναζητῶμεν τὰς ἀρχὰς ταύτας μόνον ἐν Μυκήναις καὶ ἐν Τίρυνθι[1], τὴν ἀρχαιότητα ὅμως ἀποδεικνύει πλὴν τῆς τελειότητος καὶ ἡ

[1] Ὅρα κατωτέρω.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 186

ἐπίδρασις, ἣν ἤσκησεν ἐπ᾽ αὐτῆς τῆς λιθοξοΐας. Διότι ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίας στήλης, ἣν ἀπεικονίσαμεν, ἄνω τῆς κυρίας παραστάσεως βλέπομεν πολυέλικτα σπειροειδῆ κοσμήματα πληροῦντα τὸν χῶρον, ταῦτα δὲ ἀρχικῶς δὲν εἶναι ἴδια οὔτε τῇ ξυλογλυφίᾳ οὔτε τῇ λιθοξοΐᾳ, διότι δὲν *κατασκευάζονται* ὡς γεωμετρικὰ σχήματα, ἀλλὰ παράγονται ἐκ τῆς *μεταλλοτεχνίας*, ἐν ᾗ τὰ μετάλλινα σύρματα δύνανται εὐκολώτατα νὰ ἑλιχθῶσι κατὰ διαφόρους τρόπους καὶ εἶτα νὰ ἐπικολληθῶσιν ὡς κοσμήματα ἐπί τινος ἐπιφανείας· ἕνεκα τούτου τὰ σπειροειδῆ κοσμήματα θεωροῦνται ὡς χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἐκ τῆς μεταλλοτεχνίας μορφωμένου ῥυθμοῦ, καὶ ἐπειδὴ εὑρίσκομεν αὐτὰ καὶ ἐπὶ τῶν λιθίνων στηλῶν, ἀκολουθεῖ ὅτι πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐκ τῆς μεταλλοτεχνίας γεννηθέντα εἶχον καταστῇ κοινότατα, ὥστε νὰ τ᾽ ἀπομιμηθῶσι καὶ οἱ λιθοξόοι. Πραγματικῶς δὲ καὶ ἐπὶ τῶν χρυσῶν καὶ τῶν ἄλλων κτερισμάτων τῶν ἐξ τάφων τῆς ἀκροπόλεως οὐδὲν ἄλλο κόσμημα ἀπαντῶμεν τόσον συχνά, ὅσον τὸ σπειροειδές· καὶ ἀπαντῶμεν αὐτὸ πάντοτε *ἔκτυπον* ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπιφανείας, ἣν κοσμεῖ, οὐδέποτε δ᾽ ἐξ ἰδιαιτέρου σύρματος ἐσχηματισμένον καὶ *ἐπικεκολλημένον*, ὅπως ἐν ἀρχῇ βεβαίως, καθὰ εἴπομεν, κατεσκευάζετο καὶ ὅπως ἀληθῶς εὑρίσκεται ἐπὶ χρυσῶν πραγμάτων ἀνακαλυφθέντων ἐν Τροίᾳ, ἧς ὁ πολιτισμὸς ἤκμασεν αἰῶνας τινὰς πρὸ τοῦ μυκηναίου.

Τὰ εἰρημένα θεωρῶ ἀρκετὰ πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐν τοῖς χρυσοῖς κτερίσμασι τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως παρατηρουμένης ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν· ἐπειδὴ δ᾽ ἀνεφέραμεν ἤδη τὴν Τροίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς, προσθέτομεν ὅτι καὶ ἐκεῖ ἡ χρυσοχοΐα εἶναι ἡ μᾶλλον πασῶν τῶν ἄλλων τεχνῶν ἀνεπτυγμένη. Καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι παράξενον, διότι χαρακτηριστικὸν δὰ παντὸς βαρβάρου ἢ ἡμιβαρβάρου πολιτισμοῦ—καὶ τοιοῦτος ἦτο ὄχι μόνον ὁ τρωικός, ἀλλὰ βεβαίως καὶ αὐτὸς ὁ ἀρχαιότερος μυκηναῖος—εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ ἀμέτρου στολισμοῦ τοῦ σώματος διὰ κοσμημάτων στιλβόντων καὶ ἡ ἀγάπη τῆς ἐπιδείξεως πολυτελῶν ὅπλων καὶ σκευῶν·

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 187

θαυμάζονται δὲ ταῦτα πάντα ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς καλλιτεχνικῆς των ἀξίας, ἀλλὰ πλέον ἴσως ἕνεκα τῆς ὑλικῆς τιμῆς των. Διὰ τοῦτο ὀλίγον βεβαίως ἐξετιμῶντο τότε ἔργα κατασκευαζόμενα ἐξ ὕλης εὐτελοῦς ἢ ὅλως ἄνευ ἀξίας καθ' ἑαυτήν, ὁποία εἶναι τὸ ξύλον ἢ τὸ ὀστοῦν καὶ ὁ κοινὸς λίθος. Ὅτι δὲ ταῦτα ἀληθῶς οὕτως ἔχουσιν, ἀποδεικνύει ἡ δευτέρα περίοδος τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ καὶ ἐξ αὐτῆς πάλιν ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ ἀνωτέρω παρεβάλομεν πρὸς τοὺς ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως ἀνακαλυφθέντας· ἐν αὐτῷ δὲν ὑπῆρχον πέταλα καὶ σταυροὶ καὶ τελαμῶνες καὶ ἐπιγονατίδες ἐκ χρυσῶν ἐλασμάτων, οἱ πολλοὶ ὅμως ἐγγεγλυμμένοι λίθοι ἔχουσιν ἕνεκα τῶν παραστάσεών των ἀληθῶς καλλιτεχνικὴν ἀξίαν, πολὺ μεγαλειτέραν δὲ τὰ δύο χρυσᾶ ποτήρια. Τὴν μετριότητα ταύτην τῶν κτερισμάτων ἐν τοῖς νεωτέροις τάφοις ἡρμηνεύσαμεν ἀνωτέρω ὡς δηλοῦσαν ποιάν τινα ἐξευγένισιν τῶν περὶ μελλούσης ζωῆς ἰδεῶν, προσεθέσαμεν ὅμως ἐκεῖ, ὅτι τοῦτο προϋποθέτει καὶ ἀνάλογον ἐξευγένισιν τοῦ ὅλου βίου καὶ τοῦ αἰσθήματος τοῦ καλοῦ, συνέπεια τῆς ὁποίας ἦτο ὅτι ηὔξησεν ὁ πρὸς τὴν τέχνην ἀνεξαρτήτως τῆς ὕλης ἔρως, ἐπομένως καὶ ὁ πρὸς τὸν *ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον*, ἐξ οὗ πρώτη ὠφελήθη ἡ λιθοξοΐα· διότι τότε ᾠκοδομήθη ἡ πύλη τῶν λεόντων μετὰ τοῦ ἀναγλύφου αὐτῆς, τότε οἱ λεγόμενοι θησαυροὶ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Μινύου καὶ ὁ τάφος τῆς Κλυταιμήστρας μετὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν των κοσμημάτων καὶ τῶν θαυμασίων πλακῶν τῆς ἐπενδύσεως τοῦ δευτέρου· ἐπίσης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην κατεσκεύαζον ἀγγεῖα ἐκ λίθου καὶ ἔγλυφον ἐπ' αὐτῶν ὡραῖα κοσμήματα καὶ εἰκόνας ζώων· τότε τέλος ἔλαβε μεγίστην ἐπίδοσιν καὶ τῶν πολυτίμων λίθων ἡ γλυπτική, ἐν ᾧ ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ περιόδῳ οὗτοι ἦσαν λίαν σπάνιοι ἔτι. Αἱ ποικίλαι δ' αὗται ἐργασίαι παρέχουσαι τροφὴν εἰς τὴν λιθοξοΐαν συνετέλεσαν ὥστε ν' ἀνακτήσῃ αὕτη τάχιστα τὸν ἀπολεσθέντα χρόνον καὶ νὰ καταστῇ ἐν βραχεῖ ἐφάμιλλος τῆς χρυσοχοΐας· ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ καθαρῶς ὑλικὸν μέρος τῆς τέχνης των, οἱ λιθοξόοι τῆς νεωτέρας

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 188

περιόδου γινώσκουσι νὰ πριονίζωσι καὶ πελεκῶσι καὶ τρυπῶσι τοὺς σκληροτέρους τῶν λίθων, ὥστε δὲν εἶναι πλέον ἠναγκασμένοι νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὸν ἀκατάλληλον κογχυλιάτην· τὰ δὲ σχέδια καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν τε ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων καὶ τῶν λοιπῶν ἀναγλύφων των ἔχουσιν εὐγραμμίαν, γλαφυρότητα καὶ πλαστικότητα κατ' οὐδὲν ὑπολειπομένην τῶν ἔργων τῆς χρυσοχοΐας. Καὶ μαρτυροῦσι μὲν τὰ σπειροειδῆ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἀφθόνως γλύφουσι καὶ οἱ λιθοξόοι, περὶ τοῦ κράτους, ὅπερ ἀπέκτησεν ἐν τῇ ὅλῃ τέχνῃ ὁ πρότερον εἰς τελειότητα ἀφικόμενος ῥυθμὸς τῶν μετάλλων, κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως ἡ λιθοξοΐα καὶ ἡ χρυσοχοΐα συμβαδίζουσι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν ἁρμονίᾳ.

Τὸ τελευταῖον καταδεικνύεται ἐκ τῆς παραβολῆς ἔργων τινῶν χρυσῶν καὶ λιθίνων πρὸς ἄλληλα. Τὰ ποτήρια τοῦ Βαφειοῦ, τὰ ὁποῖα τοσάκις ἤδη ἀνεφέραμεν, εἶναι τὰ κάλλιστα ἔργα τῆς μυκηναίας χρυσοχοΐας, τῆς μυκηναίας τέχνης ἐν γένει· αἱ δ' ἐπὶ τοῦ πίνακος 10 εἰκόνες αὐτῶν μαρτυροῦσιν εὐγλώττως περὶ τῆς τόλμης τοῦ τεχνίτου ἐν τῇ ἐπινοήσει καὶ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκτελέσει, ὥστε θὰ περιορισθῶμεν ἡμεῖς εἰς ἁπλῆν περιγραφήν[1]. Ὡς εἴπομεν ἤδη πολλάκις, εἶναι δύο καὶ ἔχουσι βάρος τὸ μὲν 276 γραμμαρίων, τὸ δὲ 280· τὸ σχῆμά των φαίνεται ἐκ τοῦ παρακειμένου μικροῦ σχεδίου, τὸ ὁποῖον παριστᾷ

τὸ ἕν· τὸ ἄλλο διαφέρει πολὺ ὀλίγον. Ἐπὶ τοῦ ἑνὸς εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν ταῦρος συλληφθεὶς ἐν δικτύῳ δεδεμένῳ ἀπὸ

[1] Περὶ αὐτῶν καὶ ἐν γένει περὶ τῆς μυκηναίας τέχνης πρβ. τὸ ἐν Bull. de corr. hell. 1891 ὡραῖον ἄρθρον τοῦ Perrot.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 189

δύο δένδρων, παρ' αὐτὸν δ' ἄλλος ταῦρος πηδῶν πέραν τοῦ δικτύου καὶ ἀριστερὰ τρίτος ἀνατρέπων δύο ἄνδρας, οἵτινες φαίνεται προσεπάθουν νὰ τὸν κρατήσωσιν· ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν παριστᾶται ὡσεὶ καταπίπτων ἀπὸ τῆς ῥάχεως τοῦ ζώου, τὸν δ' ἕτερον ἥρπασεν ἐν τῷ δρόμῳ του ὁ ταῦρος διὰ τῶν κεράτων, ὅπως τὸν ἀνατινάξῃ πέραν. Ἐπὶ τοῦ ἄλλου ποτηρίου βλέπομεν ἐν τῷ μέσῳ δύο ταύρους ἥσυχα ἱσταμένους, δεξιὰ τρίτον βόσκοντα καὶ ἀριστερὰ ἄνδρα, ὅστις ἔδεσεν ἄλλον ταῦρον ἀπὸ τοῦ ὀπισθίου ποδὸς διὰ χονδροῦ σχοινίου καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν ἀπαγάγῃ. Ἔχομεν λοιπὸν ἐν τῇ πρώτῃ εἰκόνι θήραν ζώων ἐν ἀγρίᾳ ἢ ἡμιαγρίᾳ καταστάσει εὑρισκομένων, ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπεισόδιον τοῦ βουκολικοῦ βίου. Αἱ κινήσεις καὶ στάσεις τῶν τε ζώων καὶ ἀνθρώπων, ἂν καὶ βεβιασμέναι ἔν τισιν, ὡς ἡ θέσις τοῦ ἐν τῷ δικτύῳ συλληφθέντος, εἶναι ὅμως ζωηραὶ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον φυσικώταται, μαρτυροῦσι δὲ περὶ τῆς παρατηρητικότητος τοῦ τεχνίτου καὶ τῆς προσπαθείας αὐτοῦ νὰ μιμηθῇ τὴν φύσιν· οὕτω ἐπιτυχεῖς καὶ κατὰ φύσιν εἰκονισμέναι πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἡ στάσις τοῦ βόσκοντος ταύρου καὶ ἡ ἀνάτασις τῆς κεφαλῆς τοῦ τε ἐν τῷ δικτύῳ συλληφθέντος καὶ τοῦ ὑπὸ ἑνὸς ἀνδρὸς ἀπαγομένου· διότι οὗτοι φαίνονται τῷ ὄντι ὡσεὶ μυκώμενοι· οὐχ ἧττον κατὰ φύσιν, ἀλλὰ καὶ τολμηρά, εἶναι ἡ ὁρμὴ τοῦ ἀνατρέποντος τοὺς δύο ἄνδρας. Συμπληροῖ δὲ τὴν φυσικότητα τῶν εἰκόνων ἡ πλουσία παράστασις τοῦ *ἐδάφους*, ἐν ᾧ αἱ πράξεις συμβαίνουσι καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνώμαλον καὶ δασῶδες· ἐκ τῶν δένδρων τὰ μὲν εἶναι ἐλαῖαι, τὰ δὲ φοίνικες, τὰ δ' ἄνωθι τῶν ἀνθρώπων καὶ ζώων οἱονεὶ ἐπικρεμάμενα ποικίλματα εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θάμνοι, οἵτινες ὑποτίθενται περιβάλλοντες τὰ παριστανόμενα.

Ἐξετάζοντες νῦν τὴν τέχνην τοῦ ἀναγλύφου τῶν λεόντων παρατηροῦμεν ὅτι τοῦτο κατά τε τὴν πλαστικὴν διαμόρφωσιν τῶν μελῶν καὶ τὴν στρογγυλότητα τοῦ περιγράμματος ἀπέχει πολὺ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν· καὶ εἶναι μὲν καὶ αὐτὸ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ποτήρια ταπεινὸν καὶ στερεῖται τῶν ἐν ἐκείνοις

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 190

πολλῶν λεπτομερειῶν, διότι ἀναμφιβόλως τὸ ἀνάγλυφον τῶν λεόντων εἶναι ἀρχαιότερον τῶν ποτηρίων, πρέπει ὅμως νὰ ὑπομνήσωμεν, ὅτι τὰ νῦν ἀπὸ τῶν σωμάτων τῶν λεόντων ἐξαλειφθέντα χρώματα ἐξαίροντα τότε καὶ ὁρίζοντα κάλλιον μέλη τινὰ τῶν μορφῶν συνεπλήρουν ἐν μέρει τὸ ἔργον τοῦ γλυφάνου. Ἀλλὰ καὶ ὅπως ἔχει σήμερον, πάλιν ἡ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ποτηρίων συγγένεια εἶναι καταφανής, ἰδίως ἐν τῇ παραστάσει τῶν μυῶν· ὁ τεχνίτης ἢ οἱ τεχνῖται τῶν ποτηρίων εἶχον κατανοήσει τὴν μεγάλην σπουδαιότητα τῶν ὀργάνων τούτων ἐν τῇ κινήσει καὶ τῇ δράσει τῶν τε ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, ὅπως δ' ἐκφράσωσι τὴν γνῶσίν των ταύτην σαφῶς καὶ ὀφθαλμοφανῶς, ἐποίησαν τοὺς μῦς ὑπερβολικῶς, σχεδὸν παρὰ φύσιν ἐντεταμένους καὶ προέχοντας, καὶ τοῦτο ἐν ᾧ ἡ θέσις δὲν ἀπῄτει πάντοτε τὴν ἐκδήλωσιν τοσαύτης ἐντάσεως τῶν δυνάμεων. Τοῦτο εἶναι μὲν χαρακτηριστικὸν τέχνης ἀρχαϊκῆς ἐν γένει, ἥτις ζητοῦσα νὰ παραστήσῃ τι μετ' εὐκρινείας καὶ σαφηνείας ὑπερβάλλει πολλάκις τὸ μέτρον, ἰδιαιτέρως ὅμως εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς μυκηναίας τέχνης κατὰ τὴν νεωτέραν αὐτῆς περίοδον, διότι τὸν αὐτὸν τρόπον ἐργασίας ἀπαντῶμεν εἰς πλείονα σημεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ. Οὕτω καὶ τὸ ἐν πίνακι 11 ἀπεικονισθὲν μολύβδινον ἀγαλμάτιον, τὸ ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τοῦ Κάμπου ἀνακαλυφθέν, παρουσιάζει τὰ αὐτὰ γνωρίσματα ὑπερβολικῆς ἐντάσεως τῶν μυῶν τῶν τε βραχιόνων καὶ τῶν σκελῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ ἐπὶ πολλῶν ἐγγεγλυμμένων λίθων αἱ εἰκόνες τῶν ζώων, αἵτινες καὶ κατὰ τὰ ἄλλα, τὸν πλαστικὸν δηλαδὴ σχηματισμὸν τῶν σωμάτων καὶ τὴν ζωηρότητα τῶν στάσεων, δὲν ὑπολείπονται τῶν ἐπὶ τῶν ποτηρίων ταύρων. Καὶ ὁ τεχνίτης ὅμως τοῦ ἀναγλύφου τῶν λεόντων ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ βαδίζει, ἂν καὶ δὲν ἐπροχώρησε τόσον, ὅσον οἱ τῶν ποτηρίων, τοῦ ἐκ Κάμπου ἀγαλματίου καὶ πολλῶν ἐκ τῶν λίθων· ἡ ἀντίληψις καὶ ὁ τρόπος του εἶναι οἱ αὐτοί, μόνον δὲ τὸ σθένος τῆς ἐκφράσεως εἶναι κατώτερον. Καὶ τοῦτο ἀποδεικνύει πάλιν, ὅτι τὰ ἄλλα ἐκεῖνα ἔργα εἶναι νεώτερα αὐτοῦ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 191

Βλέπομεν λοιπόν, ὅτι ἡ μυκηναία γλυπτικὴ κατὰ τὴν νεωτέραν περίοδόν της, τὴν ὑπὸ τῶν θολωτῶν τάφων ἀντιπροσωπευομένην, εἶχεν ἀναπτύξει ῥυθμὸν ὁμοιόμορφον ἔν τε τῇ χρυσοχοΐᾳ καὶ τῇ λιθοξοΐᾳ· οἱ λέοντες τῆς πύλης κεῖνται ἀκόμη μεταξὺ τῶν ἐκ τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως χρυσῶν κτερισμάτων, τοὐλάχιστον τῶν ἀρχαιοτέρων ἐξ αὐτῶν, καὶ τῶν ποτηρίων τοῦ Βαφειοῦ· πρὸς ἐκεῖνα ὁμοιάζουσιν ἕνεκα τῆς ταπεινότητος τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῆς ἐλλείψεως πολλῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν, πρὸς ταῦτα δ' ἕνεκα τῆς χαρακτηριστικῆς τῶν μυῶν παραστάσεως· ἐντελῶς δ' ἀντάξια τῶν ποτηρίων εἶναι ὄχι μόνον τὸ ἐκ Κάμπου ἀγαλμάτιον[1], τὸ ὁποῖον μάλιστα ἕνεκα τοῦ μεγέθους του καὶ ὑπερέχει ἐκείνων ἔν τισιν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ἐγγεγλυμμένων λίθων ζῶα. Ἡ συνεχὴς δ' αὕτη πρόοδος καὶ ὁ ὁμοειδὴς ῥυθμός, ὅστις παρατηρεῖται ἐπὶ ἔργων διαφόρου ὕλης καὶ διαφόρου προελεύσεως, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὄχι μόνον τὸ ἀνάγλυφον τῶν λεόντων — περὶ τούτου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία —, ὄχι μόνον τὰ ποτήρια τοῦ Βαφειοῦ, τὸ ἐκ Κάμπου ἀγαλμάτιον καὶ οἱ ἐγγεγλυμμένοι λίθοι εἶναι ἔργα τεχνιτῶν ἐντοπίων — διότι ἐὰν ἔξωθεν εἰσήγοντο, ἡ πρόοδος δυσκόλως θὰ ἦτο τόσον ὁμαλὴ καὶ τόσον ὁμοιόμορφος —, ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ χρυσᾶ κτερίσματα τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως ἐν τῷ συνόλῳ των δὲν δύνανται νὰ ἐποιήθησαν ἀλλαχοῦ ἢ ἐν Ἑλλάδι· διότι ἐὰν ἐκεῖνα ἦσαν ξένα, τότε θὰ ἐβλέπομεν ἐπὶ τῶν ἐντοπίων οὐχὶ ἀμέσως ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον, ἀλλ' ἐπί τινα χρόνον πιθανώτατα χειροτέρευσιν τοῦ ῥυθμοῦ, καθόσον οἱ ἐντόπιοι δὲν θὰ ἦσαν βεβαίως ἱκανοὶ ἀμέσως ὄχι μόνον πιστῶς ν' ἀπομιμηθῶσι τὴν ξένην τέχνην, ἀλλὰ καὶ νὰ τελειοποιήσωσιν αὐτήν.

Δὲν ἰσχυριζόμεθα ὅμως διὰ τούτων, ὅτι μεταξὺ τῶν χρυσῶν κτερισμάτων ἐκ τῆς ἀκροπόλεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι μερικὰ ἢ ἀληθῶς ἐξ Ἀνατολῆς εἰσαχθέντα ἢ κατ' ἀπομίμησιν τοιούτων ἐνταῦθα ποιηθέντα· διότι τὴν ἐπίδρασιν τῶν μερῶν

[1] Ὑπετέθη περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἰκονίζει αὐλητήν, ἀλλ' οὐδὲν λείψανον σώζεται δηλοῦν ὅτι ἐκράτει ποτὲ αὐλόν. Καὶ ἄλλην ὅμως εὐλογοφανῆ ἑρμηνείαν δὲν εὑρίσκω ἐγώ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 192

ἐκείνων — Ἀνατολὴν λέγοντες ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν Αἴγυπτον καὶ τὰς χώρας τοῦ σημιτικοῦ κόσμου, ἤτοι τὴν Συρίαν, τὴν Βαβυλωνίαν καὶ τὰς ὁμόρους — μαρτυροῦσιν ὄχι μόνον τὰ περιστεροφόρα χρυσᾶ εἰδώλια τῆς Ἀφροδίτης καὶ οἱ ὁμοίως χρυσοῖ ναοί, ἀλλὰ καὶ αἱ σφίγγες καὶ οἱ γρῦπες καὶ διάφορα κοσμήματα, ἀκόμη δὲ καὶ ἰδέαι καὶ τύποι παραστάσεων. Οὕτω τῆς ἐπὶ τοῦ ὁλολίθου δακτυλίου πίν. 5 ἀρ. 5 εἰκόνος τὸ σχῆμα δὲν εἶναι μὲν ἐντελῶς πρωτοφανές, διότι εἴδομεν ὅτι καὶ ἡ Ἄρτεμις παριστᾶται καθ' ὅμοιον τρόπον, οἱ λέοντες ὅμως καὶ ὁ δαμάζων αὐτοὺς ἀνήρ, ἂν καὶ τέλειος Μυκηναῖος, ἀλλ' ἀκριβῶς διότι εἶναι ἀνήρ, ἐνθυμίζουσιν ἔργα βαβυλωνιακά[1].

Ἔτι καταφανεστέρα εἶναι ἡ ξένη ἐπίδρασις ἐπὶ ἑνὸς τῶν χρυσοκολλήτων ἐγχειριδίων, ἐφ' οὗ εἰκονίζονται ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων τῆς λεπίδος[2] αἴλουροι ἢ αἰλουροειδῆ ζῶα θηρεύοντα νήσσας παρὰ ποταμόν, ἐν ᾧ κολυμβῶσιν ἰχθύες καὶ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ὁποίου φύονται *πάπυροι*· διότι ἐνταῦθα ἀναμφίβολον φαίνεται, ὅτι ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης νὰ παραστήσῃ εἰκόνα τοῦ βίου τῶν ζώων παρὰ τὸν *Νεῖλον*. Τὸ ἐγχειρίδιον ὅμως δὲν εἶναι ἔργον αἰγυπτιακὸν οὐδὲ φοινικικόν, ἀλλ' ἐξ ἅπαντος μυκηναῖον, ὥστε ὁ ποιήσας αὐτὸ βεβαίως εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ξένον τι πρότυπον. Συνήθως μάλιστα παραδέχονται ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ τέχνη τῶν χρυσοκολλήτων ἐγχειριδίων καὶ τῶν παρεμφερῶν αὐτοῖς ἔργων ἐξ Αἰγύπτου εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐν τῷ τάφῳ τῆς αἰγυπτίας βασιλίσσης Ἀαχοτέπ, ἥτις ἔζη περὶ τὸ 1600 πρὸ Χριστοῦ, εὑρέθησαν ξιφίδια, ὧν αἱ λεπίδες πράγματι κοσμοῦνται διὰ παραστάσεων καὶ ἐπιγραφῶν[3]. Ἡ τέχνη ὅμως

[1] Πρβ. καὶ Rossbach, Annali dell'Instit. 1885, ἔνθα ἀπεικονίζεται λίθος παριστῶν ἄνδρα δαμάζοντα δύο τέρατα.

[2] Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι καὶ τῶν ἄλλων χρυσοκολλήτων ἐγχειριδίων ἀμφότεραι αἱ ὄψεις κοσμοῦνται· οὕτω ἐπὶ τῆς ἄλλης ὄψεως τοῦ ἐν πίν. 5 ἀρ. 1 δημοσιευομένου εἰκονίζονται πέντε ἔλαφοι, ὧν ἡ μία σπαράσσεται ὑπὸ λέοντος.

[3] Δύο αὐτῶν ἀπεικονίζει καὶ περιγράφει ὁ Maspero, Archéol. égyptienne σ. 311 εἰκ. 294 καὶ 295. Αἱ εἰκόνες ἀπέχουσι πολὺ τοῦ νὰ εἶναι ἐπαρκεῖς, ἀλλὰ καλλιτέρας δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω ἐγώ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 193

ἐκείνων ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Schuchhardt[1] δὲν εἶναι ἡ αὐτή, διότι εἶναι μὲν ἡ λεπὶς χαλκῆ καὶ μέλαινα, ἡ περιφέρεια ὅμως αὐτῆς εἶναι χρυσῆ ἐκ μετάλλου στερεοῦ, αἱ δὲ εἰκόνες ἀποτελοῦνται ἐκ *συρμάτων* ἐντεθειμένων ἐντὸς ἐγχαραγμάτων κατὰ τὸν δαμασκηνὸν τρόπον.

Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἀνάγκη εἶναι νὰ ἐπιμείνωμεν περισσότερον.

Ἡ ἐμπαιστικὴ ἐν γένει δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία τῶν ἀρχαιοτάτων τεχνῶν, πόσον δ' ὀλίγα πράγματα ἀπαιτοῦνται, κατ' ἀρχὴν τοὐλάχιστον, πρὸς ἄσκησιν αὐτῆς, ἀποδεικνύουσιν εὑρήματα γενόμενα ἐν ταῖς προϊστορικαῖς λιμναίαις οἰκήσεσι τῆς Ἑλβετίας· ἐκεῖ ἀνεκαλύφθησαν ἀγγεῖα πήλινα, ὧν ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἐλασμάτων ἐκ κασσιτέρου πεποικιλμένων διὰ γραμμικῶν κοσμημάτων· ὁ τρόπος δὲ τῆς προσηλώσεως αὐτῶν εἶναι ἁπλούστατος, διότι ἐπετίθεντο ἐπὶ τοῦ τοιχώματος τοῦ ἀγγείου ὀλίγον νωποῦ ἀκόμη ὄντος, κατόπιν δ' ἐχαράσσοντο τὰ κοσμήματα διὰ μικροῦ στύλου ἔχοντος ἀμβλὺ τὸ ἄκρον καὶ οὕτως αἱ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ἐπιφανείας τοῦ ἐλάσματος ἐκτυπούμεναι γραμμαὶ εἰσδύουσαι εἰς τὸν πηλὸν καθίστων τὴν προσήλωσιν στερεωτέραν. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων εἶναι *μέλαινα*, ἐπ' αὐτῆς δ' ἐξαίρονται τὰ ἐκ κασσιτέρου κοσμήματα μετὰ μεγάλης ζωηρότητος[2].

Ἐὰν νῦν ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι, οἵτινες καὶ ἐν τῇ ἀκμῇ τοῦ πολιτισμοῦ των ἐξηκολούθουν προσηλοῦντες ἐπὶ ὀστείνων κομβίων χρυσᾶ περικαλύμματα ἀκριβῶς καθ' ὃν τρόπον οἱ Ἑλβετοὶ προσήλουν ἐπὶ τῶν πηλίνων ἀγγείων τὰ κασσιτέρινα ἐλάσματα—μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ἐπὶ τοῦ σκληροτέρου ὀστοῦ ἀνάγκη ἦτο νὰ προχαράσσωνται τὰ κοσμήματα—ἐὰν λέγομεν οἱ Μυκηναῖοι ἤρχισαν ἀπὸ δοκιμίων τοιούτων, ὁποῖα τὰ ἑλβετικὰ ἀγγεῖα, τότε τὸ χάσμα τὸ μεταξὺ τούτων καί—διὰ νὰ παραβάλωμεν πρὸς ἄλληλα πράγματα ὁμοειδῆ—καὶ τῶν ἀρ-

[1] Σ. 308 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως.

[2] Ferdinand Keller, Pfahlbauten, 5ter Bericht σ. 174 (46).

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 194

γυρῶν ἀγγείων, τῶν ἐχόντων ἐμβεβλημένα χρυσᾶ κοσμήματα (σ. 61 καὶ 118), εἶναι ἆρά γε τόσον μέγα καὶ τόσον εὐρύ, ὥστε ν' ἀπαιτῆται πρὸς ἕνωσιν τῶν δύο σημείων γέφυρα διὰ τῆς Αἰγύπτου ἄγουσα;

Ἔπειτα ξίφος ἀληθῶς ὅμοιον τοῖς μυκηναίοις ἀνεκαλύφθη ἐν τῇ νήσῳ Θήρᾳ καὶ ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Κοπεγχάγης, φέρει δὲ τοῦτο ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων τῆς λεπίδος μικροὺς πελέκεις ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος ἐγκεκολλημένους πιθανῶς ἐπὶ ῥητινώδους τινὸς ὕλης[1]· ἕνεκα τῆς ὁμοιότητός του δὲ πρὸς τὰ μυκηναῖα ἠδύνατο κάλλιστα νὰ θεωρηθῇ καὶ τοῦτο ὡς ἔργον τῆς μυκηναίας τέχνης, ἀφοῦ μάλιστα λείπει πᾶσα ἀκριβεστέρα πληροφορία περὶ τοῦ τόπου τῆς εὑρέσεώς του καὶ περὶ τῶν ἄλλων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα τυχὸν μετ' αὐτοῦ ἀνεκαλύφθησαν. Ἀλλὰ εἶναι, ὡς φαίνεται, γνήσιον νησιωτικόν, οὐχὶ μυκηναῖον, διότι τὸ σχῆμα τῶν κοσμηματικῶν πελέκεων δὲν ἦτο, ὅσον σήμερον γινώσκομεν, σύνηθες οὔτε ἐν Μυκήναις οὔτε ἐν Τίρυνθι, ἂν καὶ παρήχθη ἀναμφιβόλως διά τινων μεταμορφώσεων ἐκ τοῦ εἴδους ἐκείνου τῶν σφηνοειδῶν, οὓς ἀνεφέραμεν ἐν σελίδι 88. Κατωτέρω δὲ θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἡ Θήρα περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος κατῳκεῖτο πιθανῶς ὑπὸ λαῶν μυκηναίων[2], οἵτινες ἀνεμίχθησαν ἐν αὐτῇ μετ' ἀρχαιοτέρων κατοίκων, τῶν νησιωτῶν, ὁ πολιτισμὸς τῶν ὁποίων καὶ ἐπ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἐπέδρασεν· ἡ νησιωτικὴ τέχνη ὅμως ὑφίσταται πάλιν ἐπίδρασιν τῆς ἔτι ἀρχαιοτέρας τρωικῆς, ἐν ταύτῃ δ' ὄχι μόνον ἡ ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ σχήματος ἀμέσως προηγηθεῖσα μορφὴ τῶν πελέκεων ἐκείνων δὲν φαίνεται ἄγνωστος, ἀλλ' εὑρίσκεται κατὰ τὴν γνώμην μου καὶ μείζων ἀναλογία μεταξὺ ἔργων τινῶν αὐτῆς καὶ τῶν χρυσοκολλήτων ἐγχειριδίων· ἐννοῶ τὰ ἀρχαιότατα τρωικὰ πήλινα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα κοσμοῦνται πολλάκις διὰ γραμμῶν ἐγκεχαραγμένων ἐπὶ

[1] Worsaae, Mém. des antiquaires du Nord, 1878-83 σ. 234, πίν. VIII.

[2] Ὑπενθυμίζομεν, ὅτι καλοῦμεν οὕτω πάντας τοὺς ἑλληνικοὺς λαούς, ὅσοι μετέσχον τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ, ἀνεξαρτήτως τῆς χώρας, ἐν ᾗ κατῴκουν. Ἴδε σ. 8.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 195

τοῦ τοιχώματος αὐτῶν καὶ πεπληρωμένων διὰ λευκῆς ὕλης· πλὴν τῶν κοσμημάτων ὅλη ἡ λοιπὴ τοῦ ἀγγείου ἐπιφάνεια ἔχει μέλαν στιλπνὸν γάνωμα, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν πιθανωτέραν γνώμην[1] παρεσκευάζετο ἐπαλειφομένου τοῦ ἀγγείου διὰ ρητίνης ρευστῆς, ἥτις κατόπιν ἀπηνθρακοῦτο διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ πυρός. Ἀλλὰ σχεδὸν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον παρεσκευάζετο καὶ τὸ μέλαν καὶ στιλπνὸν τῶν χρυσοκολλήτων ἐγχειριδίων ἔδαφος· ἐπήλειφον δηλονότι τὴν λεπίδα ἢ τὸ χωριστὸν ἔλασμα, ἐν ᾧ ἐπρόκειτο νὰ τεθῶσιν αἱ χρυσαῖ παραστάσεις, διά τινος μελαίνης ὕλης ἐν ὑγρᾷ καταστάσει εὑρισκομένης, ἥτις, ὅπως καὶ ἡ ρητίνη, ἐστερεοποιεῖτο κατόπιν δι' ἐλαφρᾶς πυρώσεως[2]. Ἡ μέλαινα ρευστὴ ὕλη, ἣν οἱ τῶν ἐγχειριδίων τεχνῖται μετεχειρίζοντο, ἴσως δὲν ἦτο ρητίνη, ἀλλ' ἄλλη τις καταλληλοτέρα πρὸς τὸν σκοπόν των, κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως ἡ ὁμοιότης τῆς ἐργασίας μοι φαίνεται τόσον μεγάλη, ὥστε καὶ ἡ μόνη ἀπολειπομένη συγγένεια μεταξὺ μυκηναίων καὶ αἰγυπτιακῶν ἐγχειριδίων, τὸ μέλαν δηλαδὴ καὶ στιλπνὸν ἔδαφος τῶν παραστάσεων, συγγένεια, εἰς ἣν ἤθελέ τις ἴσως ἀποδώσει μείζονα σημασίαν, δύναται νὰ προέρχηται ἐκ συμπτώσεως τυχαίας. Ἀγγεῖα ὅμοια καθ' ὅλα μὲ τὰ πανάρχαια τρωικὰ θὰ ἴδωμεν, ὅτι εὑρίσκονται καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἐξηκολούθουν μάλιστα νὰ κατασκευάζωνται ἐν αὐτῇ καὶ ἀφοῦ ἄλλοι μᾶλλον προηγμένοι ρυθμοὶ κεραμεικῆς πρὸ πολλοῦ εἶχον ἀναφανῆ.

Δὲν βλέπω λοιπὸν τί ἀναγκάζει ν' ἀρνηθῶμεν, ὅτι ἠδύνατο ν' ἀναπτυχθῇ ἐνταῦθα ἢ ἐν ταῖς νήσοις, πρότερον ἴσως ἐν ἐκείναις, ἡ τέχνη τοῦ ἐγκολλᾶν κοσμήματα χρυσᾶ ἐπὶ ξιφῶν καὶ ἀγγείων· ἐὰν δ' ἐξ ἅπαντος πρέπῃ νὰ παραδεχθῶμεν αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν, ὀρθότερον βεβαίως εἶναι νὰ περιορισθῇ ἡ ἐπίδρασις εἰς ἁπλῆν τελειοποίησιν τέχνης προϋπαρχούσης. —

Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἀναφέρεται ἴσως κονίαμα ἐξ ἀσβέστου, οὐδαμοῦ ὅμως οὔτε ἐν αὐτῇ οὔτε ἐν τῇ

[1] Hostmann ἐν τῷ βιβλίῳ Troja τοῦ Schliemann.

[2] Ἀθαν. Κουμανούδης ἐν Ἀθηναίου τ. 9 σ. 166, κατὰ Μητσόπουλον.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 196

Ἰλιάδι μνημονεύεται, ὅτι συνείθιζον νὰ κοσμῶσι τοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν διὰ ζωγραφιῶν πολυχρώμων, ὥστε ἠδύνατό τις εὐλόγως νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἡ *τοιχογραφία* ἐγένετο γνωστὴ εἰς χρόνους ὑστερωτέρους τῶν ἐπῶν. Ἕνεκα τούτου αἱ ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ἀνακαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι ὑπῆρξαν βεβαιότατα ἐκ τῶν μᾶλλον ἀνελπίστων εὑρημάτων, διότι ἀπέδειξαν ὅτι αἰῶνας ἤδη πρὸ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι ἀνάκτορα, ὧν οἱ τοῖχοι ἔλαμπον ἐν χρώμασι ποικίλοις.

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν εἶχον γνωσθῇ λείψανα τοιχογραφιῶν ἐπὶ κονιάματος ἐξ ἄλλου τόπου τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι τῆς νήσου Θήρας, ἐν ᾗ καὶ τὸ μόνον ὅμοιον τῆς μυκηναίοις χρυσοκόλλητον ξίφος εὑρέθη· αἱ τοιχογραφίαι μάλιστα εἶχον ἀνακαλυφθῇ ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις, ὥστε οὐδεμία ἀμφιβολία ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ περὶ τῆς μεγάλης ἀρχαιότητος αὐτῶν· διότι εὑρέθησαν ἐν ἐρειπίοις οἰκιῶν καταπλακωθεισῶν ὑπὸ στρώματος κισσήρεως καὶ λάβας κατά τινα ἡφαιστειώδη ἔκρηξιν συμβᾶσαν κατὰ τὸν γεωλόγον Fouqué, τὸν ἐπὶ τόπου τὴν γεωλογικὴν σύστασιν τῆς νήσου μελετήσαντα καὶ ἀνασκαφὰς ἐν αὐτῇ ποιήσαντα, *δύο χιλιάδας* περίπου ἔτη πρὸ Χριστοῦ[1]. Ἀλλ' ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀρχαιότης καὶ ἡ περίστασις, ὅτι τότε αἱ τοιχογραφίαι τῆς Θήρας ἦσαν ἀκόμη ἐντελῶς μεμονωμέναι, συνετέλεσαν ὥστε νὰ μὴ ἐκτιμηθῶσιν ὅσον ἔπρεπεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων τῆς Θήρας ἦσαν ἐκτισμένοι καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος, αἱ δὲ στέγαι ἀπετελοῦντο ἐκ δοκῶν πυκνῶν ἐπιτεθειμένων ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ στρώματος γῆς καὶ λίθων· ἐν τῷ μέσῳ ὅμως ἑνὸς δωματίου

[1] Περὶ τῶν προϊστορικῶν ἐρειπίων τῆς Θήρας ἐν γένει ἴδε: Fouqué, Prem. rapport sur une mission à l'île de Santorin, Archives des missions scientifiques, 2me S., t. 4eme. Τοῦ αὐτοῦ Santorin et ses éruptions. — Dumont et Chaplain, Céramiques de la Grèce propre, I. — Furtwängler und Löschke, Myk. Vasen. — Σπ. Λάμπρου Ἱστορικὰ Μελετήματα σ. 22 ἑξ.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 197

εὑρέθη λίθος κυκλοτερής, ὅστις φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς βάσις κίονος ξυλίνου βαστάζοντος στέγην *κωνοειδῆ*, κατεσκευασμένην δηλαδὴ ἐκ δοκῶν, αἵτινες ἀπὸ τῶν τοίχων, ἐφ᾽ ὧν ἐπάτουν, διηυθύνοντο *ἀνυψούμεναι ὁμοιομόρφως* πρὸς τὸ μέσον, ἔνθα ἡνοῦντο τὰ ἄκρα των ἐπὶ τοῦ ἐπικράνου τοῦ κίονος. Τούτων λοιπὸν τῶν δωματίων τοὺς τοίχους, ἴσως μάλιστα ἐνίοτε καὶ τὴν ὀροφήν, ἐπήλειφον οἱ Θηραῖοι, ὅπως οἱ Μυκηναῖοι καὶ οἱ Τιρύνθιοι, διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καθαρᾶς, μὴ ἀναμεμιγμένης μετ᾽ ἄμμου, ἐλείαινον δὲ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κονιάματος καὶ ἐπ᾽ αὐτῆς ἐζωγράφουν κατόπιν διὰ τῶν ἑξῆς χρωμάτων· μέλανος, λευκοῦ, ἐρυθροῦ, κυανοῦ, κιτρίνου. Τὰ ζωγραφούμενα ἐν Θήρᾳ ἦσαν ταινίαι, ἄνθη καὶ κλάδοι, ἐν Μυκήναις δὲ καὶ Τίρυνθι, καθ᾽ ἃ εἴδομεν, πλὴν τούτων καὶ ἄνθρωποι καὶ ζῶα. Ἐκ τούτου αἱ τελευταῖαι φαίνονται οὖσαι νεώτεραι τῶν θηραϊκῶν, τὴν κρίσιν δὲ ταύτην ὑποστηρίζει καὶ ἡ παρατήρησις, ὅτι ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῶν οἰκιῶν, ἐξ ὧν προέρχονται αἱ τοιχογραφίαι τῆς Θήρας, ἀνεκαλύφθησαν μὲν καὶ ἀγγεῖα πήλινα μυκηναίου ῥυθμοῦ, ἀλλ᾽ οὐχὶ ἐκ τῶν νεωτέρων, ἐν ᾧ αἱ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος τοιχογραφίαι ἀναμφιβόλως ἀνήκουσιν εἰς τὴν νεωτέραν καὶ νεωτάτην περίοδον τῆς μυκηναίας τέχνης.

Ἐκ τούτου ὅμως δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς, ὅτι καὶ ἡ τέχνη ἐν γένει τοῦ κοσμεῖν τοὺς τοίχους διὰ γραφῶν ἐπὶ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου ἀνεπτύχθη πρότερον ἐν Θήρᾳ ἢ ἐν τῇ Ἀργολίδι, πρῶτον διότι ἡ διαφορὰ δὲν φαίνεται πολὺ μεγάλη, ἔπειτα δὲ διότι ἡμεῖς σήμερον κατέχομεν λείψανα τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες ἐκόσμουν τὰ ἀνάκτορα τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος κατὰ τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς των, ἐπειδὴ ὅμως αἱ τοιχογραφίαι τῶν οἰκημάτων εὐκόλως φθείρονται καὶ συχνὰ παρίστανται ἀνάγκη ν᾽ ἀνακαινίζωνται, ὅπως εἴδομεν ἐν τῇ ἑστίᾳ τοῦ μεγάρου Μυκηνῶν, δυνάμεθα εὐλογώτατα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι πρότερον ἐκόσμουν τ᾽ ἀνάκτορα ἄλλαι γραφαὶ ἀρχαϊκώτεραι καὶ σύγχρονοι ἴσως τῶν θηραϊκῶν.

Ὅπως δ᾽ ἀγνοοῦμεν τὸ ἀκριβὲς περὶ τῆς προτεραιότητος με-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 198

ταξὺ τῶν δύο τούτων χωρῶν, οὕτω ἀγνοοῦμεν καὶ ἐὰν οἱ πανάρχαιοι κάτοικοι εἴτε τῆς Θήρας εἴτε τῆς Ἀργολίδος αὐτοὶ ἐξεῦρον τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐξ ἀσβέστου κονιάματος καὶ τὴν διακόσμησιν αὐτοῦ διὰ χρωμάτων ἢ ἐδιδάχθησαν παρ' ἄλλων· ἐν Τροίᾳ μόνον διὰ πηλοῦ ἐπήλειφον τοὺς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ πλίνθων ὠμῶν οἰκοδομουμένους τοίχους, ὁμοίαν δ' ἀλοιφὴν ἐκ πηλοῦ ἀναμεμιγμένου μετ' ἀχύρων εἶχον καὶ οἱ τοῖχοι τῶν ἐν Μυκήναις καὶ Τίρυνθι ἀνακτόρων καὶ οἰκιῶν εἴτε ὡς μόνον ἐπίχρισμα εἴτε καὶ ὡς ὑπόστρωμα τοῦ ἐξ ἀσβέστου κονιάματος. Τὸ τελευταῖον ὅμως ἐν Τροίᾳ ἦτο ἀκόμη ἄγνωστον, ἀλλ' ἐπειδὴ ἔν τε τῇ Αἰγύπτῳ καὶ τῇ Χαλδαίᾳ τό τε κονίαμα καὶ αἱ τοιχογραφίαι ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων ἦσαν εὐχρηστότατα, πιθανὸν εἶναι ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσήχθη ἡ τέχνη αὕτη ἐξ Ἀνατολῆς διὰ τῶν Φοινίκων· ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἴσως ἀληθῶς πρῶτοι οἱ Θηραῖοι ἤσκησαν αὐτήν, μετ' αὐτοὺς δὲ καὶ οἱ τῆς Ἀργολίδος κάτοικοι.

Πλὴν τῶν τοιχογραφιῶν εὑρίσκομεν εἰκόνας γραπτὰς ἐπὶ τῶν πηλίνων ἀγγείων. Περὶ τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν σχημάτων αὐτῶν καὶ περὶ τῆς χρήσεώς των εἴπομεν ὀλίγα ἀνωτέρω (σ. 50), ἕνεκα δὲ τοῦ κόσμου των διαιροῦνται τὰ πήλινα ἀγγεῖα γενικῶς εἰς τρεῖς μεγάλας κατηγορίας· ἡ πρώτη περιλαμβάνει ἀγγεῖα μονόχρωμα ἢ ἐντελῶς μέλανα ἢ ἔχοντα τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ ἐρυθρὸν ἢ ξανθὸν χρῶμα· εἶναι δὲ ἄλλα μὲν χονδροειδῆ, ὅπως τὰ κοινότατα τῶν σημερινῶν, ἄλλων ὅμως ὁ πηλὸς εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον καθαρὸς καὶ ἡ ἐπιφάνεια λελειασμένη· ἐκ τούτων τὰ μέλανα μάλιστα φέρουσι πολλάκις καὶ ἁπλᾶ τινα ἐγχάρακτα κοσμήματα. Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ὑπάγονται τὰ ἀγγεῖα, ὧν τὸ μὲν ἔδαφος (ἐπιφάνεια) εἶναι χρώματος ἐρυθροῦ ἢ ξανθοῦ, ἐπ' αὐτοῦ δ' ὑπάρχουσιν *ἐζωγραφημένα* κοσμήματα διὰ χρωμάτων ἐρυθροῦ, καστανερύθρου, βαθέος ἰώδους καὶ λευκοῦ ἐπιτιθεμένου ἐν εἴδει ἀλοιφῆς· τὰ χρώματα ὅμως ταῦτα εἶναι *ἀμαυρά*, δὲν λάμπουσι δηλαδή. Τὰ σχέδια τῶν κοσμημάτων εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲν γεωμετρικά, ἤτοι γραμ-

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 199

μαὶ εὐθεῖαι καὶ τεθλασμέναι, γραμμαὶ ὀφεοειδεῖς, τρίγωνα κιγκλιδωτά, κύκλοι μετὰ σταυρῶν ἐν τῷ μέσῳ καὶ τὰ τοιαῦτα (πρβ. πίν. 4 ἀρ. 8)· οὐχ ἧττον ἀπαντῶσι καὶ σπειροειδῆ, ἀκόμη δὲ καὶ ζῶα, ἰδίως θαλάσσια. Τέλος τῆς τρίτης κατηγορίας τ' ἀγγεῖα φέρουσιν ἐπὶ ἐδάφους μέλανος, λευκοῦ ἢ ὑπολεύκου, ξανθοῦ ἢ ὑποπρασίνου κοσμήματα γεγραμμένα διὰ χρωμάτων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲν ἐρυθρῶν, ἀλλὰ — ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις — καὶ καστανῶν καὶ λευκῶν, *στιλπνῶν* δὲ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ τῆς δευτέρας κατηγορίας, ὧν τὰ χρώματα εἶναι ἀμαυρὰ καὶ ἀλαμπῆ. Διὰ τῶν στιλβόντων τούτων χρωμάτων ἐζωγράφουν ἐπὶ τῶν ἀγγείων τῆς τρίτης κατηγορίας ὄχι μόνον πολλὰ σπειροειδῆ καὶ ἄλλα γραμμικὰ κοσμήματα, ἀλλὰ καὶ φύλλα κισσοῦ καὶ φυτῶν ὑδατοτρεφῶν καὶ κλώνους καὶ φοίνικας καὶ τὰ τοιαῦτα (ἓν δεῖγμα ἀπεικονίζεται πίν. 4 ἀρ. 7)· ἔπειτα ἐζωγράφουν συχνότατα μορφὰς τῶν κατωτέρων πρὸ πάντων ὀργανισμῶν τοῦ βασιλείου τῆς θαλάσσης, ἤτοι πολύποδας, σηπίας, ἀκαλήφας, φύκη, κογχύλια καὶ ἄλλα· ἀνθρώπων εἰκόνες ἀπαντῶσι μέν, ἀλλὰ σπανιώτερον καὶ μόνον ἐπὶ τῶν νεωτέρων, ὡσαύτως δὲ σπάνιαι εἶναι καὶ αἱ τῶν τελειοτέρων ζώων τῆς τε ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, π. χ. ἰχθύων, βοῶν, ἐλάφων. Τ' ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας ταύτης ὑποδιαιροῦνται πάλιν εἰς ἄλλας κλάσεις ἢ ῥυθμούς, ὧν ἕκαστος ἔχει ἴδια γνωρίσματα μᾶλλον ἢ ἧττον διακεκριμένα[1].

Περὶ τῆς χρονολογικῆς τάξεως τῶν τριῶν κατηγοριῶν δὲν ὑπάρχει ἀβεβαιότης· τὰ μονόχρωμα τῆς πρώτης εἶναι κατ' ἀρχὴν — διότι ἀναμφίβολον εἶναι, ὅτι καὶ βραδύτερον κατεσκευάζοντο συγχρόνως μετὰ τῶν τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης κατηγορίας — τὰ ἀρχαιότατα, ὁμοιάζουσι δ' οὐχὶ σπανίως τόσον πολὺ πρὸς τὰ πανάρχαια τρωικὰ καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὴν τέχνην, ὥστε δυσκόλως διακρίνονται ἢ μᾶλλον πολλάκις οὐδαμῶς διακρίνονται ἀπ' ἐκείνων. Εὑρέθησαν δὲ τοιαῦτα ἀγγεῖα ὄχι μόνον ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις στρώμασι τῆς Τίρυνθος καὶ

[1] Ὅρα Furtwängler und Löschke, Mykenische Vasen.

KASE_101-200:Layout 1 3/7/16 2:16 PM Page 200

τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Ἀθηνῶν[1] καὶ ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας. Τὰ δὲ τῆς δευτέρας κατηγορίας δεικνύουσι διὰ τῆς χρήσεως τῶν χρωμάτων πρόοδον μεγάλην, ὑπενθυμίζουσιν ὅμως ἀκόμη ἐν πολλοῖς τὰ πρῶτα καὶ καθιστῶσι δῆλον, ὅτι ἐξ ἐκείνων ἀνεπτύχθησαν. Τὰ καλλίτερα ἐξ αὐτῶν ἀνεκαλύφθησαν ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, τεμάχια δὲ πολλὰ καὶ ἔξω αὐτῶν· ἔπειτα ἐν Τίρυνθι, ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας καὶ ἐν Δαυλίδι, πρὸ πάντων ὅμως ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου· δὲν εἶναι δὲ παντα-χοῦ ὁ ρυθμὸς ἐντελῶς ὁμοιόμορφος, διότι εἰς τὰς Κυκλάδας π. χ. εὑρίσκονται ἀγγεῖα, ὧν τὰ μὲν ἔχουσι τοπικόν, διάφορον τῶν λοιπῶν χαρακτῆρα, ἐν ᾧ περὶ ἄλλων δύναται ν' ἀμφι-βάλλῃ τις, ἐὰν ἐποιήθησαν ἐν ταῖς νήσοις ἢ ἐν Μυκήναις[2]· ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐκ Θεσσαλίας εἶναι γνωστὰ ἀρχαιότατα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα διαφέρουσι μὲν πάντων τῶν μυκηναίων, προσεγγίζου-σιν ὅμως οὐχ ἧττον τοῖς δι' ἀμαυρῶν χρωμάτων γεγραμμένοις[3], συμπεραίνομεν ὅτι ἐκ μιᾶς ἀρχῆς ἀνεπτύχθησαν εἰς διάφορα μέρη τρόποι μᾶλλον ἢ ἧττον διάφοροι.

Ἀλλὰ καὶ ἐν Κύπρῳ, ἐν Παλαιστίνῃ, ἐν Ἀσσυρίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἦτο γνωστὴ ἡ δι' ἀμαυρῶν χρωμάτων ἀγγειογραφία, δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον, ὅτι ἡ πρώτη εἰς αὐτὴν ὥθησις ἔκ τινος τῶν χωρῶν τούτων μετεδόθη εἰς τοὺς νησιώτας καὶ τοὺς ἐν τῇ ἠπείρῳ Ἕλληνας εἰς χρόνους παλαιοτάτους· τὸ τελευταῖον εἰ-κάζομεν ἐκ τούτου, ὅτι τὰ σπειροειδῆ κοσμήματα, ἅτινα ὡς εἴ-πομεν ἤδη πηγάζουσιν ἐκ τῆς μεταλλοτεχνίας, δὲν ἦσαν ὡς φαίνεται *ἀρχικῶς* συνήθη ἐν τῇ κατηγορίᾳ ταύτῃ τῶν μυκη-ναίων ἀγγείων, συνηθέστατα ὅμως τὰ γεωμετρικά, ἤτοι αἱ εὐ-θεῖαι καὶ τεθλασμέναι γραμμαί, αἱ ὀφεοειδεῖς γραμμαί, τὰ κιγ-κλιδωτὰ τρίγωνα καὶ τὰ παρόμοια.

[1] Graef, Archäol. Anzeiger 1892 σ. 16 ἑξ.

[2] Πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τῶν Furtwängler καὶ Löschke πρβ. καὶ Dümmler, Athen. Mittheil. 1886 καὶ 1887.

[3] Furtwängler παρὰ Lolling, Athen. Mittheil. 1884 σ. 99 ἑξ.

Μεγίστη εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ ῥυθμοῦ τῆς μεταλλουργίας ἐπὶ τῶν ἀγγείων τῆς τρίτης κατηγορίας· τὰ σπειροειδῆ κοσμήματα, τὰ θαλάσσια ζῶα, οἱ κλάδοι καὶ τὰ φυτά, ἰδίως φοίνικες, εἶναι κοινὰ αὐτοῖς καὶ τοῖς χρυσοῖς κτερίσμασιν· αὐτὴ ἀκόμη ἡ στιλπνότης τῶν χρωμάτων φαίνεται οἱονεὶ ἀπομιμουμένη τὴν λάμψιν τοῦ μετάλλου. Δὲν δύναται λοιπὸν νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ἡ τρίτη κατηγορία εἶναι ἡ νεωτάτη πασῶν· ἄλλως ἀπεδείχθη ἤδη πλειστάκις τοῦτο ἐν πολλαῖς ἀνασκαφαῖς, διότι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εὑρίσκονται συνήθως ἐν τοῖς ὑστερωτέροις στρώμασιν, οἱ δὲ θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι τῶν τε Μυκηνῶν καὶ ἄλλων μερῶν σχεδὸν μόνον τοιαῦτα περιεῖχον. Αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουσι τὴν ἀκμὴν καὶ παρακμὴν τῆς μυκηναίας τέχνης καὶ ἕνεκα τούτου εὑρίσκονται ἁπανταχοῦ, ὅπου ἔφθασεν ἡ ἐπίδρασις τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ. Περὶ τῆς χώρας δέ, ἐν ᾗ τὸ πρῶτον ἤρχισαν κατασκευαζόμενα, δύναται γενικῶς νὰ ῥηθῇ ὅτι ἦτο ἑλληνική, διότι κατὰ τὸν Furtwängler καὶ τὸν Löschke ἐκ πάντων τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος μόνοι οἱ Ἕλληνες, καὶ ὅσοι εἶναι γνωστὸν ὅτι παρ' αὐτῶν ἐδιδάχθησαν τὸ πρᾶγμα, μετεχειρίσθησαν ἐν τῇ ἀγγειογραφίᾳ *χρώματα στιλπνά*· μεταξὺ δὲ πάλιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν σπουδαῖοι λόγοι φαίνονται συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς Ἀργολίδος· πρῶτον δηλαδὴ τὰ πολλὰ θαλάσσια ζῶα, τὰ ὁποῖα καὶ εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν εἰσέδυσαν, μαρτυροῦσιν ὅτι ἡ χώρα ἐκείνη ἔκειτο παρὰ τὴν θάλασσαν, ἔπειτα δὲ γνωρίζομεν, ὅτι ἡ Ἀργολὶς ὑπῆρξε τὸ κυριώτατον ἴσως κέντρον κατασκευῆς καὶ ἐξαγωγῆς ἀγγείων τῆς κατηγορίας ταύτης, καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἀνακαλυπτόμενα ὄχι μόνον κατὰ τὸ πλῆθος ὑπερτεροῦσιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ εἶδος εἶναι τοιαῦτα, ὥστε ἀντιπροσωπεύουσι πάντας τοὺς βαθμοὺς τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ῥυθμοῦ.—

Μεταξὺ τῶν μνημείων τῆς *ἀρχιτεκτονικῆς* τὴν πρώτην θέσιν κατέχουσι βεβαίως οἱ θολωτοὶ τάφοι· πόθεν ἔλαβον τὴν ἀρχήν των οὗτοι; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ὁ ἀρχιτέκτων Adler ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ περὶ Τίρυνθος βιβλίου τοῦ Schliemann

ἔδωκε πρὸ καιροῦ ἀπάντησιν ἀσπαστὴν γενομένην ὑπὸ πολλῶν, κατὰ τὴν γνώμην μου ὅμως ὄχι ὀρθήν· εἶπε δηλαδὴ ὅτι τὸ σχῆμα αὐτῶν παρέλαβον οἱ Μυκηναῖοι ἐκ Φρυγίας, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀναφέρουσιν ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὅτι οἱ Φρύγες κατῴκουν ἐν καλύβαις ὑπογείοις ἐχούσαις μορφὴν κωνοειδῆ, κατεσκευασμέναις δ' ἐκ πασσάλων καὶ ἐστεγασμέναις διὰ κλάδων καὶ καλάμων, ἐφ' ὧν ἐπεσώρευον χῶμα πολύ· ἔξωθεν εἰσήρχοντο εἰς αὐτὰς διὰ δρόμων ἐσκαμμένων ἐν τῇ γῇ· ἀφ' ἑτέρου δ' εἶναι γνωστόν, ὅτι ἐπειδὴ οἱ ἀρχαϊκοὶ λαοὶ ἐθεώρουν τὸν τάφον ὡς κατοικίαν τοῦ νεκροῦ, κατεσκεύαζον αὐτὸν πολλάκις κατὰ τὸ ὑπόδειγμα ἀληθῶν κατοικιῶν. Ἵνα ὅμως ἡ ὑπόθεσις τοῦ Adler ἔχῃ πιθανότητα, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσι καὶ ἐν Φρυγίᾳ τάφοι θολωτοὶ καὶ δὴ τοιοῦτοι τὴν κατασκευήν, ὥστε νὰ φαίνωνται ἄξιοι μιμήσεως καὶ παρ' ἄλλων λαῶν· διότι αὐταὶ αἱ ἐκ πασσάλων, κλάδων καὶ χώματος καλύβαι δὲν εἶναι βεβαίως ζηλωταὶ καὶ ἀξιομίμητοι, οὐδ' ἐπιτρέπεται νὰ φαντασθῶμεν, ὅτι ἠδύνατο λαός τις νὰ κατασκευάζῃ τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν του κατὰ τὸ σχῆμα τῶν καλυβῶν *ἄλλου λαοῦ*· ἀλλὰ τάφοι δυνάμενοι νὰ παραβληθῶσι πρὸς τοὺς θολωτοὺς δὲν ἀνεκαλύφθησαν μέχρι τοῦδε ἐν Φρυγίᾳ οὐδ' ἐν τῇ Ἀσίᾳ ἐν γένει, πλὴν μόνον ἐν τῇ Καρίᾳ[1]· καὶ οὗτοι ὅμως δὲν εἶναι ἐντελῶς ὅμοιοι μὲ τοὺς μυκηναίους, ἐκτὸς τούτου δὲ εἶναι πολὺ νεώτεροι καὶ ἐξαρτῶνται πιθανώτατα αὐτοὶ ἀπ' ἐκείνων· διότι ἡ ἐναντία ὑπόθεσις, ἣν ὁ Perrot[2] καὶ ἄλλοι ἀσπάζονται, ἡ ὑπόθεσις δηλαδὴ ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐποιήθησαν κατ' ἀπομίμησιν τῶν τῆς Καρίας, φαίνεται, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον, λίαν ἀμφίβολος, διότι δὲν βλέπω ποῦ στηρίζεται.

Ἄλλως τὸ ἁπλῶς κυκλοτερὲς σχῆμα τῶν καλυβῶν ἦτο ποτὲ κοινὸν παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, ὅσοι εἰς τὴν Ἀρίαν ὁμοφυλίαν καταλέγονται, ἀνευρίσκομεν δ' αὐτὸ ἐν Ἑλλάδι, τοὐλάχιστον ἐν ταῖς νήσοις, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐποχῇ, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν· διότι

[1] Paton, Journal of hell. studies, VIII σ. 64 ἑξ. — Perrot et Chipiez, Histoire de l'art, V σ. 317 ἑξ.

[2] Journal des Savants 1892 σ. 564,

ἐν Μήλῳ μὲν εὑρέθη πρὸ ἐτῶν πολλῶν σκεῦός τι λίθινον παριστῶν συνοικισμὸν ἐπὶ ἰκριώματος ἀποτελούμενον ἐξ ἑπτὰ *κυκλοτερῶν* καλυβῶν κατεχουσῶν τὰς τρεῖς πλευρὰς αὐλῆς τετραγώνου, ἐν ᾧ ἐν τῇ τετάρτῃ κεῖται τὸ πρόπυλον, οὗ ἡ στέγη εἶναι ἀετοειδής· ἐν Ἀμοργῷ δὲ πάλιν ἀνεκαλύφθη ἄλλο λίθινον σκεῦος ἔχον σχῆμα πυξίδος μετὰ πώματος καὶ ἀπομιμούμενον πιθανώτατα ὡσαύτως καλύβην *κυκλοτερῆ* μετὰ στέγης κωνικῆς. Περὶ ἀμφοτέρων θὰ γείνῃ λόγος καὶ κατωτέρω σ. 204. Στέγην δὲ κωνοειδῆ ἐρειδομένην ἐπὶ ἑνὸς κίονος ἐν τῷ μέσῳ ἱσταμένου εἴδομεν ὅτι εἶχε καὶ ἐν δωμάτιον ἐν Θήρᾳ· βέβαιον ὅμως νομίζω εἶναι, ὅτι τοιαύτη στέγη δὲν ἐξευρέθη ἐξ ἀρχῆς χάριν τετραπλεύρου οἰκήματος, ἀλλὰ χάριν *κυκλοτεροῦς*. Πρὸς τούτοις ἀναφέρει ὁ Fouqué, ὅτι *πάντων τῶν δωματίων τῆς Θήρας αἱ ἔσω γωνίαι ἦσαν καμπύλαι*, καὶ ἐξηγεῖ μὲν ἐκεῖνος τοῦτο ἐκ τῆς ἀδεξιότητος τῶν κτιστῶν καὶ ἐκ καθιζήσεως προελθούσης ἕνεκα σήψεως τῶν ξύλων, φρονῶ ὅμως ὅτι πολὺ ὀρθότερον εἶναι νὰ τὸ ἀποδώσωμεν εἰς ἐρριζωμένην συνήθειαν ἀποκτηθεῖσαν ἐκ τῆς ἐπὶ πολὺν χρόνον οἰκοδομήσεως κυκλικῶν δωματίων.

Καλύβαι δέ, οἷαι περίπου αἱ περιγραφόμεναι τῶν Φρυγῶν, ἔχουσαι δηλαδὴ καὶ δρόμους, εὑρίσκονται καὶ ἐν χώραις πολὺ τῆς τε Ἑλλάδος καὶ τῆς Φρυγίας ἀπεχούσαις, ἐν Λαπωνίᾳ π.χ. καὶ Σιβηρίᾳ, διότι εἰς τὰ βόρεια κλίματα ἐν γένει εἶναι πρακτικώταται, κεχωσμέναι δηλαδὴ οὖσαι ἐν μέρει εἰς τὴν γῆν καὶ ἐσκεπασμέναι διὰ πολλοῦ χώματος εἶναι τὸν χειμῶνα λίαν θερμαί· οἱ δ' ἐσκαμμένοι δρόμοι χρησιμεύουσι διὰ τὰ κτήνη, τὰ ὁποῖα ἐν καιρῷ χειμῶνος κατοικοῦσι μετὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν ὁμοίαις καλύβαις φαίνεται ὅτι κατῴκουν ποτὲ καὶ λαοὶ τῆς βορείου Εὐρώπης, διότι τάφοι προσεγγίζοντες πρὸς τὸ σχῆμα τῶν μυκηναίων εὑρίσκονται καὶ ἐν Σκανδιναβίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ[1]. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν λόγος νὰ θεωρῆται τὸ σχῆμα τοῦτο ὡς ἀποκλειστικῶς ἴδιον τῶν Φρυγῶν, ἀφοῦ αὐτὸ τὸ κλίμα ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐφεύρεσιν· ἐπίσης δὲν ὑπάρχει λόγος ἐμποδί-

[1] Lubbock, Vorgeschichtliche Zeit I σ. 124 ἑξ.

ζων ἡμᾶς νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὑπῆρξεν ἐποχή, καθ' ἣν καὶ οἱ Μυκηναῖοι ᾠκουν μετὰ τῶν κτηνῶν των ἐν τοιαύταις καλύβαις ἐκ πασσάλων, κλάδων καὶ χώματος, κεχωσμέναις κατὰ τὸ ἥμισυ ἐν τῇ γῇ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος γενικῶς ἡμερώτατον ὂν δὲν ἀναγκάζει τοὺς κατοίκους νὰ καταφεύγωσιν εἰς τρώγλας ὅπως θερμανθῶσιν, ἐκ τούτου ὅμως ἀκριβῶς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ λαός, ὅστις ἔθαπτεν ἐν τοῖς θολωτοῖς τάφοις, κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ χωρῶν βορειοτέρων καὶ κλιμάτων ἀγριωτέρων [1].

Ἀπὸ τῶν πρωτογενῶν τούτων καλυβῶν δὲν προέβησαν, ἐννοεῖται, ἀμέσως εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῶν θολωτῶν τάφων, διότι οὗτοι προϋποθέτουσιν οὐχὶ μικρὰν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης, ἀλλ' ἤρχισαν κατασκευάζοντες πρῶτον τάφους ὁμοίους πρὸς σπήλαια, ὁποῖοι εἴδομεν ὅτι εἶναι οἱ μικρότεροι καὶ ἁπλούστεροι τῶν θαλαμοειδῶν· ἡ κατόπιν δ' ἐξέλιξις ἠκολούθησε δύο ὁδούς, τὴν μὲν δι' ἧς κατέληξαν εἰς τοὺς τετραγώνους θαλαμοειδεῖς τοὺς ἔχοντας στέγην ἀετοειδῆ, ἡ δ' ἑτέρα ἤγαγεν εἰς τοὺς θολωτούς· εἶναι προφανές, ὅτι οἱ πρῶτοι σχετίζονται μετὰ μεταβολῆς ἐπελθούσης ἐν αὐτῇ τῇ μορφῇ τῶν κατοικιῶν, αἵτινες ἀπὸ κυκλοτερῶν καλυβῶν ἐγένοντο τετράπλευρα οἰκήματα ἔχοντα στέγην ἐκ ξύλων κεκλιμένην πρὸς τοὺς δύο τοίχους ἢ —σπανιώτερον πολύ— καὶ πρὸς τοὺς τέσσαρας· οἱ δὲ θολωτοὶ εἶναι μὲν βεβαίως ἅπαντες νεώτεροι τῆς μεταβολῆς ταύτης, ἀλλὰ διετήρησαν τὸ ἀρχικὸν τῆς καλύβης σχῆμα κατὰ παράδοσιν καὶ ἐξ ἀνάγκης, διότι μεγάλοι καὶ κτιστοὶ ἐκ λίθων ὄντες δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ στεγασθῶσιν εὐκόλως, ἐὰν ἦσαν τετράπλευροι.

Διάφοροι τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν εἶναι κατ' ἀρχὴν οἱ κάθετοι τάφοι, ὡς οἱ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, δὲν

[1] Κατὰ τῆς ἀποκλειστικῆς ὑπὲρ τῶν Φρυγῶν θεωρίας τοῦ Adler ἐξεφράσθησαν καὶ ὁ Orsi (Urne funebri ἐν Monumenti antichi I σ. 217 ἑξ.) καὶ ὁ Walter Leaf (ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ὑπὸ τῆς Miss Sellers ἀγγλικῆς μεταφράσεως τοῦ Schuchhardt σ. XXVII).

φαίνεται δὲ πιθανόν, ὅτι ὁ αὐτὸς λαός, ὅστις ἀπελίθωσεν ἐν τοῖς θολωτοῖς τὰς ἐκ κλάδων καὶ χώματος καλύβας του, ὁ αὐτὸς ἔθαπτε καὶ ἐν τοῖς καθέτοις, ἀλλ' ἢ ἄλλος ἢ κλάδος ἐκείνου ἐνωρὶς ἐθισθεὶς νὰ κατασκευάζῃ κατ' ἄλλον τρόπον τὰς οἰκίας του[1]. Καὶ ἀληθῶς εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἐν Μυκήναις ὑπῆρχεν εἶδος οἰκιῶν, αἵτινες, ὅπως οἱ κάθετοι τάφοι ἐν σχέσει πρὸς τοὺς θολωτούς, εἶναι καὶ αὗται *κατ' ἀρχὴν* διάφοροι τῶν μᾶλλον ἢ ἧττον ἐν τῇ γῇ κεχωσμένων καλυβῶν, ἐννοοῦμεν δὲ τὰς διωρόφους ἐκείνας οἰκίας, ὧν τὸ μὲν ἰσόγειον στερούμενον θύρας καὶ παραθύρων ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη, κατοικήσιμον δ' ἦτο μόνον τὸ ὑπερῷον. Ἡ μεγίστη διαφορὰ τῶν οἰκιῶν τούτων ἐν τῇ γεννητικῇ ἀρχῇ των ἀπὸ τῶν καλυβῶν ἐκείνων εἶναι καταφανής· γινώσκομεν δὲ ὅτι καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἰταλοὶ ἵδρυον τὰ κτίριά των ἐπὶ ὑψηλῶν κρηπιδωμάτων, βεβαιοῦται πρὸς τούτοις ὅτι ὑπερῷοι οἰκίσκοι, ὧν τὰ ἰσόγεια, ὁσάκις ἵσταντο ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους, μόνον διὰ τὰ κτήνη ἐχρησίμευον, ἦσαν συνήθεις καὶ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς, τοῖς Σλάβοις, τοῖς Κέλταις καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Ἀρίοις τῆς Ἰνδίας, σχεδὸν δηλαδὴ παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς τῆς ἰνδευρωπαϊκῆς φυλῆς. Ἐὰν δὲ ὀρθῶς σχετίζωσι τὸν τρόπον τοῦτον τῆς κατασκευῆς τῶν οἰκιῶν πρὸς ἀρχαιοτέραν συνήθειαν τῶν αὐτῶν λαῶν τοῦ νὰ συνοικίζωνται ἐπὶ ἰκριωμάτων ἱδρυμένων ἐντὸς λιμνῶν καὶ ἑλῶν—ὡς γνωστὸν δὲ λείψανα παναρχαίων λιμναίων οἰκήσεων ἀνεκαλύφθησαν ἐν Ἰταλίᾳ, Ἑλβετίᾳ, Αὐστρίᾳ, Γερμανίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ—τότε δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι μέρος τοῦ μυκηναίου λαοῦ, διάφορον τοῦ ἐν ταῖς ἡμιχώστοις καλύβαις οἰκοῦντος, ὑπῆρξέ ποτε λιμνοδίαιτον καὶ ὅτι αἱ λιθόκτιστοι οἰκίαι, ὧν μόνον τὸ ὑπερῷον ἦτο οἰκήσιμον, παρήχθησαν ἐκ τῶν ἐπὶ ξυλίνων πασσάλων ἐντὸς ἑλῶν ἢ λιμνῶν ἱδρυμένων οἰκίσκων. Ἀληθῶς δ' ἐὰν παρατηρήσῃ τις ἐν τῇ ἀκροπόλει Μυκηνῶν τὴν

[1] Πρβ. καὶ Adler, Schliemann's Tiryns σ. XXXI, ὅστις ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν τάφων τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἐξάγει, ὅτι δηλαδὴ οἱ τοὺς ἐν Μυκήναις θολωτοὺς κτίσαντες δὲν ἀνῆκον εἰς τὸν ἴδιον λαόν, εἰς ὃν καὶ οἱ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τεθαμμένοι.

πέρυσι καὶ προπέρυσιν ἀνασκαφεῖσαν συστάδα οἰκημάτων, περὶ ὧν ὁ λόγος, καὶ φαντασθῇ τοὺς ἀνθρώπους οἰκοῦντας ἐν τοῖς ὑπερῴοις, πάντα δὲ τὰ ὑπ' αὐτοὺς ὄντα κοῖλα, φαντασθῇ ἀκόμη, ὅτι ἐν τοῖς πατώμασιν ὑπῆρχον ἀνοίγματα, δι' ὧν κατέβαινον εἰς τὰ ὑπόγεια ἢ δι' ὧν ἔρριπτον εἰς αὐτὰ λείψανα τῶν δείπνων καὶ ἄλλας ἀκαθαρσίας, τότε ἐξάπαντος θ' ἀναμνησθῇ παλαιῶν καὶ νεωτέρων περιγραφῶν λιμναίων οἰκήσεων· διότι οὕτω κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (V, 16) κατῴκουν οἱ Παίονες ἐν τῇ λίμνῃ Πρασιάδι τῆς Μακεδονίας ἐπὶ πατώματος, τὸ ὁποῖον ἐβάσταζον πολλοὶ πάσσαλοι καὶ ἐφ' οὗ ἦσαν ἐκτισμέναι αἱ καλύβαι· ἑκάστη αὐτῶν εἶχε *θύραν καταπακτὴν* φέρουσαν κάτω εἰς τὴν λίμνην, ἐκ τῶν ἀκαθαρσιῶν δέ, ἃς ἄφινον νὰ πίπτωσιν εἰς τὸ ὕδωρ, ἐτρέφετο τόσον πλῆθος ἰχθύων, ὥστε ἔδιδον αὐτοὺς καὶ εἰς τοὺς ἵππους καὶ τὰ ἄλλα κτήνη ἀντὶ χόρτου. Παραπλήσιαι εἶναι καὶ αἱ περιγραφαὶ τῶν νεωτέρων ἐξερευνητῶν ὁμοίων οἰκήσεων.

Εἰς τοῦτον λοιπὸν τὸν ἀρχικῶς λιμνοδίαιτον μυκηναῖον λαὸν φαίνεται ὅτι ὀφείλομεν ν' ἀποδώσωμεν τοὺς καθέτους τάφους. Ἀλλὰ περὶ τούτου πλείονα θὰ εἴπωμεν ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ, ἐνταῦθα δὲ θὰ προσθέσωμεν ὀλίγα περὶ τῶν ἀνακτόρων τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, τὰ ὁποῖα ἐν ᾧ ἀπέχουσιν ἀπὸ τῶν πρωτογενῶν ἐκ κλάδων καὶ χώματος καλυβῶν πλεῖστον ὅσον, ἀφ' ἑτέρου διαφέρουσι καὶ τῶν διωρόφων οἰκιῶν ἐν τοῖς οὐσιωδεστάτοις· διότι τ' ἀνάκτορα εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἰσόγεια κτίρια, ἐὰν δὲ ἔχωσι καὶ ὑπερῷα, ταῦτα καὶ περιωρισμένα εἶναι ἐπὶ μέρους μόνον τοῦ ἰσογείου καὶ ὅλως δευτερευούσης σημασίας· τὰ κύρια μέρη, τὰ μέγαρα τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν, κεῖνται εἰς τὸ ἰσόγειον. Εἶναι λοιπὸν ἕνεκα τούτου ἡ ἀρχὴ τῶν ἀνακτόρων ἐντελῶς ἀνεξάρτητος τῶν ἀρχαιοτέρων οἰκήσεων; πιθανώτατα ὄχι· διότι ἐὰν π. χ. φαντασθῶμεν τὰς λιμναίας οἰκήσεις κατὰ τὸν τύπον, ὃν παρουσιάζει τὸ μνημονευθὲν ἐκ Μήλου σκεῦος — καὶ δικαιούμεθα νὰ τὰς φαντασθῶμεν οὕτω, διότι θὰ ἴδωμεν ὅτι καὶ τοῦτο λιμναῖον συνοικισμὸν ἀπο-

μιμεῖται—τότε δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν ὁμοιότητα οὐχὶ μικρὰν μεταξὺ ἐκείνων καὶ τῶν ἀνακτόρων· ἡ μόνη δ' ἀληθῶς οὐσιώδης, ἀλλ' εὐκόλως ἐξηγουμένη διαφορὰ θὰ ἦτο, ὅτι ἐν τοῖς ἀνακτόροις τὰ πλεῖστα τῶν περὶ τὴν αὐλὴν οἰκημάτων μετατρέπονται εἰς στοὰς ἀνοικτάς. Ἐπίσης εὐκόλως ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι τ' ἀνάκτορα εἶναι ἰσόγεια· διότι μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν λιμνῶν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς μετάθεσιν τῶν χωρίων πρῶτοι οἱ βασιλεῖς οἱ ἔχοντες ἀνάγκην μεγάλων χώρων ἠναγκάσθησαν νὰ κατέλθωσιν ἀπὸ τῶν ἰκριωμάτων καὶ νὰ οἰκοδομήσωσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς γῆς ἐν πάσῃ ἀνέσει καὶ εὐρυχωρίᾳ· ἔπειτα δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ἱκανῶς ὑψηλῶν ἀναλημμάτων, ἐφ' ὧν εἶναι ἐκτισμένα τ' ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, ἤγοντο ὄχι μόνον ὑπὸ τοῦ λόγου τῆς πρακτικῆς χρησιμότητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς παραδόσεως.

Ἀλλ' ὁπωσδήποτε καὶ ἂν ἔχῃ τοῦτο, βέβαιον εἶναι ὅτι εἰς τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τοῦ σχεδίου τῶν ἀνακτόρων συνετέλεσαν πλὴν τῶν ἐπιχωρίων ἀρχαιοτέρων στοιχείων οἰκοδομίας καὶ ξέναι ἐπιρροαί· διότι ἐν Τροίᾳ ἀνεκαλύφθη ἀρχαῖον ἀνάκτορον, ἀρχαιότερον, ὅπως ὅλος ὁ τρωικὸς πολιτισμός, τῶν ἐν Ἑλλάδι, σωζόμενον δ' ἀρκούντως, ὥστε ν' ἀποδειχθῇ ἡ μεγάλη αὐτοῦ ἐν τοῖς κυρίοις ὁμοιότης πρὸς τὰ ἑλληνικά. Ὅπως δηλαδὴ ἐν Τίρυνθι ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς εἰσερχόμεθα διὰ προπύλου εἰς τὴν ἐσωτερικήν, τὴν κυρίαν αὐλήν, ἐν τῇ ἀπέναντι πλευρᾷ τῆς ὁποίας κεῖται τὸ μέγαρον τῶν ἀνδρῶν, οὕτω καὶ ἐν Τροίᾳ πρὸ τοῦ ἀνακτόρου ὑπῆρχεν, ὡς φαίνεται, πλατεῖα, ἐκ τῆς ὁποίας εἰσήρχοντο εἰς τὴν αὐλὴν διὰ προπύλου ὁμοιοτάτου τὴν κάτοψιν πρὸς τὰ τῆς Τίρυνθος—ἐν Μυκήναις οὐδὲν πρόπυλον σώζεται—πλὴν τῶν κιόνων· διότι ἀπετελεῖτο ἐκ τοίχου, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, καὶ δύο στοῶν, ὧν ἡ μὲν ἔκειτο πρὸ τῆς θύρας, ἡ δ' ἑτέρα ὀπίσω αὐτῆς· αἱ στοαὶ αὗται δὲν εἶχον κίονας, διότι ἐν γένει οἱ κίονες ἦσαν ἄγνωστοι ἐν Τροίᾳ. Εἰς τὴν ἀπέναντι δὲ τοῦ προπύλου πλευρὰν τῆς αὐλῆς ἔκειτο τὸ μέγαρον τῶν ἀνδρῶν, τὸ

ὁποῖον συνέκειτο μόνον ἐξ ἑνὸς προδόμου ἢ αἰθούσης ἀνοικτῆς ἔμπροσθεν καὶ τοῦ κυρίως μεγάρου· συμφωνεῖ δηλαδὴ τοῦτο πρὸς τὰ ὁμηρικὰ μέγαρα, τὰ ἁπλούστερα, ἐν ᾧ τὰ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος ἔχουσιν αἴθουσαν χωριστὴν τοῦ προδόμου. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ κυρίως μεγάρου εὑρίσκετο καὶ ἐν Τροίᾳ κυκλοτερὴς ἑστία ἔχουσα διάμετρον τεσσάρων μέτρων, ἤτοι ὀλίγον μεγαλειτέραν τῆς τοῦ μεγάρου Μυκηνῶν· κίονες περὶ τὴν τρωικὴν δὲν ὑπῆρχον, ὡς οὐδὲ ἐν τῇ αἰθούσῃ, ἀφοῦ ὡς εἴπομεν ἦσαν ἄγνωστοι. Ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν ἀνεκαλύφθησαν τὰ λείψανα ἄλλων δύο συμμετρικῶν οἰκημάτων, ὧν ἑκάτερον συνέκειτο ἐξ αἰθούσης, προδόμου καὶ ἑνὸς μείζονος δωματίου, ἤτοι ὡμοίαζον ταῦτα τοῖς μεγάροις Μυκηνῶν καὶ Τίρυνθος.

Πλὴν τοῦ ἀνακτόρου φαίνεται ὅτι ἐν Τροίᾳ ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι οἰκίαι, ὧν τὸ σχέδιον ἦτο ὅμοιον τῷ τοῦ μεγάρου, ὥστε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ τύπος οὗτος τῶν οἰκοδομῶν ἦτο ἐκεῖ λίαν συνήθης[1]· ἀπὸ τοῦ μυκηναίου διαφέρει μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι δὲν μεταχειρίζεται τοὺς κίονας, ἡ ἔλλειψις δ' αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ὁ ἀρχαιότερος· ἐν τοῖς λοιποῖς ἡ ὁμοιότης εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε ἀναμφιβόλως δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς ὁμοιότητος ἐρρήθη[2], ὅτι ὁ τύπος ἐξ Αἰγύπτου εἰσήχθη εἴς τε τὴν Τροίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὅτι ὅμως ἐν ταύτῃ διαφυλάξαντες τοὺς κίονας πιστότερον ἀπεμιμήθησαν τὸ ξένον πρότυπον, ἐν ᾧ οἱ Τρῶες ἀπέβαλον αὐτούς. Ἀλλὰ πρῶτον ἡ μεταξὺ τῶν ἀνακτόρων καὶ τῆς αἰγυπτιακῆς οἰκίας ὁμοιότης δὲν εἶναι ἀληθῶς πολὺ μεγάλη, ἔπειτα δὲ καὶ ταύτης προϋποτεθείσης δὲν ἐξηγεῖται διατί οἱ ἄνακτες τῆς Τροίας, οἱ τοὺς πρόποδας τῆς Ἴδης οἰκοῦντες, ἤθελον ἀποβάλει τοὺς ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ ἀρχιτεκτονικῇ κοινοτάτους κίονας καὶ ἤθελον ἀποβάλει αὐτοὺς τόσον συστηματικῶς, ὥστε μήτε ἐν τῷ μεγάρῳ, μήτε ἐν ταῖς αἰθούσαις μήτε

[1] Brückner, Schliemann's Biographie σ. 75.
[2] O. Bie, Jahrbuch des arch. Inst. 1891 σ. 1 ἑξ.

ἐν τῷ προπύλῳ νὰ γείνῃ χρῆσις κιόνων. Ἐπὶ τοῦ παρόντος λοιπὸν τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν, ὅτι τ' ἀνάκτορα τῆς μυκηναίας ἐποχῆς ὁμοιάζουσι κατὰ τὴν κάτοψιν καταπληκτικῶς πρὸς τὸ τρωικόν, ὅτι ὅμως νεώτερα ὄντα δεικνύουσιν ἐν τῇ χρήσει τῶν κιόνων πρόοδον ἀπ' ἐκείνου σημαντικήν.

Λέγομεν δὲ ὅτι ὁμοιάζουσι κατὰ τὴν *κάτοψιν*, διότι μετὰ τῆς χρήσεως τῶν κιόνων συνδέεται ἀναποσπάστως καὶ ἡ μορφὴ τῆς στέγης τῶν ἐν Μυκήναις καὶ Τίρυνθι μεγάρων, ἅτινα εἴδομεν ὅτι εἶχον πιθανῶς ἐν τῇ ὀροφῇ ὀπαῖον σκεπαζόμενον δι' ἰδίας ὑψηλοτέρας στέγης, ἐν ᾧ ἐν τῷ τῆς Τροίας πρέπει ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως τῶν κιόνων νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ στέγη ἦτο μία καὶ δή, ὡς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐξάγεται, πάλιν ὁριζοντία. Αἱ εἰκόνες ὅμως τῶν χρυσῶν ναῶν τῆς Ἀφροδίτης, αἱ ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως ἀνακαλυφθεῖσαι, εἴδομεν (σ. 119) ὅτι ἔχουσι στέγην ὁμοιάζουσάν πως μὲ τὴν τῶν μυκηναίων μεγάρων, καὶ ἐπειδὴ αἱ εἰκόνες ἐκεῖναι ἀναπαριστῶσι ναοὺς τῆς θεᾶς ὁποῖος ἦτο ὁ ἐν Πάφῳ, συμπεραίνομεν ὅτι τὴν κατασκευὴν τῶν ἰδίαν ὑψηλοτέραν στέγην ἐχόντων ὀπαίων ἐξέμαθον οἱ Μυκηναῖοι πιθανῶς παρὰ τῶν Φοινίκων.

Τοὺς κίονας, οὓς οἱ Τρῶες δὲν μετεχειρίζοντο, εὕρομεν ἐν Θήρᾳ, ἔνθα εἷς ἐν τῷ μέσῳ δωματίου ἱστάμενος ἐβάσταζε τὴν κωνοειδῆ στέγην, ἀκριβῶς ὅπως φαίνεται ὅτι καὶ ἐν τῷ θαλάμῳ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως εἷς μόνος τὴν αὐτὴν χρείαν ἐπλήρου. Ἴσως μάλιστα ὑπῆρχε καὶ μεγαλειτέρα τις συγγένεια μεταξὺ τῶν μυκηναίων καὶ τῶν τῆς Θήρας κιόνων, σχέσις δὲ τοιαύτη, ὥστε νὰ παριστῶσι δύο διαφόρους βαθμοὺς ἐξελίξεως ἀπὸ τῆς *αὐτῆς ἀρχῆς*· πρῶτον δηλαδὴ φαίνεται ὅτι ἦσαν καὶ οἱ τῆς Θήρας λεπτότεροι κάτω καὶ παχύτεροι ἄνω, διότι εὑρέθησαν δύο τεμάχια κιόνων μήκους τὸ μὲν 0,30 μ., τὸ δ' ἕτερον 0,35 μ. καὶ διαμέτρου εἰς μὲν τὸ ἓν ἄκρον 0,21 μ. καὶ 0,20 μ., εἰς δὲ τὸ ἕτερον *κατὰ τὸ ἥμισυ* σχεδὸν *μικροτέρας*· ἔπειτα τὸ ἓν ἐκ τῶν δύο τεμαχίων, τὸ ὁποῖον εἶναι πήλινον καὶ κεχρισμένον διὰ μέλανος στιλπνοῦ χρίσματος, φέρει ἐπὶ τῆς

ἐπιφανείας *δακτυλίους* ἐξέχοντας, οἵτινες προσδίδουσιν αὐτῷ ὄψιν κίονος *ἑλικοειδοῦς*[1]· κίονες ὅμως ἀληθῶς *ἑλικοειδεῖς* δὲν ἦσαν ἄγνωστοι ἐν Μυκήναις, μάλιστα ἐν τῇ μικροτεχνίᾳ (ἴδε πίν. 5 ἀρ. 6 καὶ σ. 18), κατὰ τὴν ἀρχὴν δ' αὐτῶν κοσμοῦνται καὶ ἄλλα παρεμφερῆ πράγματα, ὡς ἡ ἐν πίνακι 6 ἐλεφαντίνη λαβή, πρὸς ἣν πάλιν ἁρμόζει νὰ παραβληθῶσι τὰ ἡμικιόνια τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως (πίν. 9 ἀρ. 2), τὰ φέροντα ὁμοίας ἀναγλύπτους ταινίας, ἂν καὶ διαφόρως διατεθειμένας.

Περὶ τῶν ἡμικιονίων ὁ Semper λέγει[2], ὅτι ἀπομιμοῦνται κίονας μεταλλίνους, ἐπενδεδυμένους δηλαδὴ δι' ἐλασμάτων, ἐφ' ὧν ὑπῆρχον ἔκτυπα κοσμήματα· καὶ τοῦτο φαίνεται πιθανώτατον· μήπως ὅμως ἀρχικῶς οἵ τε δακτύλιοι καὶ αἱ σπειροειδῶς ἀνερχόμεναι ταιναῖαι ἦσαν ἀληθεῖς *δεσμοὶ* συνέχοντες τοὺς ἐκ πλειόνων λεπτῶν δοκῶν συγκειμένους κίονας;

Αἱ ἀνωτέρω ἀναλύσεις τῶν διαφόρων τῆς μυκηναίας τέχνης κλάδων κατέδειξαν πρῶτον μὲν πλείστας ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητας πρὸς τὴν τέχνην τῆς Τροίας καὶ τῶν Κυκλάδων, ἔπειτα δὲ καὶ ἐπίδρασιν τῆς ἀπωτέρας Ἀνατολῆς, τῆς Αἰγύπτου δηλαδή, τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἰδίως ὅμως αἱ εἰς τὰς νήσους ἀπαντῶσαι ὁμοιότητες εἶναι τοιαῦται καὶ τοσαῦται, ὥστε ἡ τέχνη αὐτῶν παρίσταται ἐν πολλοῖς ὡς ἀδελφὴ πρεσβυτέρα τῆς μυκηναίας· οἱ κίονες, τὰ κονιάματα καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς Θήρας μαρτυροῦσι πλέον τι ἢ στενοτάτας σχέσεις, ἡ δὲ συγγένεια τῆς μᾶλλον προωδευμένης νησιωτικῆς κεραμεικῆς πρὸς τὴν δευτέραν κατηγορίαν τῆς μυκηναίας εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε συγχέονται τὰ ὅριά των. Ἐν γένει ὁ νησιωτικὸς πολιτισμὸς ἐν τῇ ὑψίστῃ ἀναπτύξει του δὲν διακρίνεται εὐκόλως ἀπὸ τοῦ μυκηναίου, οὐδὲ δύναται οὗτος νὰ νοηθῇ καλῶς ἄνευ ἐκείνου. Ἕνεκα τούτου ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῶν ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ ἐκτεθειμένων θεωρῶ νὰ ἐπισυνάψω ὡς ἐν

[1] Fouqué, Santorin σ. 117.
[2] Der Stil, I σ. 439.

παραρτήματι παρατηρήσεις τινὰς σκοπούσας νὰ ὁρίσωσιν ἀκριβέστερον τὸν χαρακτῆρα τοῦ νησιωτικοῦ καὶ τὴν θέσιν του ὡς πρὸς τὸν μυκηναῖον.

Ἐν Πάρῳ, Νάξῳ, Ἴῳ, Ἀμοργῷ, Θήρᾳ, Θηρασίᾳ καὶ ἄλλαις ἐκ τῶν Κυκλάδων ἀνακαλύπτονται τάφοι μικροί, ἐν οἷς ἐκ μετάλλων μὲν εὑρίσκονται πρὸ πάντων χαλκᾶ ὅπλα (αἰχμαὶ δοράτων, ἐγχειρίδια, πελέκεις ὡς οἱ ἐν σ. 88 μνημονευθέντες σφηνοειδεῖς), τὰ δὲ πήλινα ἀγγεῖα *ἐγχάρακτα* ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κοσμήματα φέροντα κατὰ τὸν ἀρχαιότερον τρόπον μαρτυροῦσι βαθμὸν ἀναπτύξεως κείμενον μεταξὺ τῆς τρωικῆς καὶ τῆς δευτέρας κατηγορίας τῆς μυκηναίας κεραμεικῆς· ἰδιαίτατον ὅμως χαρακτηριστικὸν τῶν τάφων τούτων εἶναι μαρμάρινα ἀγαλμάτια τέχνης πρωτογενοῦς παριστῶντα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γυναῖκα γυμνὴν ἔχουσαν τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας ἐπὶ τοῦ στήθους. Ὅμοια εἰδώλια εὑρέθησαν καὶ ἐν Ἀθήναις, ἐν Ἐλευσῖνι, ἐν Δελφοῖς καὶ ἐν Σπάρτῃ, ἀλλὰ μόνον ἓν ἢ δύο ἐν ἑκάστῳ τόπῳ, ἐν ᾧ ἐκ τῶν νήσων ἔχομεν πλεῖστα. Τὰ λείψανα ταῦτα τῶν νήσων ἀποδίδονται ὑπ᾽ ἄλλων μὲν εἰς τοὺς Κᾶρας, ὑπ᾽ ἄλλων δ᾽ εἰς τοὺς Λέλεγας, λαὸν κατοικήσαντά ποτε πολλαχοῦ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, κατασχόντα δὲ καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ συγχεόμενον πολλάκις μετὰ τῶν Καρῶν, ὧν ἦσαν συγγενεῖς ἴσως ἢ μεθ᾽ ἡμῶν συναντηθέντες ἐπὶ τῶν νήσων συνεχωνεύθησαν· ὁ Θουκυδίδης ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης μόνον Κᾶρας ἀναφέρει κατοικήσαντας ἐν ταῖς νήσοις καὶ ὕστερον ἐκδιωχθέντας ὑπὸ τοῦ θαλασσοκρατήσαντος βασιλέως τῆς Κρήτης Μίνωος, ὁ δ᾽ Ἡρόδοτος τοὺς αὐτοὺς ὀνομάζει Λέλεγας, προσθέτει ὅμως ὅτι ἐκλήθησαν Κᾶρες, ὅταν μετῴκησαν ἐκ τῶν νήσων εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁπωσδήποτε εἴτε Κᾶρες ἐκαλοῦντο εἴτε Λέλεγες εἴτε καὶ ἀμφότερα, βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν δεικνύει πολλὰ σημεῖα ἐπαφῆς ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν μετὰ τοῦ τρωικοῦ, ἀφ᾽ οὗ καὶ ἐξαρτᾶται ἐν μέρει, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ μετὰ τοῦ παλαιοτάτου τῆς Κύπρου, ὥστε παρουσιάζεται οὕτως ὡς ἰδιαιτέρα

φάσις ἢ «ἀπόχρωσις» τοῦ παναρχαίου μικρασιατικοῦ πολιτισμοῦ, οὗ ἓν τῶν πρώτων κατά τε τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα κέντρων ἦτο ἡ Τροία [1].

Πλὴν τῶν Καρῶν ὅμως ἢ Λελέγων ἐνωρὶς πρέπει νὰ ἐγκατεστάθησαν ἐν ταῖς νήσοις καὶ λαοὶ μυκηναῖοι — ἐξάπαντος μὲν ἐν Θήρᾳ, πιθανῶς ὅμως καὶ ἐν Μήλῳ καὶ ἄλλαις· τοῦτο καὶ καθ' ἑαυτὸ εἶναι πιθανώτατον, μαρτυρεῖται δὲ καὶ ὑπὸ τῆς μεγάλης μεταξὺ θηραϊκοῦ καὶ μυκηναίου πολιτισμοῦ ὁμοιότητος, ἥτις δυσκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄνευ φυλετικῆς συγγενείας· πλὴν τούτου ὅμως καὶ πλὴν ἄλλων μᾶλλον ἀμφιβόλων τεκμηρίων—π.χ. τοῦ ὅτι ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς Θήρας δὲν ἀνεκαλύφθησαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν καρικῶν τάφων εἰδώλια—ἔχομεν τὰ δύο λίθινα σκεύη (σ. 195), τὸ ἐκ Μήλου καὶ τὸ ἐξ Ἀμοργοῦ· διότι ἀμφότερα μὲν ἐποιήθησαν ἐκ λίθου τῆς Σίφνου, ὅπερ ὁμοῦ μετὰ τῶν τόπων τῆς εὑρέσεώς των ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ἔργα ἀναμφιβόλως νησιωτικά, ἀμφότερα δὲ παριστῶσιν οἰκήσεις, νησιωτικὰς βεβαίως, ἱδρυμένας ἐπὶ *πασσάλων*, ὁποίας παρεδέχθημεν ἤδη ὡς ἀρχέτυπα τῶν ἐν Μυκήναις ὑπερῴων οἰκιῶν· ὥστε ἐὰν ἡ ἐξ ἐκείνων εἰκασία ἡμῶν εἶναι ὀρθή—κ' ἐλπίζω ν' ἀποδειχθῇ τοῦτο ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ—τότε οὐδεμία ἀμφιβολία ἀπομένει, ὅτι οἱ νησιῶται, οἵτινες ἔκτιζον καλύβας κυκλοτερεῖς ἐπὶ πασσάλων, ἦσαν κλάδος ἢ ἄποικοι τῶν ἐν λίμναις καὶ ἕλεσιν οἰκούντων μυκηναίων λαῶν. Ὅτι δὲ ἀληθῶς τὰ δύο ἐκεῖνα ἀγγεῖα ἀπομιμοῦνται τοιαύτας οἰκήσεις εἶναι ἀναμφισβήτητον· τὸ ἐκ Μήλου, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ἀρχαίων μικροτεχνημάτων (Antiquarium) τοῦ Μονάχου, ἀνεκαλύφθη πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἐπειδὴ ὅμως ἡ προέλευσίς του ἦτο κατ' ἀρχὰς ἄγνωστος, ἐδημοσίευσεν αὐτὸ ὁ

[1] Ferd. Dümmler, Athen. Mittheil. 1886. Αἱ ἀκριβέσταται τῶν μέχρι σήμερον δημοσιευθεισῶν πληροφοριῶν περὶ τοῦ νησιωτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἀρχαιοτάτου τῆς Κύπρου, ὅπως καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς πρὸς τὸν τρωικὸν σχέσεως αὐτῶν, ὀφείλονται εἰς τὸν Dümmler—ἀκριβέσταται ὅσον ἦτο δυνατόν· διότι ἐν ταῖς νήσοις ἀνάγκη εἶναι νὰ γείνωσιν, ἐν ὅσῳ ὑπάρχει καιρός, πολλαὶ καὶ συστηματικαὶ ἀνασκαφαί.

Lubbock[1] ὡς δεῖγμα μικροῦ λιμναίου συνοικισμοῦ τῆς *Ἑλβετίας*· διότι πλὴν ἄλλων βαστάζεται τὸ ἰκρίωμα ἢ πάτωμα, ἐφ' οὗ ἵστανται αἱ ἑπτὰ καλύβαι, ὑπὸ τεσσάρων στύλων ἐχόντων ὁριζοντίας αὐλακώσεις[2]. Ἡ δ' ἐξ Ἀμοργοῦ πυξίς, ἣν ἐδημοσίευσεν καὶ περιέγραψεν ὁ Dümmler[3], εἶναι κυλινδρικὴ καὶ πατεῖ ἐπίσης ἐπὶ τεσσάρων ποδῶν, οὓς ἑνοῦσιν ὑπὸ τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου δύο διασταυρούμενοι ἀνάγλυπτοι κανόνες δηλοῦντες ἀναμφιβόλως *δοκούς*, δι' ὧν ὑποτίθενται ἐζευγμένοι σταυροειδῶς οἱ πάσσαλοι καὶ ἐφ' ὧν ἐδράζεται τὸ πάτωμα· τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δοχείου εἶναι διηρημένον διὰ τοιχίου εἰς δύο διαχωρίσματα— πιθανῶς κατ' ἀπομίμησιν ἀληθῶν οἰκημάτων, τὸ δὲ πῶμα, τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὴν στέγην, εἶναι σχήματος κωνικοῦ, ὁποία εἴδομεν ὅτι ἦτο καὶ ἡ στέγη ἑνὸς δωματίου τῆς Θήρας, καὶ ἔχει ὀπάς τινας ἀχρήστους μὲν πρακτικῶς, ἀπομιμουμένας ὅμως ἴσως πάλιν τὴν πραγματικότητα· τέλος ἡ κορυφὴ τοῦ πώματος φαίνεται ὁριζοντίως ηὐλακωμένη ὡς ἐὰν ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης νὰ δηλώσῃ στρώματα ἀχύρων ἢ τινος παρομοίας ὕλης[4] ἀνερχόμενα πρὸς τὴν κορυφὴν καὶ συμπληροῦντα τὴν στέγασιν.

Παρατηροῦμεν ἀκόμη ὅτι ἀμφότερα τ' ἀγγεῖα ἔχουσι γεγλυμμένα ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας σπειροειδῆ κοσμήματα ὅμοια πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς στήλης πίν. 8, τὰ ὑπὲρ τὴν κυρίαν παράστασιν, ἀλλ' ἀρχαϊκώτερα· ἡ δὲ στέγη τῆς εἰσόδου ἐπὶ τοῦ ἐκ Μήλου, ἥτις ἕνεκα τοῦ ἀετοειδοῦς σχήματός της μαρτυρεῖ ἐπίσης τὴν συγγένειαν τῆς νησιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τὴν τῶν Μυκηναίων (πρβ. ἀνωτ. σ. 46), φέρει ἄνω γραμμάς τινας ἐγχαράκτους δηλούσας πιθανώτατα, ὅτι καὶ αὕτη ἀχυρίνη ὑποτίθεται οὖσα.

[1] Vorgeschichtliche Zeit I σ. 49.— Καὶ ὁ Montelius, Archiv für Anthropologie 1892 σ. 23, τὸ ὀνομάζει Pfahlbau.—Πρβ. πρὸς τούτοις Dümmler, Athen. Mittheil. 1886 σ. 446, καὶ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένους.

[2] Πρβ. ἀνωτέρω τὸν ἐκ Θήρας δακτυλιωτὸν κίονα, ὃν περιγράφει ὁ Fouqué.

[3] Ε. α. σ. 16 ἑξ., Beilage 1 A 4, καὶ σ. 446.

[4] Πρβ. π.χ. τὸ χαλκοῦν σκεῦος παρὰ Flinders Petrie, Kahun, Gurob and Hawara, πίν. 17 ἀρ. 8.

Οὗτοι λοιπὸν οἱ ἐν ταῖς νήσοις ἐγκατασταθέντες μυκηναῖοι λαοί, οἵτινες κατῴκουν τοιαύτας καλύβας ἐπὶ ἰκριωμάτων, συγχωνευθέντες πολλαχοῦ μετὰ τῶν ἀρχαιοτέρων κατοίκων Λελέγων ἢ Καρῶν ἢ ἄλλως ἐν καθημερινῇ ἐπαφῇ μετ' αὐτῶν εὑρισκόμενοι, πλησιέστερον δ' ὄντες καὶ πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ πρὸς τὰς χώρας τῶν Σημιτῶν — τὰ μαρμάρινα γυναικεῖα εἰδώλια μαρτυροῦσι σημιτικὴν ἐπίδρασιν — ὄχι μόνον προήγαγον τὸν νησιωτικὸν πολιτισμὸν εἰς βαθμὸν πολὺ ἀνώτερον τοῦ τρωικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀνεπτύχθησαν πρωιμώτερον τῶν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ὁμοεθνῶν των· πρωιμώτερον δ' ἀναπτυχθέντες δὲν ἠδύναντο ἢ νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνων. Τοῦτο εἶναι καὶ σήμερον ἀναμφισβήτητον ὡς πρός τινας κλάδους τῆς τέχνης, π.χ. τὴν κεραμεικήν, πιθανώτατον ὅμως θεωρῶ, ὅτι ἰσχύει καὶ περὶ ἄλλων καὶ ὅτι πολλὰ σκοτεινὰ μέρη τῆς ἱστορίας τῆς μυκηναίας τέχνης θὰ διαφωτισθῶσιν ἐν τῷ μέλλοντι δι' ἀνακαλύψεων γινομένων ἐν ταῖς νήσοις. Οὕτω — ἵνα ἓν μόνον ὑπενθυμίσωμεν — εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ μεταλλοτεχνία ἦτο ἐν Μυκήναις ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως ἐντελῶς ἀνεπτυγμένη, ἀλλὰ δὲν ἀπεπειράθημεν ἐκεῖ νὰ παρακολουθήσωμεν αὐτὴν καὶ κατὰ τὰ παλαιότερα στάδια τῆς ἀναπτύξεώς της, διότι καὶ ἐὰν ἐπεχειροῦμεν, οὐδὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ κατορθώσωμεν ἐλλείψει ἔργων ὁδηγούντων ἡμᾶς μέχρι τῆς κοιτίδος αὐτῆς· εἴπομεν μάλιστα ὅτι ἀμφίβολον εἶναι, ἐὰν πρέπῃ νὰ ζητηθῶσιν αἱ ἀρχαί της ἐν Ἑλλάδι μόνον καὶ ὅτι ἓν κόσμημα ὅλως ἰδιάζον τῇ μεταλλοτεχνίᾳ, τὸ σπειροειδές, ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν ἀρχαιοτάτην μορφήν του, ὡς σύρμα δηλαδὴ περιειλιγμένον καὶ ἐπικεκολλημένον, οὐχὶ ἐν Μυκήναις, ἔνθ' εὑρίσκεται πάντοτε ἔκτυπον ἐξ αὐτῆς τῆς κοσμητέας ἐπιφανείας, ἀλλ' ἐν Τροίᾳ· ποῦ δ' ἐτελέσθη ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ πρωτογενοῦς τούτου τρόπου εἰς τὸν νεώτερον, τὸν ἐν Μυκήναις συνήθη; Τὸ ἐπ' ἐμοὶ δὲν διστάζω νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ὅπως ἐν ἄλλοις, οὕτω καὶ ἐν τούτῳ ἐμεσίτευσαν αἱ νῆσοι.

Δὲν ἀγνοῶ ὅτι ἡ συνήθης περὶ τῆς μεταλλοτεχνίας τῶν νη-

σιωτῶν γνώμη παραδέχεται αὐτὴν τόσον ὀλίγον ἀνεπτυγμένην, ὥστε ἡ ἐπίδρασίς της ἐπὶ τῆς μυκηναίας δύναται νὰ φανῇ λίαν ἀπίθανος· νομίζω ὅμως, ὅτι ἡ γνώμη ἐκείνη ἐμορφώθη ἐκ μονομερῶν παρατηρήσεων, διότι στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς σπάνιος τῶν μετάλλων ἐν τοῖς καρικοῖς τάφοις καὶ ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς Θήρας. Ἀλλὰ πρῶτον οἱ πλεῖστοι τῶν τάφων εἶναι ἀναμφιβόλως πανάρχαιοι, διότι εὑρίσκονται, ὡς εἴπομεν, ἐν αὐτοῖς ἀγγεῖα φέροντα συνήθως ἐγχάρακτα μόνον κοσμήματα, ὥστε δὲν ἀντιπροσωπεύουσι τὴν ἀκμὴν τοῦ νησιωτικοῦ πολιτισμοῦ· ἔπειτα καὶ αὐτὰ τὰ ὀλίγα χαλκᾶ ὅπλα, ὅσα ἀνακαλύπτονται ἐν αὐτοῖς, εἶναι πάντοτε πολυπληθέστερα τῶν ἐν τοῖς κοινοῖς μυκηναίοις τάφοις εὑρισκομένων, δὲν ὑπολείπονται δὲ παραπολὺ καὶ τὰ ἄλλα μετάλλινα κτερίσματα, μάλιστα τὰ ἀργυρᾶ· καὶ τρίτον ἀνήκουσιν οἱ τάφοι εἰς λαὸν εὑρισκόμενον ἐν ὑποχωρήσει πρὸ τῶν ἰσχυροτέρων μυκηναίων ἐπηλύδων καὶ καταφεύγοντα ἕνεκα τούτου, ὡς ὀρθότατα παρετήρησεν ἤδη ὁ U. Köhler[1], ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς μικρὰς καὶ λυπρὰς νήσους, ὥστε δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι δὲν περιέχουσι πλούσια ἐκ μετάλλου κτερίσματα· διότι τί θὰ ἐλέγομεν π.χ. περὶ τῆς τέχνης τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, ἐὰν μόνον οἱ παρὰ τὸ Ναύπλιον τάφοι ἢ ἄλλοι ἐξ ἴσου πενιχροὶ ἦσαν ἡμῖν γνωστοί;

Περὶ τῆς Θήρας δέ, ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς ὁποίας ἀνεκαλύφθη ἓν μόνον χαλκοῦν πριόνιον — εἰς ἄλλο μέρος μεταξὺ τεμαχίων παναρχαίων ἀγγείων εὗρεν ὁ Fouqué καὶ δύο χρυσοῦς δακτυλίους — τὸ ζήτημα ἔχει οὕτω· ἡ ἔκρηξις τοῦ ἡφαιστείου ἐπῆλθεν ὅλως αἰφνιδίως καὶ ἀπροσδοκήτως, ὅπως ἐν Πομπηίᾳ, ἢ ἐπρόφθασαν οἱ ἄνθρωποι νὰ φύγωσιν ἀποκομίζοντες καὶ τὰ πολυτιμότερα τῶν ἑαυτῶν πραγμάτων; Τὸ πρῶτον συμπεραίνουσιν[2] ἐκ τούτου, ὅτι εὑρέθησαν ἐν τοῖς ἐρειπίοις πολλὰ ὀστᾶ ζώων, προβάτων ἢ αἰγῶν, πρὸς δὲ ἐντὸς ἑνὸς δωματίου καὶ σκελετὸς ἀνθρώπινος· ἀλλὰ ὀστᾶ ζώων εἴδομεν ὅτι ὑπῆρχον

[1] Athen. Mittheilungen 1884 σ. 161.
[2] Girard, La peinture antique σ. 96.

πολλὰ καὶ ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν Μυκηνῶν, ἔνθα δὲν ἦσαν ἢ ἀπορρίμματα τῶν δείπνων, ἔπειτα δὲ καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι κατεπλακώθησαν τὰ ζῶα — ὅτε ἀναμφιβόλως θὰ εὑρίσκοντο ὁλόκληροι σκελετοὶ μετὰ κρανίων καὶ ὀστῶν τῶν σκελῶν μὴ τεθραυσμένων — τοῦτο δὲν ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ἔσχον καιρὸν νὰ φύγωσιν, ἀλλὰ μόνον ὅτι δὲν εἶχον καιρόν, ἴσως δὲ οὐδὲ τὰ μέσα, νὰ μετακομίσωσιν ἐκ τῆς νήσου ἅπαντα τὰ κτήνη των· περὶ δὲ τοῦ ἀνθρωπίνου σκελετοῦ ὁ Fouqué, ὅστις ἄλλως δὲν ἦτο παρὼν κατὰ τὴν ἀνακάλυψίν του, λέγει[1] ὅτι δὲν ἦτο τεθαμμένος, διότι δὲν ἔκειτο ἐκτάδην, ἀλλ' εὑρέθη *σωριασμένος*· τοῦτο ὅμως βεβαίως δὲν εἶναι ἀπόδειξις καὶ ὅτι κατεπλακώθη κατὰ τὴν ἔκρηξιν, διότι γνωρίζομεν, ὅτι ἀκριβῶς οὕτω ἡμικαθημένους ἔθαπτον ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ τοὺς νεκρούς· δὲν ἰσχυρίζομαι ἐννοεῖται, ὅτι ἐπίτηδες ἐτάφη ἐκεῖ, θέλω μόνον νὰ εἴπω ὅτι ἀδύνατον δὲν εἶναι καὶ τοῦτο· ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀληθῶς ἀπέθανε βίαιον θάνατον, πάλιν δὲν ἀρκεῖ ἓν μόνον παράδειγμα ἵνα μαρτυρήσῃ ὅτι οἱ λοιποὶ κάτοικοι δὲν ἔφυγον. Ἐννοεῖται ὅτι οὐδὲν ἀποδεικνύει καὶ τὸ ὅτι εὑρέθησαν ἐν ταῖς οἰκίαις διάφοροι καρποί, ἤτοι κριθαί, βρίζα, *ἀρακᾶς*, φακῆ, κορίαννος καὶ ἄνισος, εἰς ποσότητας ὡς φαίνεται μετρίας.

Ἐὰν ὅμως οἱ κάτοικοι πάντες ἢ σχεδὸν πάντες ἐσώθησαν, βεβαίως ἀπέφεραν μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὰ ἐκ μετάλλων πράγματά των, κοσμήματα, ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ μᾶλλον εὐμετακόμιστα, ἐγκατέλειψαν δὲ φεύγοντες μόνον τὰ λίθινα σκεύη. Οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ὀλίγα, ἐλάχιστα μετάλλινα πράγματα ἀνεκαλύφθησαν — διότι ἐκεῖνα πρὶν ἐμπρησθῶσι διηρπάγησαν ἐπιμελῶς. Καὶ τὸ ὅτι δ' οἱ Θηραῖοι μετεχειρίζοντο ἀκόμη σκεύη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λίθινα, δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήττῃ, ἀφοῦ καὶ οἱ Μυκηναῖοι οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ τὰ μεταχειρίζωνται.

Ἀναφέρουσι πρὸς τούτοις ὡς τεκμήριον μεγάλης σπανιότη-

[1] Santorin σ. 99.

τος τῶν μετάλλων ἐν Θήρᾳ καὶ τοῦτο, ὅτι δὲν ἀνεκαλύφθησαν ἐν τοῖς ἐρειπίοις ἥλοι χαλκοῖ, καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι πιθανόν, ὅτι ἐξείλκυσαν ἐκ τῶν ξύλων καὶ ἀπεκόμισαν καὶ τούτους, ἀκολουθεῖ ὅτι δὲν συνειθίζοντο ἐν ταῖς οἰκοδομαῖς. Ἀλλὰ καὶ ἐν Μυκήναις καὶ ἐν Τίρυνθι δὲν εὑρέθησαν ἥλοι χαλκοῖ ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῶν ἀνακτόρων οὔτε ἐν τοῖς τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, ἢ εὑρέθησαν ὀλίγιστοι, ἐν ᾧ εἴδομεν ὅτι πολλοὶ σώζονται ἐμπεπηγμένοι ἐν τοῖς λίθοις τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ἔνθα ἦσαν προσηλωμένα κοσμήματα μετάλλινα· τί σημαίνει τοῦτο; ἁπλούστατα, ὅτι ἐν τῇ ξυλοδομίᾳ ἐξηκολούθουν πάντοτε οἱ Μυκηναῖοι συνδέοντες τὰς δοκοὺς καὶ σανίδας κατὰ τρόπον ἄλλον, τὸν ὁποῖον εἶχον συνειθίσει ὅταν τὰ μέταλλα ἦσαν ἀληθῶς σπανιώτατα ἢ καὶ ὅλως ἄγνωστα. Τὸ αὐτὸ ἔπραττον καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἰταλοὶ ἀκόμη αἰῶνας ὑστερώτερον [1], πολὺ δὲ περισσότερον ἔπρεπε νὰ τὸ πράττωσιν οἱ Θηραῖοι, καθ' ὅσον ὀλιγώτερον τῶν Μυκηναίων ἀπεῖχον τῆς ἀμετάλλου ἐποχῆς.

Ὅπως ἐκ τῶν τάφων λοιπόν, οὕτω καὶ ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς Θήρας δὲν ἐξάγεται ὅτι τὰ μέταλλα ἦσαν ἀληθῶς σπάνια κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐν ταῖς νήσοις· ὡς πρὸς τοὺς τάφους μάλιστα δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ τὸ ἐναντίον, ἀφοῦ τὰ χαλκᾶ ὅπλα εἶναι συχνότερα ἐν αὐτοῖς ἢ ἐν τοῖς μυκηναίοις. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνα ἐκεῖνα· διότι ἐν ταῖς νήσοις Θήρᾳ, Ἀμοργῷ, Νάξῳ, Κύθνῳ, ἀνεκαλύφθησαν κατὰ διαφόρους καιρούς, ἄγνωστον ὅμως ἂν ἐν τάφοις ἢ ὄχι, καὶ ἄλλα ὅπλα—ἵνα εἰς ταῦτα περιορισθῶμεν—ἤτοι ξίφη, πελέκεις καὶ αἰχμαὶ δοράτων [2], μαρτυροῦντα οὐχὶ μικρὰν ἀνάπτυξιν τῆς μεταλλοτεχνίας. Τὸ σπουδαιότατον τούτων, τὸ ἐκ Θήρας ξίφος, οὗ ἡ λεπὶς κοσμεῖται δι' ἐμβεβλημένων χρυσῶν πελέκεων κατὰ τὸν μυκηναῖον τρόπον, ἀνεφέραμεν ἤδη (σ. 186)· ἂν καὶ δὲν γνωρίζομεν δὲ

[1] Helbig, Italiker in der Poebene σ. 79.

[2] Worsaae, Mém. des antiquaires du Nord 1873-74 καὶ 1878-83.—Sophus Müller, Ursprung und erste Entwickelung der europ. Bronzezeit.—Πρβ. καὶ Undset, Die ältesten Schwertformen, Zeitschrift für Ethnologie 1890.

τὰ κατὰ τὴν εὕρεσίν του, ὅμως ἐξάπαντος εἶναι ἀρχαιότατον καί, ὡς ἐκ τοῦ σχήματος τῶν πελέκεων εἰκάζομεν, ἔργον νησιωτικόν. Ἐν Θήρᾳ εὑρέθησαν καί τινα ἄλλα ξίφη, περισσότερα δ' ἐν Ἀμοργῷ· ἐκ τούτων τὰ μὲν ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ ἀρχαιότατα τῶν ἐκ Μυκηνῶν, τὰ δὲ διάφορα ὄντα τεκμηριοῦσι τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς νησιωτικῆς τέχνης. Ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου εἶναι γνωσταὶ καὶ αἰχμαὶ δοράτων — τρεῖς ἐν τῇ συλλογῇ τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας — παρουσιάζουσαι τὸν ἀρχαιότατον τοῦ ὅπλου τύπον, διότι δὲν ἔχουσιν ὅπως αἱ τῶν Μυκηνῶν (πίν. 7 ἀρ. 9) αὐλόν, δηλαδὴ σωλῆνα, εἰς ὃν νὰ εἰσέρχηται τὸ ξύλον, ἀλλ' εἶναι ἁπλαῖ λεπίδες ὅμοιαι μὲ τὰς τῶν ἐγχειριδίων, ὥστε ἀναμφιβόλως ἐνέπηγον αὐτὰς εἰς τὸ *σχιστὸν* ἄκρον τοῦ ξύλου καὶ τὰς περιέδενον δι' ἱμάντος· δύο μάλιστα ἔχουσι καὶ ἀνὰ δύο ἐπιμήκεις ὀπάς, διὰ τῶν ὁποίων διήρχοντο οἱ ἱμάντες[1]. Ὁμοίας ὀπὰς βλέπομεν καὶ ἐπὶ λεπίδων πρωτογενῶν τινῶν ξιφῶν τῆς *Τροίας*. Ὀλίγον δὲ διαφέρουσι τούτων ἄλλαι χαλκαῖ αἰχμαὶ ἀνακαλυφθεῖσαι πάλιν ἐν Ἀμοργῷ, καὶ δὴ ἐν τάφοις, φέρουσαι ὀπὰς στρογγύλας, ἐξ ὧν φαίνεται ὅτι αὗται συνηλοῦντο μετὰ τοῦ ξύλου δι' ἥλων. Ἐκ τῶν μυκηναίων δὲ καὶ αὐταὶ αἱ ἐν τοῖς τάφοις τῆς ἀκροπόλεως εὑρεθεῖσαι εἶναι ἕνεκα τοῦ αὐλοῦ πολὺ νεώτεραι τῶν ἀμοργινῶν.

Περὶ παναρχαίας ἀσκήσεως τῆς μεταλλοτεχνίας ἐν ταῖς νήσοις μαρτυροῦσι καὶ τὰ λίθινα ἀγγεῖα τὰ παριστῶντα οἰκήσεις ἐπὶ πασσάλων καὶ ἔχοντα τὴν ἔξω ἐπιφάνειαν κεκαλυμμένην ὑπὸ σπειροειδῶν κοσμημάτων· διότι περὶ μὲν τῶν κοσμημάτων τούτων εἴπομεν ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐκ τῆς μεταλλοτεχνίας πηγάζοντος ῥυθμοῦ, τὰ δὲ ἀγγεῖα εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιότατα. Ἕν ἄλλο ἀγγεῖον ἐκ Κρήτης, διαφόρου μὲν ὀλίγον σχήματος, ἀλλ' ὁμοίως κεκοσμημένον, ἐδημοσίευσεν ὁ Undset[2].

Καὶ ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν εὑρημάτων τούτων ἐξεταζομένου τοῦ πράγματος, μήπως τὰ ἐρείπια τῆς Θήρας μὲ τὰ κονιά-

[1] S. Müller, ε. α. σ. 27.

[2] Zeitschrift für Ethnologie 1890.

ματα καὶ τὰς τοιχογραφίας, μὲ τοὺς *πελεκητοὺς* λίθους, ὧν χρῆσις ἐγίνετο πολλάκις ἐν τῇ τοιχοδομίᾳ, μὲ τοὺς κίονας καὶ λοιπά, δὲν ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ὁ νησιωτικὸς πολιτισμὸς πολὺ ἀπεῖχε τῆς βαρβαρότητος ἐποχῆς λιθίνης ἢ καὶ ἐποχῆς μεταβατικῆς ἀπὸ τοῦ λίθου εἰς τὰ μέταλλα; ὁ τρωικὸς ἦτο ἐν τῇ κεραμεικῇ καὶ τῇ ἀρχιτεκτονικῇ πολὺ κατώτερος αὐτοῦ καὶ ὅμως ἡ χρυσοχοΐα ἦτο ἐκεῖ ὄχι ὀλίγον ἀνεπτυγμένη· διατί οἱ Θηραῖοι θὰ ὑπελείποντο ἐν αὐτῇ; Ὁ χρυσὸς ἤρχετο ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐν Κύπρῳ δ' ὑπῆρχον πλουσιώτατα καὶ ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων γνωστὰ μεταλλεῖα χαλκοῦ, οἱ δὲ νησιῶται συνεδέοντο μετὰ τῶν χωρῶν τούτων πολλαχῶς. Τῶν βασιλέων τῆς Τροίας τὸ κράτος ἦτο ἀληθῶς, ὡς φαίνεται, εὐρύτερον ἢ τὸ τῶν νησιωτῶν, καὶ ὁ πλοῦτος ἕνεκα τούτου μεγαλείτερος· διὰ νὰ προοδεύσῃ ὅμως ἡ μεταλλοτεχνία, δὲν εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ παραγγέλλωνται πάντοτε εἰς τοὺς τεχνίτας βαρέα χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ ἀγγεῖα, διότι ἡ κοσμηματικὴ ἀναπτύσσεται ἴσως πρότερον ἐπὶ μικρῶν πραγμάτων χρησιμευόντων εἰς τὸν στολισμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἢ σκευῶν ἐξ ἄλλης ὕλης. Ταύτην τὴν ἀρχὴν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν καὶ περὶ τῆς μυκηναίας τέχνης, ἐν Τροίᾳ δὲ τῷ ὄντι βλέπομεν, ὅτι κοσμήματα φέρουσιν οὐχὶ τὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ τὰ ψέλια, τὰ ἐνώτια, αἱ καρφίδες καὶ τὰ παρόμοια· τοιαῦτα ὅμως ἠδύναντο νὰ ἔχωσι, καὶ ἀναμφιβόλως εἶχον, οἱ νησιῶται καὶ ὀλιγώτερον πλούσιοι ὄντες, ὅπως ἠδύναντο καὶ νὰ ἐπενδύωσι διὰ λεπτῶν μεταλλίνων ἐλασμάτων σκεύη ἢ μέρη σκευῶν ἢ νὰ ἐμβάλλωσιν ἐν αὐτοῖς κοσμήματα ἐξ ὁμοίων ἐλασμάτων τετμημένα.

Ἐκ πάντων τούτων συμπεραίνω, ὅτι ὅπως ἡ κεραμεικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν νησιωτῶν οὕτω καὶ ἡ μεταλλοτεχνία ἦτο ἤδη πρὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Θήρας ἤτοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος ἱκανῶς προωδευμένη, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς μυκηναίας, ἣν συνέδεεν οὕτω καὶ μετὰ τῆς τρωικῆς· διότι ἔκειτο εἰς τὸ μεταίχμιον αὐτῶν τῶν δύο· συγγένειαν πρὸς τὴν Τροίαν μαρτυροῦσι π.χ. αἱ τε-

τρυπημέναι αἰχμαὶ τῆς Ἀμοργοῦ, πρὸς τὰς Μυκήνας δὲ τὸ χρυσοκόλλητον ξίφος τῆς Θήρας, ξίφη τινὰ τῆς Ἀμοργοῦ, τὰ σπειροειδῆ κοσμήματα τῶν λιθίνων ἀγγείων καὶ ἄλλα.

Χρονολογία. — Εἰπόντες ὅτι ἡ νησιωτικὴ τέχνη ἦτο ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος ἱκανῶς ἀνεπτυγμένη, ἐβασίσθημεν κατὰ πρῶτον ἐπὶ τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ Fouqué (ἀνωτ. σ. 188) περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν ἐρειπίων τῆς Θήρας· ἀλλὰ καὶ ἄνευ αὐτῶν εἰς τὸ ἴδιον περίπου συμπέρασμα ἠθέλομεν καταλήξει, διότι ὁ μὲν νησιωτικὸς πολιτισμὸς κατ' ἀνάγκην προηγήθη τῆς ἀκμῆς τοῦ μυκηναίου τοὐλάχιστον ἕνα ἢ δύο αἰῶνας, περὶ τούτου δὲ εἴπομεν ἤδη ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου ἡμῶν ὅτι ἤκμασεν ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου μέχρι τοῦ δωδεκάτου πρὸ Χρ. αἰῶνος, παρεδέχθημεν δηλαδὴ ὅτι εἶχεν ἀναπτυχθῆ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα καὶ μορφωθῆ ἐν τοῖς κυρίοις οὕτω, ὅπως σήμερον γνωρίζομεν αὐτὸν ἐκ τῶν λειψάνων του· τὴν ὀρθότητα ὅμως τοῦ χρονολογικοῦ τούτου ὁρισμοῦ δυνάμεθα ν' ἀποδείξωμεν ἐντελῶς ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῶν γεωλογικῶν παρατηρήσεων τοῦ Fouqué, ἐπειδὴ δὲ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀνακαλύψεως ἐν Ἑλλάδι μὲν ἔργων τέχνης αἰγυπτιακῆς, ἐν Αἰγύπτῳ δ' ἔργων — αὐτουσίων ἢ ἐν γραφαῖς εἰκονιζομένων — τέχνης μυκηναίας, ἐνταῦθα εἶναι βεβαίως ὁ κατάλληλος τόπος ἵνα γείνῃ τοῦτο.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἔργα εἶναι τὰ ἀκόλουθα. Ἐν Αἰγύπτῳ ἐπὶ τῶν τοίχων τάφων τῆς ἐποχῆς τοῦ βασιλέως Τουθμώσιος τοῦ τρίτου, ὅστις ἐβασίλευε κατὰ τὸ *πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου πέμπτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος*, εὑρίσκονται εἰκόνες ἀγγείων ὁμοίων πρὸς τὰ μυκηναῖα, κομίζουσι δ' αὐτὰ κατὰ τὰς παρακειμένας ἐπιγραφὰς ὡς δῶρα εἰς τὸν βασιλέα ἄνδρες ἐκ Συρίας, ἐν μιᾷ δὲ μάλιστα περιπτώσει καὶ ἄνδρες « ἐκ τῶν νήσων αἵτινες κεῖνται ἐν τῇ θαλάσσῃ »[1]. Ἀληθῆ ὅμως μυκηναῖα ἀγγεῖα

[1] Wilkinson, The manners and customs of the ancient Egyptians, τ. I πίν. IIα. — Περὶ ἄλλων πρβ. Steindorff, Archäol. Anzeiger 1892 σ. 11 ἑξ.

ἀνεκάλυψε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁ Ἄγγλος Flinders Petrie[1] ἐν Gurob πρὸ πάντων τῆς Αἰγύπτου ἀνασκάπτων πόλιν ἀρχαίαν, ἥτις ἐπὶ τοῦ Τουθμώσιος κτισθεῖσα κατεστράφη ἢ ἐγκατελείφθη μετὰ δύο περίπου αἰῶνας, κατῳκήθη δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1450 ἕως τοῦ 1250 περίπου πρὸ Χριστοῦ.

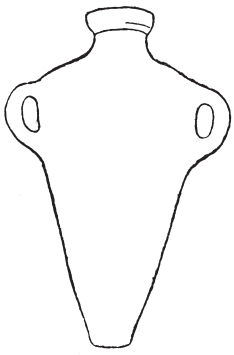
Ἐν Ἑλλάδι πάλιν καὶ δὴ ἐν Μυκήναις καὶ ἐν Ἰαλυσῷ τῆς Ῥόδου ἀνεκαλύφθησαν ἐν τάφοις καὶ ἐρειπίοις τῆς μυκηναίας ἐποχῆς γνήσια αἰγυπτιακὰ ἔργα, ἤτοι δύο σκαραβαῖοι, ὧν ὁ μὲν φέρει γεγραμμένον δι' ἱερογλυφικῶν γραμμάτων τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως Ἀμενόφιος τοῦ τρίτου, ὁ δὲ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ βασιλίσσης Τῖ· ἔπειτα ἓν ἀγγεῖον ἐξ αἰγυπτιακῆς γῆς καὶ δύο μικραὶ πλάκες, ἐφ' ὧν ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοῦ Ἀμενόφιος, ὅστις ἔγγονος Τουθμώσιος τοῦ τρίτου ὢν ἐβασίλευε τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 15ου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος[2].

Εἰς τὰ εὑρήματα ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῶσι νῦν καὶ ἄλλα οὐχ ἧττον περίεργα· διότι ἐν τῷ θαλαμοειδεῖ τάφῳ τῶν Μυκηνῶν, ἐν ᾧ ἀνεκαλύφθησαν ὁ ὀλόλιθος δακτύλιος πίν. 5 ἀρ. 5 καὶ ὁ ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι ἀρ. 6 ἐγγεγλυμμένος λίθος, εὑρέθησαν καὶ δύο ἀμφορεῖς ἐκ πηλοῦ ἐρυθροῦ μὲν ἔσωθεν, ὑπολεύκου δὲ τὴν ἔξω ἐπιφάνειαν καὶ ἄνευ κόσμου τινός ἐπὶ τῆς μιᾶς λαβῆς ὅμως τοῦ ἑτέρου ἐξ αὐτῶν, ὅστις ἔχει ὕψος 0,56 μ., ὑπάρχουσι τρία σημεῖα χαραχθέντα ἐν ὅσῳ ὁ πηλὸς ἦτο νωπός· τὸ σχῆμα αὐτῶν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφορέως παραθέτομεν ἐν σελίδι 214 εἰκ. 1 καὶ 2. Τέσσαρες ὅμοιοι περίπου ἀμφορεῖς εὑρέθησαν καὶ ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τοῦ Μενιδίου, ἀλλὰ δὲν εἶχε παρατηρηθῇ τέως, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν λαβῶν δύο ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσιν ἐγκεχαραγμένα σημεῖα, ἓν ἐφ' ἑκάστου· τὸ ἓν τούτων ἔχει περίπου τὸ σχῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ γράμματος Π, τὸ δ' ἄλλο ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἐν τῷ κυπριακῷ ἀλφαβήτῳ σημεῖον τὸ δηλοῦν τὰς συλλα-

[1] Kahun, Gurob and Hawara, London 1890.

[2] Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1891 σ. 17 ἑξ. Περὶ τοῦ ἀγγείου ἴδε Winter, Archäol. Anzeiger 1891 σ. 37 ἑξ., ἔνθα καὶ περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Flinders Petrie, καθ' ὅσον ὁρίζεται ἐξ αὐτῶν ἡ χρονολογία τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ.

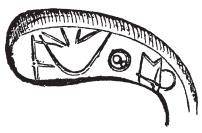
βὰς πα, φα, βα· εἶναι δηλαδὴ σταυρὸς ἔχων δύο ὁριζοντίας κεραίας. Ἄλλο σημεῖον, ἐγχάρακτον ἐπὶ λιθίνου τριπτῆρος πρό τινων ἐτῶν ἐν Μυκήναις εὑρεθέντος καὶ ὅμοιον πάλιν πρὸς ἓν τῶν κυπριακῶν, ἀνέφερα ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογι-

1

2

3

4

κῆς Ἑταιρίας (ἔτος 1889 σ. 19), τέλος δ' ἀνεκάλυψε καὶ ὁ Στάης πέρυσιν ἐν τάφῳ τῆς Προνοίας γνήσιον μυκηναῖον ἀγγεῖον, τρίωτον, ἐφ' ἑκάστης τῶν λαβῶν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐγκεχαραγμένον σημεῖον ἔχον τὴν μορφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ Η, πλὴν ὅτι αἱ δύο κάθετοι κεραῖαι φέρουσιν ἄνω οἱονεὶ ἀκρεμόνας[1].

Τοιαῦτα ὅμως σημεῖα ἐγχάρακτα ἐπὶ ἀγγείων καὶ ἐπὶ ἄλλων πραγμάτων εὗρεν ὁ Flinders Petrie καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, τὰ μὲν ἐν

[1] Ἀρχαιολ. Δελτίον 1892 σ. 73.

Gurob, τὰ δ' ἐν Kahun[1]· περὶ τῆς πρώτης πόλεως εἴπομεν πότε ἤκμασεν, ἡ δ' ἄλλη εἶναι ἀρχαιοτέρα, διότι ἐκτίσθη ὑπὸ βασιλέως τῆς δωδεκάτης δυναστείας ἤτοι περὶ τὸ ἔτος 2000 πρὸ Χριστοῦ. Ἐν ἀμφοτέραις κατῴκουν πολλοὶ ξένοι ἐξ Ἀσίας ὡς φαίνεται καὶ τῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου καταγόμενοι, εἶναι δὲ περίεργον, ὅτι πολλὰ τῶν σημείων, τὰ ὁποῖα ἐχάραττον ἐπὶ τῶν σκευῶν των, ἀνευρίσκονται καὶ ἐν τῷ φοινικικῷ ἀλφαβήτῳ, τὸ ὁποῖον παρέλαβον κατόπιν οἱ Ἕλληνες, καὶ ἐν τῷ κυπριακῷ· καὶ δὲν εἶναι μὲν ἀκόμη γνωστόν, ὁποία σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν· ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ μεταξὺ τῶν μυκηναίων καὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἀνακαλυφθέντων ὁμοιότης δὲν εἶναι βεβαίως τυχαία· παρατηρῶ μάλιστα, ὅτι ἐν Gurob εὑρέθη καὶ ἀμφορεὺς πολὺ ὁμοιάζων κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τοὺς ἐκ Μυκηνῶν καὶ ἐκ Μενιδίου[2].

Ἐν Μυκήναις ἀνεκαλύφθη πέρυσιν ἐντὸς ἐρειπίων οἰκίας τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἄλλη λαβὴ μετὰ μικροῦ μέρους ἐκ τῶν ὤμων καὶ τοῦ χείλους ἀγγείου *λιθίνου*, φέρει δὲ καὶ αὕτη ἐγχάρακτα σημεῖα, τὰ ὁποῖα — πλὴν τοῦ πρώτου — δὲν ὁμοιάζουσι μὲν πολὺ πρὸς τὰ ἐξ Αἰγύπτου, ἐπειδὴ ὅμως τὰ μνημεῖα τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ἀκόμη τόσον σπάνια ἐν Ἑλλάδι, ἀπεικονίζομεν καὶ ταῦτα παρὰ τὸν ἀμφορέα (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἐκ τοῦ αὐτοῦ εἴδους τοῦ λίθου, ὅστις εἶναι χρώματος μέλανος μετὰ πολλῶν ἐγκατεσπαρμένων λευκῶν κηλίδων, ἔχουσιν εὑρεθῇ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἄλλα ἀγγεῖα εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκοντα, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ σχῆμα, ὅσον δύναται νὰ κρίνῃ τις ἐκ τοῦ τεμαχίου, δὲν ἦτο τότε ἀσύνηθες[3], ὥστε πιθανώτατον φαίνεται, ὅτι ἐνταῦθα ἐποιήθη τὸ ἀγγεῖον, ἐν ᾧ περὶ τῶν ἀμφορέων τῶν τε ἐκ Μυκηνῶν καὶ τῶν ἐκ Μενιδίου δύναταί τις ν' ἀμφιβάλλῃ — ἂν καὶ οὐχὶ δικαίως ἴσως

[1] Ε. α. πίν. XXVII, XXVIII, καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως Illahun, Kahun and Gurob, πίν. XV.

[2] Kahun, Gurob and Hawara. πίν. XX ἀρ. 13.

[3] *Μόνον* ὡς πρὸς τὴν λαβὴν πρβ. τὸν χαλκοῦν κρατῆρα Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1888 πίν. 9 ἀρ. 27.

—ἀφοῦ ἀνεκαλύφθη ὅμοιος καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Περὶ τῶν σημείων δὲ θὰ παρατηρήσωμεν ἀκόμη ὅτι ἐξ *ἀριστερῶν* πιθανῶς ἤρχισε χαράσσων αὐτὰ ὁ τεχνίτης καὶ ὅτι τὸ δεύτερον σημεῖον φαίνεται ὅτι παριστᾷ αἰχμὴν βέλους, ἐν ᾧ τὰ λοιπὰ οὐδὲν τὸ εἰκονικὸν ἔχουσιν· ἕνεκα τούτου ἐσκέφθην κατ' ἀρχὰς ἐγώ, ὅτι ἴσως ἄκων ἤνωσεν ὁ χαράκτης κάτω τὰς κεραίας δύο ἀντιμετώπων σημείων ὁμοιαζόντων πρὸς ἀρχαϊκὸν ἑλληνικὸν ν· δυνατὸν ὅμως ἡ εἰκασία αὕτη νὰ μὴ εἶναι ὀρθή.

Ὅταν τὰ χαράγματα ἀπαντῶσι μεμονωμένα, βεβαίως δὲν εἶναι ἄλλο ἢ σημεῖα τῶν τεχνιτῶν ἢ τῶν κτητόρων· ὅταν ὅμως παρατάσσωνται, ὡς ἐπὶ τῆς λιθίνης λαβῆς, τέσσαρα, ἂν μὴ πλείονα, δύναται νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ἔχουσι βαθυτέραν ἔννοιαν, ὅτι εἶναι δηλαδὴ γράμματα; καὶ ἐπειδὴ τοὐλάχιστον τὸ ἀγγεῖον, οὗ λείψανον εἶναι ἡ λιθίνη λαβή, ἐποιήθη πιθανῶς ἐν Ἑλλάδι, ἐπιτρέπεται νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι εἶχον ἐνταῦθα κατὰ τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν γνῶσιν ἢ κἂν συνείδησιν τῆς γραφῆς; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην πρόωρον θὰ ἦτο ν' ἀποκριθῶμεν νῦν, οὐχ ἧττον δὲν πρέπει ν' ἀποσιωπηθῇ ὅτι, ὅσον σήμερον γινώσκομεν, τὰ πράγματα δὲν συνηγοροῦσιν ὑπὲρ καταφατικῆς ἀπαντήσεως.

Καὶ διὰ τὸ χρονολογικον ζήτημα ὅμως δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι δὲν ἔχουσιν ἀξίαν τὰ σημεῖα ταῦτα, ἂν καὶ εἶναι, ὡς εἴπομεν, τὰ ἐπὶ τῶν ἀμφορέων μάλιστα, καθ' ὅλα ὅμοια πρὸς τὰ χρονολογικῶς ὡρισμένα ἐξ Αἰγύπτου· διότι πιθανὸν ἢ μᾶλλον βέβαιον εἶναι, ὅτι τὰ αὐτὰ σημεῖα, ὅπως ἀπὸ τοῦ ἔτους 2000 ἕως τοῦ ἔτους 1250, οὕτω καὶ κατόπιν ἦσαν ἐν χρήσει· ἀλλὰ πρῶτον φαίνονται τὰ μυκηναῖα ὁμοιάζοντα μᾶλλον πρὸς τὰ ἀρχαιότερα ἐκ Kahun ἢ πρὸς τὰ νεώτερα ἐκ Gurob[1], ἔπειτα δὲ ἡ εὕρεσις καὶ ἐν Gurob ἀμφορέως σχεδὸν ὁμοίου καθιστᾷ πιθανόν, ὅτι εἶναι τοὐλάχιστον σύγχρονα.

Ταῦτα εἶναι τὰ πράγματα, ἐξ ὧν ὁρίζεται ἡ χρονολογία τῆς μυκηναίας ἐποχῆς καθόλου καὶ τῆς μυκηναίας τέχνης ἰδιαιτέρως· εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἓν ἕκαστον αὐτῶν χωριστὰ ἐξεταζόμενον

[1] Πρβ. ἰδίως τὸν πίνακα XV ἐν Illahun, Kahun and Gurob.

δὲν λύει τὸ ζήτημα μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, πάντα ὅμως ὁμοῦ λαμβανόμενα ἀποδεικνύουσι μετ' ἀκαταγωνίστου δυνάμεως, ὅτι τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου πρὸ Χρ. αἰῶνος καὶ κατόπιν εἰσήγοντο μυκηναῖα μὲν ἔργα εἰς τὴν Αἴγυπτον, αἰγυπτιακὰ δ' εἰς Μυκήνας· διότι δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τυχαῖαι αἱ συμπτώσεις αὗται τῆς ἀνακαλύψεως εἰκόνων μυκηναίων ἀγγείων ἐν τάφοις τῶν χρόνων τοῦ Τουθμώσιος, πραγμάτων δ' αἰγυπτιακῶν φερόντων τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀμενόφιος καὶ τῆς γυναικός του ἐντὸς τάφων θαλαμοειδῶν καὶ ἐν τοῖς ἐρειπίοις οἰκιῶν τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· καὶ ἐὰν δὲ ὑποτεθῶσι τυχαῖαι, πάλιν ὑπολείπονται αἱ ἐν Gurob ἀνακαλύψεις τοῦ Petrie, αἵτινες ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξηγηθῶσιν ἄλλως ἢ διὰ τῆς παραδοχῆς, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1450 ἕως 1250 πρὸ Χρ., ὅτε ἤκμαζεν ἡ πόλις ἐκείνη, ἤκμαζε καὶ ὁ μυκηναῖος πολιτισμός[1].

Τὰ ἐν Gurob ὅμως εὑρεθέντα ἀγγεῖα, ὅπως καὶ τὰ ἐν τάφοις τῆς ἐποχῆς τοῦ Τουθμώσιος εἰκονιζόμενα, καθ' ὅσον ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ μυκηναῖα, ἀνήκουσι πάντα ἢ τὰ πλεῖστα εἰς τὴν νεωτέραν μυκηναίαν περίοδον, εἰς αὐτὴν δ' ἀνήκουσιν ἀκόμη ὄχι μόνον οἱ θαλαμοειδεῖς τάφοι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐρείπια τῶν Μυκηνῶν[2], ἐν οἷς ἀνεκαλύφθησαν οἱ σκαραβαῖοι καὶ τὰ ἄλλα πράγματα τὰ σεσημασμένα διὰ τῶν ὀνομάτων τοῦ Ἀμενόφιος καὶ τῆς Τῖ. Ἡ ἀρχαιοτέρα λοιπὸν περίοδος τῆς μυκηναίας τέχνης φαίνεται ἀρχαιοτέρα καὶ τοῦ Τουθμώσιος, καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διήρκεσε μόνον δύο ἢ τρεῖς γενεάς, ἀποδεικνύεται ὅτι ὄχι μόνον ὑπερβολικὸς δὲν εἶναι ὁ ὁρισμὸς τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ὡς τοῦ ἄνω ὁρίου τῆς *ἀκμῆς* τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ, ἀλλ' ὅτι ἔπρεπεν ἴσως ν' ἀναβιβάσωμεν αὐτὸ κατὰ ἕνα ἀκόμη αἰῶνα, ἂν μὴ πλέον. Οὕτω πλησιάζομεν πάλιν πρὸς τοὺς

[1] Μόνον ἐν Ἀγγλίᾳ ἴσως ἀμφισβητεῖται ἀκόμη, ὑπ' ὀλίγων ὅμως, τὸ κῦρος τῶν πραγμάτων τούτων, καὶ δημοσιεύονται ἐν περιοδικοῖς καὶ καθημεριναῖς ἐφημερίσι διατριβαί σχετικαί, ὧν περίληψιν πολὺ σύντομον, ἀλλ', ὅπως πάντοτε, πολὺ οὐσιώδη, δίδει ὁ S. Reinach, Revue archéol. 1893 (τ. XXI) σ. 75.

[2] Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1891 σ. 25 ἑξ.

χρόνους, οὓς καὶ οἱ τοῦ Fouqué ὑπολογισμοὶ ἐνδεικνύουσιν. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι οὐδὲν κωλύει νὰ παραδεχθῶμεν καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Θήρας ἕνα ἢ δύο αἰῶνας ὑστερωτέραν τοῦ ἔτους 2000 πρὸ Χριστοῦ.

Τὸ πρὸς τὰ κάτω ὅριον ἤτοι τὸ τέλος τῆς μυκηναίας ἐποχῆς ἐθέσαμεν εἰς τὸν δωδέκατον πρὸ Χρ. αἰῶνα, παρά τισι τῶν ἀρχαιολόγων ὅμως καὶ ἱστορικῶν παρατηρεῖται τάσις πρὸς καταβίβασιν αὐτοῦ ὅσον τὸ δυνατὸν πλησιέστερον πρὸς ἡμᾶς· μερικοὶ κατέρχονται μέχρι τοῦ ἐννάτου ἢ καὶ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος· Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ἀπίθανον καὶ προσκρούει εἰς τὰ πράγματα· διότι — ἵνα ἐν μόνον ἀναφέρωμεν — εἴδομεν, ὅτι ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ ὁ σίδηρος μόλις εἶχεν ἀρχίσει νὰ γίνηται γνωστὸς καὶ ὅτι ἦτο τόσον σπάνιος ἀκόμη, ὥστε μόνον εἰς κοσμήματα, ἰδίως δακτυλίους, τὸν μετεχειρίζοντο· ἐν Αἰγύπτῳ ὅμως ὁ σίδηρος ἦτο κατὰ τὰ μέσα τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος γνωστός, ἐὰν δ' ἐν Μυκήναις κατεσκευάζοντο ἀκόμη τὸν ἔνατον αἰῶνα τάφοι θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς, θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀνεξήγητος ἡ ἐν αὐτοῖς σπάνις τοῦ σιδήρου [1].

Ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου λοιπὸν ἢ δεκάτου ἑβδόμου πρὸ Χρ. αἰῶνος ἕως τοῦ δωδεκάτου ἤκμασεν ἡ μυκηναία τέχνη καὶ ὁ λαὸς ἢ οἱ λαοὶ οἱ ἀναπτύξαντες αὐτήν. Κατόπιν οὗτοι μὲν κατεστράφησαν ἢ συνεχωνεύθησαν μετ' ἄλλων, ἡ τέχνη ὅμως δὲν ἐξηφανίσθη μετ' αὐτῶν, ἀλλ' ἐξηκολούθησε ν' ἀσκῆται, ἂν καὶ αἱ συνθῆκαι, ὑφ' ἃς εἰργάζετο, ἦσαν ἧττον εὐμενεῖς δι' αὐτήν· ἡ μικροτεχνία δὲν ἔπαυσεν, ἀλλὰ καὶ δὲν εὕρισκε βεβαίως συχνὰ χορηγοὺς τόσον πλουσίους καὶ τόσον μεγαλοπρεπεῖς, ὅσον ἦσαν οἱ ἄνακτες τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Ἀμυκλῶν· θολωτοὶ δὲ τάφοι πλουσίως κεκοσμημένοι δὲν ἐκτίζοντο πλέον. Τύποι ὅμως τινὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπὸ τῶν Μυκηναίων ὁριστικῶς μορφωθέντες ἐγένοντο *κτῆμα ἐς ἀεὶ* τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ δι' αὐτῆς κτῆμα τῆς τέχνης τῶν πεπολιτι-

[1] Πρβ. Montelius, Archiv für Anthropologie 1892.

σμένων λαῶν καθόλου, ἐξ ἄλλων δὲ πάλιν παρήχθησαν νέαι μορφαὶ σημασίας οὐχ ἧττον γενικῆς.

Τὴν ὁμοιότητα τῶν προπυλαίων τῆς Τίρυνθος πρὸς τὰ μετὰ ταῦτα ἑλληνικὰ καὶ τὴν ὁμοιότητα τῶν ὁμηρικῶν ἀνακτόρων πρὸς τὰ προϊστορικὰ κατεδείξαμεν ἐπαρκῶς ἐν ἄλλῳ κεφαλαίῳ· ἐν δὲ τῷ περὶ θρησκείας λόγῳ ἀνεφέραμεν, ὅτι καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ τὸ τυπικὸν σχῆμα, τὸ ἐκ προνάου (προδόμου) καὶ τοῦ σηκοῦ ἀποτελούμενον, ἐκ τοῦ μυκηναίου μεγάρου παρήχθη. Ἀλλὰ καὶ ὁ δωρικὸς κίων μόνον ἐκ τοῦ μυκηναίου δύναται νὰ κατάγηται, ὡς ἀπεφάνθησαν ἤδη ἄλλοι, καὶ ἁρμοδιώτεροι[1]· τῷ ὄντι δ' οἱ μέχρι σήμερον γνωστοὶ κίονες τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, ἤτοι οἱ τῶν τάφων τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Κλυταιμήστρας, ὁ τοῦ ἀναγλύφου τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ δύο ἢ τρεῖς μικροὶ ἐλεφάντινοι, παρουσιάζουσι μὲν διαφορὰς μεταξύ των οὐχὶ μικράς, ἐνέχουσιν ὅμως οἱ μὲν τοῦτο, ἄλλοι δ' ἄλλο τῶν στοιχείων τοῦ δωρικοῦ· οὕτω ἐν πᾶσι βλέπομεν τὸν ἐχῖνον καὶ τὸν ἄβακα, ὑπὸ τὸν ἐχῖνον δὲ κυμάτιον κοσμούμενον ὑπὸ γλυπτῶν —ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῶν λεόντων ἴσως γραπτῶν—ἀνιόντων φύλλων, τὰ ὁποῖα παρόμοια εὑρίσκονται καὶ ἐπὶ ἀρχαιοτάτων δωρικῶν κιονοκράνων· ἔπειτα τὰ ἡμικιόνια τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας καὶ εἷς ἐλεφάντινος κιονίσκος φέρουσι ῥαβδώσεις δωρικάς, περὶ δὲ τῶν βάσεων παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ ἐντὸς τοῦ μεγάρου ἱστάμενοι ξύλινοι κίονες ἐπάτουν ἐπὶ λίθων *μὴ ἐξεχόντων* τοῦ ἐδάφους.

Ὅτι δὲ καὶ ἡ μικροτεχνία τῶν Μυκηναίων ἐπέζησε τῆς καταστροφῆς τῶν πολιτειῶν, ἐν αἷς τόσον λαμπρῶς ἀνεπτύχθη, ἀποδεικνύουσι τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἐν οἷς περιγράφονται καλλιτεχνικὰ ἔργα τοῦτ' αὐτὸ μυκηναῖα· οὕτω ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ δίδει ὁ Μενέλαος εἰς τὸν Τηλέμαχον ὡς δῶρον κρατῆρα πανάργυρον κατὰ τὰ λοιπά, οὗ τὰ χείλη ὅμως ἦσαν ἐπίχρυσα, *χρυσῷ δ' ἐπὶ χείλεα κεκράανται*· ὁποῖον δὲ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν αὐ-

[1] Adler ἐν Schliemann's Tiryns, σ. XLV. —Furtwängler und Löschke, Myk. Vasen, ἐν τῷ προλόγῳ. —Puchstein, Jonisches Kapitel.

τόν, διδάσκουσιν ἀργυρᾶ τινα ἀγγεῖα τῆς μυκηναίας τέχνης, ὡς τὸ ἐν πίνακι 7 ἀρ. 1 τεμάχιον, ἔχοντα τὰ χείλη ἐπενδεδυμένα διὰ χρυσῶν ἐλασμάτων — διότι οὕτως ἐπεχρύσωνον τότε. Σπουδαιότερον ὅμως τούτων εἶναι, ὅτι ὡς ἀπέδειξεν ἀριδήλως ὁ Milchhöfer[1] καὶ τὴν περίκλυτον ἀσπίδα, ἣν ὁ Ἥφαιστος χαριζόμενος εἰς τὴν Θέτιν ἐποίησε διὰ τὸν Ἀχιλλέα ἐκ χαλκοῦ, χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ κασσιτέρου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαντάζετο ὁ ποιητὴς κατεσκευασμένην ἄλλως ἢ κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἐγχειριδίων, ἐπὶ τῆς λεπίδος τῶν ὁποίων ὑπάρχουσιν ἐγκεκολλημέναι παραστάσεις ἐκ χρυσῶν ἐλασμάτων· διότι πλὴν ἄλλων εἰκονίζετο ἐπὶ τῆς ἀσπίδος καὶ ἀγρός, ἐν ᾧ ἄνδρες πολλοὶ παρίσταντο ἀροτριῶντες, καὶ τὸ μὲν χέρσον αὐτοῦ ἦτο χρυσοῦν, τὸ ἠροτριωμένον ὅμως μέρος, κατ' ἀπομίμησιν ἀκριβῆ τοῦ ἀληθῶς συμβαίνοντος, μέλαν· ἄλλη εἰκὼν παρίστα ἄμπελον ἔχουσαν χρυσᾶ κλήματα στηριζόμενα ἐπὶ ἀργυρῶν καμάκων καὶ φέροντα σταφυλὰς μελαίνας, πέριξ δὲ τῆς ἀμπέλου ὑπῆρχε τάφρος κυανῆ καὶ φράκτης ἐκ κασσιτέρου, ἐν ὅλῳ δηλαδὴ εἶχεν ἡ εἰκὼν αὕτη πέντε ἢ ἓξ διάφορα χρώματα· ἐπὶ τρίτης παρίστατο ἀγέλη βοῶν ἐκ χρυσοῦ καὶ κασσιτέρου, ἐπὶ τετάρτης εἰκόνος χορὸς νέων καὶ παρθένων, ὧν οἱ πρῶτοι ἐφόρουν μαχαίρας ἐξαρτωμένας ἀπ' ἀργυρῶν τελαμώνων, καὶ οὕτω καθεξῆς. Εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ Ὅμηρος ἐγίνωσκεν ἔργα κοσμούμενα δι' εἰκόνων συνηρμοσμένων ἐκ διαφόρων μετάλλων, ὅπως αἱ τῶν ἐγχειριδίων· τὴν ὁμοιότητα δὲ πρὸς τὰ μυκηναῖα ἐπαυξάνει ἡ χρῆσις ὕλης μελαίνης καὶ κυανῆς, δι' ὧν ἐδηλοῦντο μέρη τινὰ τῶν παραστάσεων.

---

[1] Anfänge der Kunst σ. 144 ἑξ.

8. — Μυκηναῖοι λαοί.

Τὸ σπουδαιότερον συμπέρασμα ἐκ τῶν σκέψεων καὶ παρατηρήσεων, τῶν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, εἶναι ὅτι ἡ μυκηναία τέχνη δὲν μετεφυτεύθη ἔξωθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς δένδρον ἀκμάζον, ἀλλ᾽ ὅτι ἀνεπτύχθη ἐνταῦθα καὶ ἐν ταῖς νήσοις, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὅμως ἀρχαιοτέρων πολιτισμῶν καὶ λαῶν ἐνωρίτερον προοδευσάντων, ἤτοι τῶν πρώτων κατοίκων τῶν νήσων, τῶν κατοίκων τῆς Μ. Ἀσίας, ἰδίως τῆς Τροίας, καὶ τῶν Φοινίκων, Αἰγυπτίων καὶ λοιπῶν.

Περὶ αὐτῶν δὲ τῶν λαῶν, οἵτινες ἐξ ἰδίας δημιουργικῆς δυνάμεως καὶ ἐκ τῶν σπερμάτων καὶ στοιχείων, ὅσα παρὰ τῶν ξένων παρέλαβον, ἔπλασαν τέχνην ἰδιόρρυθμον καὶ ὁμογενῆ, παρεδέχθημεν ὡς αὐτονόητον καὶ ἐπανελάβομεν συχνὰ ὡς βέβαιον, ὅτι ἦσαν Ἕλληνες· ἀληθῶς ὅμως δὲν εἶναι πάντες σύμφωνοι εἰς τοῦτο, ἀλλ᾽ ἀπ᾽ ἐναντίας πολλοὶ φρονοῦσι καὶ σήμερον, ὅτι οὐδεμίαν συγγένειαν εἶχον μετὰ τῶν προγόνων τῶν ἱστορικῶν Ἑλλήνων, βεβαιοῦσιν δ᾽ οἱ μὲν ὅτι ἦσαν Κᾶρες, οἱ δὲ κάτοικοι τῆς Συρίας καὶ τῶν περὶ αὐτὴν τόπων, λαοὶ δηλαδὴ ὧν τὴν μετοχὴν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἡμεῖς ὡρίσαμεν ἤδη — ὀρθότερον νομίζω — ἄλλως. Ἕνεκα τούτου θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, ἐάν, πλὴν τῆς τέχνης, ὑπάρχωσιν ἄλλοι λόγοι καθιστῶντες ἀπίθανον τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν τῶν μυκηναίων λαῶν καὶ ἀναγκάζοντες νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἦλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῶν νήσων ἢ τῆς Ἀνατολῆς.

Πρῶτον λοιπὸν ἐνθυμίζομεν τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ ἤγαγεν ἡμᾶς ἡ περὶ τῶν στεγῶν τῶν οἰκιῶν (σ. 46 ἑξ.) καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων (σ. 193 ἑξ.) ἔρευνα· διότι βεβαίως οὔτε ἐν ταῖς νήσοις οὔτε ἐν Συρίᾳ εἶχον ἀνάγκην νὰ κατασκευάζωσι στέγας ἀετοειδεῖς καὶ νὰ τρέφωσι τὸν χειμῶνα τὰ κτήνη των ἐντὸς τῶν καλυβῶν, οἱ δὲ δρόμοι τῶν τάφων μό-

νον ἐκ τούτου ἐξηγοῦνται· αἱ ὁριζόντιαι στέγαι ἦσαν, ἐν ταῖς νήσοις τοὐλάχιστον, ἀναγκαιόταται καὶ χάριν τῆς συλλογῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

Εἴπομεν ὅμως (σ. 197), ὅτι ὁ λαός, ὅστις κατῴκει ποτὲ ἐν ταῖς ἡμιχώστοις καλύβαις, δὲν ἔθαπτε βεβαίως ὁ ἴδιος καὶ ἐν τοῖς καθέτοις τάφοις, ἀλλ' ἄλλος τις—κλάδος ἴσως ἐκείνου—, πρὸς ὃν ἐσχετίσαμεν καὶ τὰς ἐν Μυκήναις οἰκίας, ὧν μόνον τὸ ὑπερῷον ἦτο κατοικήσιμον· ἐὰν δ' εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐξήγησις τῆς μορφῆς τῶν οἰκιῶν ἐκείνων ὡς ἀναμιμνησκουσῶν κατοικίας ἐπὶ ἰκριωμάτων ἐντὸς λιμνῶν καὶ ἑλῶν, τότε ἀποδεικνύεται καὶ ὡς πρὸς τοῦτον τὸν λαὸν ἡ ἀπὸ βορειοτέρων χωρῶν προέλευσις· διότι ὄχι μόνον ἐν τῇ λοιπῇ βορείῳ Εὐρώπῃ εἴδομεν σχεδὸν γενικὴν οὖσαν τὴν συνήθειαν τοῦ οἰκεῖν ἐν λίμναις, ὄχι μόνον εὕρομεν ἓν παράδειγμα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἰλλυρικῇ χερσονήσῳ παρὰ τοῖς Παίοσιν, ἀλλ' εἶναι ὅσον γνωρίζομεν καὶ ἐντελῶς ἀπίθανον, ὅτι ἠδύνατο νὰ εἰσαχθῇ τοιαύτη συνήθεια ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἢ ἐκ τῶν νήσων. Ἀπεναντίας, ἐπειδὴ ὡς ἀπεδείξαμεν ἔκτιζόν ποτε καὶ ἐν ταῖς νήσοις καλύβας ἐπὶ ἰκρίων, εἶναι τοῦτο μέγα τεκμήριον, ὅτι οἱ νησιῶται ἐκεῖνοι ἐξ Ἑλλάδος ἀπῴκησαν. Ἀλλ' εὑρίσκονται ἐν αὐτῇ πλὴν τῶν ὑπερῴων οἰκιῶν καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις ἐπιτρέπουσαι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι πραγματικῶς μέρος τοῦ μυκηναίου λαοῦ ὑπῆρξέ ποτε λιμνοδίαιτον ἢ ἑλοδίαιτον;

Ἐν τῇ Πελοποννήσῳ καὶ τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι δὲν εἰξεύρω νὰ εὑρέθησαν ἀγγεῖα ὡς τὸ ἐκ Μήλου καὶ τὸ ἐξ Ἀμοργοῦ· νομίζω ὅμως ὅτι τὸ αὐτὸ πρᾶγμα μαρτυροῦσιν ἐνταῦθα οὐχὶ μεμονωμέναι ἀπομιμήσεις καλυβῶν, ἀλλ' *ὁλόκληροι πόλεις*· διότι ἄλλως εἶναι λίαν παράδοξον, ὅτι ἐκ τῶν τεσσάρων ἐνδοξοτάτων πόλεων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, Μυκηνῶν, Τίρυνθος, Ὀρχομενοῦ καὶ Ἀμυκλῶν, μόνον ἡ πρώτη κεῖται ἐπὶ ὄρους καὶ ἐν ὀρεινῷ τόπῳ, αἱ τρεῖς δ' ἄλλαι *περιεβάλλοντό ποτε ὑπὸ ἑλῶν*. Τῷ ὄντι εἴδομεν, ὅτι ὁ βράχος, ἐφ' οὗ εἶναι ἐκτισμένη ἡ Τίρυνς, κατὰ μὲν τὸ μέσον περίπου ἀνυψοῦται ὑπεράνω τοῦ πέριξ

ἐδάφους κατὰ δεκαοκτὼ μέτρα, πρὸς βορρᾶν δὲ κατέρχεται τόσον, ὥστε ἡ λεγομένη κάτω ἀκρόπολις μόλις ὀλίγα μέτρα νὰ ὑπερέχῃ τῆς πεδιάδος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πεδιὰς αὕτη, ὅπως βεβαιοῖ ὁ Ἀριστοτέλης[1] καὶ ὅπως φαίνεται καὶ σήμερον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ τόπου, ἐν παλαιοτάτοις χρόνοις ἀπετέλει ἕλος ἐκτεταμένον, ἀκολουθεῖ ὅτι οἱ πρῶτοι οἰκισταὶ τῆς Τίρυνθος ἐξέλεξαν τὸν χαμηλὸν τοῦτον βράχον οὐχὶ διότι ἦτο καθ' ἑαυτὸν ὀχυρός, ἀλλὰ διότι ἐξεῖχεν ὡς νῆσος τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν ἕλους, τοῦτο δὲ τὸ ἕλος ἀπετέλει τὸ ἰσχυρώτατον ὀχύρωμα τοῦ χωρίου.

Περὶ τοῦ Ὀρχομενοῦ τὸ αὐτὸ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, διότι κατὰ τὸν Στράβωνα ἀρχικῶς ἡ πόλις δὲν ἔκειτο ἐκεῖ, ὅπου σήμερον σώζονται τὰ ἐρείπιά της, ἀλλὰ χαμηλότερον ἐν τῷ πεδίῳ, βραδύτερον δέ, λέγει, τὰ ὕδατα τῆς Κωπαΐδος ὑψούμενα ἠνάγκασαν τοὺς κατοίκους ν' ἀνοικισθῶσι πρὸς τὸ Ἀκόντιον ὄρος. Πλὴν τοῦ Ὀρχομενοῦ λέγεται ὅτι ἔκειντο ἐντὸς τῆς λίμνης καί τινες ἄλλαι πόλεις, Ἀθῆναι, Ἐλευσίς, Ἄρνη, Μίδεια, ὧν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀμυδρὰ μόνον ἀνάμνησις διεσώζετο, διότι πρὸ πολλοῦ δὲν ὑπῆρχον πλέον· εἴς τινα δὲ τούτων, ἢ καὶ εἰς ἄλλην ἐντελῶς ἄγνωστον, ἀνῆκον τὰ θαυμασμοῦ ἄξια ἐρείπια παναρχαίων τειχῶν ἅτινα σώζονται ἐντὸς τῆς Κωπαΐδος ἐπὶ βράχου ἐξέχοντος τῶν ὑδάτων καὶ ἐνουμένου μετὰ τῆς ὄχθης διὰ χώματος ἀρχαίου· ἡ θέσις καλεῖται Γουλᾶς, ἐν τῇ ἐπαναστάσει δὲ τοῦ 1821 ἐχρησίμευσεν ὡς καταφύγιον τῶν περιοίκων, οἵτινες ἦσαν ἀσφαλέστεροι ἐπ' αὐτοῦ ἢ ἐπὶ τῶν ὀρέων. Δυστυχῶς ἀκόμη δὲν ἔγειναν αὐτοῦ ἀνασκαφαί, ἐν ᾧ εἶναι πιθανόν, ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν θὰ διδαχθῶμεν περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ὁμοιότης τῆς θέσεως πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἑλῶν περιβαλλομένην Τίρυνθα εἶναι μεγίστη.

[1] Μετεωρ. Ι 14· ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν Τρωικῶν ἡ Ἀργεία διὰ τὸ *ἑλώδης* εἶναι ὀλίγους ἐδύνατο τρέφειν, ἡ δὲ Μυκηναία καλῶς εἶχεν (διὸ ἐντιμοτέρα ἦν), νῦν δὲ τοὐναντίον διὰ τὴν εἰρημένην αἰτίαν· ἡ μὲν γὰρ ἀρχὴ γέγονε καὶ ξηρὰ πάμπαν, τῆς δὲ τὰ τότε διὰ τὸ *λιμνάζειν* ἀργὰ νῦν χρήσιμα γέγονε. Πρβ. καὶ Curtius, Pelop. II σ. 341.

Ὑποτίθεται δὲ συνήθως ὅτι ὅταν ἐκτίσθησαν αἱ πόλεις αὗται, τὸ πλεῖστον τῆς Κωπαΐδος ἦτο ἀπεψυγμένον καὶ ἐκαλλιεργεῖτο, ὅτι ὅμως κατόπιν φραχθεισῶν τῶν φυσικῶν καταβοθρῶν τὰ ὕδατα μὴ εὑρίσκοντα διέξοδον κατέκλυσαν τὸ πεδίον καὶ μετέβαλον αὐτὸ εἰς λίμνην, οὕτω δ' ἠφανίσθησαν αἱ πόλεις ἐκεῖναι. Εἰς ἐμὲ ὅμως φαίνεται ὅτι τὸ ἐναντίον συνέβη· διότι ἡ φύσις τῆς Κωπαΐδος εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἄνευ συνεργασίας πάντων τῶν περιοικούντων αὐτήν, ἄνευ πολυδαπάνων τεχνητῶν ἔργων καὶ ἄνευ διαρκοῦς ἐπιμελείας δὲν δύναται ἢ νὰ μεταβληθῇ τάχιστα εἰς λίμνην· τίς δὲ ἢ τίνες θὰ ἐξετέλουν τὰ ἔργα ταῦτα καὶ θὰ ἐπεμελοῦντο τῆς ἐκροῆς τῶν ὑδάτων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους *πρὸ* τῆς κτίσεως τῶν κατακλυσθεισῶν μυθικῶν πόλεων; Φρονῶ λοιπὸν ὅτι οἱ τὰς πόλεις ταύτας κτίσαντες ἄνθρωποι δὲν τὰς ἔκτισαν ἐκεῖ, διότι ἡ Κωπαὶς ἦτο τότε πεδίον ἀπεξηραμμένον καὶ ἐκεῖνοι δὲν προέβλεπον, ὅτι ἠδύνατο νὰ μεταβληθῇ εἰς λίμνην, ἀλλ' ἀκριβῶς *διότι ἦτο λίμνη*, διὰ τοῦτο συνῳκίσθησαν ἐντὸς αὐτῆς ἐπὶ νησυδρίων φυσικῶν, οἷος εἶναι ὁ βράχος τοῦ Γουλᾶ, ἢ *τεχνητῶν* ἢ καὶ ἐπὶ πασσάλων[1]. Καὶ εἶναι μὲν πιθανόν, ὅτι πλημμυρησάσης ποτὲ τῆς λίμνης ἐκτάκτως τινὲς ἢ πᾶσαι κατεκλύσθησαν, δυνατὸν ὅμως εἶναι καὶ ἄνευ τοιαύτης ἀνάγκης νὰ ἐγκατέλιπον αὐτὰς βραδύτερον οἱ κάτοικοι ἀφ' ἑαυτῶν, ὅπως ἀνοικισθῶσιν ἐκτὸς τῆς λίμνης εἰς μέρη ὑψηλότερα, εὐρυχωρότερα καὶ ὑγιεινότερα.

Τέλος αἱ Ἀμύκλαι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἔκειντο πρὸς μεσημβρίαν τῆς Σπάρτης παρὰ τὸ χωρίον Μαχμούτμπεϋ ἐπὶ ἐδάφους ἐντελῶς χθαμαλοῦ καὶ ὑγροῦ, τὸ ὁποῖον παλαιότερον ἦτο ἀναμφιβόλως ἑλῶδες· οὐδένα δὲ λόγον ἔχομεν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ ἡ πόλις ἔκειτο ἀλλαχοῦ.

Καὶ ἐν ταῖς πεδιάσι τῆς Θεσσαλίας, ἔνθα ποτὲ καὶ κατὰ τὰς παραδόσεις καὶ κατὰ τὰ συμπεράσματα τῆς σημερινῆς ἐπιστή-

[1] Ἤδη ὁ Φίνλαϋ (Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐν Ἑλβετίᾳ καὶ Ἑλλάδι προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας) ἐθεώρει πιθανόν, ὅτι ὑπῆρχον ποτὲ λιμναῖαι οἰκήσεις ἐν τῇ Κωπαΐδι καὶ ταῖς ἄλλαις λίμναις τῆς Ἑλλάδος.

μης τὰ ὕδατα ἐλίμναζον, εὑρίσκονται χαμηλοὶ χειροποίητοι λόφοι κατεσπαρμένοι διὰ τῶν ἀρχαϊκωτάτων τεμαχίων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, ὁ δὲ περιγράφων τοὺς λόφους τούτους Lolling[1] λέγει ὅτι ἐπ᾽ αὐτῶν ἦσαν ἐκτισμένα χωρία προφυλαττόμενα οὕτω ἀπὸ τῶν πλημμυρῶν, ἃς τὰ παρακείμενα ἕλη καὶ οἱ σφοδροὶ ὑετοὶ ἐπροξένουν.

Ἡ ἐκλογὴ δὲ τῶν θέσεων τούτων τῶν ὑπὸ ὑδάτων ἢ ἑλῶν περιβαλλομένων εἶναι τόσον μᾶλλον παράδοξος, καθ᾽ ὅσον καὶ περὶ τὴν Κωπαΐδα καὶ παρὰ τὴν Τίρυνθα καὶ τὰς Ἀμύκλας καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Θεσσαλίᾳ ἐγγύτατα τῶν χειροποιήτων λόφων ὑπάρχουσιν ὄρη τόσον ἐκ φύσεως ὀχυρὰ καὶ ἀπότομα, ὥστε ἡ προτίμησις ἐκείνων δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλοθεν ἢ κατὰ πρῶτον μὲν ἐκ τῆς μακραιώνου συνηθείας, ἔπειτα δὲ καὶ ἐκ τῆς ἐντεῦθεν προερχομένης ἀπειρίας ἐν τῇ τέχνῃ τῆς τειχοδομίας. Διότι εἶναι φανερόν, ὅτι λαὸς οἰκῶν ἐντὸς λιμνῶν καὶ ἑλῶν θὰ βραδύνῃ πολύ, ἕως οὗ ἐκμάθῃ νὰ οἰκοδομῇ διὰ μεγάλων ὀγκολίθων τείχη ἱκανὰ νὰ προστατεύσωσι τὰ χωρία του κατὰ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν, ἐν ὅσῳ δὲ δὲν κατέχει τὴν τέχνην ταύτην, ἀντὶ ν᾽ ἀνέλθῃ ἐπὶ τῶν ὀρέων, προτιμότερον εἶναι νὰ μένῃ ἐκεῖ, ὅπου τὸ ὕδωρ καὶ τὸ ἕλος ἀποτελοῦσι κάλλιστα φυσικὰ ὀχυρώματα, συμπληρούμενα τὸ πολὺ διὰ τάφρου καὶ χώματος ἐκ γῆς καὶ πασσάλων.

Ὅτι δὲ ἀληθῶς εὑρίσκοντό ποτε εἰς τοιαύτην κατάστασιν οἱ λαοί, περὶ ὧν ὁ λόγος, εἶναι ἀναμφίβολον. Αἱ Ἀμύκλαι ἴσως οὐδέποτε ἔσχον ἄλλο τεῖχος πλὴν τοιούτου τινὸς χώματος καὶ ἕνεκα τούτου δὲν ἐσώθη οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἴχνος αὐτοῦ· τῆς Τίρυνθος δὲ τὸ νῦν ἔτι ὑπάρχον κυκλώπειον τεῖχος δὲν ἐκτίσθη ὁλόκληρον διὰ μιᾶς, ἀλλ᾽ ἐπί τινα χρόνον μέρη μέν τινα—πρὸ πάντων οἱ πύργοι—ἦσαν ἐκτισμένα ἐξ ὀγκολίθων, τὸ δὲ λοιπὸν κατὰ τὸν ἀρχαιότερον τρόπον ἐκ γῆς καὶ πασσάλων ἢ καὶ πλίνθων ὠμῶν· τοῦτο ὅμως δηλοῖ ὅτι ὑπῆρξεν ἔτι ἀρχαιοτέρα περίοδος, καθ᾽ ἣν οὐδὲ ἓν τμῆμα ἦτο ἐκ λίθων ᾠκοδομημένον[2]. Ἴσως

[1] Athen. Mittheil. 1884 σ. 99 ἑξ.
[2] Dörpfeld ἐν Schliemann's Tiryns σ. 205.—Adler αὐτ. σ. XV.

μάλιστα ἐπιτρέπεται νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν κολοσσιαίων συρίγγων, ὧν ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι εὐνόητος— διότι ἡ ὠφέλεια τῶν δωματίων ὡς ἀποθηκῶν βεβαίως δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν δαπάνην τῆς κατασκευῆς των—νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἡ γένεσίς των ὀφείλεται εἰς τὸν παλαιότερον ἐκεῖνον τρόπον τῆς ὀχυρώσεως, ὅτι δὲ κατὰ παράδοσιν ὕστερον ἐξηκολούθησαν οἰκοδομοῦντες τοιαύτας ἐπί τινα καιρὸν καὶ ἐντὸς τῶν λιθίνων τειχῶν· ἡ κάτω λεγομένη ἀκρόπολις τῆς Τίρυνθος στερεῖται συρίγγων, ἴσως διότι αὕτη βραδύτερον περιεβλήθη τὸ λίθινον τεῖχος· ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Μυκήναις μέχρι σήμερον δὲν ἀνεκαλύφθησαν καὶ πιθανῶς οὐδὲ θ' ἀνακαλυφθῶσι μεγάλαι σύριγγες, ὁποῖαι εἶναι αἱ τῆς Τίρυνθος· διότι καθ' ἃ εἴδομεν ἡ τῆς βορείας πλευρᾶς εἶναι μικρὸν δωμάτιον ἔχον μῆκος 3,50 μ. καὶ πλάτος 2,10 μ. Προφανῶς λοιπὸν αἱ σύριγγες ἐν τῇ λιθίνῃ τειχοδομίᾳ δὲν εὐδοκίμησαν, τοῦτο δ' ἀποδεικνύει ὅτι καὶ δὲν ἐγεννήθησαν ἐξ αὐτῆς, ἀλλὰ παρελήφθησαν ὡς κληρονομία ἄλλων χρόνων καὶ ἀλλοίας τέχνης. Τῷ ὄντι δ' ἀνεκαλύφθησαν ἐν ταῖς τερραμάραις[1] τῆς Ἰταλίας ὀχυρώματα ἐκ γῆς καὶ πασσάλων δυνάμενα ἕνεκα τῆς κατασκευῆς των νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρῶται βαθμῖδες ἐν τῇ ἐξελίξει, ἧς τὸ τέρμα σημαίνουσιν αἱ τῆς Τίρυνθος σύριγγες· διότι ἰδοὺ πῶς περιγράφεται τὸ *χῶμα* ἑνὸς τῶν προϊστορικῶν τούτων χωρίων· πρὸς κατασκευὴν αὐτοῦ ἐνέπηξαν πρῶτον εἰς τὴν γῆν ἐν στοίχῳ πασσάλους κατὰ ζεύγη κεκλιμένους πρὸς ἀλλήλους καὶ συναπτομένους διὰ τῶν ἄνω ἄκρων, ἐπ' αὐτῶν δ' ἔρριψαν τὴν γῆν· παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ οὕτω κατασκευασθέντος χώματος ἔκτισαν συνεχῆ σειρὰν τετραγώνων κτισμάτων ἐν εἴδει κιβωτῶν, συγκειμένων ἐκ δοκῶν ὁριζοντίως ἐπ' ἀλλήλων τεθειμένων, καὶ ἐπλήρωσαν αὐτὰ πηλοῦ καὶ κλάδων, κατόπιν δ' ἐπέστρωσαν

[1] Καλοῦνται οὕτω τὰ ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Πάδου ἀνακαλυπτόμενα χωρία τῶν παναρχαίων Ἰταλῶν, *ἅτινα εἶναι ἐκτισμένα ἐπὶ πασσάλων μέν, οὐχὶ ὅμως ἐν λίμναις, ἀλλ' ἐν τῇ ξηρᾷ*, καὶ περιβάλλονται πάντοτε ὑπὸ τάφρου καὶ *χώματος* στερεουμένου ἐνίοτε διὰ ξύλων.

ἄνω στρῶμα ἐξ ἄμμου καὶ χαλίκων συμπεπατημένων. Διὰ τῶν κτισμάτων τούτων ὄχι μόνον τὸ ὀχύρωμα ἐγένετο στερεώτερον, ἀλλ' ἐπετεύχθη καὶ χῶρος ἐπίπεδος, ἀφ' οὗ ἀνέτως ἠδύναντο νὰ μάχωνται οἱ ὑπερασπισταὶ τοῦ χωρίου[1].

Κατὰ τὴν περιγραφὴν ταύτην οἱ πρὸς ἀλλήλους κεκλιμένοι πάσσαλοι, ἐὰν ὑποτεθῶσι πυκνῶς ἐμπεπηγμένοι καὶ ἱκανῶς στερεοί, δύνανται νὰ σχηματίσωσιν ἐντὸς τοῦ χώματος χῶρον κενὸν ὅμοιον τὸ σχῆμα ἀκριβῶς πρὸς τοὺς διαδρόμους τῶν ἐν Τίρυνθι συρίγγων, τὰ δὲ τετράγωνα ἐκ δοκῶν κτίσματα, ἐὰν μείνωσι κενὰ καὶ στεγασθῶσι, θὰ ὁμοιάζωσι βεβαίως πρὸς τὰ δωμάτια τῶν αὐτῶν συρίγγων. Μεγάλη εἶναι ἀληθῶς ἡ ὁμοιότης μεταξὺ τῶν τειχῶν τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν τῆς *Καρχηδόνος*, ἐν οἷς ἀνεκαλύφθησαν ἐπίσης διάδρομοι καὶ δωμάτια χρησιμεύοντα ὡς ἀποθῆκαι, ἡ ὁμοιότης ὅμως πρέπει νὰ προέρχηται, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Perrot[2], ἐκ συμπτώσεως ὅλως τυχαίας καὶ δὲν ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ τῆς Τίρυνθος κατεσκευάσθησαν ὑπὸ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον φοινικικὴν ἐπίδρασιν.

Νῦν αὐξάνει καὶ ἡ σημασία τῆς εὑρέσεως ἐν Ναυπλίῳ, κατὰ τὴν ἐκβάθυνσιν τῆς ἀκτῆς πρὸς τὸν παρὰ τὸ ὁπλοστάσιον μυχόν, πηλίνων ἀγγείων «τέχνης ὅλως πρωτοπλάστου», ὧν ἓν ὕψους 0,28 μ. καὶ σχήματος «μακροκωνικοῦ» ἐξήχθη σχεδὸν ἄρτιον ἐκ βάθους 2,50 μ. *κάτωθεν τοῦ πυθμένος* τῆς παραλίας· ἐπειδὴ δ' ὁ πυθμὴν οὗτος ἐσχηματίσθη διὰ προσχώσεως καὶ ἡ θάλασσα κατὰ τὴν ἐποχήν, εἰς ἣν ἀνήκει τὸ ἀγγεῖον, ἦτο ἐκεῖ ἀναμφιβόλως βαθυτέρα καὶ εἰσέδυε πολὺ περισσότερον εἰς τὴν ξηράν, δὲν εἶναι ἀπίθανος ἡ γνώμη τοῦ ἀναφέροντος τὴν ἀνακάλυψιν μηχανικοῦ Σολωμοῦ[3], ὅτι τὰ λείψανα ταῦτα παναρ-

[1] Helbig, Italiker in der Poebene σ. 11. Δὲν εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἐνόησα καθ' ὅλα ὀρθῶς τὸ περὶ τῶν πασσάλων μέρος τῆς περιγραφῆς τοῦ ἄλλως τόσον σαφοῦς καὶ τόσον ἀκριβοῦς συγγραφέως. Ἐκτενῶς δὲ φαίνεται ὅτι περιέγραψε τὴν τερραμάραν ταύτην μετὰ τὸν Helbig ὁ ἐξερευνήσας αὐτὴν Pigorini, Atti dell'Accad. dei Lincei VIII (1883), ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω τὴν διατριβήν του.

[2] Journal des Savants 1890 σ. 240.

[3] Παρνασσοῦ τόμ. Ζ' (1883). — Πρβ. καὶ Λάμπρου Ἱστορικὰ Μελετήματα.

χαίας κεραμεικῆς προέρχονται ἐκ συνοικισμοῦ ἱδρυμένου ἐπὶ πασσάλων ἐν τῷ ἠρέμῳ μυχῷ τῆς θαλάσσης.

Ταῦτα ἐπιβεβαιοῦσι, νομίζω, τὰ ἐκ τῶν λιθίνων ἀγγείων καὶ τῶν ὑπερῴων οἰκιῶν ἐξαγόμενα πληρέστατα, κατ' ἀκολουθίαν ἐπιβεβαιοῦσι, καθὰ εἴπομεν, καὶ ὅτι ὅπως τοῦ ἀρχικῶς ἐν ταῖς ἡμιχώστοις καλύβαις οἰκοῦντος μυκηναίου λαοῦ, οὕτω καὶ τοῦ ἑτέρου κλάδου ἡ ἀρχαιοτέρα πατρὶς πέραν τοῦ Ὀλύμπου ἔκειτο. Ἀλλὰ περὶ τῶν πόλεων τῆς μυκηναίας ἐποχῆς, περὶ τῶν τεσσάρων κυριωτέρων τοὐλάχιστον, δύναται καὶ ἄλλοθεν ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ἐκτίσθησαν ὑπὸ λαοῦ, ὅστις δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς θαλάσσης καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁποίου δὲν εἶχον τὰ θαλάσσια ἔργα ἐξ ἀρχῆς σπουδαιότητά τινα. Αἱ Μυκῆναι καὶ ὁ Ὀρχομενὸς ἀπέχουσι τῆς θαλάσσης ἱκανῶς, αἱ δ' Ἀμύκλαι ἡμέρας ὅλης ὁδόν· ἡ Τίρυνς μόνη κεῖται παρὰ τὴν παραλίαν, καθ' ὃν χρόνον δ' ἐκτίζετο, τὰ κύματα ἤχουν ἔτι πλησιέστερον αὐτῆς· ὅτι ὅμως τοὺς Τιρυνθίους δὲν προσείλκυσεν εἰς τὸν βράχον ἐκεῖνον ἡ ἐγγύτης τῆς θαλάσσης, ὅπως γενικῶς βεβαιοῦσιν, εἶναι φανερόν· διότι πρῶτον ἡ παραλία εἶναι αὐτόθι ἀλίμενος, ἐν ᾧ ὀλίγον περαιτέρω εὑρίσκεται ὁ ἀσφαλὴς τοῦ Ναυπλίου λιμὴν μετὰ τῶν ὑπερκειμένων ὀχυρῶν ὑψωμάτων, δὲν ἐξηγεῖται δὲ διατί δὲν ἔκτισαν τὴν πόλιν των ἐπί τινος ἐξ αὐτῶν· δεύτερον ἡ κυρία εἰς τὴν Τίρυνθα εἴσοδος δὲν κεῖται ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν θάλασσαν πλευρᾶς τοῦ τείχους, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς, τῆς πρὸς τὴν ξηρὰν καὶ τοὺς ἀγροὺς τετραμμένης, τοῦτο δ' ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ὅταν ἐκτίσθη τὸ λίθινον τεῖχος, ὅπερ βεβαίως συνέβη πολὺ μετὰ τὸν πρῶτον οἰκισμόν, πάλιν ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία ἦσαν αἱ κυριώτεραι τῶν κατοίκων ἀσχολίαι· πρὸς τοῦτο ὅμως καὶ τὰ παρακείμενα πεδία καὶ τὰ ἕλη, τὰ παρέχοντα ἀσφάλειαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἄφθονον τροφὴν εἰς τὰ κτήνη, ἦσαν καταλληλότατα. Ὁμοίως καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ πόλις ἔκειτο πρὸς ἀνατολὰς τῆς ἀκροπόλεως, οὐχὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς θαλάσσης[1].

[1] Adler, ε. α. σ. IX. — Ἐναντίαν γνώμην ἐκφέρει ὁ Perrot, Journal des Savants 1890 σ. 236.

Καὶ ἐὰν δ' ὑποτεθῇ ἀκόμη, ὅτι ἐκ τῆς παραλίας κατέλαβον οἱ Τιρύνθιοι, οἱ Ὀρχομένιοι καὶ οἱ ἄλλοι τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα κατῴκησαν, πάλιν δὲν ἐξάγεται ὅτι ἦσαν ἐξ ἀρχῆς λαοὶ ναυτικοί· διότι καὶ περὶ τῶν κατασχόντων τὸ Ἄργος Δωριέων ἀπέδειξεν ἤδη ὁ Grote, ὅτι εἰς τὴν παραλίαν ἀπεβιβάσθησαν κατ' ἀρχάς, καὶ περὶ τῶν ὁμοφύλων των, οἵτινες κατέκτησαν τὰς νήσους Μῆλον, Θήραν, Κρήτην, πιθανώτατον εἶναι ὅτι κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τῆς βορείου Ἑλλάδος ἔπλευσαν πρὸς εὕρεσιν καλλιτέρας χώρας[1]. Καὶ ὅμως οἱ Δωριεῖς βεβαίως δὲν ἦσαν τότε λαὸς ναυτικός.

Τοῦ Ὀρχομενοῦ τὴν μεσόγειον θέσιν προσπαθῶν νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Curtius[2] λέγει ὅτι οἱ Μινύαι, ὧν κτίσμα ἡ πόλις ἦτο, ἦσαν μὲν λαὸς κατ' ἐξοχὴν ναυτικός, εἰσχωρήσαντες ὅμως ἀπὸ τῆς παραλίας εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Βοιωτίας ἐνόησαν ἀμέσως πόσον πλοῦτον ἠδύναντο ν' ἀνασύρωσιν ἀπὸ τὰ ἕλη τῆς Κωπαΐδος, ἐὰν ἀπεξήραινον καὶ ἐκαλλιέργουν αὐτά· τοῦτο δ' ἐξήγειρε, λέγει, τόσον πολὺ τὸ σοφὸν καὶ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμά των, ὥστε ἀπεφάσισαν νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐνταῦθα. Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι ἀναγνωρίζει ὁ Curtius τοὐλάχιστον, ὅτι ὁ τόπος δὲν ἦτο ἐξ ἀρχῆς λίαν ἐπιτήδειος εἰς καλλιέργειαν, κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως νομίζω ὅτι ἀναστρέφει τὰ πράγματα· διότι οἱ Μινύαι δύνανται νὰ ἦσαν ἔκτοτε σοφώτατοι εἰς πᾶν ἄλλο, τὴν πεῖραν ὅμως ἔργων τοιούτων, ὁποῖα ἀπαιτεῖ ἡ χρησιμοποίησις τῶν πλείστων ὑπὸ τῆς Κωπαΐδος κατεχομένων γαιῶν, ἀπέκτησαν ἀναμφιβόλως ἐνταῦθα, καὶ ἀπέκτησαν αὐτὴν ἀγωνιζόμενοι ἐπὶ αἰῶνας, ὅπως ἀφαρπάσωσιν ἀπὸ τῶν ἑλῶν καὶ ὑδάτων νέους ἀγροὺς καὶ προφυλάξωσι τοὺς κεκτημένους. Τότε ἀληθῶς ἔγειναν σοφώτατοι καὶ ἐπιχειρηματικώτατοι ἐν τούτῳ· ὅταν ὅμως τὸ πρῶτον, εἴτε ἀπὸ τῆς ξηρᾶς εἴτε ἀπὸ τῆς παραλίας προελαύνοντες, ἐστάθμευσαν παρὰ τὰς ὄχθας τῆς Κωπαΐδος, ἤτις βεβαίως δὲν ἦτο κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἢ τὸ μὲν λίμνη τὸ δὲ καλαμὼν

[1] Wilamovitz-Möllendorf, Euripides Herakles I σ. 267.
[2] Sitzungsber. der berl. Akad. der Wissenschaften 1892 σ. 1188.

ἀπέραντος καὶ ἀδιάσπαστος, τότε καὶ πείρας ἐστεροῦντο καὶ τὰ μέλλοντα ἐκ τῆς καλλιεργείας μεγάλα κέρδη οὔτε τόσον καταφανῆ οὔτε τόσον εὔκολα ἦσαν, ὥστε νὰ προσελκύσωσιν εἰς τὰ μεσόγεια λαὸν κατ' ἐξοχὴν ναυτικόν.

Ἔπειτα ὅτι οἱ μυκηναῖοι λαοὶ ἐν γένει δὲν ἦσαν, ἐν ἀρχῇ τοὐλάχιστον, ναυτικοί, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι ἐπὶ τῶν μνημείων των δὲν ἀπαντῶσιν εἰκόνες πλοίων[1]· μόνον πέρυσιν ἀνεκαλύφθη ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Μυκηνῶν τεμάχιον πηλίνου ἀγγείου, τὸ ὁποῖον δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, διότι ἴσως παριστᾷ τοῦτο ἀληθῶς πλοιάριον ἔχον κώπας καὶ πηδάλιον, καμπύλον δὲ τήν τε πρῷραν καὶ τὴν πρύμνην, ὅπως αἱ *νῆες ἀμφιέ-*

λισσαι τοῦ Ὁμήρου· τὰ κάτω ποικίλματα ἀγνοῶ τί ἀκριβῶς δηλοῦσιν, εἶναι ὅμως βεβαίως παρεμφερῆ πρὸς ἰχθῦς, μάλιστα δελφῖνας. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ἀποδεικνύουσιν ἀκόμη, ὅτι οἱ ἐν αὐταῖς οἰκοῦντες δὲν εἶχον εἰσέτι συνειθίσει εἰς τὴν *ἰχθυοφαγίαν*, διότι μέχρι τοῦδε οὔτε ἄγκιστρον οὔτε ὀστοῦν ἰχθύος ἀνεκαλύφθη· ἔτρωγον μόνον τὰ ὄστρεα, τὰς πίννας καὶ ἄλλα παρόμοια θαλάσσια ζῶα (ἴδε ἀνωτ. σ.45) —ἴσως διότι ταῦτα ἄφθονα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐν ταῖς ἀκταῖς ὄντα εὐκόλως συνελέγοντο. Συμβιβάζονται ὅμως ταῦτα καλῶς μετὰ τῆς γνώμης, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἦσαν Κᾶρες, λαὸς δηλονότι νησιώτης καὶ ναυτικός, θαλασσόπλαγκτος ὑπὲρ πάντα ἄλλον;

[1] Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη ὁ Overbeck, Gesch. der gr. Plastik, ἔκδ. 4η σ. 18.

Ἀλλ' ἡ ἀποχὴ τῶν Μυκηναίων ἀπὸ τῆς ἰχθυοφαγίας ἔχει καὶ μεγαλειτέραν ἀποδεικτικὴν σημασίαν. Διότι ὄχι μόνον τὰ ὀνόματα τῶν ἰχθύων — ἐξαιρουμένου τοῦ ἐγχέλυος — ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ λατινικῇ γλώσσῃ οὐδεμίαν συγγένειαν ἔχουσι πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν σπανιώτατα, ὡς γνωστόν, ἀναφέρεται ἡ ἰχθυοφαγία, ἐπίσης δὲ καὶ ἐν ταῖς τερραμάραις τῆς Ἰταλίας δὲν εὑρίσκονται, ὅπως οὐδ' ἐν Μυκήναις καὶ Τίρυνθι, οὔτε ὀστᾶ ἰχθύων οὔτε ἄγκιστρα ἢ ἄλλα παραπλήσια ἐργαλεῖα. Ἐκ τούτων συμπεραίνουσι δικαίως, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ Ἰταλοὶ καὶ ἐν ὅσῳ συνέζων ἐν τοῖς βορείοις τῆς ἰλλυρικῆς χερσονήσου ἢ ἀλλοθί που καὶ βραδύτερον μετὰ τὸν χωρισμόν των ἐπὶ πολὺ ἀκόμη δὲν ἔτρωγον τοὺς ἰχθῦς[1]. Εὑρίσκομεν νῦν ἐν Ἑλλάδι λαὸν ἀρχαιότερον τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων κατὰ πέντε ἢ ἓξ αἰῶνας, λαὸν ὅστις πιθανώτατα ἐκ τῶν αὐτῶν χωρῶν κατῆλθεν ἐξ ὧν καὶ οἱ πρόγονοι τῶν ὁμηρικῶν Ἑλλήνων, βλέπομεν ὅτι καὶ οὗτος ἀγνοεῖ ἢ περιφρονεῖ τὴν ἐκ τῶν ἰχθύων τροφήν, βλέπομεν πρὸς τούτοις ὅτι καὶ κτίζει τὰ χωρία του ἐπὶ ἰκρίων ἐν λίμναις καὶ ἕλεσιν, ὅπως οἱ ἀρχαιότατοι Ἰταλοί — δὲν ἀποδεικνύουσι ταῦτα, ὅτι καὶ οὗτος ὁ λαὸς ἐκ τῆς αὐτῆς ῥίζης κατήγετο, ἐξ ἧς καὶ οἱ ἱστορικοὶ Ἕλληνες καὶ οἱ συγγενεῖς τούτων Ἰταλοί;

Τὸ συμπέρασμα τοῦτό μοι φαίνεται τόσον φυσικὸν καὶ τόσον λογικόν, ὥστε μόνον ἐὰν ὑπῆρχον πολὺ σπουδαῖοι λόγοι ἐναντιούμενοι εἰς αὐτό, θὰ ἐπετρέπετο ν' ἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς ὀρθότητός του· ἀντὶ τούτου ὅμως ἀπηντήσαμεν καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἐθίμοις καὶ τοῖς ἤθεσι καὶ ἐν τῇ θρησκείᾳ ἀκόμη, καθ' ὅσον γνωρίζομεν αὐτήν, πολλὰς μὲν συμφωνίας, οὐδεμίαν δὲ νομίζω θεμελιώδη ἢ ἀνεξήγητον διαφορὰν μεταξὺ Μυκηναίων καὶ ἱστορικῶν Ἑλλήνων. Τὴν ἀρχαιοτέραν π. χ. ἐσθῆτα τῶν Μυκηναίων, τὴν τόσον βαρβάρως ἁπλῆν, ἐφόρουν καὶ κατόπιν οἱ Ἕλληνες, ἐπίσης δὲ καὶ οἱ Ἰταλοὶ καὶ ἄλλοι λαοὶ συγγενεῖς

[1] Helbig, Italiker in der Poebene σ. 75. — Δὲν ἔχει, ἐννοεῖται, μεγάλην σπουδαιότητα ἐνταῦθα τὸ ζήτημα, ἐὰν ὑπῆρξέ ποτε ἢ ὄχι καθαρὰ *γραικοϊταλικὴ* ἐποχή.

αὐτῶν, κατοικοῦντες μάλιστα κλίματα πολὺ βορειότερα. Ὁμοίως ὁ ἀτελὴς ὁπλισμός, πρὸς ὃν παρεβάλομεν τὸν τῶν ἀρχαίων Γερμανῶν, ἀνευρίσκεται ἀκόμη, ἂν καὶ ὑποκεκρυμμένος, καὶ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν. Ἐκ δὲ τῶν περὶ κοσμημάτων εἰρημένων ὑπενθυμίζομεν τὴν περὶ τῶν ἐνωτίων παρατήρησιν ἡμῶν, ὄχι μόνον διότι γνωστὸν εἶναι, ὅτι καὶ βραδύτερον ἐν Ἑλλάδι οὐδέποτε ἐφόρουν αὐτὰ οἱ ἄνδρες[1], ἀλλὰ καὶ διότι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ὅπως ἐν Μυκήναις οὕτω καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Εὐρώπῃ κατὰ τὴν χαλκῆν περίοδον δὲν ἦτο πολὺ διαδεδομένον τὸ κόσμημα τοῦτο οὐδὲ μεταξὺ τῶν γυναικῶν.

Τὰ τῆς θρησκείας εἴπομεν ὅτι εἶναι καθόλου λίαν ἀβέβαια· περὶ τῆς Ἀφροδίτης ὅμως οὐδεὶς ἀμφιβάλλει, ἀκριβῶς δὲ ταύτης ἡ λατρεία καταφαίνεται ἐπείσακτος ἐν Μυκήναις· διότι τὰ μὲν πήλινα εἰδώλιά της εἶναι σχετικῶς ὀλιγάριθμα, τὰ δὲ χρυσᾶ καὶ ἐξ ὑελώδους μάζης παρουσιάζονται οἱονεὶ ξένα μεταξὺ τῶν τόσων ἄλλων κτερισμάτων· ἔπειτα δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖον καὶ τὸ ὅτι μόνον ναῶν τῆς Ἀφροδίτης ἔχομεν εἰκόνας, διότι πιθανῶς αὗται ἤρχοντο ἔξωθεν μετὰ τῶν εἰδωλίων τῆς θεᾶς.

Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς Ἀρτέμιδος δὲν δυνάμεθα εὐλόγως ν' ἀμφιβάλλωμεν[2], εἴδομεν δὲ πόσον ἡ μορφὴ αὐτῆς ἐπὶ τῶν μυκηναίων μνημείων συμφωνεῖ πρὸς ὅσα περὶ τῆς ἀρχικῆς σημασίας της γνωρίζομεν.

Διαφορὰν ἀπὸ τῆς ὁμηρικῆς πίστεως εὕρομεν ἐν τῇ λατρείᾳ τῶν προγόνων, μάλιστα ὡς ἐρκείων ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος· μεθ' ὅσα ὅμως ἐκεῖ ἐξεθέσαμεν, πειθόμεθα νομίζω ὅτι οὕτως ἔπρεπε νὰ δοξάζωσιν οἱ πρόγονοι τῶν ὁμηρικῶν Ἑλλήνων. Τὸ αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τῆς ἐνταφιάσεως τῶν νεκρῶν χωρὶς νὰ τοὺς καίωσιν, ἐν ᾧ ὁ Ὅμηρος μόνον τὴν καῦσιν γνωρίζει· τοῦτο ἐθεωρήθη ὡς ἀπόδειξις τρανὴ τοῦ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἦσαν Ἕλληνες, νομίζω ὅμως ὅτι πάλιν ἀκριβῶς τὸ ἐναντίον συμπέρασμα θὰ ἦτο ὀρθότερον· διότι τὰ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιή-

[1] Ξενοφ. Ἀναβ. 3, 1, 31.

[2] Παραπέμπω πάλιν εἰς τὸν Studniczka ε. α.

μασι σωζόμενα ἴχνη τοῦ ἐθίμου τῆς ταριχεύσεως (ἀνωτ. σ. 144) δὲν μαρτυροῦσιν ἄλλο ἢ ὅτι εἰς ἐποχὴν ἀρχαιοτέραν τῶν ἐπῶν συνήθης ἦτο ἡ ἁπλῆ ἐνταφίασις. Ἔπειτα ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, τοὐλάχιστον ἐν τῇ Ἀττικῇ, οἱ νεκροὶ δὲν ἐκαίοντο οὐδὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀγγείων τοῦ Διπύλου[1], τὴν σύγχρονον περίπου τοῦ Ὁμήρου, καὶ ὅμως ἦσαν βεβαίως Ἕλληνες οἱ τότε Ἀθηναῖοι. Τρίτον δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν, ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις Ἰταλοῖς μόνη ἡ ἐνταφίασις συνειθίζετο καὶ ὅτι ἦτο τόσον ἐρριζωμένη ἐν τοῖς ἤθεσιν, ὥστε καὶ ὅταν εἰσήχθη ἡ καῦσις, μέλος τι τοῦ σώματος, π. χ. εἷς τῶν δακτύλων, ἀπεκόπτετο καὶ ἐθάπτετο χωρὶς νὰ καῇ[2].

Περὶ τῶν ἄλλων κατὰ τὰς ταφὰς νομιζομένων, ἤτοι περὶ τῶν δείπνων, περὶ τῶν θυσιῶν ζώων καὶ ἀνθρώπων ἔτι, περὶ τῆς καύσεως ἐσθήτων καὶ τῶν τοιούτων, δὲν θὰ ἐπαναλάβωμεν τὰ ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ εἰρημένα, θὰ προσθέσωμεν ὅμως ὀλίγας παρατηρήσεις περὶ τῶν γενῶν καὶ περὶ τῆς πόλεως τῶν Μυκηνῶν ὑποβαλλομένας ὑπὸ τῆς θέσεως τῶν νεκροταφείων.

Εἶναι γνωστὸν πόση ἦτο παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἡ σπουδαιότης τῶν γενῶν ἐν τῷ πολιτικῷ, τῷ ἰδιωτικῷ καὶ τῷ θρησκευτικῷ βίῳ· περιελάμβανον δὲ ταῦτα οἰκογενείας, αἵτινες ἐλογίζοντο καταγόμεναι — καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀληθῶς κατήγοντο — ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κοινοῦ προγόνου, ὥστε ἦσαν συγγενεῖς μεταξύ των· τὰ μέλη τοῦ γένους ἐκαλοῦντο γεννῆται καὶ εἶχον ἀρχηγόν, ὅστις ὠνομάζετο ἄρχων τοῦ γένους· κατὰ τοὺς σχετικῶς ὑστερωτέρους χρόνους οἱ γεννῆται ἐν Ἀθήναις κατῴκουν εἰς διάφορα μέρη, ἀρχικῶς ὅμως βεβαίως ἔζων ὁμοῦ καὶ ἠδύναντο ν' ἀποτελῶσι χωρίον ὅλον· ἕνεκα τούτου καὶ τὰ ὀνόματα πολλῶν χωρίων τῆς Ἀττικῆς — βραδύτερον δήμων — εἶχον πατρωνυμικὸν τύπον, ὡς Βουτάδαι, Δαιδαλίδαι, Περιθοῖδαι, Σκαμβωνίδαι. Μάλιστα εἶναι πιθανόν, σχεδὸν βέβαιον, ὅτι κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, ὅτε οἱ θεσμοὶ τῶν γενῶν

[1] Brückner, ἐν τῇ ἀνακοινώσει ἣν ἀνεφέραμεν σ. 171 σημ. 1.
[2] Steuding, Roscher's Lex. Myth., λ. Inferi.

ἦσαν ἐν πλήρει ἀκμῇ καὶ δὲν εἶχον χαλαρωθῇ—ἐχαλαρώθησαν δ' ὅταν εὐρυτέρων πολιτειῶν ἀναπτυσσομένων ηὔξησεν ἡ ὑπ' αὐτῶν ἐκπροσωπουμένη κεντρικὴ ἐξουσία ἀπέναντι τῆς τῶν γενῶν—εἶναι σχεδὸν βέβαιον λέγομεν, ὅτι τότε ὄχι μόνον συνῴκουν οἱ γεννῆται, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ κτῆσις, ἰδίως ἡ τῆς γῆς, δὲν ἦτο διανεμημένη μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλ' ἀνῆκεν ὁλόκληρος εἰς τὸ γένος καὶ ἐκαλλιεργεῖτο ὑπ' αὐτοῦ ἐν κοινῷ· δὲν ὑπῆρχε δηλονότι ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ μόνον ἰδιοκτησία τῶν γενῶν, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔκτιζε τὸ χωρίον του ἐντὸς τοῦ ἑαυτοῦ κλήρου· ὅπως δὲ κατῴκουν ὁμοῦ ζῶντες οἱ γεννῆται, οὕτω καὶ τεθνεῶτες ἐθάπτοντο ἐν κοινῷ ταφείῳ κειμένῳ οὐχὶ μακρὰν τοῦ χωρίου· καὶ ὅταν τὰ χωρία ἢ δῆμοι ἢ κῶμαι τῶν γενῶν δὲν ἀπεῖχον πολὺ ἀλλήλων, εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ τάφοι σὺν τῷ χρόνῳ κατήντων νὰ κεῖνται μεταξὺ κατῳκημένων τόπων. Ἕκαστον τῶν γενῶν ἐτέλει ἱερά, θυσίας δηλονότι καὶ τελετάς, ἴδια αὐτῷ καὶ μόνῳ, καθ' ὅσον ἕκαστον ἐτίμα δι' αὐτῶν φυσικῶς τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ πρόγονον.

Τὸν θεσμὸν ὅμως τῶν γενῶν εἶχον καὶ οἱ Μυκηναῖοι· ἡ ἀνασκαφὴ τῶν θαλαμοειδῶν τάφων ἀπέδειξε τοῦτο σαφέστατα (πρβ. σ. 21)· μάλιστα ἀπέδειξεν ὅτι διέσωζον αὐτόν, ὡς ἔπρεπε νὰ ἐλπίζωμεν, ἐν τῇ ἀρχαϊκωτέρᾳ μορφῇ του· ἡ πόλις οἰκεῖται κατὰ κώμας ἀπεχούσας μᾶλλον ἢ ἧττον ἀλλήλων καὶ ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν ἑδρεύει ἓν γένος· δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἡ γῆ ἦτο εἰσέτι ἀδιανέμητος καὶ ἐκαλλιεργεῖτο ἐν κοινῷ ὑπὸ τῶν γεννητῶν, γνωρίζομεν ὅμως ὅτι παρ' ἑκάστην τῶν κωμῶν ὑπῆρχε καὶ τὸ κοινὸν τοῦ γένους νεκροταφεῖον, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ὑπὸ ὀκτώ, δέκα ἢ καὶ πλειόνων τάφων, ὅσαι δηλονότι ἦσαν αἱ οἰκογένειαι ἢ κλάδοι τοῦ γένους. Ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν τάφων καὶ ἐν τοῖς κτερίσμασι παρατηροῦνται διαφοραί τινες μεταξὺ τῶν διαφόρων νεκροταφείων, ὁμοιότητες δὲ μεταξὺ τῶν τάφων τοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου· τὰ πλουσιώτερα κεῖνται πλησιέστερον τῆς ἀκροπόλεως, διότι φυσικῶς τὰ ἰσχυρότερα γένη κατῳκίσθησαν πλησιέστερον τοῦ βασιλέως. Αἱ Μυκῆναι ἦσαν

οὕτω πόλις κατέχουσα μεγάλην ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ της ἔκτασιν, τὰ δὲ ὅρια αὐτῆς δὲν ἦσαν ἀκριβῶς διαγεγραμμένα, καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ κέντρου εἰς τοὺς ἀγροὺς μετάβασις ἦτο ἀνεπαίσθητος· διότι αἱ κῶμαι ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ τῶν νεκροταφείων, διὰ κήπων καὶ ἀγρῶν, δι' ὁδῶν καὶ πλατειῶν· ἕνεκα τούτου εὐλόγως ἠδύνατο νὰ κληθῇ *εὐρυάγυια*. Τοιαύτη περίπου πρέπει νὰ ἦτο ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις καὶ ἡ ὄψις τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἵνα μόνον τὰς δύο ταύτας ἐπισημοτάτας καὶ γνωστοτάτας πόλεις ἀναφέρωμεν· ἡ Σπάρτη καὶ ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ᾠκεῖτο κατὰ κώμας, αἵτινες κατελάμβανον σχετικῶς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων πολὺ μεγάλην ἔκτασιν· τοῦτο ἀποδεικνύουσι καὶ σήμερον ἔτι τὰ ἐρείπια αὐτῆς· τῶν δ' Ἀθηνῶν ἡ ἀρχαιοτάτη πόλις ἀπετελεῖτο ὑπὸ τῆς ἀκροπόλεως καὶ πλειόνων κύκλῳ αὐτῆς, ἐπὶ τῶν λόφων τῆς Πνυκός, ἐν τῇ μεταξὺ ἀκροπόλεως καὶ Λυκαβηττοῦ κοιλάδι καὶ μεταξὺ ἀκροπόλεως καὶ Κηφισοῦ διεσπαρμένων κωμῶν, αἵτινες ὡς στέφανος περιέβαλλον τὴν ἔδραν τοῦ βασιλέως· ὅταν δὲ βραδύτερον περιετειχίσθη τὸ ἄστυ, αἱ μὲν περιελήφθησαν ἐντὸς τοῦ τείχους, ἄλλαι ἔμειναν ἔξω καί τινες, ὡς ὁ Κεραμεικός, ἐδιχοτομήθησαν — ἀκριβῶς ὅπως συνέβη ἐν Μυκήναις· διότι καὶ ἐκεῖ τὸ τεῖχος τοῦ ἄστεος ᾠκοδομήθη μόνον ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τοῦ τῆς ἀκροπόλεως, δὲν ἠδύνατο δὲ νὰ περιλάβῃ πάσας τὰς κώμας καὶ δὲν περιέλαβεν αὐτάς. —

Μετὰ τὰς ἐκ τῶν πραγμάτων μαρτυρίας, αἵτινες τόσον σαφῶς ἀποδεικνύουσι τὴν μεταξὺ τῶν Μυκηναίων καὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν ἱστορικῶν χρόνων συγγένειαν, παραθέτομεν — τελευταίαν μὲν κατὰ τὴν τάξιν, οὐχὶ ὅμως βεβαίως καὶ κατὰ τὴν βαρύτητα — τὴν μαρτυρίαν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Οἱ ποιηταὶ αὐτῶν ἐξυμνοῦσι κατὰ τὴν ἰδίαν των ὁμολογίαν ἥρωας καὶ λαοὺς ἀκμάσαντας ἐν Ἑλλάδι πολὺν χρόνον πρότερον, καὶ δὲν εἶναι μὲν ἀναμφήριστον, ὅτι οὗτοι ἀντιπροσωπεύουσι τὸν ὑφ' ἡμῶν μυκηναῖον καλούμενον πολιτισμόν, ἀλλὰ βεβαίως εἶναι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Schuchhardt, θαυμασμοῦ ἀξία ἡ σύμπτωσις,

ὅτι ἐκ πασῶν τῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς ἐξαίρονται ὑπὸ τῶν ἀοιδῶν ἕνεκα τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἰσχύος των ἐκεῖναι μάλιστα, αἵτινες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἑστίαι τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, αἱ Μυκῆναι, ἡ Σπάρτη, αἱ Ἀμύκλαι καὶ ὁ Ὀρχομενὸς τῆς Βοιωτίας· ἐν Μυκήναις, ταῖς *πολυχρύσοις*, ὅπως τὰς ἀποκαλεῖ ὁ ποιητής, βασιλεύει ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς Τροίας· ἐν τῇ Λακωνίᾳ, οὐχὶ μακρὰν τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, κατοικεῖ καὶ ἄρχει ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀγαμέμνονος Μενέλαος, οὗ τὸ μέγαρον παραβάλλεται πρὸς τὸ τοῦ Διός, τὸν δ' Ὀρχομενὸν μετὰ τῶν Αἰγυπτίων Θηβῶν ἀναφέρει ὁ ποιητὴς ὡς τὰς πλουσιωτάτας αὐτῷ γνωστὰς πόλεις τοῦ κόσμου ὅλου—τὸν Ὀρχομενόν, ἐν ᾧ σώζονται τὰ ἐρείπια τοῦ λαμπροῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου. Τὴν σύμπτωσιν ταύτην οὐδεὶς βεβαίως θὰ πιστεύσῃ τυχαίαν· ἐξ αὐτῆς ἀποδεικνύεται, ὅτι οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ εἶχον γνῶσιν ἱκανῶς ἀκριβῆ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἀκμῆς φυλῶν τινῶν καὶ πόλεων τῆς Ἑλλάδος ἐν ἐποχῇ κατὰ πολὺ ἀρχαιοτέρᾳ τῆς ἑαυτῶν, ὅτι καὶ τὰ ποιήματά των εἰς ταύτην τὴν ἐποχὴν καὶ ταύτας τὰς φυλὰς ἀναφέρονται, εἰς τὴν ἐποχὴν δηλονότι καὶ τὰς φυλὰς τὰς *μυκηναίας*. Ὑπάρχει ὅμως που ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσείᾳ ἡ ἐλαχίστη νύξις, ὅτι αἱ φυλαὶ ἐκεῖναι καὶ οἱ ἥρωες αὐτῶν ἦσαν ἄλλης ἐθνικότητος ἢ οἱ ποιηταί;

Δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐν ταῖς πόλεσι ταύταις ἦρξάν ποτε ξένοι λαοί, αὐτοὶ οἱ τὰ λείψανα τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἡμῖν καταλιπόντες, ὅτι ὅμως οἱ μετ' αὐτοὺς ἐπελθόντες ἀληθεῖς Ἕλληνες, οἱ ὑπὸ τῶν Ἀτρειδῶν πρὸ πάντων ἐκπροσωπούμενοι, ἐκληρονόμησαν ἐν τῇ παραδόσει τῶν μεταγενεστέρων τὴν δόξαν ἐκείνων, ὅπως τοῦτο εὔκολον εἶναι νὰ συμβῇ ἐν τῇ ἱστορίᾳ· τοιαύτη ὑπόθεσις δὲν εἶναι δυνατὴ ἐνταῦθα, διότι ἐν Μυκήναις π.χ., ὧν τὸ ἔδαφος ἔχει κάλλιον ἐρευνηθῇ, τὴν γνησίαν μυκηναίαν ἐποχὴν διαδέχεται ἄμεσος καὶ προφανὴς κατάπτωσις τόσον μεγάλη, ὥστε ἀδύνατον εἶναι νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἐξηκολούθησεν ὁπωσδήποτε ἀκμάζουσα,

ἐν ᾧ ἐὰν κατελαμβάνετο ὑπὸ λαοῦ ἀξίου νὰ διαδεχθῇ τὴν δόξαν ἐκείνων, οἵτινες ἐπύργωσαν τὰ τείχη αὐτῆς καὶ ἔκτισαν τοὺς θολωτοὺς τάφους, τότε ἔπρεπε νὰ εὑρίσκωνται λείψανα ἀλλοίου μὲν ἴσως, οὐχ ἧττον ὅμως ἀξίου λόγου πολιτισμοῦ· ἀντ' αὐτῶν δ' ἀνεκαλύφθησαν ἐκτισμέναι ἀμέσως ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀνακτόρου τῆς μυκηναίας ἐποχῆς καλύβαι πενιχρόταται καὶ ἀθλιώταται μαρτυροῦσαι, ὅτι τὴν ἄλλοτε τόσον ἰσχυρὰν πόλιν διεδέχθη μικρὸν καὶ ἐντελῶς ἄσημον χωρίον· πολὺ δὲ βραδύτερον, κατὰ τὸν ἕκτον ἴσως πρὸ Χρ. αἰῶνα, ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῶν συσσωρευθέντων ἐρειπίων ἀνακτόρου καὶ καλυβῶν ναὸς δωρικός· ὑστερώτερον πάλιν ἐπεσκευάσθη εἴς τινα μέρη τὸ τεῖχος τῆς πόλεως, ἰδίως ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρά· ἡ ἐπισκευὴ δ' αὕτη, ἥτις ἐξετελέσθη μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας καὶ τέχνης, εὑρίσκεται ἐν ἀντιθέσει τόσον προφανεῖ πρὸς τὴν λοιπὴν πενιχρότητα τῶν οἰκητόρων, ὥστε βεβαίαν θεωρῶ τὴν εἰκασίαν, ἣν ἀνωτέρω ἐξέφρασα, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὴν ἐπισκευὴν ἐδαπάνησαν οἱ τότε Μυκηναῖοι ἐκ τῆς λείας τῆς ἐν Πλαταιαῖς μάχης. Τί ὑπολείπεται λοιπὸν πλὴν τῶν καλυβῶν ἐκείνων διὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς αὐτοῦ λαούς, ἐὰν τὰ εἰδικῶς εἰς τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν ἀνήκοντα εἶναι ἔργα ξένων; βεβαίως οὐχὶ τὰ συντρίμματα πηλίνων ἀγγείων τοῦ λεγομένου ῥυθμοῦ τοῦ Διπύλου· διότι ὁ ῥυθμὸς οὗτος δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἐπαρκῶς οὔτε ἐν Μυκήναις οὔτε, ὅσον μέχρι τοῦδε εἶναι γνωστόν, ἐν Ἀμύκλαις καὶ Ὀρχομενῷ, μόλις δ' ἐν Τίρυνθι· ἐν τῇ *ἀκροπόλει* μάλιστα τῶν Μυκηνῶν πολὺ ὀλίγα τεμάχια ἀγγείων τοῦ εἴδους τούτου ἔχουσιν ἀνακαλυφθῇ καὶ ταῦτα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐντὸς τῶν καλυβῶν τῶν ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου οἰκοδομηθεισῶν. Ταῦτα θὰ ἦσαν τὰ μόνα ἴχνη τῆς ἀκμῆς καὶ δυνάμεως τῶν Ἀτρειδῶν καὶ τῆς ἐποχῆς των ὅλης;

Ὡς πρὸς ἐμὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικότητος εἶναι λελυμένον· ὑπολείπεται δὲ νὰ ἐξετάσωμεν νῦν, ἐὰν εἶναι δυνατὸν καὶ ἀκριβέστερον νὰ ὁρισθῇ, τίς ἢ τίνες ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς ἱστορίας μνη-

μονευομένων ἑλληνικῶν φυλῶν εἶναι αἱ τὸν μυκηναῖον πολιτισμὸν καλλιεργήσασαι. Καὶ πρῶτον πρέπει ν' ἀποκλεισθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐρεύνης ταύτης οἱ Δωριεῖς, ἂν καὶ σήμερον πολλοί, ἰδίως ἱστορικοὶ τῆς Γερμανίας, πρόθυμοι φαίνονται ὑπὲρ αὐτῶν νὰ διεκδικήσωσι τὰ σεβάσμια ἐρείπια τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος [1]· τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, λέγουν, περιγράφουσι κατάστασιν πραγμάτων ὑστερωτέραν τῆς δωρικῆς εἰς τὴν Πελοπόννησον μεταναστάσεως καὶ ἀκριβῶς ὑπ' αὐτῆς δημιουργηθεῖσαν, ἐπειδὴ δ' ἐν ταῖς πολυχρύσοις Μυκήναις καὶ ἐν τῇ Σπάρτῃ ἐβασίλευον τότε Δωριεῖς, τούτους πρέπει νὰ ψάλλωσιν οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ καὶ τούτων ἔργον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ μυκηναῖος πολιτισμός. Ὁ Beloch πάλιν [2] παραδέχεται μὲν ἐπίσης δωρικὸν τὸν μυκηναῖον πολιτισμόν, φρονεῖ ὅμως ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἀναφερομένη μετανάστασις οὐδέποτε συνέβη, ἀλλ' ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦσαν ἐν Πελοποννήσῳ τόσον ἀρχαῖοι, ὅσον καὶ οἱ Ἀρκάδες, καὶ ὅπως περὶ τῆς ἐλεύσεως τούτων εἰς τὴν ἐπώνυμόν των χώραν οὐδεμία ἀνάμνησις ἐσώζετο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, οὕτω καὶ ἡ ἀληθής, ἡ πραγματικὴ μετανάστασις τῶν Δωριέων εἶχεν ἐντελῶς λησμονηθῇ, διότι ἔγεινεν εἰς χρόνους παμπαλαίους· ἡ ἄλλη δὲ μετανάστασις, λέγει, ἐκείνη ἣν ἅπασα ἡ ἀρχαιότης ἐπίστευεν, εἶναι μῦθος.

Ἡ πρώτη τῶν γνωμῶν τούτων, ἥτις καὶ τὴν παράδοσιν πιστεύει καὶ τὸν μυκηναῖον πολιτισμὸν δωρικὸν θεωρεῖ, ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη ἐκ τῆς χρονολογίας· διότι ἡ παράδοσις θέτει τὴν μετανάστασιν τῶν Δωριέων εἰς τὸ τέλος τοῦ δωδεκάτου πρὸ Χρ. αἰῶνος, οἱ μυκηναῖοι λαοὶ ὅμως κατῴκουν ἐν τῇ Ἀργολίδι πρὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου, πιθανώτατα καὶ πρὸ τοῦ εἰκοστοῦ. Ἡ δὲ τοῦ Beloch δύναται μὲν νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν χρονολογίαν, εἶναι ὅμως ἄλλως, καὶ ἐὰν μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα ἐξετασθῇ, ἐντελῶς ἀπίθανος· διότι αἱ ἐν Μυκήναις καὶ Τίρυνθι γενόμεναι ἀνασκαφαὶ μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ μυ-

[1] Niese, Entwickelung der hom. Poesie σ. 213 σημ. 1, καὶ ἄλλοι ὄχι ὀλίγοι.
[2] Rheinisches Museum 1890 σ. 555 ἑξ.

κηναῖος πολιτισμὸς ἀπέθανεν, ἵνα εἴπωμεν οὕτω, βίαιον θάνατον· τ᾽ ἀνάκτορα ἀμφοτέρων τῶν πόλεων κατεστράφησαν διὰ τοῦ πυρός, ἀφοῦ πρῶτον ἐσυλήθησαν οὕτως, ὥστε σχεδὸν οὐδὲν μετάλλινον πρᾶγμα ὑπελείφθη ἐν αὐτοῖς· κατόπιν δὲν ἀνῳκοδομήθησαν, ἀλλ᾽ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ τῶν Μυκηνῶν ἐκτίσθησαν αἱ ἄθλιαι ἐκεῖναι καλύβαι, περὶ ὧν πρὸ ὀλίγου ὡμιλοῦμεν. Οἱ μείζονες θολωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν, ὧν ἡ θέσις ἦτο γνωστή, ἐσυλήθησαν ὁμοίως καὶ πιθανώτατα ὑπ᾽ αὐτῶν τῶν ἐμπρηστῶν τοῦ ἀνακτόρου· τοῦτο μαρτυροῦσι τὰ ἐν ταῖς καλύβαις καὶ πρὸ τῶν στομίων τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας καὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν τῆς πύλης τῶν λεόντων εὑρεθέντα ἀγγεῖα. Ἐπίσης δ᾽ ἀποτόμως ἀνεκόπη, ὅσον γινώσκομεν, τὸ στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις, ἐν αἷς πρότερον εἶχεν ἀκμάσει. Πῶς νὰ ἐξηγήσωμεν νῦν τὴν αἰφνιδίαν ταύτην καὶ ἀνεπανόρθωτον καταστροφὴν εἰμὴ διὰ μεγάλου τινὸς καὶ φοβεροῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, τὸ ὁποῖον κατέλυσε τὰς τέως ἰσχυρὰς πόλεις καὶ μετέβαλεν εἰς ἐρείπια καπνίζοντα τὰ μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα; ποῖον ἄλλο δὲ δύναται νὰ εἶναι τὸ μέγα τοῦτο γεγονὸς ἤ, ὅπως πρὸ χρόνων ἤδη ὑπέθεσαν δύο γνωστοὶ ἀρχαιολόγοι[1], ἡ μετανάστασις τῶν Δωριέων, ἥτις ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων τίθεται ἀκριβῶς περὶ τοὺς χρόνους, περὶ οὓς ἡμεῖς ἀνωτέρω ἐξ ἄλλων λόγων ὁρμώμενοι ἐθέσαμεν τὸ τέρμα τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ; ἡ μετανάστασις ἐκείνη, ἐὰν δὲν ἐμνημονεύετο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ δὲν ἐπεβεβαιοῦτο ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων καταστάσεως τῆς Πελοποννήσου, ἔπρεπε νὰ ἐπινοηθῇ ὑφ᾽ ἡμῶν· τόσον καλῶς καὶ ἀβιάστως ἐξηγεῖ τὰ πράγματα.

Ἀποκλειομένων δὲ τῶν Δωριέων δὲν μένει ἢ ν᾽ ἀκολουθήσωμεν καθ᾽ ὅλα τὴν παράδοσιν· οἱ ποιηταὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἐπίστευον, ὅτι πρὸ τῶν Δωριέων κατῴκουν ἐν τῇ Ἀργολίδι ἄλλοι λαοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσι πρὸ πάντων οἱ *Ἀχαιοί*,

[1] Ὁ Furtwängler καὶ ὁ Löschke, Mykenische Thongefässe καὶ Mykenische Vasen.

καὶ ἐξέχουσι τόσον πολύ, ὥστε καλοῦνται διὰ τοῦ ὀνόματός των καὶ πάντες οἱ πρὸ τῆς Τροίας μαχόμενοι Ἕλληνες· πρωτεύουσα αὐτῶν εἶναι αἱ Μυκῆναι καὶ βασιλεὺς ὁ *ἄναξ ἀνδρῶν* Ἀγαμέμνων. Ἄλλα οὐχ ἧττον γνωστὰ ὀνόματα, δι' ὧν ὁμοίως ὄχι μόνον κάτοικοι τῆς Ἀργολίδος ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ Ἕλληνες σημαίνονται, εἶναι τὰ τῶν *Ἀργείων* καὶ *Δαναῶν*· τὸ πρῶτον λαμβάνεται ἐκ τοῦ τόπου καὶ δὲν ἔχει ἰδίαν φυλετικὴν σημασίαν, τὸ δεύτερον ὅμως φέρει λαὸς ὡρισμένος, καθ' ὅλας τὰς παραδόσεις παλαιότερος τῶν Ἀχαιῶν. Δύο λαοὺς λοιπὸν εὑρίσκομεν ἐν τῇ Ἀργολίδι πρὸ τῶν Δωριέων, ἀμφοτέρους ἐνδόξους ἐν τοῖς μύθοις καὶ τῇ ποιήσει καὶ ἀμφοτέρους τόσον ἐπικρατεῖς, ὥστε τὰ ὀνόματά των χρησιμεύουσι καὶ ὡς ὀνόματα πάντων τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Ἀχαιοὶ κατέχουσι τὰς Μυκήνας, τὰ βόρεια δηλονότι καὶ ὀρεινὰ τῆς χώρας, τοὺς δὲ Δαναοὺς συνδέουσιν οἱ μῦθοι ἀναποσπάστως μετὰ τοῦ Ἄργους καὶ τῆς *παραλίας* καὶ ἀποδίδουσιν εἰς αὐτοὺς *ἔργα ὑδραυλικά*. Καὶ ὁποῖα μὲν ἦσαν ταῦτα, δὲν γνωρίζομεν, διότι καὶ οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχον ἀκριβῆ γνῶσιν αὐτῶν, ἴσως δὲ ἤδη ὁ Ἡσίοδος, ὅστις ἐποίησε τὸν στίχον «*Ἄργος ἄνυδρον ἐὸν Δαναοὶ θέσαν ἔνυδρον*», παρεξήγησεν ἀρχαιοτέραν παράδοσιν εἰς ἄλλο τι σχετικὸν ἀναφερομένην· ὁ Στράβων ἀντιτάσσει κατὰ τοῦ Ἡσιόδου, ὅτι ἡ χώρα δὲν ἦτο ἄνυδρος, διότι καὶ ὑπὸ ποταμῶν διερρέετο καὶ ἕλη καὶ λίμνας εἶχεν, ἄλλοι δὲ πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες τὸ Ἄργος τῆς ἐποχῆς των, τὸ ἀπὸ φρεάτων ὑδρευόμενον, ἰσχυρίζοντο ὅτι τούτων τὴν κατασκευὴν ἐδίδαξεν ὁ Δαναός. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχωσι ταῦτα, βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ Δαναὸς σχετίζεται στενῶς μετὰ τῶν ὑδάτων τῆς χώρας, τὸ αὐτὸ δ' εἶναι ἀποδεδειγμένον καὶ περὶ τῶν πεντήκοντα θυγατέρων του, αἵτινες οὐδὲν ἄλλο ἐκπροσωποῦσιν ἢ τὰς πηγὰς καὶ τὰ πλημμυροῦντα ὕδατα τῆς Ἀργολίδος· μία ἐξ αὐτῶν, ἡ Ἀμυμώνη, εἶναι ἡ ἐπώνυμος τῆς ἀφθόνου πηγῆς, ἐξ ἧς σχηματίζεται τὸ ἕλος τῆς Λέρνης.

Δὲν εἶναι νῦν ἀξιοσημείωτος ἡ σύμπτωσις, ὅτι καὶ ἡμεῖς

μόνον τὰ λείψανα τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἐξετάζοντες κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν Ἀργολίδι πρέπει νὰ διακρίνωμεν δύο στρώματα λαῶν μυκηναίων, ὧν οἱ μὲν κατῴκουν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ἐν καλύβαις κεχωσμέναις μᾶλλον ἢ ἧττον ἐν τῇ γῇ, οἱ δ' ἔκτιζον τὰ χωρία των ἐν ταῖς λίμναις καὶ τοῖς ἕλεσιν ἐπὶ ἰκρίων; Καὶ ἀφοῦ ἡ παράδοσις συμφωνεῖ τόσον θαυμασίως μετὰ τῶν πραγμάτων, δὲν ἐπιβάλλεται νὰ καλέσωμεν τοὺς μὲν Ἀχαιούς, τοὺς δὲ Δαναούς;

Πλὴν τῶν δύο τούτων ὅμως, ὧν οἱ Ἀχαιοὶ καὶ ἐν τῇ Λακωνίᾳ ὑπὸ τὸν Μενέλαον ἀναφέρονται, μετέσχον τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἀναμφιβόλως καὶ ἄλλοι λαοὶ ἐν ἄλλαις χώραις· γνωστότεροι δ' εἶναι οἱ τοῦ Ὀρχομενοῦ οἰκισταὶ *Μινύαι*, οἵτινες ἕνεκα τοῦ ἐλοδιαίτου βίου των, ὃν μαρτυρεῖ πρὸ πάντων ἡ θέσις τῆς πόλεως ἐκείνης, καὶ ἕνεκα μύθων τινῶν πρέπει νὰ ἦσαν πλησιέστατοι συγγενεῖς τῶν Δαναῶν, μεθ' ὧν συμμερίζονται καὶ τὴν δόξαν τῆς περὶ τὰ ὑδραυλικὰ σοφίας· ἀμφοτέρων δὲ πάλιν συγγενεῖς ἦσαν οἱ πρῶτοι εἰς τὰς νήσους ἄποικοι, ἐκεῖνοι ὧν τὰς παναρχαίας κατοικίας ἀναπαριστῶσιν ἡμῖν τὰ λίθινα ἀγγεῖα. Ἡ παράδοσις διέσωσεν ἀληθῶς τὴν μνήμην ἐποικήσεως τῆς Θήρας ὑπὸ λαῶν ἐκ Βοιωτίας καταγομένων[1], ἀλλ' ἀγνοοῦμεν ἂν ἦτο αὕτη ἡ πρώτη πασῶν ἢ ἄλλη τις μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς νήσου γενομένη.

Ὡσαύτως συνεδέοντο βεβαίως καὶ οἱ Ἀχαιοὶ στενότερον μετ' ἄλλων λαῶν ἢ — ὅπερ ταὐτὸ σημαίνει — ὑπῆρχον κλάδοι τῆς ἀχαϊκῆς φυλῆς καὶ εἰς ἄλλα μέρη πλὴν τῆς Ἀργολίδος καὶ τῆς Λακωνίας· ἀπὸ τῶν Δαναῶν δὲ καὶ Μινυῶν φαίνεται ὅτι ἀπεσπάσθησαν οἱ Ἀχαιοὶ ἐνωρὶς καὶ ἐν ἄλλῃ — πιθανώτατα ὀρεινῇ — χώρᾳ ἐπὶ πολὺ διατρίψαντες προσέλαβον διάφορα ἤθη διαίτης, ὑστερώτερον δὲ τῶν Δαναῶν κατὰ τὴν ὁμόφωνον τῆς παραδόσεως μαρτυρίαν εἰς τὴν Πελοπόννησον κατελθόντες, νεώτεροι καὶ πολεμικώτεροι ὄντες, κατίσχυσαν.

Πρὸς τὰ δύο ταῦτα στρώματα λαῶν, Ἀχαιῶν ἀφ' ἑνός,

[1] Studniczka, Kyrene σ. 45 ἑξ.

Μινυῶν καὶ Δαναῶν ἀφ' ἑτέρου, ἀντιστοιχοῦσι τὰ δύο εἴδη τῶν τάφων, τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν καὶ τῶν καθέτων· οἱ πρῶτοι εἴδομεν ὅτι ἐγεννήθησαν ἐκ τῶν ἡμιχώστων καλυβῶν, ἐν τοῖς δευτέροις δὲ ἔθαπτον οἱ λιμνοδίαιτοι καὶ ἑλοδίαιτοι· ἕνεκα τούτου ἐν Τίρυνθι μὲν ἀνεκαλύφθη εἷς κάθετος τάφος καὶ οὐδεὶς θολωτὸς ἢ θαλαμοειδής, ἐν Ὀρχομενῷ εἷς μόνος θολωτός, ἐν Μυκήναις δὲ πλεῖστοι. Κατὰ ταῦτα καὶ ὅπου ἀλλαχοῦ εὑρίσκονται *πλείονες* θολωτοὶ ἢ θαλαμοειδεῖς τάφοι, ἐκεῖ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατῴκησαν Ἀχαιοὶ ἢ λαοὶ συγγενεύοντες μετ' αὐτῶν, ἐν Προνοίᾳ δηλαδὴ τοῦ Ναυπλίου, ἐν Ἐπιδαύρῳ, ἐν τῇ Ἀττικῇ, ἐν Θεσσαλίᾳ παρὰ τὰς Παγασάς, ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ῥόδῳ. Καὶ φαίνεται μὲν ἀντικείμενον εἰς ταῦτα τὸ γεγονός, ὅτι ἀκριβῶς ἐν Μυκήναις, τῇ κυρίᾳ τῶν Ἀχαιῶν ἕδρᾳ, καὶ δὴ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως, κεῖνται οἱ ἓξ κάθετοι τάφοι, οἱ τόσον πλούσιοι, περὶ οὓς μάλιστα εἴδομεν ὅτι πιθανῶς ἐξετείνετο καὶ νεκροταφεῖον ὅλον ὁμοίων, ἀλλὰ μικροτέρων τάφων· πραγματικῶς ὅμως ἐπικυροῦσιν οὗτοι λαμπρῶς τὴν γνώμην ἡμῶν· διότι πάλιν ἡ παράδοσις λέγει, ὅτι αἱ Μυκῆναι ἐκτίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἄργους Περσέως, τοῦ υἱοῦ τῆς *Δαναΐδος* καὶ βασιλέως τῆς *Τίρυνθος*, καὶ ὅτι οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ ἐβασίλευσαν τῶν Μυκηνῶν μέχρι τοῦ Εὐρυσθέως· μετὰ τὸν θάνατον τούτου τὸ σκῆπτρον περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Θυέστου, οἵτινες ἐκπροσωποῦσι τὴν φυλὴν τῶν Ἀχαιῶν. Ἡμεῖς δὲ εἴδομεν ἀνωτέρω, πόσον ἡ ἀρχαιοτέρα μορφὴ τῆς εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν ἀναβάσεως καὶ εἰσόδου ὡμοίαζε πρὸς τὴν σωζομένην ἀνάβασιν καὶ εἴσοδον τῆς Τίρυνθος· βραδύτερον ἡ ἀκρόπολις ηὐξήθη οἰκοδομηθέντος τοῦ νῦν ὑπάρχοντος δυτικοῦ τείχους καὶ τῆς πύλης τῶν λεόντων, συγχρόνως δὲ παρουσιάζονται οἱ τοῦ ἄλλου εἴδους τάφοι, οἱ θαλαμοειδεῖς καὶ θολωτοί, ὧν τινες ἀνήκουσιν ἀναμφιβόλως εἰς βασιλικὰ γένη —καὶ τοῦτο ἐν ᾧ ὁ περίβολος τῶν ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως ἓξ τάφων ἐχώρει ἄλλους τόσους· ἀλλ' ἐν τῷ περιβόλῳ δὲν θάπτουσι πλέον, τὸ δὲ περὶ αὐτὸν νεκροταφεῖον κοινῶν τάφων

καταργεῖται ἐντελῶς καὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ καταλαμβάνουσιν οἰκίαι. Μεταξὺ δὲ τῶν δύο εἰδῶν τάφων παρατηροῦνται διαφοραὶ καὶ εἰς τὰ ἔθιμα τῆς ἐνταφιάσεως μὴ ἐξηγούμεναι, ὡς ὑπεδείξαμεν (σ. 147), ἐκ χρονολογικῆς διαφορᾶς· ἐν τοῖς θολωτοῖς οἱ νεκροὶ οὐδέποτε ταριχεύονται οὐδὲ φοροῦσι προσωπίδας οὐδ' ἐπιτίθενται ἐπὶ στρώματος χαλίκων· διότι τοῦτο τὸ τελευταῖον ἔθιμον φαίνεται ὅτι ὀφείλει τὴν γένεσίν του εἰς τὸ ὑγρὸν ἔδαφος τῶν περὶ τὴν Τίρυνθα τόπων [1].

Ταῦτα δὲν ἐξηγοῦνται καλῶς δι' ἄλλου τρόπου ἢ διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι νέος λαὸς προσῆλθεν καὶ ὅτι ὁ λαὸς οὗτος ἐν Μυκήναις ἐπεκράτησεν [2]· ἡ ἱστορία τῆς πόλεως γίνεται οὕτω καταληπτή, διαφωτίζεται δὲ καὶ ἡ τοῦ πεδίου τοῦ Ἄργους ἐν γένει· οἱ πρῶτοι ἑλληνικοὶ λαοὶ κατέλαβον τὰ περὶ τὴν παραλίαν ἑλώδη μέρη καὶ ἔκτισαν αὐτόθι πλὴν τῆς Τίρυνθος βεβαίως καὶ ἄλλα χωρία [3]· κατόπιν, ὅταν δηλαδὴ εἶχον ἐκμάθει νὰ οἰκοδομῶσι διὰ μεγάλων λίθων τείχη δυσάλωτα, πολλοὶ ἀνῳκίσθησαν ἐπὶ ὀρέων δεσποζόντων τοῦ πεδίου· οὕτω ἐκτίσθησαν ἡ Λάρισα τοῦ Ἄργους, ἡ Μίδεια καὶ αἱ Μυκῆναι. Ἐν ᾧ ὅμως οἱ Δαναοὶ ἐπροχώρουν βαθμηδὸν πρὸς βορρᾶν, προήλαυνεν ἀπὸ τῆς ἐναντίας διευθύνσεως ἤτοι ἀπὸ τῆς Κορίνθου ἄλλος λαός, ὁ τῶν Ἀχαιῶν, ὅστις συναντηθεὶς μετ' ἐκείνων ἐν Μυκήναις ἀνέκοψε τὸν δρόμον των· ὅτι δ' ἐκ Κορίνθου ἦλθον οἱ Ἀχαιοὶ καὶ ἐπ' αὐτῆς πάντοτε ἐστηρίζοντο, μαρτυρεῖ, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Steffen, ἡ σημασία ἣν ἀπέδιδον εἰς τὴν ἀσφαλῆ μετ' αὐτῆς συγκοινωνίαν (ἴδε ἀνωτ. σ. 24). Ἡ συνάντησις δὲν γνωρίζο-

[1] Οὕτω φρονεῖ, ὡς βλέπω, καὶ ὁ Rohde, Psyche σ. 32 σημ. 1, ὅστις ἀναφέρει καὶ ἀνάλογον ἔθιμον ἀπαντῶν ἐν τοῖς προϊστορικοῖς τάφοις τῆς Γερμανίας.

[2] Πλὴν τοῦ Adler παραδέχεται καὶ ὁ Perrot, Journal des Savants 1892 σ. 449, ἕνεκα τῶν τάφων μεταβολὴν δυναστείας ἐν Μυκήναις.

[3] Πρβ. καὶ Σχόλια εἰς Εὐριπ. Ὀρ. 920. «Μετὰ τὸν κατακλυσμὸν (τὸν ἐπὶ τοῦ Δευκαλίωνος) ἐν ὄρεσιν οἰκούντων τῶν Ἀργείων, πρῶτος αὐτοὺς συνῴκισεν ὁ Ἴναχος, καὶ *λιμναζόμενον* τὸ περὶ τὸν Ἴναχον πεδίον εὑρὼν αὐτὸς ἐκαθάρισεν». Ἄλλο σχόλιον εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον ἐπαναλαμβάνει τὰ αὐτά· «λέγεται (ὁ Ἴναχος) .... εἰς τὸ νῦν καλούμενον Ἄργος ἐλθὼν κατοικῆσαι, *εὑρὼν ἅπαντα τὸν τόπον τοῦτον πλήρη ὕδατος*».

μεν πότε ἔγεινε, περὶ τὸ 1500 ὅμως πρὸ Χριστοῦ ἢ ὀλίγον βραδύτερον οἱ Ἀχαιοὶ ἦσαν κύριοι τῆς πόλεως καὶ ἐπέβαλον τοὺς ἑαυτῶν βασιλεῖς.

Ἡ παράδοσις δὲν ἀναφέρει ἀγῶνας ἐν τῇ διαδοχῇ τῆς ἐπὶ τῶν Μυκηνῶν βασιλείας καὶ πιθανὸν φαίνεται, ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ δὲν ἐξέβαλον τοὺς ἀρχαιοτέρους κατοίκους, ἀλλ' ἐσεβάσθησαν τοὺς τάφους τῶν βασιλέων των· τοῦτο ἴσως πρέπει ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν ὑπάρχουσαν συγγένειαν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Δαναῶν, πιθανώτατον ὅμως εἶναι καὶ ὅτι δὲν ὑφίστατο μεγάλη διαφορὰ ἐν τοῖς ἤθεσι καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει· διότι φαίνεται ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ πρότερον ἤδη εἶχον εἰσέλθει εἰς τὴν ζωηρὰν κίνησιν τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ.

Ἔν τισι τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων εἴδομεν ὅτι εὑρίσκονται ἰδιαίτεροι τάφοι ἐσκαμμένοι ἐν τῷ ἐδάφει, ἐκτισμένοι δὲ πολλάκις τὰς πλευρὰς καὶ ἐσκεπασμένοι διὰ πλακῶν, ὅμοιοι δηλονότι καθ' ὅλα πρὸς τοὺς ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνακαλυφθέντας· ἐν αὐτοῖς διαβλέπομεν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀρχαιοτέρου λαοῦ, ὅστις οὕτω συνείθιζε νὰ θάπτῃ τοὺς νεκρούς του. Ἀφ' ἑτέρου δὲ κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἐπικρατούντων Ἀχαιῶν οἱ θολωτοὶ καὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι, οἱ κατ' ἐξοχὴν ἀχαϊκοί, ἐγένοντο, φαίνεται, τοῦ συρμοῦ μεταξὺ τῶν βασιλέων καὶ ἀριστέων πάντων τῶν τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ μετεχόντων λαῶν· διότι δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω ἄλλως τὴν ὕπαρξιν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου, ἐν ᾧ οὐδεὶς ἄλλος θολωτὸς ἢ θαλαμοειδὴς τάφος ἀνεκαλύφθη ἐν Ὀρχομενῷ· καὶ περὶ τὸν τάφον τοῦ Μενιδίου δὲν εὑρέθη ἄλλος ὅμοιος—ἡ Ἁλική, ὁ Θορικὸς καὶ αὐτὸ τὸ Σπάτα κεῖνται μακράν—ὅπως καὶ ὁ τοῦ Βαφειοῦ εἶναι σχεδὸν μεμονωμένος, μέχρι τοῦδε δὲ καὶ ὁ τοῦ Κάμπου. Εἰς πάντα ταῦτα τὰ μέρη ὑποθέτω ὅτι ὁ λαός, ὅστις δὲν ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ἀχαιούς, ἔθαπτε τοὺς νεκρούς του ἐν λάκκοις τοῦ συνήθους τετραγώνου σχήματος, μόνον δὲ βασιλικά τινα ἢ ἄλλως πλούσια γένη κατεσκεύασαν τάφους, οἵους οἱ Ἀχαιοὶ ἐν Μυκήναις. Ὅπως δ' ἐν τοῖς τάφοις, οὕτω καὶ ἐν ἄλλοις φαίνεται

ὅτι τοσαύτη ἦτο ἡ ὑπεροχὴ τῶν Ἀχαιῶν, ὥστε ἀναφέρεται τὸ ὄνομα αὐτῶν καὶ ἐν χώραις, ὅπου ἄλλοι λαοὶ κατῴκουν ἢ ὅπου οἱ Ἀχαιοὶ μικρὸν μέρος τῶν κατοίκων ἀπετέλουν· τοῦτο ἰσχύει ἰδίως περὶ τῆς Λακωνίας, ἔνθα ἡ θέσις τῶν Ἀμυκλῶν καὶ ἡ σπάνις τῶν θολωτῶν καὶ θαλαμοειδῶν τάφων φαίνονται ἀποδεικνύουσαι, ὅτι οἱ πρὸ τῶν Δωριέων κάτοικοι κατήγοντο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ ἀρχαιοτέρου κλάδου, ὃν ἀπηντήσαμεν ἐν Τίρυνθι καὶ Ὀρχομενῷ. Τῶν ἀρχαίων αἱ εἰδήσεις πραγματικῶς ἀναφέρουσι Μινύας αὐτόθι.

9.—Ἐπίλογος

Τὴν μεγάλην τῶν μετάλλων ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς Θήρας σπάνιν ἐπροσπαθήσαμεν νὰ ἐξηγήσωμεν διὰ τῆς ἐγκαίρου φυγῆς τῶν κατοίκων ἀποφερόντων καὶ πᾶν ὅ,τι πολύτιμον εἶχον· δὲν δυνάμεθα ὅμως ν' ἀρνηθῶμεν, ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἀρχαιότατος μυκηναῖος πολιτισμός—καὶ εἰς τοῦτον ἐπιτρέπεται νῦν νὰ περιλάβωμεν καὶ τὸν Θηραϊκόν—φέρει τὴν σφραγῖδα χρόνων οὐχὶ πολὺ ἀφισταμένων ἐποχῆς ἀληθῶς ἀμετάλλου ἢ λίαν ὀλιγομετάλλου. Ἐν Μυκήναις καὶ Τίρυνθι μετεχειρίζοντο εἰς τὸν καθημερινὸν βίον λίθινα πράγματα ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ σίδηρος εἶχεν ἀρχίσει νὰ γίνηται γνωστός· ὅσον δὲ περισσότερον ἀνατρέχομεν πρὸς τὰ ὀπίσω, τόσον συχνότερον ἀπαντῶμεν, ὡς ἐν Θήρᾳ καὶ ἐν τοῖς βαθυτέροις στρώμασι τῆς Τίρυνθος, τὰ λίθινα σκεύη ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα, ἤτοι δοχεῖα, λεκάνας, τριπτῆρας, σφύρας, πελέκεις, αἰχμὰς βελῶν καὶ τὰ τοιαῦτα, καὶ τόσον σπανιώτερον τὰ ἐκ μετάλλων. Πρὸς τούτοις εἴδομεν ὅτι ἐπὶ τῆς ἀρχαιοτέρας μυκηναίας κεραμεικῆς δὲν φαίνεται ἐπίδρασις τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ ὅτι ὅπως ἐν Θήρᾳ οὕτω καὶ ἐν Μυκήναις

οἱ μετάλλινοι ἦλοι μέχρι τέλους τῆς ἐποχῆς δὲν συνειθίζοντο ἐν τῇ οἰκοδομίᾳ. Ἐκ τούτων συμπεραίνομεν ὅτι, ὅταν οἱ Μινύαι, οἱ Δαναοὶ καὶ εἴ τινες ἄλλοι συγγενεῖς λαοὶ κατῆλθον τὴν τρίτην ἴσως πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδα εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὰ μέταλλα δὲν ἦσαν μὲν πιθανῶς ὅλως ἄγνωστα αὐτοῖς, πάντως ὅμως ἦσαν πολὺ σπάνια καὶ ἐν μικρᾷ χρήσει.

Ὁ χρυσὸς καὶ ὁ χαλκὸς εἶναι τὰ ἀρχαιότατα εἰς τοὺς Ἕλληνας γνωστὰ γενόμενα μέταλλα, κατόπιν δ' ἔρχεται ὁ ἄργυρος, ὅστις φαίνεται ὅτι προϋποθέτει ἐκεῖνα· διότι τὸ ὄνομά του ὄχι μόνον χαρακτηρίζει αὐτὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα ὡς *λευκόν*, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐχρησίμευσεν, ὅπως τὸ τοῦ χαλκοῦ καὶ πολὺ πλέον τὸ τοῦ χρυσοῦ, σχεδὸν παντελῶς εἰς σχηματισμὸν κυρίων ὀνομάτων πόλεων ἢ ἀνθρώπων[1] — τεκμήριον ὅτι ἔγεινε γνωστός, ὅταν ἡ γλῶσσα δὲν εἶχε πλέον τὴν αὐτὴν πλαστικὴν δύναμιν. Ἐπειδὴ δ' ἐν τοῖς τάφοις τῶν νήσων εὑρίσκεται ὁ ἄργυρος σχετικῶς συχνά[2], ἐν ᾧ ὁ χρυσὸς ἐν γένει ἦτο ἐν αὐταῖς πολὺ σπανιώτερος, δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἐκεῖνον μὲν ἐγνώρισαν οἱ Ἕλληνες διὰ τῶν νησιωτῶν, τοῦ δὲ χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ εἶχον πρότερον ἤδη γνῶσιν, ἂν καὶ ὡς εἴπομεν καὶ ταῦτα τὰ μέταλλα ἦσαν ἀκόμη σπανιώτατα παρ' αὐτοῖς.

Ἀφ' ἑτέρου τὰ ὀνόματα τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ χαλκοῦ καὶ οἱ πρὸς τὴν μεταλλουργίαν σχετιζόμενοι ὅροι ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ τῇ λατινικῇ γλώσσῃ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων[3], ὥστε φαίνεται ὅτι οἱ Ἕλληνες μετὰ τὸν χωρισμόν των ἀπὸ τῶν Ἰταλῶν καὶ πρὶν ἔλθωσιν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν νησιωτῶν, ἤτοι ἐν ὅσῳ διέτριβον ἀκόμη πρὸς βορρᾶν τοῦ Ὀλύμπου, ἐγνώρισαν τὰ δύο ταῦτα μέταλλα. Ὑπὲρ τῆς εἰκασίας δὲ ταύτης συνηγορεῖ φρονῶ καὶ τοῦτο, ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτῶν δὲν ἑρμηνεύονται μετὰ βεβαιότητος οὔτε ἐκ τῆς ἑλληνικῆς οὔτε ἐξ ἄλλης γνωστῆς γλώσ-

[1] O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte σ. 259.

[2] Πλὴν τοῦ Dümmler πρβ. Wolters, Athen. Mittheil. 1891 σ. 46 ἑξ., ἔνθα καὶ ἄλλαι ἀξιόλογοι συμπληρωματικαὶ πληροφορίαι περὶ τοῦ νησιωτικοῦ πολιτισμοῦ εὑρίσκονται.

[3] Helbig, Italiker in der Poebene σ. 83.

σης, διότι τοῦτο δηλοῖ ἴσως ὅτι εἰσήχθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔκ τινος τῶν χωρῶν τῆς ἰλλυρικῆς χερσονήσου τῶν τόσον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἀγνώστων. Ἄλλως δὲ πιθανόν μοι φαίνεται, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐν ταῖς χώραις ἐκείναις διατρίβοντες εὑρίσκοντο εἰς ἐπικοινωνίαν τινὰ καὶ μετὰ τῆς Τροίας, ἥτις γνωστὸν εἶναι διὰ πόσων δεσμῶν συνεδέετο μετὰ τῆς Θράκης· εἰς τοὺς χρόνους δὲ τούτους τῆς ἀρχαιοτάτης μετ' αὐτῆς διὰ ξηρᾶς ἐπιμιξίας ἀνέρχονται ὑποθέτω καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς πλαστικῆς ἀγγείων μονοχρώμων ὁμοίων καθ' ὅλα πρὸς τὰ τρωικά.

Ὅταν δὲ κατῆλθον οἱ μυκηναῖοι λαοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ κατέλαβον καί τινας τῶν Κυκλάδων, τότε πρῶτον μὲν συνεδέθησαν βεβαίως στενότερον διὰ τῶν νησιωτῶν μετὰ τῆς Τροίας καὶ ἐγνώρισαν τὸν πανάρχαιον μικρασιατικὸν πολιτισμόν, κατόπιν δ' ἦλθον εἰς ἐπικοινωνίαν καὶ μετὰ τῶν Φοινίκων, ὧν ἡ ἐν τῷ Αἰγαίῳ ναυσιπλοΐα ἤκμαζεν ἤδη κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ἄγνωστον δ' εἶναι «πόσους αἰῶνας πρότερον εἶχεν ἀρχίσει[1]». Οἱ Φοίνικες ἦσαν πειραταί, ὁσάκις εὕρισκον εὐκαιρίαν πρὸς τοῦτο, πρὸ πάντων ὅμως ἦσαν ἔμποροι, οἵτινες τὰ ἔργα τῶν πεπολιτισμένων χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Αἰγύπτου ἰδίως καὶ τῆς Βαβυλωνίας, μεταφέροντες εἰς τὰς νήσους καὶ ἀκτὰς τῆς Μεσογείου θαλάσσης ἀντήλλασσον ἀντὶ τῶν ἐγχωρίων προϊόντων. Δι' αὐτῶν καὶ τὰ μέταλλα καὶ ἄλλαι ὕλαι, ὡς ὁ ἐλέφας, ἤρχοντο νῦν πολὺ ἀφθονώτερα εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τέχναι ἢ ὅλως νέαι, ὡς πιθανώτατα ἡ κατασκευὴ τῆς ὑελώδους μάζης, ἢ τελειότεραι τῶν ἐνταῦθα ἀσκουμένων κατὰ τὴν μέθοδον. Ὅτι δὲ καὶ βαθύτερον ἐπέδρασαν τὰ ξένα ἔργα, ἅτινα οἱ Φοίνικες εἰσῆγον, ἐπ' αὐτὰ δηλαδὴ πολλάκις τὰ θέματα τῶν εἰκόνων, δι' ὧν οἱ μυκηναῖοι τεχνῖται ἐκόσμουν τὰ ἑαυτῶν ἔργα, εἴδομεν ἀνωτέρω ἔκ τινων παραδειγμάτων, ὧν τὸν ἀριθμὸν εὔκολον θὰ ἦτο νὰ διπλασιάσωμεν καὶ τριπλασιάσωμεν, ἐὰν ἠθέλομεν νὰ περιλάβωμεν καὶ τὰ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀμφισβητούμενα.

[1] Ed. Meyer, Geschichte des Alterthums I σ. 230.

Εἰς τοὺς Φοίνικας καὶ τὴν Ἀνατολὴν ἐν γένει ὀφείλονται καὶ ἄλλα στοιχεῖα πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι μὲν φύσεως διαφόρου, συνετέλεσαν ὅμως ὄχι ὀλιγώτερον τῶν τεχνῶν καὶ μετάλλων εἰς τὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ εὐμαρέστερον μεταρρύθμισιν τοῦ βίου τῶν ἑλληνικῶν λαῶν· ἐννοοῦμεν δὲ πρὸ πάντων τὴν εἰσαγωγὴν ἡμέρων φυτῶν καὶ ζώων, ἥτις ἀναμφιβόλως ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοτέρας μυκηναίας περιόδου· καὶ περὶ μὲν ἄλλων τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι βέβαιον, τὸν ὄνον ὅμως, τὴν χρῆσιν τοῦ *ἵππου* καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς *ἐλαίας* πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς δῶρα τῶν Σημιτῶν. Ἡ ἐλαία εἶναι αὐτόχθων ἐν Ἑλλάδι, ἡ ἐξημέρωσις ὅμως αὐτῆς συνετελέσθη πρότερον ἐν Συρίᾳ καὶ παρὰ τῶν Φοινίκων πιθανώτατα ἐδιδάχθησαν τὴν καλλιέργειάν της, ὡς ἐγὼ πιστεύω, ἤδη οἱ Μυκηναῖοι (πρβ. σ. 52). Ἐπίσης ἐκ τῆς Συρίας, ὡς ἀποδεικνύει αὐτὸ τὸ ὄνομά του, καὶ ἐν ἐποχῇ ἀρχαιοτάτῃ εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ὄνος· εἴδομεν δ' ὅτι ἐπὶ μιᾶς τοιχογραφίας ἐγχώριοι δαίμονες παριστῶνται ὀνοκέφαλοι — βεβαίως διότι ὁ λαὸς εὗρισκεν ὁμοιότητά τινα μεταξὺ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν καὶ τῆς φωνῆς ἴσως, τῆς πριαπείου φύσεως καὶ τῶν ἄλλων ἰδιοτήτων τοῦ ζώου.

Τὸν ἵππον ἐγνώριζον οἱ Μυκηναῖοι ἀναμφιβόλως πρὶν ἀρχίσωσιν οἱ Φοίνικες νὰ φοιτῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα· ἀλλ' εἶναι ὅλως ἀπίθανον, ὅτι εἶχον ἐξημερώσει αὐτὸν τελείως καὶ ὅτι τὸν μετεχειρίζοντο εἰς τὸν πόλεμον ἢ εἰς ἄλλο τι. Ἤδη ὅμως ἐπὶ τῶν στηλῶν καὶ ἐπὶ κτερισμάτων τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν βλέπομεν τοὺς ἵππους ἕλκοντας ἅρματα, τὴν τοιαύτην δὲ χρῆσιν αὐτῶν εἶναι πρὸ πολλοῦ ἀποδεδειγμένον, ὅτι παρὰ τῶν Ἀσιατῶν πάλιν ἐδιδάχθησαν[1], ὅπως ἀναμφιβόλως καὶ αὐτὴν τὴν κατασκευὴν τῶν ἁρμάτων, ὧν αἱ εἰκόνες ὁμοιάζουσιν ἕνεκα τούτου πολλάκις καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις πρὸς τὰς τῶν ἀσσυριακῶν. Ὅπως δὲ οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες οὐδέποτε, ὡς γνωστόν, ἱππεύουσιν, ἀλλὰ μόνον ἐποχοῦνται, οὕτω φαίνεται καὶ οἱ Μυκηναῖοι δὲν συνείθιζον νὰ ἱππεύωσιν, ἀλλ' ὡδοιπόρουν ἢ ἐθή-

[1] Hehn, Kulturpflanzen und Hausthiere.

ρευον ἢ μετέβαινον εἰς τὸν πόλεμον ἐφ' ἁρμάτων. Ἕνεκα τοῦ τελευταίου ἔπρεπεν ἴσως νὰ γείνῃ μνεία αὐτῶν καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ, δὲν τὰ ἀνεφέραμεν ὅμως ἐκεῖ πρῶτον, διότι ἀναμφίβολόν μοι φαίνεται, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἕνεκα τῆς φύσεως τοῦ τόπου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνηται συχνὴ χρῆσις τῶν ἁρμάτων ἐν τοῖς πολέμοις, ἔπειτα δὲ διότι καὶ παρ' Ὁμήρῳ, ὅσοι ἐκ τῶν ἡρώων ἔχουσιν ἅρματα, μόνον μεταφέρονται ἐπ' αὐτῶν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης, καταβαίνουσι δ' ἐκεῖ σχεδὸν πάντοτε καὶ μάχονται πεζοί[1]. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοῦτο ἦσαν τὰ ἅρματα ὀλιγώτερον ἀναγκαῖα ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ ἢ κατόπιν, διότι καὶ ὁ ὁπλισμὸς τῶν ἀνδρῶν ἦτο τότε πολὺ ἐλαφρότερος. Ὅτι ὅμως οἱ *ταχύπωλοι* καὶ *καλλίπωλοι* καὶ *ἱππόδαμοι* Δαναοὶ καὶ Μινύαι ἔτρεφον ἐν τοῖς ἕλεσιν, ἐν οἷς κατῴκουν, πολλοὺς ἵππους καὶ ὅτι ἠγάλλοντο ἐποχούμενοι ἐφ' ἁρμάτων, εἶναι λίαν εὐνόητον. Εἰς τὴν γεωργίαν δὲ καὶ ὡς ὑποζύγια δὲν μετεχειρίζοντο τοὺς ἵππους, ἀλλὰ τοὺς ἡμιόνους—ἐὰν δὲν ἦσαν ἀκόμη λίαν σπάνιοι —καὶ πρὸ πάντων τοὺς βοῦς, ὧν μεγάλα βουκόλια ἔβοσκον πάλιν εἰς τὰ ἕλη, ἐν ᾧ εἰς τὰ ὀρεινότερα μέρη, π.χ. ἐν Μυκήναις, καὶ οἱ βόες καὶ οἱ ἵπποι ἦσαν βεβαίως ὀλιγώτεροι. Τοῦτο εἶναι φυσικόν, ἴσως ἀξίζει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὡς πρὸς τοὺς ἵππους μέν, ὅτι ἐν τῇ Ἰλιάδι οἱ Δαναοὶ δεκάκις καλοῦνται ταχύπωλοι, οὐδ' ἅπαξ ὅμως οἱ Ἀχαιοί· ὡς πρὸς τοὺς βοῦς δὲ ὅτι, ἐν ᾧ οἱ Μυκηναῖοι ἐτρέφοντο ὡς εἴδομεν τὸ πλεῖστον διὰ χοίρων, προβάτων καὶ αἰγῶν, ὅμως τὰ πήλινα εἰδώλια ζώων, τὰ ὁποῖα ἀντὶ ἀληθῶν θυμάτων προσέφερον εἰς τοὺς θεοὺς ἢ καὶ εἰς τοὺς νεκρούς, παριστῶσι πάντοτε βοῦς· καὶ τοῦτο ἴσως μαρτυρεῖ συνήθειαν ὀφειλομένην εἰς τοὺς Δαναούς.—

Κᾶρες λοιπὸν ἢ Λέλεγες καὶ Φοίνικες ἔμποροι μεσιτεύοντες μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς ἦσαν οἱ τοὺς Δαναοὺς καὶ ἄλλους συγγενεῖς αὐτῶν λαοὺς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ὠθήσαντες· ἐννοεῖται δ' ὅτι ὅσον προσφορωτέρα εἰς τὴν μετὰ τῶν ξένων ἐπιμιξίαν ἦτο ἡ θέσις πόλεώς τινος, τόσον

[1] Rossbach, Philologus 1892.

ἐνωρίτερον ἔπρεπεν οἱ κάτοικοι αὐτῆς ν' ἀποτρίψωσιν ἀφ' ἑαυτῶν τὴν πρώτην βαρβαρότητα· καὶ ὅταν εἰς τὸ κατάλληλον τῆς θέσεως προσετίθετο ἔκτασις καὶ εὐφορία τῆς γῆς, τότε φανερὸν εἶναι, ὅτι ἡ πρόοδος θὰ ἦτο ἐνταῦθα ταχυτέρα, διότι ἐνταῦθα ὑπῆρχον ἀφθονώτερα τὰ μέσα πρὸς ἀπόκτησιν ἀπὸ τῶν ξένων τῶν πραγμάτων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα καὶ τὰς τέχνας ἠδύναντο ν' ἀναπτύξωσι καὶ τὸν βίον εὐκολώτερον καὶ ὡραιότερον νὰ καταστήσωσιν. Αἱ νῆσοι εἶχον θέσιν προσφορωτάτην, ἀλλ' οὔτε εὐρείας πεδιάδας οὔτε πληθυσμὸν μέγαν, ἕνεκα τούτου ἐξύπνησαν μὲν ἴσως πρότερον, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συναγωνισθῶσι διὰ παντὸς πρὸς τὴν Τίρυνθα π. χ. καὶ τὸν Ὀρχομενόν, ὧν οἱ πολυπληθέστεροι κάτοικοι ἀποκτήσαντες σὺν τῷ χρόνῳ πεῖραν μεγάλην ἐν τοῖς ἔργοις, ἅτινα ἀπήτει ἡ καλλιέργεια τῆς χώρας των, καὶ εὐημερήσαντες ὑπερέβαλον ἐκείνους.

Διὰ τῆς μετὰ τῶν ξένων ἐπιμιξίας ἔγεινε καὶ ὁ θαλάσσιος βίος οἰκειότερος αὐτοῖς· ἂν μή τι ἄλλο δέ, αἱ λῃστεῖαι ὅμως ἐκείνων, ὧν τὰ πλοῖα συχνὰ ἔβλεπον οἱ ἐντόπιοι γέμοντα παντοίων ἀγαθῶν, παρεκίνουν βεβαίως αὐτοὺς εἰς μίμησιν· καὶ ὅταν ἤρχισαν θαρροῦντες νὰ τέμνωσι τὰ ὑγρὰ κέλευθα τῆς θαλάσσης, τότε δὲν ἦτο πλέον εὔκολον ν' ἀποτραπῶσιν ἔργου, τὸ ὁποῖον πολλάκις ἦτο λίαν ἐπικερδές· μετὰ πολλὴν δ' ἄσκησιν δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἔγειναν καὶ δεινοὶ θαλασσομάχοι. Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία παρέχει καὶ ἄλλα τοιαῦτα παραδείγματα, ἀρχαῖα καὶ νεώτερα· οἱ Δωριεῖς τῆς Αἰγίνης καὶ οἱ Ἀλβανοὶ τῆς Ὕδρας καὶ τῶν Σπετσῶν ἀνεδείχθησαν μεταξὺ τῶν ναυτικωτάτων λαῶν τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅμως ἀμφότεροι ἦσαν ἀρχικῶς ὀρεινοὶ καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ὁμοφύλων των ἔμεινε πάντοτε ἐντελῶς *ἀθαλάττωτον*.

Αἱ πρῶται εἰς τὰς νήσους Θήραν, Μῆλον καὶ εἴ τινας ἄλλας σταλεῖσαι ἀποικίαι δὲν προϋποθέτουσι πολλὴν τῆς ναυτιλίας πεῖραν, ὅπως οὐδ' αἱ τῶν κατόπιν τὰς αὐτὰς νήσους καταλαβόντων Δωριέων (σ. 229)· δὲν ἦτο ὅμως δυνατὸν καὶ νὰ μὴ συντελέσωσιν εἰς μείζονα τῶν μυκηναίων λαῶν μετὰ τῆς θα-

λάσσης ἐξοικείωσιν· ὅσον δὲ περισσότερον ἐξηπλοῦντο αἱ ἀποικίαι, τόσον ἠσκοῦντο καὶ ἐκεῖνοι καὶ τόσον τολμηρότεροι πρέπει νὰ ἐγίνοντο εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις των. Τοὺς Δαναοὺς φαίνεται ἀναγνωρίζουσα καὶ ἡ παράδοσις ὡς τοὺς πρώτους ναυτικοὺς λαοὺς τῆς Ἑλλάδος, διότι λέγει, ὅτι ὁ Δαναὸς πρῶτος κατεσκεύασε πλοῖον καὶ διέπλευσε τὸ πέλαγος· τὰς δ' ἀποικίας καὶ τὴν ἰσχύν των καθόλου ἐν τῷ Αἰγαίῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοὐλάχιστον τοῦ δεκάτου πέμπτου πρὸ Χρ. αἰῶνος μαρτυροῦσιν αἰγυπτιακαὶ ἐπιγραφαί, ἐν αἷς αἱ νῆσοι καὶ ἀκταὶ τῆς Ἑλλάδος καλοῦνται *νῆσοι τῶν Δαναῶν*. Ἄλλως δέ, ἄνευ ληστρικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν μυκηναίων λαῶν καὶ ἄνευ ἐνεργοῦ μετοχῆς αὐτῶν ἐν τῇ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς ἐν γένει κινήσει, πῶς νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἐν Μυκήναις π. χ. συσσώρευσιν ἤδη ὑπὸ τῶν Δαναῶν βασιλέων τόσου πλούτου, ὅσον ἐκ τῶν κτερισμάτων τῶν τάφων των κρίνοντες πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατεῖχον; διότι ὁσονδήποτε εὔφορος καὶ ἂν ἦτο τότε κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ τῶν Μυκηναίων χώρα καὶ ὁσονδήποτε ἰσχυροὶ οἱ βασιλεῖς αὐτῆς, πάλιν δὲν εἶναι εὔκολον νὰ εἰκάσωμεν τί ἔδιδον εἰς ἀντάλλαγμα τοῦ τόσου χρυσοῦ, τοῦ ἀργύρου, τοῦ χαλκοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὑλῶν, αἵτινες πᾶσαι ἔξωθεν εἰσήγοντο· τὸ μᾶλλον εὐμετακόμιστον καὶ μᾶλλον περιζήτητον ἐμπόρευμα, ὅπερ ἠδύνατο τότε νὰ ἐξάγῃ ἡ Ἑλλάς, ἦσαν ἴσως οἱ δοῦλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες· ἀλλὰ καὶ τούτους ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ προμηθεύωνται μόνον ἀπὸ τῶν ὁμόρων χωρῶν.

Οἱ Ἀχαιοὶ ἠκολούθησαν φυσικῶς τὸ παράδειγμα τῶν Δαναῶν καὶ συνεπλήρωσαν τὸ ἔργον αὐτῶν· ἔστειλαν δ' ἀποικίας καὶ πολὺ μακρότερον, εἰς τὴν Ῥόδον καὶ ἄλλας πιθανῶς νήσους παρὰ τὴν Ἀσίαν κειμένας. Ὅταν δὲ κατεκτήθη οὕτω κατὰ τὴν δευτέραν μυκηναίαν περίοδον τὸ Αἰγαῖον ὅλον, τότε φαίνεται ὅτι ἤρχισαν οἱ ἑλληνικοὶ λαοὶ ν' ἀποτολμῶσιν ἐκδρομὰς καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν χωρῶν, αἵτινες ἀπ' αἰώνων ἤδη ἐθεωροῦντο παρ' αὐτοῖς ὡς πηγαὶ τοῦ πλούτου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, μέχρι τῆς Συρίας δηλαδὴ καὶ τῆς Αἰγύπτου· διότι πάλιν ἐν αἰγυπτιακαῖς

ἐπιγραφαῖς ἀναφέρεται, ὅτι λαοὶ ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀσίας καὶ ἐκ τῶν νήσων ὁρμώμενοι εἰσέβαλον δὶς εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὸν δέκατον τρίτον καὶ τὸν δωδέκατον πρὸ Χρ. αἰῶνα, ἀλλ' ἠττήθησαν καὶ κατεστράφησαν· τῆς πρώτης εἰσβολῆς μετέσχον οἱ Ἀχαιοί, τῆς δὲ δευτέρας οἱ Δαναοί.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἕνεκα διαφόρων λόγων δὲν παραδέχονται πάντες ταὐτότητα αὐτῶν μετὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς μνημονευομένων λαῶν, ὧν τὰ ὀνόματα χωρὶς τῶν καταλήξεων εἶναι αὐτὰ τὰ ἑλληνικά· ἀλλὰ καὶ δίκαιον ἐὰν ἔχωσιν οἱ ἀμφιβάλλοντες, ἀρκεῖ ἡμῖν ἐνταῦθα νὰ πιστωθῇ, ὅτι οἱ Δαναοὶ καὶ οἱ Ἀχαιοὶ ἦσαν τότε ἀληθῶς εἰς κατάστασιν νὰ ἐπιχειρήσωσι τοιοῦτο ἔργον· μόνον δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐκ τῆς Ἀργολίδος ἐξέπλευσαν καὶ εἰς αὐτὴν οἱ σωθέντες ἐπέστρεψαν, διότι δύνανται νὰ ἦσαν εἴτε ἐκ τῶν πρότερον ἐν ταῖς νήσοις ἐγκατεστημένων, εἴτε καὶ ἐξ ἐκείνων οὓς οἱ Δωριεῖς ἀκριβῶς κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἤρχισαν ἐκβάλλοντες ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων καὶ οἵτινες ἴσως περιεπλανῶντο ἀκόμη σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις.

Αἱ ἐκδρομαὶ αὗται ἐν ᾧ μαρτυροῦσιν, ὅπως καὶ αἱ πρώιμοι ἀποικίαι, περὶ τῆς εὐφυΐας καὶ δραστηριότητος τῶν πρώτων ἤδη μυκηναίων λαῶν, τῶν οὕτως ἐνωρὶς ἀπὸ τῆς παθητικῆς ἀπέναντι τῶν ξένων θέσεως εἰς ἐνεργητικωτέραν μεταβάντων, ὡς ἀποτέλεσμα εἶχον πάλιν τὴν κράτυνσιν καὶ μείζονα ἀνάπτυξιν τῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων· διότι ἐν ταῖς πειρατείαις καὶ ἡ δραστηριότης ἐπετείνετο καὶ τὸ πνεῦμα ζωηρότερον διηγείρετο καὶ ἐφευρετικώτερον καθίστατο καὶ αἱ γνώσεις εὐρύτεραι καὶ ποικιλώτεραι ἐγίνοντο· ἐπειδὴ δὲ πρὸς τούτοις αἱ σχέσεις των μετὰ τῶν ξένων, ἰδίως τῶν Φοινίκων, ἦσαν συχνότερον ἴσως ἐχθρικαὶ ἢ εἰρηνικαί, ἐγεννᾶτο ἐν τῇ πρὸς αὐτοὺς πάλῃ καὶ τῷ διαγωνισμῷ ἡ συνείδησις τῆς ἰδίας δυνάμεως καὶ ἐκ ταύτης τὸ αἴσθημα τῆς ὑπερηφανείας καὶ ἀνεξαρτησίας. Διότι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ὁσάκις συνεκρούοντο οἱ νεαροὶ ἐκεῖνοι καὶ σφριγῶντες λαοὶ πρὸς τοὺς Ἀνατολίτας, σχεδὸν πάντοτε ἐνίκων.

Δὲν εἶναι ὅμως ἴσως ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ταῦτα δὲν ἀντιφάσκουσι πρὸς τὰ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ εἰρημένα, καὶ νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνδρες δὲν εἶχον μεταβληθῆ εἰς ναύτας πειρατὰς καὶ ἐμπόρους· διότι καὶ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ἀναφέρονται συχνὰ ὅμοιαι ἐπιχειρήσεις, ἐμπορεύονται μάλιστα καὶ βασιλεῖς, πᾶσαι δ᾽ αἱ νῆσοι καὶ ἀκταὶ ἦσαν τότε ἑλληνικαί· καὶ ὅμως ἡ πειρατεία καὶ τὸ ἐμπόριον δὲν ἦσαν τὰ κύρια ἔργα τῶν ἀνδρῶν, ἀλλ᾽ ἡ φροντὶς περὶ τῶν ποιμνίων καὶ τῶν ἀγρῶν, διότι ἀπὸ τούτων πρὸ πάντων ἔζων· ὀλίγοι δὲ ἦσαν οἱ φιλοκίνδυνοι, οἵτινες, ὡς ψευδόμενος διηγεῖται περὶ ἑαυτοῦ ὁ Ὀδυσσεύς, οὐδέποτε ηὐχαριστοῦντο μένοντες πολὺ ἐν τῇ πατρίδι καὶ ἐπιμελούμενοι τῶν κτημάτων των, ἀλλ᾽ ἤσκουν κατὰ προτίμησιν τὴν ληστείαν. Οὕτω καὶ ἐν τῇ μυκηναίᾳ ἐποχῇ ὁ βίος τῶν πλείστων ἀναμφιβόλως εἶχε μείνει ὁποῖος ἦτο καὶ πρότερον, ἤτοι βίος γεωργῶν, ποιμένων καὶ οὐχ ἧττον κυνηγῶν· διότι ἡ θήρα δὲν εἶχεν ἀκόμη καταπέσει εἰς ἁπλῆν διασκέδασιν, ἀλλὰ διέσωζε πολὺ τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς σπουδαιότητος, καθ᾽ ὅσον καὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχον ἀποξενωθῆ ἀκόμη ἐντελῶς τοῦ πρωτογενοῦς τρόπου τοῦ ζῆν καὶ τὰ δάση δὲν εἶχον ἐξημερωθῆ. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα γενικώτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ, ὅτι πλὴν τῶν ἀγριοχοίρων, τῶν ἐλάφων καὶ ἄλλων ζώων ἔβοσκον ἐντὸς τῶν δασῶν, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ποτήρια τοῦ Βαφειοῦ, καὶ ἀγέλαι ἀγρίων ἢ ἡμιαγρίων βοῶν, οἵτινες πολλάκις δὲν ἦσαν ὀλιγώτερον τῶν θηρίων ἐπικίνδυνοι.

Ὅπως δ᾽ ἐν τῷ βίῳ, οὕτω καὶ ἐν τῷ χαρακτῆρι τῶν μυκηναίων λαῶν δὲν εἶχεν ἐπιφέρει οὐσιώδη ἀλλοίωσιν ἡ νέα κατάστασις· καὶ ἐὰν εἶναι ἀληθές, ὅτι ἕκαστος λαὸς ἐντυπώνει τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ χαρακτῆρα ἐν τῇ τέχνῃ του, τότε τὴν μυκηναίαν ἐξάπαντος ἐμόρφωσαν οἱ Δαναοὶ καὶ οἱ Ἀχαιοί, οἱ νεωστὶ πολιτισθέντες βάρβαροι, οἱ ἀνεξάρτητοι καὶ ἀκμαῖοι, οἱ διασώζοντες βεβαίως ἀκόμη τὸ *θυμοειδὲς τῶν βορείων ὁμοφύλων των*, οἱ ἕνεκα τούτου ζωηροὶ καὶ ὁρμητικοὶ μέχρις ἀγριότητος ἐνίοτε, οἱ λαοὶ ὧν τὸ πνεῦμα δὲν εἶχον δεσμεύσει ἀκόμη οἱ τύ-

ποι καὶ αἱ συνθῆκαι καὶ ὧν τὸ ὄμμα δὲν εἶχεν ἀπομάθει νὰ παρατηρῇ μετὰ μεγάλης περιεργείας τὴν φύσιν· διότι ἀκριβῶς ταύτας τὰς ἰδιότητας ἀνευρίσκομεν καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς μυκηναίας τέχνης· δὲν θαυμάζομεν ἐν αὐτοῖς τόσον πολὺ τὴν πεῖραν καὶ τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ τὴν ζωηρότητα, τὴν εὐκινησίαν, τὴν παρακεκινδυνευμένην τόλμην, τὴν ἄμεσον καὶ εἰλικρινῆ τῆς φύσεως ἐξέτασιν καὶ τὸ ἀνεξάρτητον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον δὲν ὑποδουλώνεται εἰς τὴν ξένην τέχνην, ἂν καὶ ἀρχικῶς ἀνωτέραν, καὶ δὲν ἀντιγράφει αὐτήν, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ παραστήσῃ τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν. Ἡ τελευταία δ' αὕτη ἰδιότης τῆς μυκηναίας τέχνης ἀρκεῖ καὶ μόνη ἵν' ἀποδείξῃ, ὅτι δὲν εἶναι δημιούργημα λαοῦ τινος τῆς Συρίας ἢ ὁμόρου αὐτῇ· διότι πλὴν ἄλλων εὑρίσκοντο οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι πολὺ πλησίον τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Βαβυλωνίας καὶ ἐπιέζοντο ὑπ' αὐτῶν πάντοτε μὲν πνευματικῶς, συχνὰ δὲ καὶ ὑλικῶς, ὥστε δὲν ἠδύναντο καὶ δὲν ἐζήτουν νὰ φυλάξωσι πολλὴν ἀνεξαρτησίαν ἐν ταῖς τέχναις.

Τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἑστία τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἔκειτο περὶ τὴν Συρίαν που, στηρίζουσι πρὸ πάντων ἐπὶ τῶν εἰκόνων τῶν αἰγυπτιακῶν τάφων, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται κατὰ τὰς παρακειμένας ἐπιγραφὰς ἄνδρες ἐκ Συρίας καὶ ἐκ τῶν νήσων, « αἵτινες κεῖνται ἐν τῇ θαλάσσῃ », προσφέροντες τῷ Φαραὼ ἀγγεῖα χρυσᾶ, ὡς φαίνεται, παρεμφερῆ πρὸς τὰ μυκηναῖα. Τοῦτο ὅμως ἀποδεικνύει ἁπλῶς, ὅτι ὅπως οἱ μυκηναῖοι λαοὶ ἀπέκτησαν ἐν πολλῷ χρόνῳ μεγάλην ἰσχὺν ἐν τῷ Αἰγαίῳ καὶ ὄχι μόνον ἀποικίας ἔστειλαν μέχρι τῶν παρὰ τὴν Ἀσίαν νήσων, ὄχι μόνον τὴν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς θαλάσσαις μονοκρατορίαν ἀφῄρεσαν ἀπὸ τῶν Φοινίκων, ἀλλὰ δὲν ἐδίσταζον νὰ προσβάλλωσιν αὐτοὺς καὶ ἐν τῇ πατρίδι των, δὲν ἐδίσταζον νὰ προσβάλλωσιν ἀκόμη καὶ τὴν Αἴγυπτον, οὕτω καὶ ἡ μυκηναία τέχνη, ἀφοῦ ἐχρειάσθη ἐξάπαντος μὲν πέντε αἰῶνας, πιθανῶς ὅμως πολὺ περισσοτέρους, ἕως οὗ ἀναπτυχθῇ ἐνταῦθα τελείως, κατόπιν, ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τῆς δευτέρας πρὸ Χρ. χιλιετηρίδος, ἀκολουθοῦσα τὰς ἀποικίας καὶ τὰς ἐκδρομὰς ἐκείνας ὄχι μόνον

ἀνὰ τὰς νήσους καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς Μ. Ἀσίας ἤρχισε νὰ διασκορπίζῃ τὰ ἔργα της, ἀλλ᾽ ἐτόλμα νὰ διαγωνίζηται ἐπιτυχῶς καὶ πρὸς τὰς τέχνας τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὧν ἀληθῶς ἐφάμιλλος εἶχε καταστῇ, ἃς μάλιστα ἐν πολλοῖς ὑπερέβαλεν. Ἰδίως φαίνεται ὅτι τὰ πήλινα ἀγγεῖα τῆς τρίτης κατηγορίας, τὰ διὰ στιλπνῶν χρωμάτων γεγραμμένα, τὰ ὁποῖα ὑφ᾽ ὅλας τὰς ἐπόψεις ἦσαν τὰ τελειότερα ἔργα ἐξ ὅσων ἡ κεραμεικὴ τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον λαῶν εἶχεν ἕως τότε πλάσει—ταῦτα τὰ ἀγγεῖα φαίνεται ὅτι κατέστησαν ἐντὸς βραχέος χρόνου πανταχοῦ περιζήτητα, διότι καὶ ἐν Τροίᾳ ἀπαντῶμεν αὐτὰ καὶ ἐν Καρίᾳ καὶ ἐν Κύπρῳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ὡς εἴδομεν, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Σικελίᾳ· ἐν Αἰγύπτῳ μάλιστα βεβαιοῦται ὅτι εὑρέθη τὸ ὡραιότατον ἴσως πάντων τῶν γνωστῶν πηλίνων ἀγγείων τῆς μυκηναίας τέχνης, τὸ ὁποῖον ἀναγνωρίσας ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Μασσαλίας ἐδημοσίευσεν ἐσχάτως ὁ Furtwängler[1].

Ὅτι δὲ καὶ τὰ μετάλλινα ἀγγεῖα πολὺ ἐξετιμῶντο, δὲν εἶναι παράδοξον· μήπως ἔργα ὡς τὰ ποτήρια τοῦ Βαφειοῦ δὲν ἦσαν δῶρα ἄξια τοῦ Φαραώ;

Ἡ κατὰ τῆς τέχνης καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀντίδρασις τῶν μυκηναίων λαῶν καὶ τῆς τέχνης των ἦτο φυσικώτατον ἀποτέλεσμα τῆς λαμπρᾶς αὐτῶν ἀναπτύξεως· αὕτη πάλιν ἐξηγεῖται τόσον ἀβιάστως ἐκ τῆς συνδρομῆς τῶν ἐπιρροῶν καὶ περιστάσεων, τὰς ὁποίας ἐξεθέσαμεν, ὥστε μόνον ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ πρῶτοι ἑλληνικοὶ λαοὶ ἦσαν ἀνεπίδεκτοι μορφώσεως, ἐπιτρέπεται ν᾽ ἀρνηθῶμεν ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ πλάσωσιν ἐντὸς πολλῶν αἰώνων τὸν μυκηναῖον πολιτισμόν. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους ἤτοι περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρας πρὸ Χρ. χιλιετηρίδος οἱ ἐν τῇ λοιπῇ Εὐρώπῃ συγγενεῖς τῶν Ἑλλήνων εἰσήρχοντο εἰς τὴν *χαλκῆν περίοδον* καὶ ἀνέπτυσσον εἴς τινα μέρη μεταλλοτεχνίαν οὐχὶ ὀλίγον ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν μυκηναίαν· καὶ ὅμως βεβαίως δὲν ἦσαν ἐκεῖνοι πολὺ διαφόρως πεπροικισμένοι καὶ κατῴκουν, ὄχι ὅπως οἱ μυκηναῖοι εἰς τὰ πρό-

[1] Archäol. Anzeiger 1893 σ. 1.

θυρα τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' ἐν χώραις μεσογείοις πολλαπλασίως ἀπεχούσαις τῶν παλαιῶν κέντρων τοῦ πολιτισμοῦ, μεθ' ὧν ἀκριβῶς *διὰ τῆς Ἑλλάδος* — ἐν μέρει τοὐλάχιστον — συνεκοινώνουν καὶ παρ' ὧν *διὰ τῶν μυκηναίων* ἐλάμβανον πολλὰ τῶν ἀναγκαιοτάτων στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ των. Ὅτι δ' ἀληθῶς οἱ μυκηναῖοι λαοὶ εὑρίσκοντο καὶ μετ' αὐτῶν εἰς ἐπικοινωνίαν ὄχι μικράν, μαρτυροῦσι πλὴν ἄλλων αἱ *πόρπαι* καὶ τὰ *ξίφη*· διότι οἱ τρεῖς ἐν Μυκήναις μέχρι σήμερον ἀνακαλυφθέντες τύποι πορπῶν (σ. 57 καὶ πίν. 7 ἀρ. 11 καὶ 12) εὑρίσκονται ἀπαράλλακτοι καὶ ἐν ταῖς τερραμάραις τῆς Ἰταλίας, πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν ὁποίων εἴδομεν ὅτι καὶ ἄλλως ὡμοίαζον οἱ μυκηναῖοι λαοί· ἔπειτα εὑρίσκονται τοὐλάχιστον οἱ δύο ἀρχαιότεροι τύποι καὶ ἐν Οὐγγαρίᾳ, ὁ πρῶτος δὲ καὶ ἐν Βοσνίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ[1]. Ἐκ τῶν ξιφῶν πάλιν ὁ τύπος, ὃν παριστᾷ τὸ ἐν πίνακι 7 ἀρ. 6 ἀπεικονιζόμενον, δύναται κατὰ τὸν Undset[2] νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἀρχέτυπον σχεδὸν πάντων τῶν ξιφῶν τῆς χαλκῆς περιόδου τῆς Εὐρώπης.

Αἱ πόρπαι παρουσιάζονται ἐν Μυκήναις κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον, εἴτε δέ — ὅπερ πιθανώτατον — ἐνταῦθα πρῶτον ἐξευρέθησαν εἴτε ἀλλαχοῦ που τῆς Εὐρώπης, εἶναι χαρακτηριστικαὶ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ ἀπέναντι τοῦ ἀνατολικοῦ, διότι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἦσαν ἄγνωστοι.

Ὡς εὐκόλως ἐννοεῖται ἐκ τῆς φύσεως τῶν πηγῶν ἡμῶν, οὐδὲν ἀκριβὲς γινώσκομεν περὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῆς μυκηναίας ἐποχῆς· τὸ μόνον ἀναμφισβήτητον εἶναι, ὅτι οἱ Μυκηναῖοι, ὅπως καὶ οἱ Τιρύνθιοι καὶ πάντες οἱ ἄλλοι, ἐβασιλεύοντο, πλὴν τούτου δὲ πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ἴσχυον καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν γενῶν. Οἱ βασιλεῖς ἦσαν ἀναμφιβόλως ἰσχυροὶ καὶ πλούσιοι· τὸν πλοῦτον αὐτῶν ἀποδεικνύουσι τ' ἀνάκτορα καὶ οἱ τά-

[1] Undset, Zeitschrift für Ethnologie 1889 σ. 205 ἑξ. — Hörnes, αὐτόθι 1891 (Verhdl κ.λ. σ. 336). — Orsi, Bulletino di paletnologia italiana 1891 σ. 174.
[2] Ε. α. 1890 σ. 12.

φοι, τὴν δ' ἐν τῇ πολιτείᾳ ὑπέροχον θέσιν τὸ γεγονός, ὅτι τὰς ἀκροπόλεις τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν αὐτοὶ μόνοι κατεῖχον, ἐν ᾧ ὁ λοιπὸς λαὸς κατῴκει ἔξω.

Κατὰ τὸ τέλος ὅμως τῆς ἐποχῆς φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον τοῦ λαοῦ (ἴδε σ. 148), ἀλλὰ καὶ τῶν βασιλέων ὁ πλοῦτος εἶχεν ἐλαττωθῆ, διότι πλὴν ἄλλων παρετηρήθη, ὅτι ἐν τοῖς ἀνακτόροις αἱ νεώτεραι ἐπισκευαὶ εἶναι πάντοτε ἀμελέστεραι καὶ ἀτεχνότεραι τῶν ἀρχαιοτέρων μερῶν, ὡσεὶ οἱ ποιήσαντες αὐτὰς ἐφείδοντο τῆς δαπάνης. Τὴν κατάπτωσιν δὲ τῆς εὐημερίας τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ πρέπει πιθανώτατα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν προσέγγισιν τῶν Δωριέων, οἵτινες δὲν εἰσήλασαν εἰς τὴν χερσόνησον, ὅπως ἡ παράδοσις διηγεῖται, ἅπαντες διὰ μιᾶς κατακλύζοντες αὐτὴν καὶ καταρρίπτοντες ἐν τῇ πρώτῃ ἐφόδῳ τὰς ἀρχαιοτέρας βασιλείας, ἀλλὰ κατὰ *στίφη* μικρότερα ἢ μεγαλείτερα καὶ διὰ διαφόρων πιθανῶς ὁδῶν, ὥστε ἡ ὑπ' αὐτῶν κατάκτησις τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου συνετελέσθη ἐν διαστήματι χρόνου μακρῷ· οἱ δὲ βασιλεῖς τῶν Μυκηνῶν ἀναμφιβόλως πολὺ πρὶν ἢ ἁλωθῇ ἡ πρωτεύουσά των εἶδον περικοπτόμενον ὑπὸ τῶν τραχέων ὀρεινῶν τὸ κράτος των, τὴν ἰσχύν των ἐλαττουμένην καὶ ἀφανιζόμενον τὸν πλοῦτόν των. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι καὶ αἱ Μυκῆναι ἔπαθον ὅ,τι περὶ τοῦ Ἰλίου ἐν θλίψει λέγει ὁ Ἕκτωρ κατὰ τὸ δέκατον ἔτος τοῦ πολέμου (Ἰλ. Σ 288 ἑξ.):

> πρὶν μὲν γὰρ Πριάμοιο πόλιν μέροπες ἄνθρωποι
> πάντες μυθέσκοντο πολύχρυσον πολύχαλκον·
> νῦν δὲ δὴ ἐξαπόλωλε δόμων κειμήλια καλά,
> πολλὰ δὲ δὴ Φρυγίην καὶ Μῃονίην ἐρατεινὴν
> κτήματα περνάμεν' ἵκει, ἐπεὶ μέγας ὠδύσατο Ζεύς.

Πόσον χρόνον διήρκεσεν ὁ μεταξὺ Μυκηναίων καὶ Δωριέων ἀγὼν ἀγνοοῦμεν· ἐπὶ τέλους ὅμως ἐπῆλθε τὸ μοιραῖον τέλος· ἡ ἀκρόπολις ἡλώθη καὶ τὸ ἀνάκτορον ἐνεπρήσθη, οἱ δὲ τάφοι τῶν βασιλέων, ὅσοι δὲν ἦσαν βαθέως ὑπὸ τὴν γῆν κεκρυμμένοι, ἐσυλήθησαν. Ἐκ τῶν λαῶν οἱ μὴ θέλοντες νὰ δουλεύωσιν ἐν τῇ

πατρίδι τοῖς ξένοις δεσπόταις ἠναγκάσθησαν νὰ μεταναστεύσωσι σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ ἐτράπησαν οὐχὶ ὀλίγοι βεβαίως πρὸς τὰς χώρας, αἵτινες ἦσαν αὐτοῖς πρὸ πολλοῦ οἰκεῖαι, ἤτοι πρὸς τὰς νήσους καὶ ἀκτὰς τῆς Ἀσίας· μεταξὺ δὲ τῶν πολυτιμοτέρων κτημάτων, τὰ ὁποῖα ἔφερον εἰς τὰς νέας πατρίδας των, ἦσαν καὶ οἱ μῦθοι, αἱ παραδόσεις καὶ τὸ ἄσβεστον κλέος τῶν πατέρων των.

Ἡ μετανάστασις ὅμως τῶν Δωριέων δὲν ἦτο γεγονὸς μεμονωμένον, ἀλλ' ἀποτέλεσμα γενικωτέρας κινήσεως συνταραξάσης τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας μέχρι τοῦ Ταινάρου· ἡ πρώτη ὑπὸ τῆς παραδόσεως μνημονευομένη ὥθησις ἐδόθη ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν, οἵτινες ὠθούμενοι καὶ οὗτοι τίς οἶδε ὑπὸ τίνος ὑπερέβησαν τὴν Πίνδον ἀπὸ τῆς Ἠπείρου ἐρχόμενοι καὶ ἐξελάσαντες τοὺς Βοιωτοὺς κατέλαβον αὐτοὶ τὴν ἔκτοτε ἐπώνυμόν των χώραν· οἱ Βοιωτοὶ πάλιν ἐτράπησαν πρὸς μεσημβρίαν καὶ ἐγκατεστάθησαν περὶ τὴν Κωπαΐδα, οὐχὶ βεβαίως ἄνευ ἀγώνων καὶ πολέμων. Ὑπὸ τοῦ ῥεύματος τούτου παρασυρθέντες καὶ οἱ Δωριεῖς προήλασαν πρὸς τὴν Πελοπόννησον ἐκβάλλοντες ἢ ὑποτάσσοντες τοὺς ἀρχαιοτέρους κατοίκους. Τῶν οὕτω δὲ ἐκ τῶν πατρίδων των ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μέχρι τῆς Λακωνίας ἐκβαλλομένων πολλοὶ ἐτρέποντο πρὸς τὴν Ἀσίαν, τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, ὥστε συνέρρεον ἐκεῖ λαοὶ πανταχόθεν τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῆς Θεσσαλίας, τῆς Βοιωτίας, τῆς Ἀττικῆς, τῆς Πελοποννήσου, καὶ ἕκαστος τούτων ἔφερε τοὺς μύθους καὶ τὰς παραδόσεις του· ὅπως δὲ οἱ λαοὶ ἐν τῇ νέᾳ ἐκείνῃ πατρίδι πολλαχῶς συνεχωνεύοντο, οὕτω καὶ οἱ μῦθοι καὶ αἱ παραδόσεις των συνεκερνῶντο· ἐκ τῆς ζυμώσεως ταύτης προῆλθον αἱ τῶν ἀποικιῶν φυλαὶ καὶ ἐμορφώθησαν ἡ θρησκεία καὶ ἡ ποίησις αὐτῶν· διότι καὶ αὕτη δὲν ἐβλάστησεν ὡς φυτὸν ὅλως νέον ἐν τῇ Ἀσίᾳ, ἀλλ' ὅπως ἡ θρησκεία, ἀνεπτύχθη ἐκ σπερμάτων μεταφυτευθέντων ἐκεῖ ὑπὸ τῶν ἀποίκων. Πόσον δὲ μέγας καὶ ὑπέροχος ὑπῆρξεν ὁ μυκηναῖος πολιτισμός, ἀποδεικνύει ἡ ζωηρὰ καὶ διαρκὴς αὐτοῦ ἀνταύγεια ἐν τῷ νέῳ βίῳ μεταξὺ περιστάσεων ὅλως

ἀλλοίων καὶ λαῶν ἐν μέρει διαφόρων ἀπ' ἐκείνων, οἵτινες τὸν ἐκαλλιέργησαν· τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ὑμνοῦσι τὴν ἡρωικὴν ἐποχὴν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἐποχὴ ὅμως αὕτη συμπίπτει ἐν τοῖς πλείστοις μετὰ τῆς μυκηναίας καὶ οἱ ἐξοχώτεροι τῶν ἡρώων ἐκείνης εἶναι ἄνακτες μυκηναίων λαῶν. Εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο συνετέλεσεν οὐχὶ ὀλίγον καὶ τὸ ὅτι αἱ παραδόσεις τῆς μυκηναίας ἐποχῆς εἶχον λάβει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἤδη πρὸ τῶν μεταναστάσεων ποιητικὴν μορφὴν[1] καὶ ὑπὸ ταύτην, ὡς ἄσματα δηλονότι, μετηνέχθησαν εἰς τὴν Ἀσίαν. Ἴσως μάλιστα καὶ αὐτῆς τῆς σημερινῆς Ἰλιάδος ὁ ἀρχαιότατος πυρὴν ἐν Ἑλλάδι ἐσχηματίσθη καὶ δὴ ἐν τῇ Λακωνίᾳ· διότι ἡ μῆνις τοῦ Ἀχιλλέως κατὰ τῶν Ἀτρειδῶν εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἐντελῶς ἀνεξάρτητος τοῦ τρωικοῦ πολέμου· τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς, ὁ φόνος πολλῶν Ἀχαιῶν ὑπὸ τοῦ Ἕκτορος, ὁ θάνατος τοῦ Πατρόκλου καὶ τελευταῖον ὁ θάνατος αὐτοῦ τοῦ Ἕκτορος, οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἔχουσιν ἐπὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου· οἱ Τρῶες καὶ μετὰ ταῦτα ἀντέχουσι πολιορκούμενοι, μόνον δὲ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀχιλλέως ὑποκύπτουσιν εἰς τὸ πεπρωμένον· ἡ ἔρις λοιπὸν τοῦ πρώτου τῶν Ἑλλήνων ἥρωος καὶ τοῦ ἀρχιστρατήγου Ἀγαμέμνονος δύναται νὰ ὑποτεθῇ καὶ ἐν παντὶ ἄλλῳ πολέμῳ καὶ πρὸ πάσης ἄλλης πολιορκουμένης πόλεως. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ἀχιλλεὺς εἶναι ἥρως ὄχι μόνον Φθιώτης, ἀλλὰ καὶ *Λάκων*· τοῦτο ἀποδεικνύουσι τὰ πολλὰ ἱερὰ καὶ οἱ μῦθοι, οἵτινες περὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ οἴκου του ἐν τῇ Λακωνίᾳ ἐσώζοντο· κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαιοτάτης καὶ ἐνδόξου ἐν τοῖς μύθοις πόλεως Λᾶ τὸν ἐπώνυμον ἥρωα αὐτῆς ἐφόνευσεν ὁ Ἀχιλλεύς· ἐν Γυθείῳ ἐλατρεύοντο ἡ Θέτις καὶ ὁ Νηρεύς, ὃν οἱ Γυθεᾶται Γέροντα ὠνόμαζον· ἐν Βρασιαῖς ὑπῆρχεν ἱερὸν τοῦ Ἀχιλλέως καὶ κατ' ἔτος ἦγον οἱ Βρασιᾶται ἑορτὴν τῷ ἥρωι· ἐν τῷ Ταινάρῳ ὑπῆρχε λιμὴν Ἀχίλλειος καλούμενος· ἐν αὐτῇ τῇ Σπάρτῃ δέ, ἐν ᾗ κατὰ τὸν Ἀναξαγόραν ἐλατρεύετο ὁ Ἀχιλλεὺς ὡς

[1] Πρβ. Schuchhardt, Schliemann's Ausgrabungen 2α ἔκδ. σ. 387 ἑξ.

θεός[1], ἀναφέρει ὁ Παυσανίας ἱερὸν τῆς Θέτιδος καὶ ἄλλο τοῦ Ἀχιλλέως, ἐν ᾧ ἔθυον οἱ ἔφηβοι πρὸ τῆς ἐν τῷ Πλατανιστᾷ μάχης· ἱδρυτὴς αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ὁ Πράξ, ὁ ἐπώνυμος τῶν Πρακῶν ἢ Πρακηνῶν, οἵτινες ἦσαν ἔθνος ἢ «φρατριαὶ ἀνδρῶν διαβεβλημένων ἐπὶ μοχθηρίᾳ»[2]—τοῦτο σημαίνει ὅτι ἦσαν ὑπόδουλοι τοῖς Σπαρτιάταις — αὐτὸς δ' ὁ Πρᾶξ ἐλέγετο τρίτος ἀπόγονος Περγάμου τοῦ Νεοπτολέμου τοῦ Ἀχιλλέως· *ὑπῆρχε λοιπὸν ἐν τῇ Λακωνίᾳ λαὸς καυχώμενος ὅτι κατήγετο ἀπὸ τοῦ Ἀχιλλέως*. Ἐπίσης ὅμως τρανῶς, φρονῶ, ἀποδεικνύει τὴν λακωνικὴν ἰθαγένειαν τοῦ Ἀχιλλέως ἡ ἐν τῇ Ἰλιάδι προσφορὰ αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἑπτὰ πόλεων κειμένων πασῶν κατὰ τὴν λακωνικὴν καὶ ἐν μέρει τὴν μεσσηνιακὴν παραλίαν, προσφορὰ ἥτις δὲν ἐξηγεῖται, νομίζω, ἄλλως ἢ ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ πρῶτος περὶ αὐτῆς ποιήσας ἀοιδὸς ἐφαντάζετο τὸν Ἀχιλλέα Λάκωνα καὶ γείτονα τῶν Ἀτρειδῶν.

Ἄλλως δὲ καὶ ἄνευ τῆς προσφορᾶς ταύτης καὶ ἄνευ τῆς περὶ τῶν Πρακῶν παραδόσεως ἠδυνάμεθα κάλλιστα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἦτο Λάκων ὁ Ἀχιλλεύς, διότι εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι κατὰ τὰς εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων καὶ κατὰ τὰ λείψανα τῆς μυκηναίας ἐποχῆς τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων τῆς Λακωνίας πρὸ τῆς μεταναστάσεως τῶν Δωριέων ἦσαν Μινύαι ἤτοι λαὸς *αἰολικός*. Οὗτοι εἶχον φέρει ἐκ Θεσσαλίας τὴν λατρείαν τοῦ Ἀχιλλέως· ὅταν δὲ συνεκρούσθησαν πρὸς τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἐν μέρει ἀναμφιβόλως ὑπέκυψαν εἰς αὐτούς, τότε αἱ μεταξὺ τῶν δύο λαῶν σχέσεις παρεστάθησαν φυσικῶς ὡς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν ἡρώων ἑκατέρων ἤτοι ὡς σχέσεις τοῦ Ἀχιλλέως πρὸς τοὺς Ἀτρείδας· ὁ Ἀγαμέμνων εἶναι *φέρτερος*, *βασιλεύτερος*, *ἀνάσσει πλεόνεσσιν*, ὁ δ' Ἀχιλλεὺς καί περ προσωπικῶς ἀνδρεῖος καὶ κρατερὸς ὅσον οὐδεὶς ἄλλος, ὅμως συνήθως ὑποτάσσεται αὐτῷ. Ἀληθῶς δὲ ὅλως διάφορος εἶναι ἡ ἐντύπωσις τοῦ ποιήματος, ἐὰν φαντασθῶμεν τὴν

[1] Fleischer, Roscher's Lex. Myth., ἄρ. Achill.
[2] Ἡσύχιος καὶ Στέφανος Βυζ. ἐν λέξει.

Μῆνιν ἀδομένην ἐν τοῖς μεγάροις ἀνάκτων συγγενῶν μὲν τοῦ Ἀχιλλέως, γειτόνων δὲ τῶν Ἀχαιῶν καὶ ὑποτελῶν αὐτοῖς ἢ συμμάχων κατ' ἀνάγκην, πάντοτε ὅμως ἑτοίμων εἰς ἀπόστασιν· ἡ ὑπερηφάνεια καὶ τὸ ἀγέρωχον τῶν Ἀχαιῶν κολάζονται ἐν τῇ ποιήσει, ἐκδικοῦνται δ' ἐκεῖνοι δι' ὅσας ταπεινώσεις ἐν τῇ πραγματικότητι πιθανῶς ὑφίσταντο.

Ὁμοίως ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι καὶ ὁ μῦθος τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἁρπαγῆς τῆς Ἑλένης ὄχι μόνον ἀρχαιότερος εἶναι τῆς ἐν τῇ Τρῳάδι κτίσεως ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ Λακωνίᾳ γεννηθεὶς καὶ ἐν αὐτῇ ποιητικῶς μορφωθεὶς ἦτο ἐντελῶς ἄσχετος πρὸς τὴν χώραν ἐκείνην, ὅτι δηλαδὴ καὶ αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἀρχικῶς οὐδὲν κοινὸν μετὰ τῆς Τροίας εἶχε· διότι πρῶτον τὸ ὄνομά του εἶναι ταὐτόσημον τῷ τοῦ Μενελάου, ἔπειτα φαίνεται ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἦτο ἐν Λακωνίᾳ ὁ ἄρρην ἀντίστοιχος τῆς θηλείας Ἀλεξάνδρας τῆς ἐν Λεύκτρῳ καὶ Ἀμύκλαις λατρευομένης, ἧς τὴν εἰκόνα ἔχομεν ἐν ἀναγλύφῳ εὑρεθέντι ἐν Ἀμύκλαις καὶ παριστῶντι αὐτὴν καθημένην καὶ παίζουσαν κιθάραν, ὅπως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι φίλος τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ χοροῦ [1]. Διάφορος δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου τούτου πρέπει νὰ ἦτο κατὰ ταῦτα ἐν ἀρχῇ ὁ βουκόλος Πάρις καὶ ἕνεκα τούτου ἴσως ἐν τῇ ἐπικῇ ποιήσει ὁ ἅρπαξ τῆς Ἑλένης ὄχι μόνον δύο ὀνόματα φέρει, ἀλλὰ σαφῶς καὶ διττὸν χαρακτῆρα ἔχει, τὸν μὲν ἀληθῶς ἡρωικόν, τὸν δ' ἕτερον ὅλως θηλυπρεπῆ· διότι ἐν ᾧ φεύγει δειλὸς πρὸ τοῦ Μενελάου, τιτρώσκει ὅμως καὶ φονεύει τοὺς πρώτους τῶν Ἑλλήνων, τὸν Μαχάονα, τὸν Διομήδη καὶ αὐτὸν τὸν Ἀχιλλέα· προφανῶς ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ συνεχωνεύθησαν δύο ἥρωες.

Περὶ τὴν Τροίαν συνηντήθησαν Αἰολεῖς ἐκ Θεσσαλίας καὶ Αἰολεῖς ἐκ Λακωνίας· οὗτοι πρὸ τῶν Ἰώνων ἐκαλλιέργησαν τὴν ἐπικὴν ποίησιν, ἐν ᾗ συνεκεράσθησαν οἱ μῦθοι ἑκατέρων, καὶ ἐν

[1] Löschke, Athen. Mittheil. 1878 σ. 164. Ἀνάλογοι ἐντελῶς πρὸς τὸν Τρῶα Ἀλέξανδρον καὶ τὴν Λάκαιναν Ἀλεξάνδραν εἶναι ὁ Τρὼς Γανυμήδης καὶ ἡ Φλιασία Γανυμήδα, ἥτις καὶ Ἥβη ἐλέγετο, ὁ ἄρρην δηλαδὴ οἰνοχόος τῶν θεῶν καὶ ἡ θήλεια.

τῇ συγκράσει ταύτῃ ὑπερίσχυσεν ἡ πρώτη πατρὶς τοῦ Ἀχιλλέως, ἡ Θεσσαλία, οἱ δὲ ἀγῶνες αὐτοῦ καὶ ὁ θάνατος ἐνετοπίσθησαν ἐν τῷ πρὸ τοῦ Ἰλίου πεδίῳ, τῆς πόλεως, ἣν οἱ ἄποικοι εἶχον πλησίον των καὶ ἥτις πρὸ αἰώνων ἤδη ἦτο γνωστὴ παρὰ ταῖς ἑλληνικαῖς φυλαῖς ὡς ἕδρα πλουσίων καὶ ἰσχυρῶν βασιλέων.

Ἡ ζύμωσις τῶν διαφόρων λαῶν ἐν ταῖς ἀποικίαις διήρκεσε πολὺν χρόνον· οὐδ' ἦτο δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ ταχέως τόσον μέγα καὶ ἐναρμόνιον ἔργον, ὡς ὁ ὁμηρικὸς κόσμος. Ἰδίως φαίνεται ὅτι κατὰ ταύτην τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἕκαστος ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἐθνικοῦ θεοῦ του ἠγωνίζετο ὑπὲρ ἀποκαταστάσεως, διεπλάσθη ἡ θαυμασία μορφὴ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, ἡ ὁριστικὴ ἔκτοτε. Διότι παρ' Ὁμήρῳ βλέπομεν τὸν κόσμον τοῦ Ὀλύμπου τελείως ἤδη συγκεκροτημένον καὶ ἕκαστον τῶν θεῶν ἔχοντα ἴδιον χαρακτῆρα, ἴδια ἔργα καὶ ἴδια σύμβολα, ἐν ᾧ ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν μυκηναίων λαῶν, καὶ ἐὰν ἐγνωρίζομεν αὐτὴν καλλίτερα, ἀναμφιβόλως πάλιν δὲν θὰ εὑρίσκομεν οὔτε τόσους μεγάλους θεοὺς οὔτε τῶν ὄντων τοὺς χαρακτῆρας μετὰ τόσης ἀκριβείας διατετυπωμένους, πολὺ δ' ὀλιγώτερον θὰ εὑρίσκομεν σύστημα τῶν θεῶν γενεαλογικὸν καὶ ἱεραρχικὸν πλῆρες καὶ ἄρτιον, οὗ κορυφὴ εἶναι ὁ πανελλήνιος Ζεύς· διότι τοῦτο ὀφείλεται πρὸ πάντων εἰς τὴν ἐπικὴν ποίησιν, ὅπως καὶ ἐν αὐτῇ πρῶτον ἀναφαίνεται. Εἶναι γνωστὴ δὲ τοῦ Ἡροδότου (II 53) ἡ γνώμη, ὅτι ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος ἦσαν «οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἕλλησι, καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες, καὶ εἴδεα αὐτῶν σημήναντες».

Ἐν τῇ γενικῇ ταύτῃ μεταρρυθμίσει, καθ' ἣν καὶ θεοὶ μετέπεσαν εἰς ἥρωας καὶ ἥρωες ἀνυψώθησαν εἰς θεούς, δὲν εἶναι παράξενον, ὅτι καὶ ἡ λατρεία τῶν προγόνων καὶ ἔθιμα, ὡς τὰ τῆς ταφῆς, σχετιζόμενα πρὸς αὐτὴν ὑπέστησαν μεταβολάς.

Ἀλλ' ἐὰν οἱ ταραχώδεις ἐκεῖνοι χρόνοι, οἱ μεταξὺ μεγάλων καταστροφῶν καὶ τῆς δημιουργίας νέας σταθερᾶς καταστάσεως κείμενοι, ἦσαν ἰδιαιτέρως εὐνοϊκοὶ πρὸς διάπλασιν τοῦ θεολογικοῦ συστήματος, δὲν ἦσαν ὅμως ἐπίσης εὐνοϊκοὶ καὶ διὰ τὴν προκο-

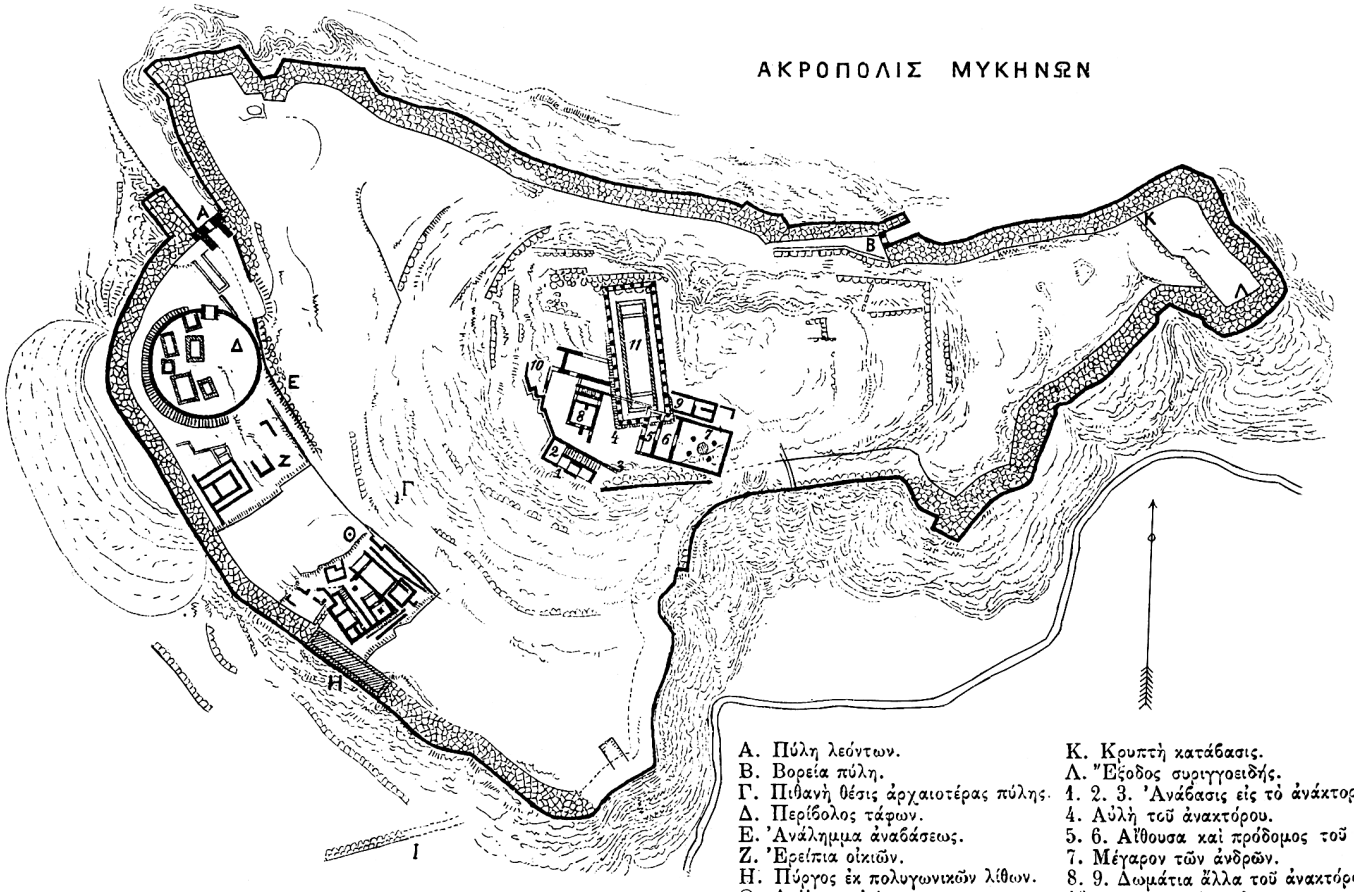
πὴν τοῦ γενικοῦ πολιτισμοῦ,ὅστις ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν μυκηναίαν ἐποχὴν ἔπαθε μείωσιν· ἰδίως αἱ τέχναι, ὡς ἦτο φυσικόν, ἔμειναν στάσιμοι ἢ καὶ ὠπισθοδρόμησαν, ὥστε κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν εὑρίσκομεν πάλιν τοὺς Φοίνικας πρωταγωνιστοῦντας καὶ ἐν αὐταῖς καὶ ἐν τῷ ἐμπορίῳ. Καὶ διέσωζον μὲν οἱ Ἕλληνες τοῦ Ὁμήρου πλεῖστα τεχνικὰ στοιχεῖα ὡς κληρονομίαν τῶν πατέρων των καὶ κατῴκουν οἱ βασιλεῖς αὐτῶν ἐν ἀνακτόροις οὐχὶ πολὺ διαφόροις τῶν τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, καθόλου ὅμως ὑπελείποντο πολύ· ὅταν δ' ἀποκατέστη ἡ τάξις καὶ ἐσωρεύθη πλοῦτος ἐν ταῖς πόλεσι, τότε ἄλλαι μὲν τέχναι ἀνεζωογονήθησαν, ἄλλαι ὅμως ἐδέησε νὰ δημιουργηθῶσιν ἐκ νέου. Ἐντεῦθεν δέ, ἐκ τῆς Ἀσίας καὶ ἐκ τῶν νήσων, μετεδόθησαν πάλιν, ὅπως ἄλλοτέ ποτε, καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα· διότι ἐκεῖ ἡ ἐκ τοῦ χάους τῶν μεταναστάσεων ἐξέλιξις τῆς νέας καταστάσεως ὑπῆρξε βραδυτέρα ἢ ἐν ταῖς ἀποικίαις· οἱ ἐν τοῖς κέντροις τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ ἐκ τῶν ἀρχαίων κατοίκων ἐναπομείναντες ἦσαν πολὺ ἐξηντλημένοι, πολὺ ἀσθενεῖς καὶ πολιτικῶς καὶ ὑλικῶς, οἱ δὲ κατακτηταὶ πλήρεις μὲν ῥώμης καὶ σφρίγους, ἀλλὰ καὶ πολὺ βάρβαροι, ὥστε ἐχρειάσθη νὰ παρέλθωσιν αἰῶνες ὁλόκληροι, μέχρις οὗ ἐξημερωθῶσι τὰ ἤθη καὶ πολιτισθῇ ὁ βίος.

Ἡ μετανάστασις τῶν Δωριέων εἰς τὴν Πελοπόννησον εἶναι ἀρχὴ μακρῶν σκοτεινῶν αἰώνων, ἀρχή, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ S. Reinach, τῆς *μεσαιωνικῆς* ἐποχῆς τῆς Ἑλλάδος, μεθ' ἣν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀρχίζει ἡ *Ἀναγέννησις*· δὲν δυνάμεθα δὲ σήμερον νὰ φαντασθῶμεν, ὁποία θὰ ἦτο ἡ κατάστασις τῆς τέχνης πολὺ πρὸ τοῦ Φειδίου καὶ ὁποία ἡ κατάστασις τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐὰν ἡ μετανάστασις ἐκείνη δὲν ἐγίνετο. Ἀλλ' ἴσως ἡ καταστροφὴ ἦτο ἀναπόφευκτος· διότι ὁ μυκηναῖος πολιτισμὸς ἁρμόζει νὰ παραβληθῇ πρὸς δένδρον, τὸ ὁποῖον πρωίμως ἐν μέσῳ χειμῶνι ἤνθησεν, ἀλλ' οὗ αἴφνης οἱ πάγοι μιᾶς νυκτὸς ἔκαυσαν καὶ ἐμάραναν τὰ τρυφερὰ ἄνθη· καὶ ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἑλλάδος ἐπεκράτει τότε ὁ χειμὼν καὶ ὁ ὀρί-

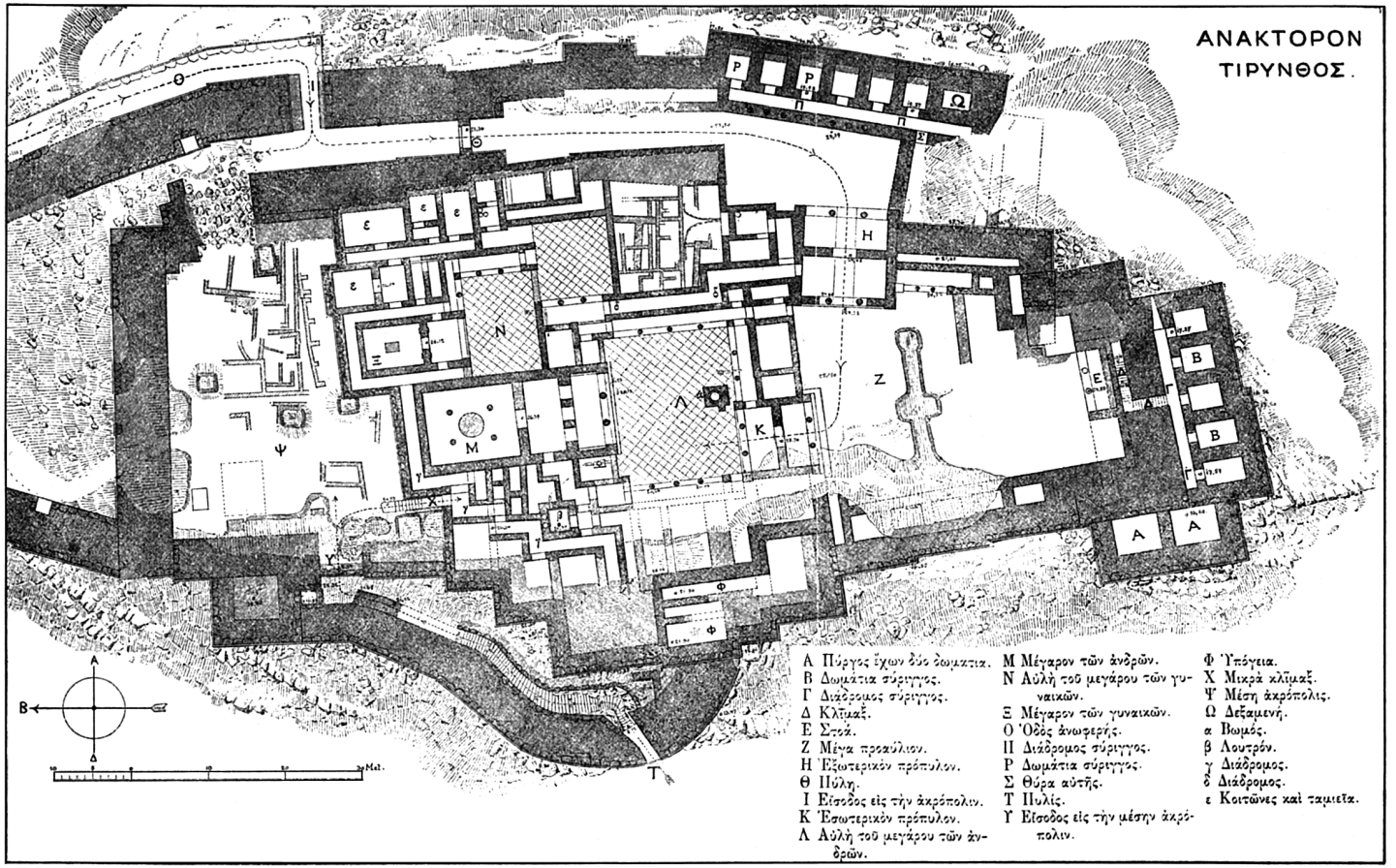
ζων αὐτῆς πρὸς βορρᾶν καὶ δυσμὰς ἦτο σκοτεινός, μόνον δ' εἴς τινας κοιλάδας πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τὸν ἥλιον τετραμμένας καὶ εἴς τινας τῶν νήσων ἔθαλλε τὸ ἔαρ τοῦ πολιτισμοῦ· ἔπνευσεν ὅμως ἀπὸ τῶν ὀρέων ὁ τρομερὸς βορρᾶς καὶ ἔστρωσεν ἐρείπια ἐκεῖ, ὅπου πρότερον ὑπῆρχεν ὄλβος. Ἀλλ' ὁ βορρᾶς δὲν φέρει μόνον καταστροφήν, φέρει καὶ εὐρωστίαν καὶ δύναμιν, ἡ δὲ φύσις οὐδέποτε ἀπαυδᾷ, ἀλλὰ πάντοτε γεννᾷ νέα φυτὰ καὶ νέα ἄνθη· οὕτω καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ· φυλαί τινες ἐπὶ πολὺ ἀκμάσασαι ἠφανίσθησαν ἐπὶ τέλους, ἀνέστησαν ὅμως ἄλλαι οὐχ ἧττον ἀκμαῖαι· διότι

οἵη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν·
φύλλα τὰ μέν τ' ἄνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλη
τηλεθόωσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη·
ὡς ἀνδρῶν γενεὴ ἣ μὲν φύει, ἥ δ' ἀπολήγει·

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΜΥΚΗΝΩΝ

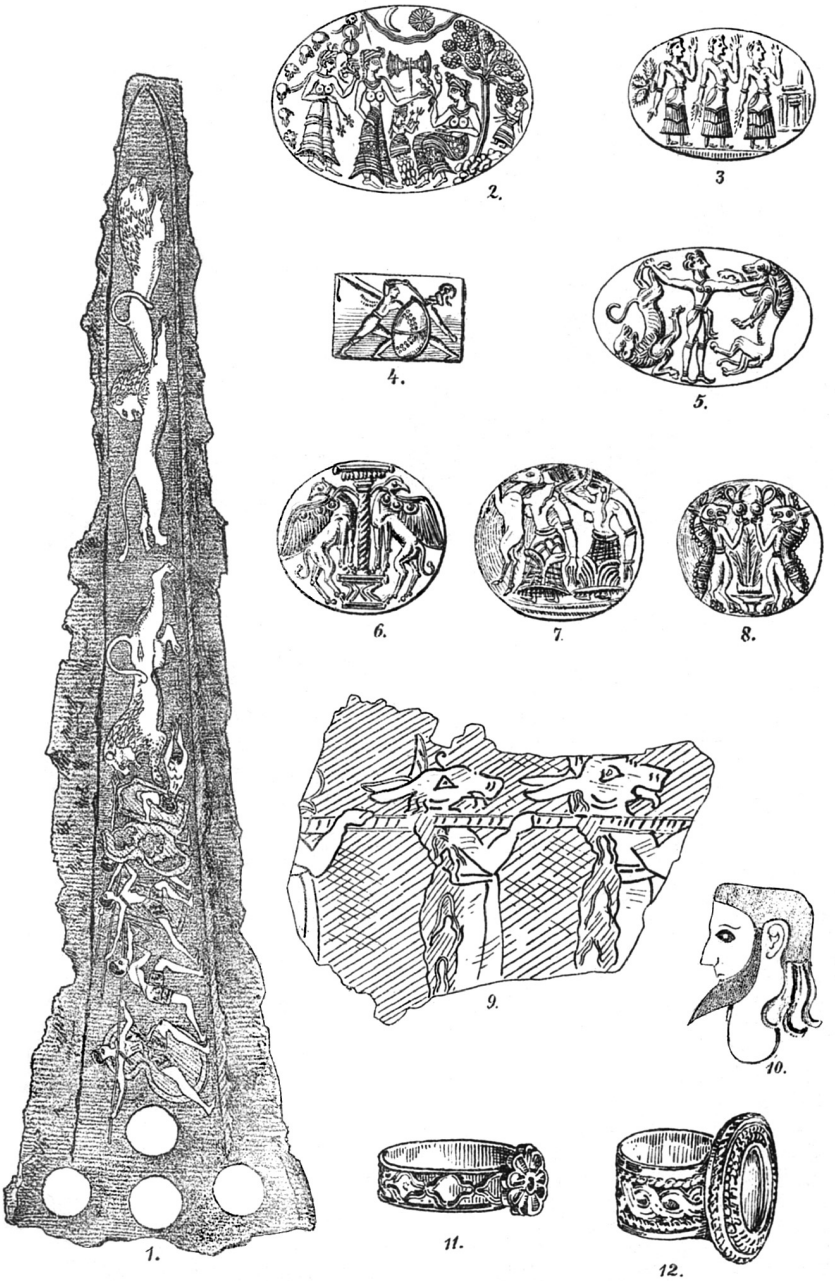

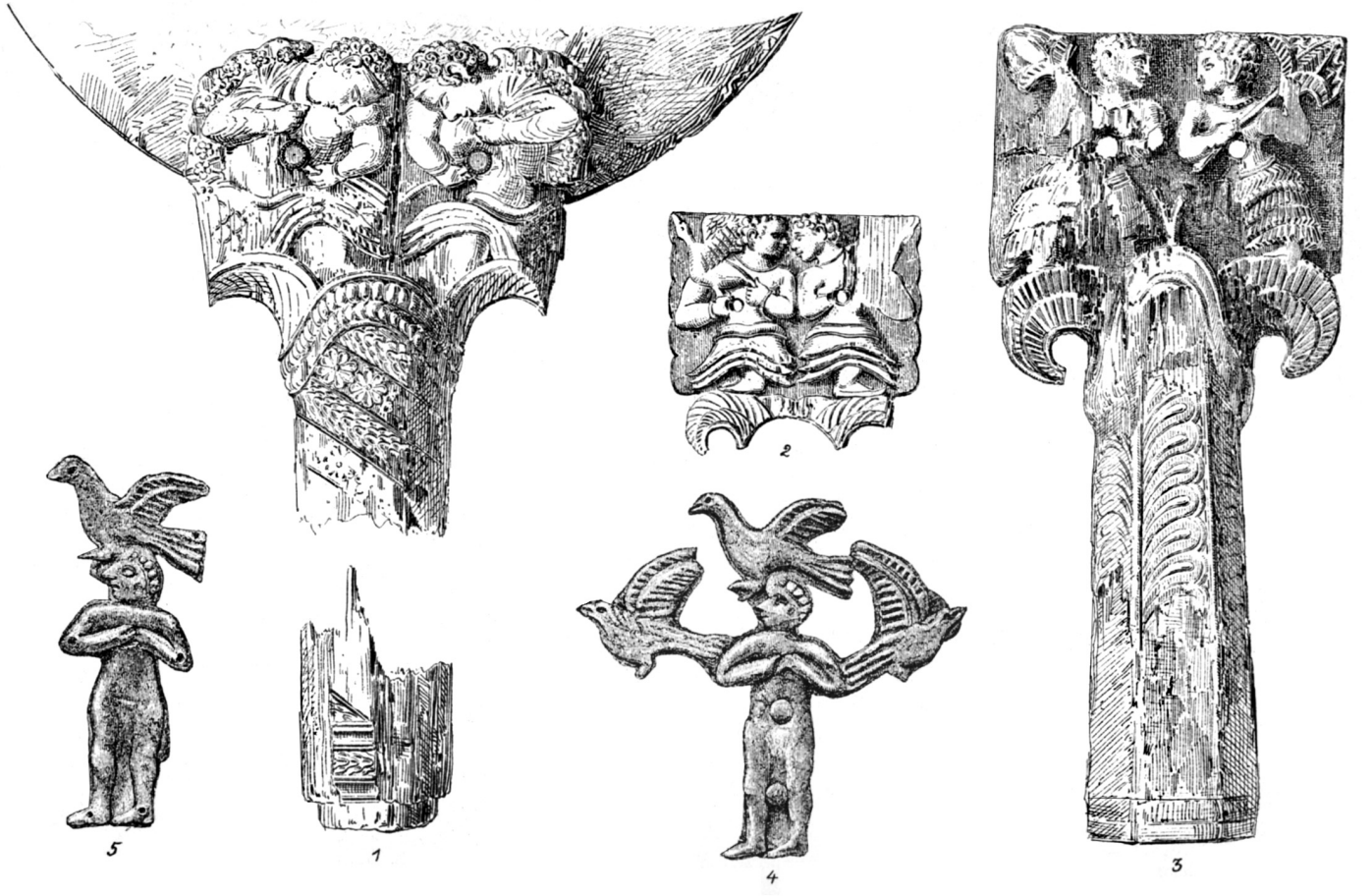
Α. Πύλη λεόντων.
Β. Βορεία πύλη.
Γ. Πιθανὴ θέσις ἀρχαιοτέρας πύλης.
Δ. Περίβολος τάφων.
Ε. Ἀνάλημμα ἀναβάσεως.
Ζ. Ἐρείπια οἰκιῶν.
Η. Πύργος ἐκ πολυγωνικῶν λίθων.
Θ. Λείψανα οἰκίας.
Ι. Λείψανα τείχους τοῦ ἄστεως.
Κ. Κρυπτὴ κατάβασις.
Λ. Ἔξοδος συριγγοειδής.
1. 2. 3. Ἀνάβασις εἰς τὸ ἀνάκτορον.
4. Αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου.
5. 6. Αἴθουσα καὶ πρόδομος τοῦ μεγάρου.
7. Μέγαρον τῶν ἀνδρῶν.
8. 9. Δωμάτια ἄλλα τοῦ ἀνακτόρου.
10. Δευτέρα πύλη αὐτοῦ.
11. Ναός.

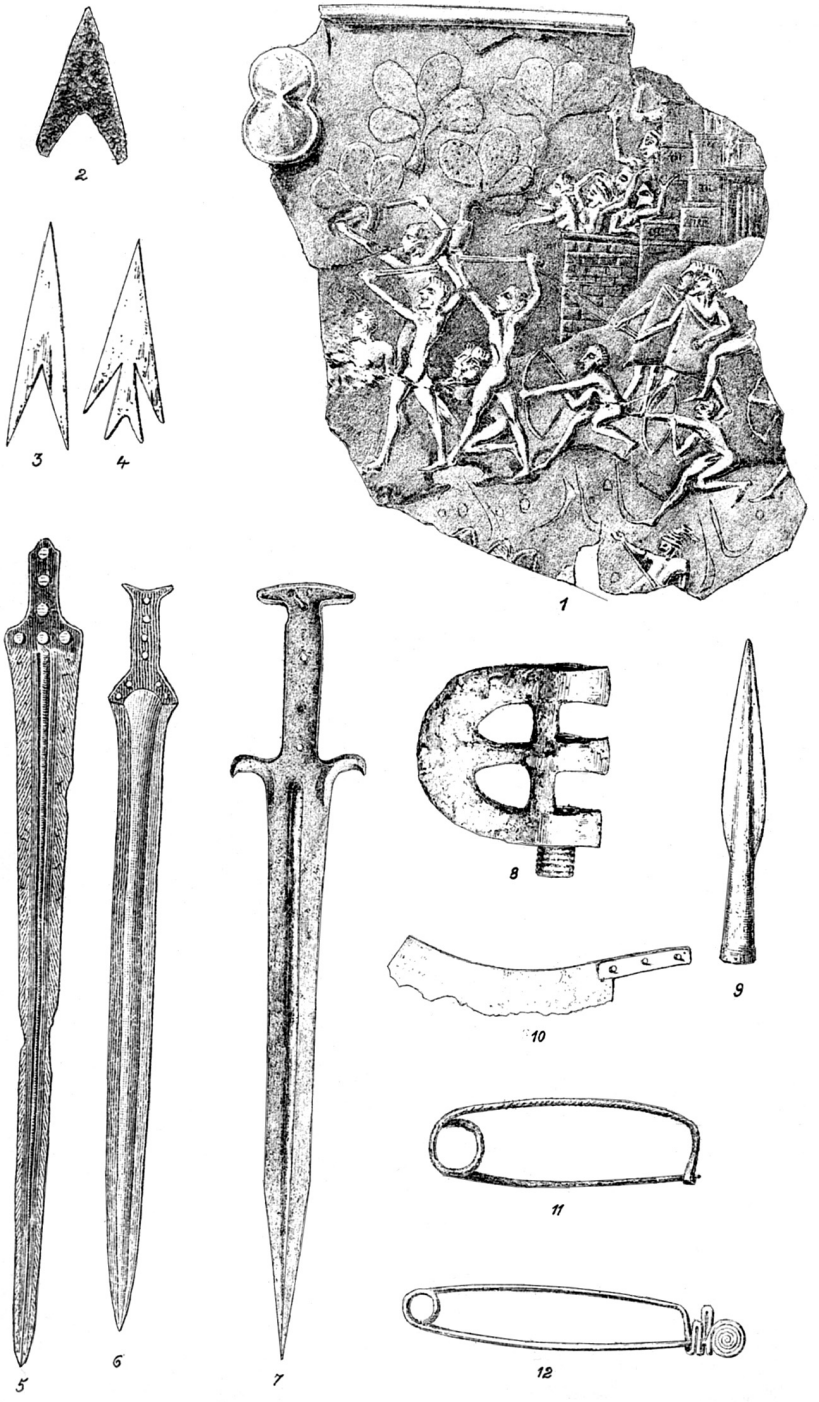

ΑΝΑΚΤΟΡΟΝ
ΤΙΡΥΝΘΟΣ.
Α Πύργος ἔχων δύο δωμάτια.
Β Δωμάτια σύριγγος.
Γ Διάδρομος σύριγγος.
Δ Κλῖμαξ.
Ε Στοά.
Ζ Μέγα προαύλιον.
Η Ἐξωτερικὸν πρόπυλον.
Θ Πύλη.
Ι Εἴσοδος εἰς τὴν ἀκρόπολιν.
Κ Ἐσωτερικὸν πρόπυλον.
Λ Αὐλὴ τοῦ μεγάρου τῶν ἀνδρῶν.
Μ Μέγαρον τῶν ἀνδρῶν.
Ν Αὐλὴ τοῦ μεγάρου τῶν γυναικῶν.
Ξ Μέγαρον τῶν γυναικῶν.
Ο Ὁδὸς ἀνωφερής.
Π Διάδρομος σύριγγος.
Ρ Δωμάτια σύριγγος.
Σ Θύρα αὐτῆς.
Τ Πυλίς.
Υ Εἴσοδος εἰς τὴν μέσην ἀκρόπολιν.
Φ Ὑπόγεια.
Χ Μικρὰ κλῖμαξ.
Ψ Μέση ἀκρόπολις.
Ω Δεξαμενή.
α Βωμός.
β Λουτρόν.
γ Διάδρομος.
δ Διάδρομος.
ε Κοιτῶνες καὶ ταμιεῖα.
Met.

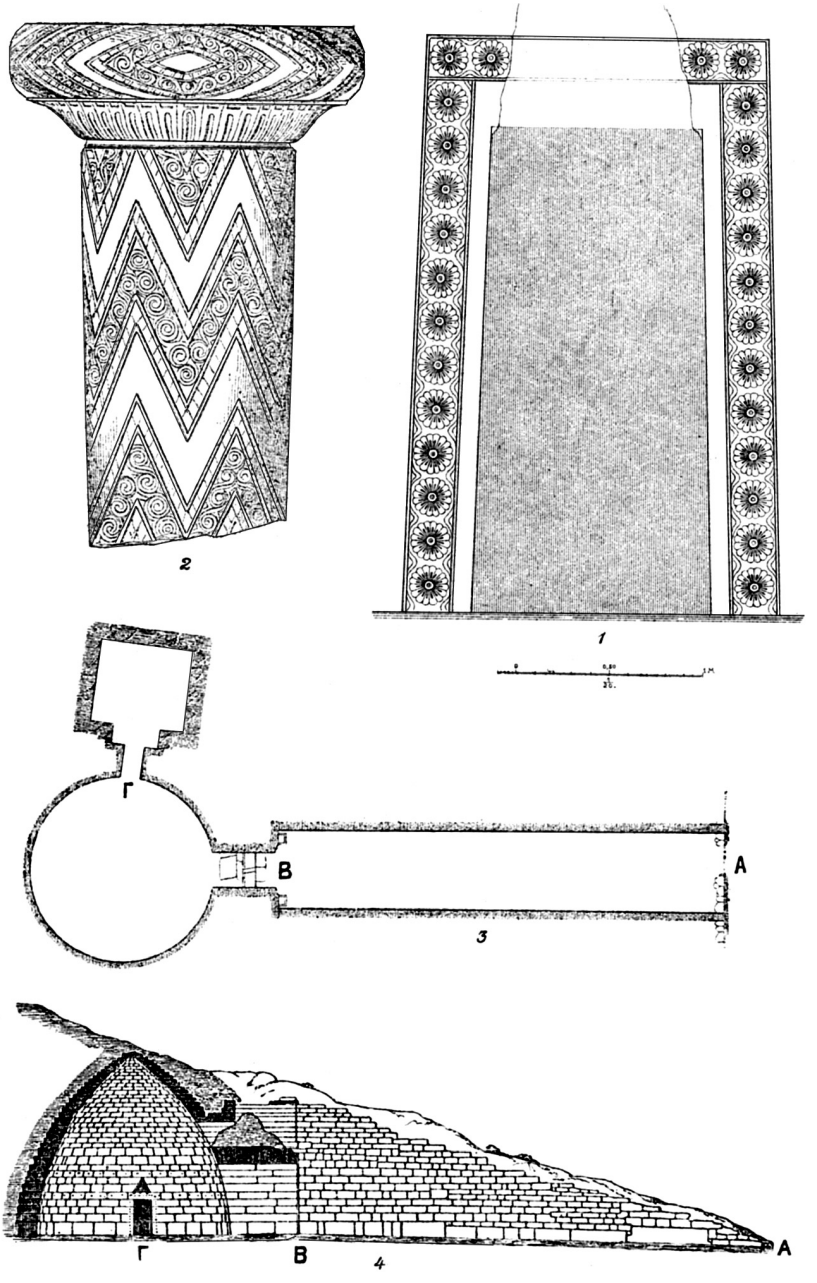

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

1.
2.
3
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.

5
1
2
4
3

2
3
4
1
5
6
7
8
9
10
11
12

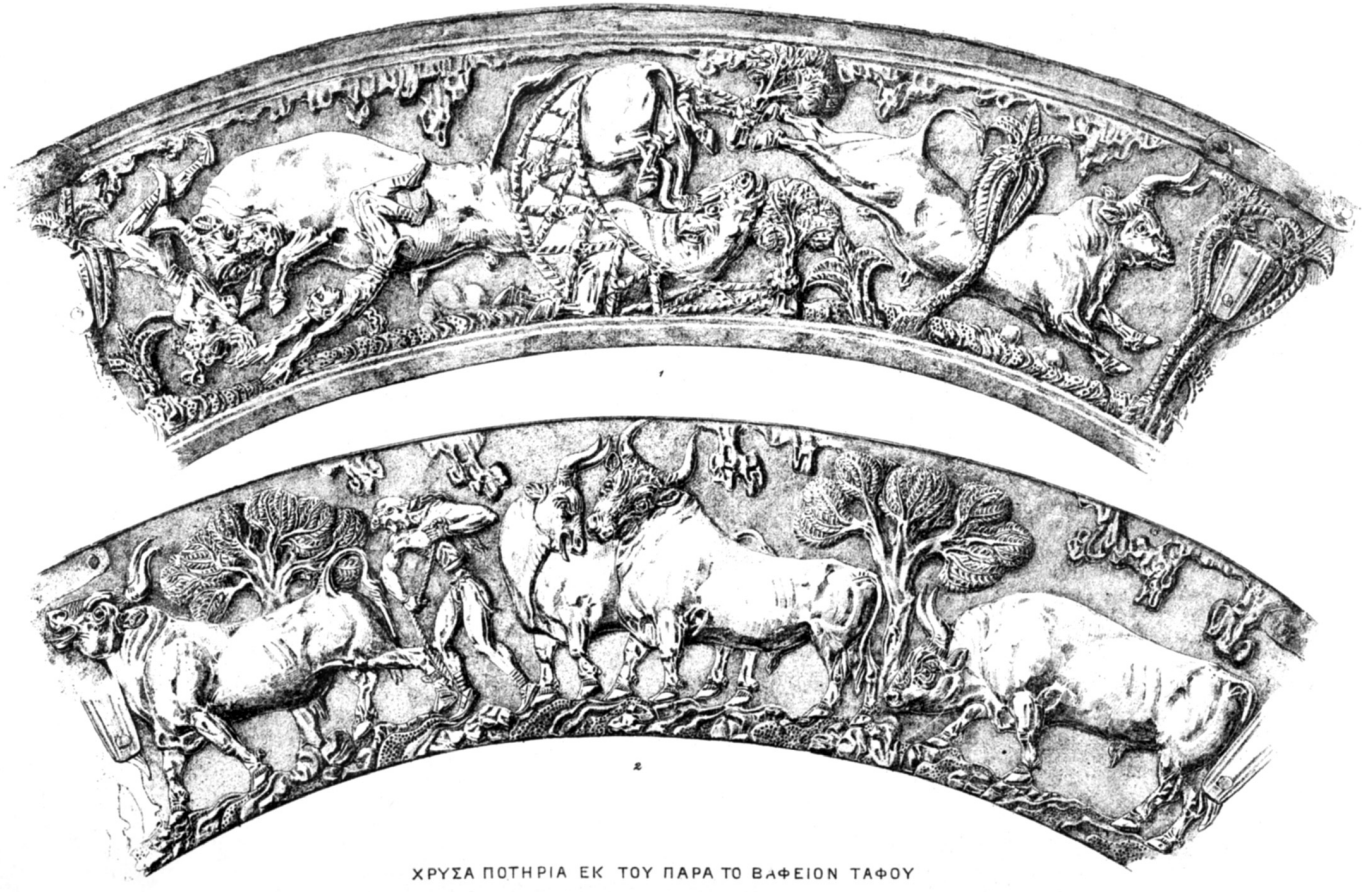

2

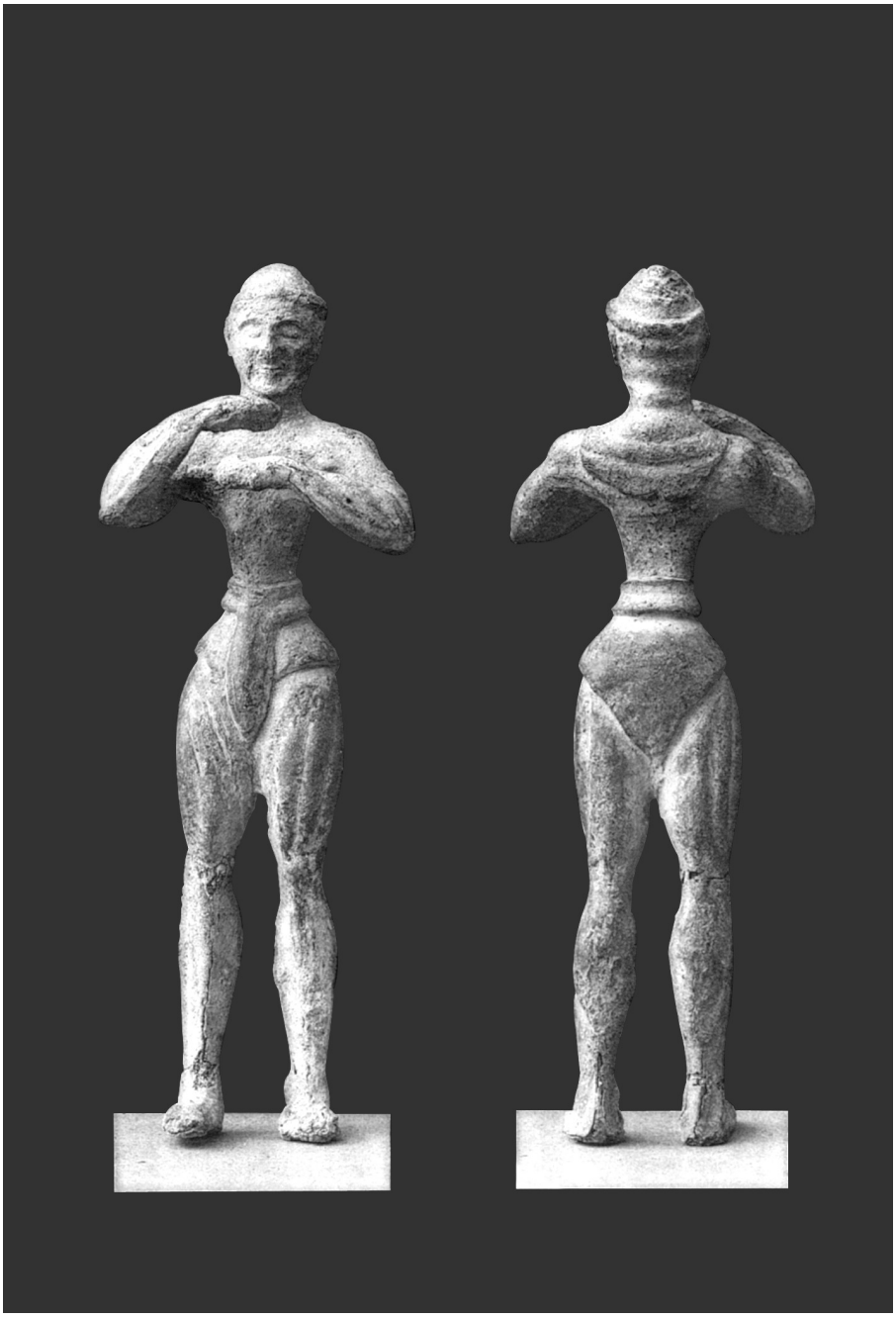
1

3

4

ΧΡΥΣΑ ΠΟΤΗΡΙΑ ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΡΑ ΤΟ ΒΑΦΕΙΟΝ ΤΑΦΟΥ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

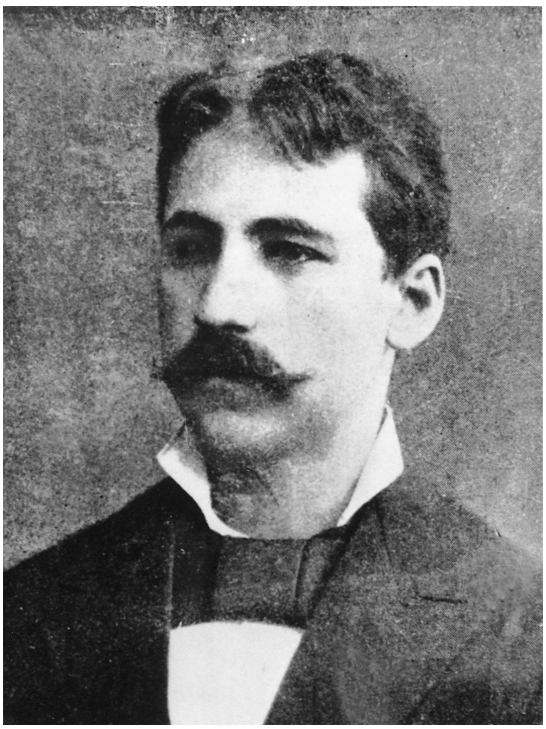
ΜΥΚΗΝΑΙ
ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΑΡ. 300 ΤΗΣ *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΝΑΤΥΠΩΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ 2015
ΑΠΟ ΤΙΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ὑπὸ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Χρῆστος Τσούντας (1857-1934), φοιτητὴς στὴ Γερμανία.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ*
(1857-1934)

Τοῦ Χρήστου Τσούντα γνωρίζουμε καλὰ τὸ ἔργο, τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔκανε καὶ τὶς μελέτες ποὺ ἔγραψε. Ἡ κρίση γιὰ τὴν προσφορά του στὴν ἐπιστήμη εἶναι ἀπὸ καιρὸ τελειωτικὴ καὶ δίκαιη. Ὅταν ὅμως θελήσουμε νὰ τὸν ἰδοῦμε στὴν καθημερινή του ζωή, νὰ μάθουμε τί πίστευε γιὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα τοῦ καιροῦ του, βρισκόμαστε στὸ σκοτάδι. Ὑπῆρξε μεγάλος ἐρευνητής, ἔτυχε ὁμόθυμης ἀναγνώρισης ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους του, Ἕλληνες καὶ ξένους, ἀλλὰ ἡ προσωπική του εἰκόνα εἶναι ἄγνωστη. Μαθητές του μᾶς ἔχουν δώσει μιὰ λαμπρή, ἐπίσημη, περιγραφή του ποὺ κρύβει ὅλα ὅσα θὰ θέλαμε νὰ γνωρίζουμε γιὰ κεῖνον.

Γεννήθηκε τὸ 1857, τὴ χρονιὰ ποὺ πέθανε ὁ Διονύσιος Σολωμός, ἕξι χρόνια μετὰ τὴ γέννηση τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Παλαμᾶ. Ἦταν 22 χρόνια μικρότερος ἀπὸ τὸν θαυμαστή του Ροΐδη καὶ 17 χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν κοινὰ χαρακτηριστικά. Συνάδελφοί του στὴν Ὑπηρεσία ἦταν ἄνθρωποι περίπου συνομήλικοι, ὁ Καββαδίας, ὁ Φίλιος, ὁ Λεονάρδος, ὁ Στάης, ὁ Καστριώτης, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε φιλικὲς σχέσεις. Ὅλοι ἀποτελοῦσαν τὴν τρίτη γενιὰ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἐκείνων ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὴ Γερμανία κλασικὴ ἀρχαιολογία. Τὴν πρώτη γενιὰ ἀποτελοῦσε ὁ Κυριακὸς Πιττάκης ποὺ ἔμαθε τὴν ἀρχαιολογία κοντὰ στὸν Γάλλο πρόξενο Fauvel. Διάδοχοί του, καὶ δεύτερη συγχρόνως γενιά, εἶναι ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης, μαθητὴς τοῦ Ross καὶ τοῦ Boeckh καὶ ὁ συνομήλικός του, ὅπως πιστεύω, Παναγιώτης Σταματάκης μὲ ἐξαίρετες γυμνασιακὲς σπουδές. Σ' αὐτοὺς ἀνήκει, ἐκτὸς Ὑπηρεσίας ὅμως, ὁ Στέφανος Κουμανούδης, μαθητὴς καὶ αὐτὸς τοῦ Boeckh, φιλόλογος καὶ ἐπιγραφικός.

---

* Ὁμιλία, ποὺ ἔγινε Σάββατο τὸ ἀπόγευμα 6 Δεκεμβρίου 2008, στὸν Βόλο, στὸ Δεύτερο Συνέδριο Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας.

Εἰδήσεις γιὰ τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του, ἕως τὸν διορισμό του, ἔχουμε λίγες. Μετὰ τὶς πρῶτες σχολικὲς τάξεις στὴ Στενήμαχο καὶ τὴ Φιλιππούπολη ἦλθε στὴν Ἀθήνα ὅπου καὶ τελείωσε τὸ Γυμνάσιο. Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πῆγε στὴ Γερμανία, στὸ Ἀννόβερο, ὅπου τὴν πρώτη χρονιὰ φοίτησε στὸ ἐκεῖ Πολυτεχνεῖο γιὰ νὰ γίνει μηχανικός, ὅπως σκόπευε ἀρχικά. Τὶς δαπάνες τῶν σπουδῶν πλήρωνε ἕνας εὔπορος θεῖος του. Γρήγορα ὅμως ἐγκατέλειψε τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ πῆγε στὸ Μόναχο, ὅπου μεσουρανοῦσε στὸ ἐκεῖ Πανεπιστήμιο ὁ Heinrich Brunn (1822-1894) καὶ παρακολούθησε τὶς παραδόσεις του. Τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος τὸν πῆρε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, τὸ 1880, σὲ ἡλικία 23 ἐτῶν. Κατὰ τὰ δύο χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν βρισκόταν στὴ Φιλιππούπολη ὅπου δίδασκε στὰ Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα.

Ὁ νέος ἀρχαιολόγος εἶχε τὴ συμπάθεια τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη. Μᾶς εἶναι ἄγνωστος ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος τῆς γνωριμίας τους. Ἴσως εἶχαν ἀλληλογραφία τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει κατάλοιπο. Ὁ Κουμανούδης φρόντισε νὰ προσληφθεῖ ὁ Τσούντας στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1882 γιὰ νὰ μὴ στραφεῖ σὲ ξένες πρὸς τὴν ἀρχαιολογία ἀσχολίες. Στὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ὁ Κουμανούδης τὸ δήλωσε ρητῶς: «Εὐκταῖον ἦτο νὰ κερδηθῇ (ὁ Τσούντας) ὑπὲρ τῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας»[1]. Ἀκόμη ὁ ἴδιος φρόντισε νὰ ψηφιστοῦν δύο ὀργανικὲς θέσεις Ἐφόρων στὴν Ὑπηρεσία γιὰ τὸν Τσούντα καὶ τὸν Φίλιο. Μέλος τῆς Ἑταιρείας ἔγινε τὸ 1884.

Ὁ Χρῆστος Τσούντας ἐκτὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΑΜ 1436, 14 Ἰαν. 1884) ἦταν μέλος καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν Ἑταιρειῶν, ὅπως τῆς Λαογραφικῆς. Στὴν ἱδρυτικὴ σύσκεψη ὑπὸ τὸν Νικόλαο Πολίτη, στὶς 28 Δεκεμβρίου 1908, δὲν παραβρέθηκε ἂν καὶ εἶχε προσκληθεῖ, εἶχε ὅμως δηλώσει ὅτι συμφωνεῖ στὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη[2]. Μία ἀπὸ τὶς μελέτες του, «Οἱ Λύκιοι τῶν ἀρχαιο-

1. ΠΣΑΕ 13 Ἰουλίου 1882.

2. Γεωργίου Α. Μέγα, Λόγος ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι, *Λαογραφία* 18, 1959, 623· Σπ. Θεοδωροπούλου, Τεσσαρακονταετηρίς, Χρονικὸ ἱδρύσεως, *Λαογραφία* 13, 1950, 176-177· Δημ. Σ. Λουκάτου, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία* (Ἀθήνα 1977) 70.

τάτων ἑλληνικῶν μύθων» εἶναι δημοσιευμένη εἰς μνήμην Νικ. Πολίτου[3]. Τὸ 1923 ὁ Τσούντας ἔγινε Πρόεδρος τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας. Ἦταν ἐπίσης ἑταῖρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τῆς ὁποίας εἶχε ἐκλεγεῖ καὶ Ἀντιπρόεδρος γιὰ τὴν περίοδο 1924-1926[4]. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1928, τὸν βρίσκουμε ὡς μέλος τῆς «ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως», τοῦ περιοδικοῦ *Θρακικά*, ὅπου καὶ δημοσίευσε τὸ σύντομο κείμενό του «Ἀπεικόνισις Θρακῶν εἰς ἓν ἀγγεῖον».

Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κουμανούδης δάνειζε στὸν Τσούντα βιβλία ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν νεαρὸ ἀρχαιολόγο ἦταν διαρκές. Ὅταν, τὸ 1892, ὁ Τσούντας ἔλαβε παράσημο, ὁ Κουμανούδης τοῦ ἀφιέρωσε ἕνα στιχούργημα[5] ὅπου τοῦ

---

3. *Λαογραφία* 7, 1923, 189-206.

4. *Ἀθηνᾶ* 35, 1924, 308-309.

5. Ἀρχεῖον Σ.Α. Κουμανούδη ἀρ. 3516. Ἐπίγραμμα φιλοφρονητικὸ γιὰ τὸν Τσούντα εἶχε συνθέσει ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος πολὺ ἀργότερα, συνοδευτικὸ μιᾶς ποσότητας τυριοῦ, ποὺ τοῦ εἶχε προσφέρει τὴν τελευταία ἡμέρα τοῦ 1918! (*Ἀθηνᾶ* 50, 1940, 250):

«Χρίστῳ Τσούντᾳ
Ἧκει μοι ἅγιος Βασίλειος ὁ Καισαρείηθεν
ἀγλαὰ δῶρ' ἐνὶ χερσὶν ἐπ' ὤμοισίν τε κομίζων
καί τε βαρυνόμενος ῥινῷ τουλουμοτύροιο,
χρήματος ἀμβροσίοιο, ἱμερτοῦ νῦν γε βροτοῖσιν·
τοῦ δ' ἄρα τυροφάγῳ μοῖραν φίλιον φίλῳ ἀνδρί,
εἰκελόνειρον ἔπεμψ' ὄνειαρ πεποίηκά τ' ἀοιδήν
– ἔκτοκον, ὤμοι ἐγών, ὠδινῶδες μογερόν τε–
Εὐχόμενος κραδίης ἀπὸ μέσσης τἀγαθὰ πολλά,
τῶν σὺ ὄναιο ἔτει τῷδε νεοστρεφέει.
Ἀθήνησι τῇ 31 Δεκεμβρίου 1918.

Ὁ παγκόσμιος πόλεμος εἶχε λήξει, ἀλλ' οὐχὶ καὶ αἱ ἐξ αὐτοῦ στερήσεις. Ἐπιτυχὼν νὰ προμηθευθῶ τότε ὁλόκληρον δερμάτιον τυροῦ (τουλουμοτύρι) ἔστειλα καὶ πρὸς τὸν Τσούνταν μέρος λήγοντος τοῦ ἔτους».

(Στὸν Χρίστο Τσούντα | Ἔχει ἔλθει ὁ ἅγιος Βασίλειος ἀπὸ τὴν Καισαρεία | κουβαλώντας μου στὰ χέρια καὶ στοὺς ὤμους ὡραῖα δῶρα | φορτωμένος κι ἕνα τουλούμι μὲ τυρὶ | πράγμα θεσπέσιο καὶ ποθητὸ τώρα στοὺς ἀνθρώπους· | ἀπὸ τοῦτο στὸν τυροφάγο, φίλε μου τὴ μερίδα τοῦ φίλου, | ὅμοια μὲ ὄνειρο ἔστειλα ὡς βοήθημα καὶ τούφτιαξα τραγούδι | – δικό μου, ἀλλοίμονό μου, γεμάτο πόνους καὶ κόπους – | μὲ τὴν εὐχὴ ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιᾶς νᾶναι πολλὰ τὰ ἀγαθὰ | ποὺ θὰ χαρεῖς τὴν καινούργια ποὺ ἔρχεται χρονιά.)

τονίζει τὴ ματαιότητα τῶν διακρίσεων αὐτῶν, ἀλλὰ ποὺ καμιὰ φορὰ εἶναι χρήσιμες γιὰ ν' ἀνοίγουν τὰ μάτια τῶν ἄλλων γιὰ τὴν ἀξία ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἡ κοινωνία δὲν δίνει σημασία.

Φίλε Τσούντα σὲ συγχαίρω δι' ὃν ἔλαβες σταυρόν,
κι ἀνωτέρου βαθμοῦ ἄλλον σ' εὔχομαι μὲ τὸν καιρόν,
θεωρῶν τὰ ἄλλως ταῦτα ἀνωφέλευτα σημεῖα,
καλὸν μόνον ν' ἀφαιρῶσι κἄποτε ἐν τῇ κοινωνίᾳ
τῶν πολλῶν τὴν ὀφθαλμίαν
πρὸς τῇ ἀληθῇ ἀξίαν,
καί τις διάπλατα ἀνοίγων ἀνθρωπίσκος τὰ τυφλά του
ὅταν σταυροφορεμένος διαβαίνῃς ἐμπροστά του
σιγανὰ νὰ μουρμουρίζῃ· μωρὲ τοῦτος θἆναι κάτι·
δὲν τὸν ἔπιαν' ἐν τοσούτῳ κἀνενὸς Ῥωμιοῦ τὸ μάτι.

Ὁ Τσούντας διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία στὶς 5 Αὐγούστου τοῦ 1883. Θὰ φανεῖ παράξενο ἀλλὰ τοποθετήθηκε ὡς «Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ ἐν Ἠπείρῳ νομοῦ Ἄρτης καὶ τοῦ ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι νομοῦ Ἀκαρνανίας τε καὶ Αἰτωλίας». Ἡ τοποθέτηση ἦταν ἐντελῶς ὀνομαστική, γιατὶ δὲν ἀνέλαβε ποτὲ καθήκοντα στὴν περιφέρειά του. Ἔμεινε ἐξ ἀρχῆς στὴν Ἀθήνα ἀπὸ ὅπου τὸν ἔστελνε τὸ Ὑπουργεῖο καὶ ἡ Ἑταιρεία, σὲ διάφορους τόπους. Πρώτη του ὑπηρεσία ὡς Ἐφόρου τῆς Ἑταιρείας ἦταν ἡ ἐποπτεία τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ὀλυμπιεῖο, τὸ 1882, τοῦ Ἄγγλου ἀρχιτέκτονος Francis Penrose. Ἀκολούθησαν πολλὲς καὶ ποικίλες ἔρευνες, ὅπως ἡ πρώτη ὑποβρύχια στὴν Ἑλλάδα, τοῦ βυθοῦ τοῦ στενοῦ τῆς Σαλαμῖνος, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1884, ἀφοῦ προηγουμένως τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἐποπτεία τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκροπόλεως, ποὺ ματαιώθηκε.

Ὁ νεοδιορισμένος Ἔφορος δὲν εἶχε καμία ἀνασκαφικὴ πεῖρα. Ὁ βετεράνος Παναγιώτης Σταματάκης, παθιασμένος μὲ τὴν Ὑπηρεσία ζητάει νὰ τὸν συνοδεύσει ὁ νέος ἀρχαιολόγος σὲ ταξίδι του στὴ Βοιωτία ὅπου ἡ ἀρχαιοκαπηλία, ἐξ αἰτίας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου τοῦ 1834, βρισκόταν σὲ ἀκμή. Ἔτσι προσκολλᾶται ὁ Τσούντας στὸν Σταματάκη ὡς μαθητευόμενος βοηθός. Τῆς

μαθητείας του αὐτῆς ἡ πρώτη μελέτη γιὰ ἀγγεῖα τῆς Τανάγρας δημοσιεύθηκε εὐθὺς στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1883. Εἶναι 26 χρονῶν ὥριμος γλωσσικὰ καὶ ἐπιστημονικά. Οἱ πρῶτες μελέτες του στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*, τέσσερεις τὸ 1883 καὶ τρεῖς τὸ 1884 συμπληρώνονται μὲ δύο κείμενά του στὴν *Ἑβδομάδα* τοῦ Δημητρίου Καμπούρογλου. Αὐτὰ προορίζονταν γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ ἔχουν ἐνημερωτικὸ καὶ διδακτικὸ χαρακτήρα. Δημοσιεύτηκαν καὶ τὰ δύο τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1884, τὸ πρῶτο μὲ ψευδώνυμο καὶ τὸ δεύτερο μὲ τὰ ἀρχικά του. Ἡ ἀνωνυμία ἦταν ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου τοῦ Τσούντα. Ὁ Δημήτριος Καμπούρογλου δὲν παρέλειψε νὰ τὸ τονίσει. Στὸ τεῦχος ποὺ δημοσιεύτηκε ἡ δεύτερη πραγματεία ὑπάρχει σύντομο σημείωμα: «Εὐχαρίστως καταχωρίζομεν εἰς τὸ σημερινὸν φύλλον τὴν περὶ *Ὀλυμπίας* διατριβὴν τοῦ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Χ.Τ. μετριοφρόνως κρυπτομένου νέου ἀρχαιολόγου ἐξ οὗ πολλὰ ἡ ἐπιστήμη ἐλπίζει». Σκοπὸς τοῦ σημειώματος ἦταν νὰ τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς νέας συνεργασίας. Τὸ ψευδώνυμο ἄρθρο του εἶχε δημοσιευθεῖ στὴν *Ἑβδομάδα* εἴκοσι μέρες πρίν, μὲ τὴν ὑπογραφὴ «Ἀλκίνοος». Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἡ μόδα αὐτὴ ἦταν διαδεδομένη. Ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους ὁ συνομήλικός του Βασίλειος Λεονάρδος διέπρεπε στέλνοντας στὶς ἐφημερίδες γράμματα μὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ ψευδώνυμο, ἀρχαῖο ἢ ἀρχαιοπρεπές. Ὁ Τσούντας μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ἀλκίνοος» ἔδειχνε τὶς φιλολογικές του προτιμήσεις, τὴν ποίηση τοῦ Ὁμήρου, ἡ ὁποία γιὰ δεκαετίες θὰ εἶναι γιὰ κεῖνον πηγὴ γνώσης καὶ εὐχαρίστησης καὶ ἀπὸ ὅπου στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του θὰ ἀντλήσει θέματα ὡραίων μελετῶν.

Ἡ ψευδώνυμη μελέτη ἔκτασης μιᾶς σελίδος τοῦ περιοδικοῦ δημοσιευμένη μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς σύγκλησης, στὴν Ἀθήνα, τὸ 1886, τοῦ δέκατου Διεθνοῦς Συνεδρίου τῆς Προϊστορικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ ἀρχαιολογίας, ἀποτελεῖ σύντομη καὶ περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία τῆς Εὐρώπης, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὅτι γεννήθηκε γιὰ λόγους αὔξησης τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τῆς Σκανδιναβίας, εἰδικῶς τῆς Δανίας, τῆς Σουηδίας καὶ τῆς Νορβηγίας.

Ἡ πατρότητα τοῦ ἄρθρου συνάγεται ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο, τὸ ὕφος, τὸ λεξιλόγιο, τὴν οἰκονομία καὶ τὴ μεθοδικότητα τοῦ κειμένου. Δείχνει τὸ ἄρθρο ὅτι ἤδη πολὺ νωρὶς τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ προϊστορικὴ ἐποχὴ καὶ μελετοῦσε συστηματικὰ τὶς σχετικὲς ξένες μελέτες. Τοῦτο θὰ φανεῖ ἕνα χρόνο ἀργότερα μὲ τὴ μελέτη του στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* γιὰ τοὺς προϊστορικοὺς τάφους στὴν Ἑλλάδα. Μὲ ἀφορμὴ ταφικὲς συνήθειες στὴ Σκανδιναβία καὶ μὲ βοήθημα τὸν Ὅμηρο δίνει τὴν πρώτη του συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ προϊστορία.

Τὸ κείμενό του αὐτό, τοῦ 1885, ὑπῆρξε ἕνα διάλειμμα στὶς κλασικὲς ἀπασχολήσεις του ποὺ θὰ συνεχιστοῦν ἐπὶ χρόνια. Τὸ 1886 κάνει τὴν πρώτη του ἀνασκαφὴ στὶς Μυκῆνες. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὅμως κάνει ἀνασκαφὴ καὶ στὴν Ἐρέτρια τὴν ὁποία θὰ συνεχίσει τὸ 1891. Τὴν ἑπόμενη χρονιά, τὸ 1887, κάνει ἀνασκαφὴ στὴν Τανάγρα. Μὲ αὐτὴν καὶ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν Ἐρέτρια, τὸ 1891, κλείνει τὸ κεφάλαιο τῆς ἀνασκαφικῆς δράσης τοῦ Τσούντα στὸν τομέα τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας. Ἐκπληρώνει ὅμως τὶς ὑποχρεώσεις του δημοσιεύοντας τὶς ἐκθέσεις καὶ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του αὐτῶν, καὶ ἀρχίζει ἐλεύθερος τὴ δεύτερη περίοδο τῶν ἐρευνῶν του, τὴν πελοποννησιακή, μυκηναϊκή, κυκλαδικὴ καὶ θεσσαλική, ποὺ ἀρχίζει τὸ 1886 καὶ τελειώνει γιὰ τὶς Κυκλάδες τὸ 1897, γιὰ τὶς Μυκῆνες τὸ 1899 καὶ γιὰ τὴ Θεσσαλία τὸ 1902.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὶς Μυκῆνες ἦταν ἐπιθυμία τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη. Τὴν πρότεινε[6] στὸ Συμβούλιο τὸ 1885 ἀλλὰ ἐκεῖνο δὲν ἀποφάσιζε. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὁ Τσούντας ζητεῖ νὰ πάει στὴν Ἐφορεία του, στὴν Αἰτωλία καὶ τὴν Ἀκαρνανία, γιὰ ἐπιθεώρηση τῶν ἀρχαίων καὶ συγγραφὴ μελέτης. Οὔτε αὐτὴ ἡ αἴτηση ἐγκρίνεται[7]. Ἔπειτα ὅμως ἀπὸ δύο μῆνες τὸ Συμβούλιο ἐγκρίνει τὴν πρότασή του νὰ σκάψει τάφους στὴν Ἐρέτρια. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ 1886 ὁ Κουμανούδης ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῶν Μυκηνῶν

6. ΠΣΑΕ 28 Μαρτίου 1885.
7. ΠΣΑΕ 9 Ὀκτωβρίου 1885.

καὶ ζητεῖ τὴν ἀνασκαφή τους. Τὸ Συμβούλιο αὐτὴ τὴ φορὰ ἐγκρίνει, ἀναθέτει τὸ ἔργο στὸν Τσούντα τὸν ὁποῖο ἀνακαλεῖ ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια[8]. Δὲν ξεχνᾶ ὅμως καὶ τὶς ἄλλες πιεστικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς ἀρχαῖα ποὺ κινδυνεύουν. Τὸ 1887 τοῦ ἀναθέτει νὰ κάνει ἀνασκαφὴ στὴν Τανάγρα, στὸ κτῆμα τοῦ Ἀλέκου Βασιλείου, τοῦ ἐκεῖ πιστοῦ φύλακα καὶ συνεργάτη τοῦ Σταματάκη, ποὺ παραχωροῦσε στὴν Ἑταιρεία ὅλα τὰ ἀρχαῖα ποὺ θὰ βρίσκονταν στὴν ἰδιοκτησία του. Ἀλλὰ οἱ ἔρευνες τοῦ Τσούντα στὴν Πελοπόννησο ἔμελλε νὰ ἐπεκταθοῦν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὶς Μυκῆνες ἐρευνοῦσε συνεχῶς γιὰ μυκηναϊκά, κυρίως τάφους. Ἤδη εἶχε σχηματίσει κάποια εἰκόνα μέσα του γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Μυκηναίων καὶ οἱ ἔρευνές του ἔτειναν στὴν ἐπιβεβαίωση τῶν ὅσων πίστευε.

Τὶς σκέψεις του αὐτὲς τὶς διατυπώνει σὲ μιά του ἀναφορὰ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία τῆς 22 Φεβρουαρίου 1889 πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία[9]. Λέγει λοιπὸν ὁ Τσούντας: «προκειμένου δὲ ν' ἀναχωρήσω νῦν ἐξ Ὀλυμπίας, τολμῶ νὰ παρακαλέσω τὸ Σ. Συμβούλιον τῆς Ἑταιρίας, ὅπως μοι ἀναθέσῃ νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Σπάρτην καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς ἐπὶ τῷ εἰδικῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐξετάσω, ὅσον τοῦτό μοι εἶναι δυνατόν, ἐὰν ὑπάρχωσι καὶ ἐκεῖ τάφοι προϊστορικοὶ ὅμοιοι τοῖς τοῦ Σπάτα, τῶν Μυκηνῶν καὶ λοιποῖς· διότι ἐν ᾧ εἶναι πασίγνωστον, ὅτι πρὸ τῶν Δωριέων κατῴκουν ἐν Λακωνίᾳ Ἀχαιοί, ὅμως μέχρι τοῦδε οὐδὲ λείψανον τῆς μυκηναίας λεγομένης ἐποχῆς ἀνεκαλύφθη ἐν αὐτῇ· ἓν μόνον μνημεῖον παρεμφερές, καθὰ λέγεται, τοῖς θολωτοῖς τάφοις εἶναι πρὸ πολλοῦ ἤδη γνωστόν, κεῖται δὲ τοῦτο μίαν ὥραν καὶ ἡμίσειαν περίπου μακρὰν τῆς Σπάρτης παρὰ τῷ χωρίῳ Βαφειό, ἀλλὰ καὶ τοῦτο οὐδέποτε ἠρευνήθη δι' ἀνασκαφῆς, ἀγνοῶ δὲ πόσον σῴζεται σήμερον· ἐὰν εἶναι τῷ ὄντι τάφος προϊστορικός, ὑπάρχει πιθανότης, ὅτι θὰ εὑρίσκονται ἐκεῖ πλησίον καὶ ἄλλοι ὅμοιοι. Ἴσως παρουσιασθῇ ἀνάγκη νὰ γείνωσι καὶ μικραὶ δοκιμαί, ἐξάπαντος ὅμως αὗται δὲν θ' ἀπαιτή-

8. ΠΣΑΕ 7 Μαΐου 1886.
9. ΑΑΕ 45/1 Μαρτίου 1889.

σωσιν οὔτε χρόνον οὔτε χρήματα πολλά. Τοιαύτη ἔρευνα δὲν θὰ διαρκέσῃ, ἐλπίζω πλέον τῶν δέκα ἡμερῶν».

Αὐτὴ ἦταν ἡ εἰκόνα ποὺ εἶχε ὁ Τσούντας γιὰ τὸν τάφο τοῦ Βαφειοῦ, εἰκόνα ποὺ σὲ λιγότερο ἀπὸ τρεῖς μῆνες ἀπόκτησε τὴν πραγματική της μορφή. Μάρτιο τοῦ 1889 πῆγε στὴ Σπάρτη καὶ στὸ Βαφειό· ἔκανε μικρὲς ἔρευνες χωρὶς ἀποτέλεσμα[10] καὶ γύρισε στὴν Ἀθήνα ὅπου ἔμεινε ὅλο τὸν Ἀπρίλιο. Ξαναγύρισε στὸ Βαφειὸ καὶ τὴν 1 Μαΐου ἄρχισε νέα ἀνασκαφή. Στὶς 25 Μαΐου στέλνει τηλεγράφημα στὴ Γενικὴ Ἐφορεία καὶ στὴν Ἑταιρεία: «Τάφος Βαφειοῦ ἀσύλητος. Ἀνεκαλύφθησαν δύο χρυσᾶ ποτήρια μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, ἓν ἀργυροῦν, τεμάχια ὁμοίων, σκεύη χαλκᾶ, δακτύλιοι χρυσοῖ δύο καὶ εἴκοσι περίπου ἐγγεγλυμμένοι λίθοι. Ἀνασκαφαὶ ἐξακολουθοῦν, μέτρα φρουρήσεως τάφου ἐλήφθησαν». Δυὸ μέρες ἀργότερα ὑποβάλλει προκαταρκτικὴ ἔκθεση στὸ Συμβούλιο. Στὸν τόμο τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τῆς ἴδιας χρονιᾶς[11] δίνει καὶ τὴν πλήρη δημοσίευση τοῦ τάφου καὶ μαζὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του στὴ Λακωνία (Θεράπνες, Παληόπυργος, Ἀρκίνα).

Ὁ Τσούντας ἐπεδίωκε τὴν τοπογραφικὴ ἔρευνα τῆς Λακωνικῆς καὶ ὄχι τόσο τὴν ἐξαντλητικὴ ἑνὸς σχετικὰ περιορισμένου χώρου. Ἀκόμη καὶ στὶς Μυκῆνες, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ἔσκαψε ἑκατοντάδες τάφους καὶ πολλὰ οἰκήματα, δὲν μᾶς ἔδωσε δημοσίευση, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα, ἢ ὅπως ἔκανε μὲ τὶς ἀνασκαφὲς στὴ Θεσσαλία. Ὅμως χρησιμοποίησε στὶς μελέτες του τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχε ἀποκομίσει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές του. Σὲ τοῦτο τὸν ἀκολούθησε ὁ σημαντικότερος προϊστορικολόγος μαθητής του, ὁ Μαρινᾶτος. Ἐρεύνησε τὴ Μεσσηνία χωρὶς νὰ δώσει συστηματικὰ τὰ ἀποτελέσματα ὅλων τῶν ἀνασκαφῶν του, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες χρειάζονταν συμπλήρωση, μᾶς ἔδωσε ὅμως τὰ γενικὰ συμπεράσματά του.

---

10. 23-31 Μαρτίου.
11. Ἐκδόθηκε 14 Ἀπριλίου 1890.

Παράλληλα πρὸς τὴ Λακωνικὴ καὶ τὶς Μυκῆνες ἔκανε δύο χρονιές, 1895 καὶ 1897, ἀνασκαφὲς στὶς Κυκλάδες τῶν ὁποίων τὴν ἱστορία ἐκθέτει πλήρως ἡ Ντόρα Βασιλικοῦ στὸ πρόσφατο βιβλίο της[12]. Τὶς ἔρευνές του στὰ νησιὰ συνόψισε σὲ δύο φημισμένες μελέτες στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1898 καὶ τοῦ 1899, χωρὶς νὰ ξαναγυρίσει σ' αὐτές. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1899 εἶχε ἀρχίσει τὶς ἀναζητήσεις του στὴ Θεσσαλία οἱ ὁποῖες θὰ διαρκέσουν μόνον τρεῖς περιόδους καὶ θὰ ὁλοκληρωθοῦν τὸ 1908 μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου του γιὰ τὶς προϊστορικὲς ἀκροπόλεις τοῦ Διμηνίου καὶ τοῦ Σέσκλου. Τὸ 1902 μὲ τὴν τελευταία του ἔρευνα στὴ Θεσσαλία τερματίζεται καὶ ἡ δράση του ὡς ἀνασκαφέως. Μὲ περιοδεῖες στὴ Θεσσαλία θὰ συμπληρώσει τὶς ἐλλείψεις ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἐξάπλωση ἐκεῖ τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ Τσούντας ἦταν κατ' ἐξοχὴν ἀνασκαφέας καὶ φαίνεται ὅτι σκόπευε νὰ στραφεῖ πρὸς τὴν Κρήτη. Δὲν ἔχω πληροφορίες ἂν μιὰ μεγάλη περιοδεία ποὺ ἔκανε στὴν Κρήτη τοῦ ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἔπειτα ἀπὸ δική του εἰσήγηση. Τὴν ἄγνωστη αὐτὴ ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνηση τῆς μεγαλονήσου διαρκείας 46 ἡμερῶν, τὴν ἔκανε τὸ 1903 μὲ ἐντολὴ τοῦ Συμβουλίου. Πρῶτος του σταθμὸς ἦταν τὸ Ἡράκλειο, ὅπου ἔμεινε λίγες μέρες «μελετῶν», ὅπως γράφει, «τὰ ἐν τῷ ἐκεῖ Μουσείῳ ἀρχαῖα καὶ συλλέγων πληροφορίας περὶ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ ἕκαστον εὑρέθη, διότι ἤλπιζον νὰ ὁδηγηθῶ ἐκ τούτων εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ καταλληλοτέρου πρὸς ἀνασκαφὴν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μέρους». Πῆγε στὴ Γόρτυνα, Ἅγιο Μύρωνα, Πενταμόδι, Πρινιᾶ. Ἀξιόλογος ἦταν ὁ Πρινιᾶς ἀλλὰ ἑτοιμάζονταν οἱ Ἰταλοὶ νὰ κάνουν ἀνασκαφές.

Ἀπὸ τὴ Γόρτυνα πῆγε στὴ Φαιστό, Ἁγία Τριάδα, Τυμπάκι (ποὺ τὸ γράφει Δυβάκι), Καμάρες, Ροτάσι (ὅπου τοποθετοῦσαν τὸ Ρύτιον), στὴ Λιγόρτυνο, Κανλικαστέλλι (σήμερα Προφήτης Ἠλίας· ὁ Τσούντας ἐπεξηγεῖ: Λύκαστος). Ξαναγύρισε στὸ Ἡρά-

12. *Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κυκλάδες 1872-1910* (2006).

κλειο, ἔμεινε λίγο, καὶ πῆγε στὸ Ρέθυμνο· τὶς ἡμέρες τοῦ Πάσχα εἶδε στὴν ἐπαρχία Ἀμαρίου ἀρχαῖες πόλεις. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶχαν ἤδη δηλώσει προτεραιότητα οἱ Ἄγγλοι.

Ἡ περιοδεία συνεχίστηκε συστηματικὴ σ' ὅλους τοὺς τόπους τῆς Κρήτης ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ σήμερα γιὰ τὶς ἀρχαιότητές τους. Σὲ ὁρισμένες ἐξερευνήσεις εἶχε τὴ συντροφιὰ καὶ τὴ βοήθεια τοῦ Ἰωσὴφ Χατζιδάκι μὲ τὸν ὁποῖο ἔκανε καὶ μικρὴ ἀνασκαφή, καὶ κατόπιν τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδη. Χωρίστηκε ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη στὰ Γουρνιὰ γιὰ νὰ πάει ὁ Τσούντας μόνος στὴν Ἱεράπετρα καὶ νὰ καταλήξει στὰ Μάλλια ἐρευνώντας σ' ὅλη τὴ διαδρομὴ τὰ λείψανα διασήμων σήμερα χώρων. Ἡ ἐκλογή του ἔπεσε στὴ θέση *Ἑλληνικὸ Λειβάδι*, τοῦ ὁποίου μνημονεύει τὰ διάσπαρτα ἀρχαῖα, προμυκηναϊκὰ ὄστρακα, ὀψιανούς, λίθους πελεκητούς, φύλλα χρυσοῦ, λίθους ἐγγεγλυμμένους. Τὸ συμπέρασμά του εἶναι θετικό: «Ἐν γένει δὲ ἡ ἐκ τῆς ἐπισκέψεως τῆς θέσεως ταύτης ἐντύπωσίς μου ὑπῆρξε πολὺ καλὴ καὶ ἐὰν ἡ Ἑταιρεία ἀποφασίσῃ νὰ ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὴν ἐν Κρήτῃ, φρονῶ ὅτι ἐνταῦθα πρέπει νὰ γείνωσιν αἱ πρῶται δοκιμαί. Καλὸν εἶναι μάλιστα νὰ ζητηθῇ ἀπὸ τοῦδε ἡ ἄδεια τῆς Κρητικῆς Πολιτείας»[13]. Ἡ ἄδεια ζητήθηκε ἀπὸ τὴν Κρητικὴ Πολιτεία, φυσικὰ δόθηκε πολὺ γρήγορα, καὶ ἀποφασίστηκε νὰ γίνουν τὸ 1904 ἀνασκαφὲς στὰ Μάλλια ἀπὸ τὸν Τσούντα[14].

Σᾶς διηγήθηκα ἕως ἐδῶ μιὰ ζωὴ ποὺ ξοδεύτηκε στὴν ἔρευνα χωρὶς διακοπές, ἀφιερωμένη σὲ διαδοχικὲς μεγάλες ἀνασκαφές. Στὴν Ἀθήνα ζοῦσε μόνος του, δὲν γνωρίζουμε τὶς κοινωνικές του σχέσεις παρὰ ἀπὸ κάποιες μνεῖες τοῦ Βασιλείου Λεονάρδου. Ἀπὸ τὰ *Πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας*[15] μαθαίνουμε ὅτι τὸν Μάιο τοῦ 1892 ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴ Στενήμαχο. Εἶναι ἡ πρώτη του γνωστὴ ἀπουσία ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὀφειλόταν,

13. ΑΑΕ 692/19 Ἰουνίου 1903.
14. ΠΣΑΕ 25 Σεπτεμβρίου 1903.
15. ΠΣΑΕ 23 Μαΐου 1892.

προφανῶς, σὲ οἰκογενειακοὺς λόγους. Δεύτερη ἀπουσία του εἶναι τὸ ταξίδι ποὺ ἔκανε στὴν Ἰταλία τὴν ἄνοιξη τοῦ 1900[16] γιὰ ἐκπαιδευτικοὺς λόγους. Ἡ Ἑταιρεία ἔστειλε τότε ὅλους τοὺς Ἐφόρους στὴν Ἰταλία γιὰ τὴ σπουδὴ τῶν μνημείων καὶ τῶν Μουσείων, κάτι ποὺ ἐπεξέτεινε καὶ σὲ πτυχιούχους τοῦ Πανεπιστημίου μὲ συστηματικὲς ὑποτροφίες. Ἀνάμεσα στοὺς ὑπότροφους εἶναι ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος, ὁ Νικόλαος Παπαδάκης, οἱ Καροῦζοι, γιὰ νὰ φθάσουμε ἕως τὴ δεκαετία τοῦ 1960.

Τὸ 1904, χρονιὰ ποὺ θὰ γινόταν ἡ ἀνασκαφὴ στὰ Μάλλια, τὰ πράγματα πῆραν γιὰ κεῖνον ἄλλη, ἀναγκαστική, ὅπως φαίνεται, τροπή. Στὶς 5 Μαρτίου ὁ Τσούντας διορίστηκε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἔπαψε ἐντελῶς τὶς ἀνασκαφές. Ἔτσι ἐκπληρώθηκε καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ροΐδη ποὺ ἀπὸ τὸ 1896 διαμαρτυρόταν πὼς ἀντὶ γιὰ τὸν Τσούντα δίδασκε στὸ Πανεπιστήμιο ἀρχαιολογία ὁ Ἀντώνιος Οἰκονόμου[17]. Τοῦτο ἦταν κατὰ τὴν γνώμη του ἕνα στραβὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ἤθελε ὁ Τσούντας νὰ γίνει καθηγητής; Ἂν πιστέψουμε ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους μαθητές του, τὸν Χρῆστο Καροῦζο, «χρειάστηκε τὸ 1904 νὰ πέσουν ἐπάνω του μὲ τὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ βάρος τους οἱ προσωπικότητες τοῦ Νικ. Πολίτη, τοῦ Σπ. Λάμπρου κ.ἄ. γιὰ νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ δεχτεῖ, μὲ μισὴ καρδιά, τὴ θέση στὸ Πανεπιστήμιο – ὅπου καὶ θυσίασε τὴ χαρὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας»[18].

---

16. ΠΣΑΕ 29 Ἀπριλίου 1900. Κατὰ δημοσίευμα στὸ *Ἄστυ* (4 Μαΐου 1900, σ. 2) ὁ Τσούντας ἀναχωροῦσε πιθανῶς τὴν ἡμέρα τῆς δημοσίευσης «εἰς Ἰταλίαν, ὅπως μελετήσῃ τὰς αὐτόθι ὑπαρχούσας ἐπιλιμναίας κατοικίας, καθ' ὅσον ὑπάρχει πιθανότης, ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχον τοιαῦται καὶ θὰ γείνωσιν ἀνασκαφαὶ εἰς ὡρισμένα μέρη». Ἡ ἐξειδίκευση τοῦ σκοποῦ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Τσούντα στὴν ἐφημερίδα προφανῶς ὀφείλεται σὲ διευκρινήσεις τοῦ ἴδιου. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα οἱ σχέσεις τῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὶς ἐφημερίδες ἦταν ἀρκετὰ στενές.

17. *Ἅπαντα* Ε΄, 161.

18. *Ἡ περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρήστου Καρούζου*, 172.

Ὁ Χρῆστος Τσούντας κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς καθηγεσίας του.

Ὁ ὁρισμὸς «θυσίασε» δὲν εἶναι τυχαῖος. Ὁ Καροῦζος γνώριζε ἀπὸ πρῶτο χέρι ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸν δάσκαλό του καὶ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ προηγήθηκε ἀπὸ γράμμα του ἑρμηνεύει τὴν ὁριστικὴ διακοπὴ τῶν ἀνασκαφῶν του καὶ ἀκόμη τὴ σχεδὸν διακοπὴ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου. Κανεὶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθεῖ ὅτι οἱ μελέτες ποὺ δημοσίευσε ὁ Τσούντας μετὰ τὴν ἐκλογή του στὸ Πανεπιστήμιο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μποροῦσε ἢ ἤθελε νὰ δώσει. Δὲν τοῦ ἄφηνε χρόνο ἡ προετοιμασία τῶν μαθημάτων του· σύνοψή τους καὶ ἀπόσταγμα συνάμα εἶναι ἡ «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης», ποὺ ἡ σύνθεσή της ἔγινε δυνατὴ μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὁ κοινωνικὰ ντροπαλός, ὁ «χωρὶς θαρραλέαν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν» κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο, ὁ συνεσταλμένος, βρέθηκε λίγες φορὲς ἀναγκασμένος νὰ σταθεῖ στὸ προσκήνιο, χωρὶς νὰ τὸ θέλει. Ἐδῶ θὰ μνημονεύσω τὴν πρώτη περίπτωση, ποὺ ὑπῆρξε ἐπακόλουθο μιᾶς μεγάλης ἀναταραχῆς στὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα.

Ἐννοῶ τὴν ἀνάδειξή του σὲ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς 15 Δεκεμβρίου τοῦ 1909. Εἶχε προηγηθεῖ, τὸν Αὔγουστο τῆς ἴδιας χρονιᾶς, ἡ Ἐπανάσταση στοῦ Γουδῆ, ἡ δράση τοῦ Ἰωάννου Σβορώνου ἐναντίον τοῦ Παναγιώτη Καββαδία, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὶς θέσεις τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου, τοῦ καθηγητοῦ καὶ τοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας. Ὁ Τσούντας διατήρησε τὸ ἀξίωμα ἕως τὶς 15 Ἰανουαρίου 1912, δηλαδὴ δύο χρόνια μόνο. Ἐξ ἀρχῆς εἶχε ἀντιδράσει στὴν ἐκλογή του ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ τὴν δεχθεῖ γιατὶ αὐτὸ ὅριζαν οἱ περιστάσεις.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τοῦ διορισμοῦ του στὸ Πανεπιστήμιο θὰ ἀφιερωθεῖ στὴ διδασκαλία τὴν ὁποία θὰ διακόψει ἀπότομα καὶ ἀνεξήγητα ἔπειτα ἀπὸ 21 χρόνια, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1925. Κάποιες ἀόριστες ἐξηγήσεις τῆς παραίτησής του δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθοῦν. Ὑποθέτω ὅτι ἐντελῶς προσωπικοὶ ἦταν οἱ λόγοι ποὺ τὸν ἔσπρωξαν σὲ σταδιακὴ μείωση τῶν ἐξωτερικῶν δραστηριοτήτων του καὶ στὴν ἀπομόνωση. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ τοῦ στάλθηκαν μετὰ τὴν παραίτησή του καὶ ὅσες προσπάθειες τῶν συναδέλφων του

καθηγητῶν ἔγιναν γιὰ τὴ ματαίωσή της δὲν μᾶς διαφωτίζουν γιὰ τοὺς λόγους ποὺ τὴν προκάλεσαν, τὴν κάνουν μάλιστα περισσότερο ἀνεξήγητη, γιατὶ τὴν ἴδια χρονιά, μάλιστα πρὶν παραιτηθεῖ, διορίστηκε καθηγητὴς στὸ νέο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ὁρκίστηκε στὶς 9 Αὐγούστου 1925 μαζὶ μὲ τὸν Γεώργιο Χατζιδάκι. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἐπιθυμοῦσε τὴ θέση αὐτὴ παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ ἕως τώρα. Σὲ γράμμα ποὺ τοῦ στέλλει στὶς 17 Αὐγούστου 1926, ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀπὸ τὴν ὁρκωμοσία του, ἕνας μαθητής του, ὁ Νῖκος Μπέρτος (1885-1949), Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου τότε, τοῦ ἀναγγέλλει ὅτι θὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία γιὰ κάποιο ἐπεισόδιο ποὺ εἶχε μὲ τὸν Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων, τὸν Κωνσταντῖνο Κουρουνιώτη, καὶ προσθέτει: « Μὰ νὰ μὴ λυπηθῆτε, θέλω νὰ χαρῆτε, γιατὶ σώζω τὸ ἐφοριλίκι μου καὶ τὸν ἑαυτό μου. Καὶ ἔτσι θὰ τυπώσουμε μαζὶ τὴν ἱστορία τῆς Τέχνης. Καὶ δὲν πιστεύω νὰ πᾶτε στὴ Θεσσαλονίκη. Μόνο αὐτὸ σᾶς ἐχρειαζότανε; νὰ γίνετε συνάδελφος τοῦ Χατζῆ καὶ ὅλων τῶν ἠλιθίων ποὺ τυραννοῦν ἐκεῖ! Τέτοιοι τοὺς χρειάζονται. Τί θέλουμε μεῖς μαζί τους; ».

Δύο πράγματα εἶναι φανερὰ ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Μπέρτου· ὅτι καὶ ὁ κύκλος τοῦ Τσούντα ἦταν ἀντίθετος στὴν καθηγεσία στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὅτι τότε ἐπεξεργαζόταν, τὸ 1926, τὴν «Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης», κάτι ποὺ ἦταν γνωστὸ στὸν στενό του κύκλο καὶ γι' αὐτὸ ὁ Μπέρτος προσφέρεται νὰ βοηθήσει στὸ τύπωμά της. Δὲν πηγαίνει στὴ Θεσσαλονίκη παρὰ στὸ τέλος τῆς χρονιᾶς καὶ διδάσκει ἐπὶ 40 μόλις ἡμέρες, ἀπὸ 10 Νοεμβρίου ἕως 20 Δεκεμβρίου.

Ἀπὸ τὸν Μάρτιο ἀκόμη τοῦ 1926 εἶχε διοριστεῖ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἡ παρουσία του ἐκεῖ εἶναι πολὺ μικρή. Κατὰ τὸ 1926 μετέσχε σὲ δύο μόνο συνεδρίες τῆς Τάξης του, στὶς 31 Μαρτίου καὶ στὶς 15 Ἀπριλίου, παρὰ τὸ ὅτι ἦταν Ἀντιπρόεδρος τῆς Τάξης καὶ θὰ γινόταν Πρόεδρος τὸ 1927. Στὶς 17 Δεκεμβρίου ἀνακοινώνεται ἡ παραίτησή του ἀπὸ τὴν Ἀντιπροεδρία μὲ δικαιολογία τὴν καθηγεσία στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπασχόληση ὅμως ποὺ εἶχε ἤδη ἐκλείψει, γιατὶ τρεῖς μέρες ἀργότερα,

στὶς 20 Δεκεμβρίου ἔκανε τὸ τελευταῖο του μάθημα καὶ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου δὲν ξαναγύρισε ποτέ. Στὶς 2 Μαρτίου τοῦ 1927 παραιτεῖται καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ἔκτοτε δὲν γνωρίζουμε μὲ τί ἀσχολεῖται. Στὴ συνεδρία τῆς 23 Μαΐου 1928, τῆς ὁλομελείας τῆς Ἀκαδημίας ἀναγγέλλεται ἡ ἔκδοση τῆς «Ἱστορίας τῆς Τέχνης». Στὴν εἰσήγηση γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη στὴν Ἀκαδημία, Νοέμβριος τοῦ 1928, μνημονεύεται ὅτι ὁ Τσούντας δὲν μετέχει στὶς ἐργασίες τῆς Ἀκαδημίας γιὰ λόγους ὑγείας καὶ δὲν μπόρεσε νὰ συμμετάσχει στὴ σύνταξη τῆς σχετικῆς ἔκθεσης παρὰ τὸ ὅτι ἦταν ἕνας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν προτείνει τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κουρουνιώτη.

Σᾶς μίλησα ἕως ἐδῶ γιὰ τὰ ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἐπαγγελματική του πορεία. Ποιὲς ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ Τσούντα γιὰ τὰ πολιτικὰ ζητήματα στὴ γενικότερή τους ἔννοια; Κι ἐδῶ βρισκόμαστε σχεδὸν στὸ σκοτάδι. Λίγα γνωρίζουμε γιὰ τὶς γλωσσικὲς πεποιθήσεις του ποὺ μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν: ἦταν καθαρευουσιάνος ἀλλὰ συμπαθοῦσε τὴ δημοτικὴ κι ἂν ζοῦσε περισσότερο ἴσως στρεφόταν ὁλοκληρωτικὰ ὑπὲρ αὐτῆς.

Ὁ Τσούντας ἔζησε σὲ μιὰν ἐποχή, ἕως τὸν θάνατό του, ποὺ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα κυριαρχοῦσε στὸν κόσμο τῶν λογίων καὶ τῆς πολιτικῆς. Οἱ φιλόλογοι, οἱ ἱστορικοί, οἱ ἀρχαιολόγοι ἔγραφαν αὐστηρὴ καθαρεύουσα καὶ πολλὲς φορὲς σκοτεινή. Ὁ Παπαρρηγόπουλος καὶ ὁ Κουμανούδης εἶναι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς παρὰ τὸ ὅτι ὁ δεύτερος ἀγαποῦσε τὴ νεοελληνική, ἔγραψε ἀξιοπρόσεκτα σονέττα καὶ μᾶς ἄφησε ἕνα ἀναντικατάστατο λεξικὸ νεολογισμῶν. Ὁ Τσούντας ἀπὸ τὴν πρώτη του μελέτη στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1883 ἀκολούθησε τὴν καθαρεύουσα ἀλλὰ μαλακωμένη, χωρὶς ἀρχαϊστικὲς συντάξεις καὶ ἀττικισμοὺς ποὺ ἀφαιροῦσαν ἀπὸ τὰ διανοήματα κάθε χυμό. Τηροῦσε τὸ τυπικὸ τῆς καθαρεύουσας καὶ ἔγραφε τὴ ρηματικὴ κατάληξη *-ουσι* ποὺ στὸ βιβλιαράκι του γιὰ τὴν Ἀκρόπολη τοῦ διόρθωσε σὲ *-ουν* ὁ Δημήτριος Βικέλας, πράγμα ποὺ ὁ

Ψυχάρης[19] χωρὶς νὰ γνωρίζει πλήρως τὰ πράγματα θεώρησε ὡς λογοκρισία.

Ὁ Τσούντας ὡς πρὸς τὴ γλώσσα ἀνῆκε στὴ λεγόμενη Νέα Ἀθηναϊκὴ Σχολή (1878-1895), αὐτὴν ποὺ ὁ Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς ὀνομάζει γενιὰ τοῦ 1880, ποὺ περιλαμβάνει τὸν Ροΐδη καὶ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν Παλαμᾶ. Ἀπὸ ἀρκετὲς πηγὲς ξέρουμε πὼς ὁ Τσούντας συμπαθοῦσε τὴ δημοτικὴ ἀλλὰ δὲν ἀποφάσιζε νὰ τὴν μεταχειριστεῖ. Ἄλλωστε θὰ ἦταν πρωτάκουστο γιὰ ἐπιστήμονα ἀρχαιολόγο, ὅταν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀκολουθοῦσε ἀρχὲς γλωσσικῆς καθαρότητας. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπότομο σταμάτημα, μετὰ τὸ 1908, τῶν δημοσιεύσεών του δὲν βοήθησε στὴ μεταβολὴ τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τῶν κειμένων του. Τὸ Πανεπιστήμιο παρὰ τὶς πολιτικὲς ἐντάσεις τῶν χρόνων ἐκείνων ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὀχυρὸ τῆς καθαρεύουσας.

Οἱ δύο πεζογράφοι ποὺ μνημόνευσα, ὁ Ροΐδης[20] καὶ ὁ Παπαδιαμάντης[21] ἔγραψαν στὰ τελευταῖα τους στὴ δημοτική. Σὲ τοῦτο ἀκολούθησε ὁ Τσούντας μὲ τὴ μεταθανάτια μελέτη του «Ἡ Αὐλίδα στὸ μῦθο τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου»[22], γραμμένη σὲ δημοτική, ὄχι λογοτεχνικὴ ἀλλὰ ἄψογη, ποὺ φανερώνει τὸν ἄνθρωπο ποὺ πασχίζει γιὰ τὴν τέλεια, ἐννοιολογικὰ καὶ μορφολογικά, ἔκφραση χωρὶς «ὅμως νὰ παρασυρθεῖ - - στὸ νὰ εἶναι ἄτοπα *ποιητικός*». Ἡ ἀκριβολογία του ἔμεινε «παροιμιακὴ» λέει ὁ Χρῆστος Καροῦζος[23].

Ἡ σύνταξη τῆς μελέτης στὴ δημοτικὴ ἦταν δική του πρωτοβουλία. Ὄντας στὸ τέλος τῆς ζωῆς του ξεπέρασε τὸ ψυχολογικὸ αἴτιο ποὺ τὸν ἐμπόδιζε. Ὁ ἴδιος ἐξομολογήθηκε γιὰ τὸ κείμενό του αὐτό: «Ποῖος ξέρει; Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο μου δημοσίευμα καὶ θέλω νὰ εἶναι ἔτσι σὰν ἄρθρον πίστεως γραμμένο

19. *Ρόδα και Μῆλα* Δ΄ (1907) 2· 6λ. σ. 232 γράμμα τοῦ Τσούντα πρὸς τὸν Ψυχάρη.

20. *Ἡ Μηλιά*, Ἅπαντα (Ἑρμῆς 1978) Ε΄ 109-117.

21. *Ἡ Ἀποσώστρα*, ἐκδ. Τριαντ. Δ΄ 51-55.

22. *Ἑλληνικὰ* 7, 1934, 7-21.

23. *Μικρὰ Κείμενα* 384.

Ὁ Χρῆστος Τσούντας περὶ τὸ 1930.

στὴ δημοτική»[24]. Ἐνῶ ἔγραφε στὴν καθαρεύουσα τὸν θεωροῦσαν δημοτικιστή, μάλιστα ἄνθρωποι ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος, ὁ Βασίλειος Τατάκης καὶ ὁ Κώστας Βάρναλης[25]. Καὶ πραγματικὰ αὐτὸ ἦταν.

Ἡ καλύτερη καθαρεύουσά του εἶναι τοῦ τελευταίου του βιβλίου *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης*. Ὅπως πρῶτος τὸ εἶπε ὁ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος καὶ σύντομα τὸ ἀνέλυσε ὁ Χρῆστος Καροῦζος στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου, «μακριὰ ἀπὸ κάθε μεγαληγορία, τὸ οὐσιαστικὸ καὶ τὸ ἐπίθετο τοῦ Τσούντα εἶναι καίρια - - - καὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἠχηρά, δείχνουν ὅμως τὸν Τσούντα εὐαίσθητο καὶ στὴν ὀμορφιὰ τοῦ ἤχου»[26]. Στὸ βιβλίο αὐτὸ ἔδειξε ὁ Τσούντας καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ δημιουργεῖ ὅρους μὲ λέξεις ἀρχαῖες ἢ μὲ νέα παράγωγά τους, δηλαδὴ δικούς του νεολογισμούς.

Ἡ μελέτη τῶν γραπτῶν του μᾶς δείχνει ἀκόμη ὅτι ὅλα τὰ κείμενα ποὺ δημοσίευσε εἶναι στὰ ἑλληνικὰ ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἕνα γερμανικὰ[27] καὶ τὸ ἄλλο γαλλικά. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ ἀγγλικὴ

---

24. Σ. Κουγέας, *Ἑλληνικά* 7, 1934, 5.

25. *Ἀπομνημονεύματα* (Κέδρος 1980),65

26. «Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα» τοῦ Χρήστου Καρούζου στὴ Β΄ ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης*, ἀνατυπωμένο στὸ βιβλίο του *Μικρὰ Κείμενα* 382-385. Τὸ παράθεμα σ. 384. Ὁ Χρῆστος Καροῦζος εἶχε ἀφιερώσει τὸ βιβλίο του *Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας*, Ἀθήνα 1934, «Στὸ Δάσκαλό μουl Χρῆστο Τσούντα». Ἡ Σέμνη Καρούζου (Βιώματα καὶ Μνημόσυνα, Ἀθήνα 1984, 28) διηγεῖται: «Παρακινημένη ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση «Στὸ Δάσκαλό μου Χρῆστο Τσούντα» ἀποφάσισα νὰ τοῦ ἐγχειρίσω ἐκ μέρους τοῦ Χρήστου ἕνα ἀντίτυπο καὶ ἐπῆγα στὸ σπίτι του, κάπου κοντὰ στὴν ὁδὸ Ἀριστοτέλους. Ὅταν τὸ ξεφύλλισε καὶ εἶδε τὴν ἀφιέρωση, ἔσκυψε, δακρυσμένος, τὸ πρόσωπό του ὁ αἰσθαντικὸς αὐτὸς ἄνθρωπος». Ἴσως ἡ ἐπίσκεψη αὐτὴ ἦταν «τῆς μαθήτριας» ποὺ μνημονεύεται σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ὁμιλίας τούτης. Ἡ Σέμνη Καρούζου (αὐτ. 12) διηγεῖται τὴν ἐξομολόγηση τοῦ Τσούντα γιὰ τοὺς φοιτητές του: «Δὲν μ' ἐνδιαφέρει ὅτι δὲν ἔχουν γνώσεις, εἶναι ὅμως ἀνίκανοι νὰ σκεφθοῦν λογικῶς». Ἡ ἴδια δίνει (*Νέα Ἑστία* 62, 1937, 1203) σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ τρόπου θεώρησης ἀπὸ τὸν Τσούντα τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας.

27. Ἔκανε καὶ μία ἀνακοίνωση γερμανικά, τὸ 1905, γιὰ τὸ Διμήνι καὶ τὸ Σέσκλο, στὸ Α΄ Διεθνὲς Συνέδριο Ἀρχαιολογίας, στὴν Ἀθήνα.

μετάφραση τοῦ βιβλίου του *Μυκῆναι* γιὰ τὴν ὁποία χρειάζεται διεξοδικὴ πραγμάτευση.

Ἐνῶ ἔγραφε στὴν καθαρεύουσα ἦταν ὑπὲρ τῆς ἁπλοποίησης τῆς ὀρθογραφίας καὶ πρότεινε, τὸ 1913, τὴν πλήρη κατάργηση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων[28]. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ 1914, κατὰ τὴν κατάθεσή του στὴ *Δίκη τοῦ Ναυπλίου* ρωτήθηκε ἂν ἦταν δημοτικιστής. Ἀπάντησε: «Δὲν ἔγραψα ποτὲ εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ εἰς τὴν καθαρεύουσαν, οὔτε ἀνήκω εἰς τὸν Ὅμιλον τὸν Ἐκπαιδευτικόν»[29]. Δὲν ἔγραφε στὴ δημοτικὴ ἀλλὰ πίστευε σ' αὐτὴν καὶ ἡ προσπάθειά του ἦταν νὰ τὴν πλησιάσει. Τὸ ἔκανε μὲ τὴν τελευταία του μελέτη ποὺ μνημόνευσα. Τὴ δημοτικὴ στὴν ἀρχαιολογία θὰ τὴν φέρουν σύντομα τρεῖς ἀπὸ τοὺς μαθητές του, ὁ Γιάννης Μηλιάδης καὶ ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου ἀλλὰ θὰ γενικευθεῖ στὴ δεκαετία τοῦ '70.

Ὁ Τσούντας ἦταν μετριοπαθής, πίστευε ὅτι ἡ βιαιότητα τῶν δημοτικιστῶν εἶχε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα καὶ ὡς παράδειγμα ἔφερνε τὸν Γεώργιο Χατζηδάκι ποὺ πίστευε στὴ δημοτικὴ ἀλλὰ μεταστράφηκε σὲ γλωσαμύντορα[30] ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιθέσεων ποὺ

---

28. Ἡ Σέμνη Καρούζου πολὺ ἀργότερα, δημοσίευσε μελέτη χωρὶς βαρεῖες, *AM* 56, 1931, 98-111. Ὁ Βασίλειος Λεονάρδος ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν ἀρχαϊστῶν, ἀποπειράθηκε κατάργηση τῆς ψιλῆς στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1913 ἀλλὰ ἀπέτυχε ἐξ αἰτίας τῆς ἀντίδρασης τοῦ Γ. Μιστριώτη, *AE* 1987, 157-159. Τὴ γνώμη τοῦ Τσούντα γιὰ τὴν τονικὴ ἁπλοποίηση τῆς γλώσσας ἀπέκρουσε ὁ Νικ. Ἐξαρχόπουλος θεωρώντας ὅτι «ὁ καθηγητὴς Τσούντας ἦτο μὲν διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος, ἐστερεῖτο ὅμως τοῦ ἀπαιτουμένου κύρους πρὸς διατύπωσιν παρομοίων γνωμῶν» (Ἡ Δίκη τῶν τόνων, *Ἑστία* [1943] 3· βλ. καὶ 86, 133, 152, 161, 212, 249), ἀναπτύσσει δὲ ὁ Ἰω. Καλιτσουνάκις (*Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων*, Ἐν Ἀθήναις 1944, 490), ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι ὁ Τσούντας στὴν *Ἱστορία* «οὐδεμίαν, οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην, τονικὴν ἢ ἄλλην μεταρρύθμισιν ἐζήτησε νὰ ἐφαρμόσῃ, τοὐναντίον φαίνεται ἐν αὐτῷ ὡς πρὸς τὰ τονικὰ ζητήματα περιδεῶς φυλάττων τὰ παραδεδομένα γράφει δὲ μίαν ἁπλῆν καὶ ρέουσαν καθαρεύουσαν ἀντικατοπτρίζουσαν τὸ ἤρεμον καὶ πρᾶον ἦθος του».

29. Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου (16-28 Ἀπριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά (Ἐκδόσεις Διόνυσος, Ἀθῆναι 1976), 171-174 [Κατάθεση τοῦ Τσούντα κατὰ τὴν 22 Ἀπριλίου 1914, ἕβδομη ἡμέρα τῆς δίκης].

30. Ρωμαῖος, *ΕΕΦΣΠΘ* 1936, VI.

τοῦ ἔκαναν. Ὅταν τὸ 1924 ἡ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν ἐπρόκειτο νὰ ἐκλέξει καθηγητὴ γλωσσολογίας ἀνάμεσα στὸν Μανόλη Τριανταφυλλίδη καὶ τὸν Γεώργιο Ἀναγνωστόπουλο, ἀνηψιὸ τοῦ Χατζηδάκι, ὁ Τσούντας ψήφισε τὸν Τριανταφυλλίδη[31].

Παρὰ τὸ ὅτι δὲν ἀνῆκε στοὺς καθαρολόγους, ἡ ἐμμονή του στὴν καθαρεύουσα προκάλεσε ἐντύπωση· πρῶτα πρῶτα στὸν Κωστῆ Παλαμᾶ, ποὺ τὸν παρακολουθοῦσε καὶ τὸν θαύμαζε. Γιὰ τὸ βιβλίο *Μυκῆναι* ὁ ποιητὴς ἔγραφε τὸ 1904 ὅτι «δύναται νὰ τὸ ἀναγνώσῃ περισσῶς ὠφελούμενος ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμων, δύναται εὐαρέστως νὰ ἐγκύψῃ ἐπὶ τῶν σελίδων του ὁ ἐραστὴς τῆς τόσον μακρυσμένης καὶ τόσον σημαντικῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὰς πρώτας ἀπωτάτας πηγὰς τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, πᾶς μελετητὴς τῶν παρελθόντων. Ὅλος ὁ Τσούντας, ὁ ἀπέριττος καὶ γλυκὺς καὶ διαυγὴς καὶ ἐγκρατὴς καὶ πνευματώδης ἀκόμη, εὑρίσκεται εἰς τὰς παγκοσμίου φήμης *Μυκήνας* του»[32]. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ ποιητὴς περιγράφει τὴν ἀντίσταση τῆς καθαρεύουσας στὰ γραπτὰ τῶν ἐπιστημόνων καὶ ἐκφράζει κάποια πικρία γράφοντας, ὅτι «Ἡ *Ἱστορία τῆς Τέχνης* τοῦ Τσούντα, τοῦ διεθνοῦς φήμης ἀρχαιολόγου τῶν *Μυκηνῶν* ἐμφανίζεται στὴν καθαρεύουσα». Ἕξι μῆνες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Τσούντα ὁ Παλαμᾶς θὰ εἰπεῖ πῶς «ὁ Τσούντας σὰν νὰ ἦταν ἡ διαθήκη του ἄφησε στὰ χαρτιά του μελέτη σοφὰ γραμμένη στὴ δημοτική»[33].

---

31. *Ἅπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Ϛ΄ Δημοτικισμὸς καὶ Ἀντίδραση* (Θεσσαλονίκη 1988) 330.

32. *Ἀκρόπολις*, 17 Δεκεμβρίου 1904· *Ἅπαντα* ΙϚ΄ (1962), 269.

33. *Ἅπαντα* ΙΔ΄, 353. Τὴν προτίμησή του γιὰ τὴ δημοτικὴ τὴν μαθαίνουμε καὶ ἀπὸ μία ἄγνωστη ἕως τώρα μαρτυρία. Ἦταν μέλος τοῦ «Ἀδερφάτου τῆς Ἐθνικῆς Γλώσσας», ποὺ εἶχε φτιάξει στὴν Πόλη ὁ Φώτης Φωτιάδης καὶ κατόπιν μεταφέρθηκε στὴν Ἀθήνα. Τὸ ὄνομα τοῦ Τσούντα εἶναι γραμμένο στὸν κατάλογο τῶν μελῶν τοῦ Ἀδερφάτου, ποὺ εἶχαν συντάξει ὁ Ἴων Δραγούμης καὶ ὁ Φώτης Φωτιάδης (Γιάννη Παπακώστα, *Ὁ Φώτης Φωτιάδης καὶ τὸ Ἀδερφάτο τῆς Ἐθνικῆς Γλώσσας*, ΕΛΙΑ Ἀθήνα 1885, 471 βλ. καὶ σ. 634). Στὸ Ἀδερφάτο πρωταγωνιστικὸ ρόλο εἶχε ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ὁποίου τῆς Ἰλιάδας ὁ Μιλτιάδης Μαλα-

Χρόνια λοιπὸν τὸν περίμεναν νὰ πάρει φανερὰ τὸ μέρος τῆς δημοτικῆς καὶ ἀρνιόταν. Ἀπὸ συνήθεια ἄραγε, ἀπὸ πίστη στὴν καθαρεύουσα ἢ ἀπὸ ψυχικὴ ἀδυναμία νὰ συγκρουστεῖ μὲ τοὺς καθαρολόγους; Τὸ τελευταῖο νομίζω πὼς δὲν ἰσχύει, γιατὶ τὸ ψυχικό του θάρρος τὸ ἔδειξε πρῶτα στὴ Δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὅταν κατέθεσε ὑπὲρ τοῦ Δελμούζου γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου, κατόπιν στὸν Διχασμό, ὅταν ὡς πραγματογνώμων κήρυξε πλαστὴ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς Κόρακα ποὺ ἀπέδιδαν στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, γιὰ νὰ τὸν ἀποδείξουν ἐχθρὸ καὶ συνωμότη ἐναντίον τῆς Δυναστείας καὶ τέλος στὰ *Μαρασλειακά*, γεγονότα μὲ κατηγορούμενο πάλι τὸν Δελμοῦζο γιὰ τὸ παιδαγωγικό του ἔργο στὰ Μαράσλεια Σχολεῖα.

Ὡς πρὸς τὶς πολιτικές του πεποιθήσεις, ἤδη ἀπὸ τὸ 1896 εἶχε δημόσια ἐκδηλωθεῖ κατὰ τῆς ἀνάμιξης τοῦ Διαδόχου Κωνσταντίνου στὰ πράγματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ ἐκδήλωσή του αὐτὴ ἦταν σαφὴς ἔκφραση πολιτικῆς γνώμης[34].

Ὁ Τσούντας πέθανε στὶς 9 Ἰουνίου 1934, «ἀπροσδοκήτως», ὅπως λέγει ὁ Σωκράτης Κουγέας καὶ κηδεύτηκε αὐθημερόν. Τὰ τελευταῖα του χρόνια τὰ πέρασε κάπως ἀπομονωμένος. Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο εἶχε παραιτηθεῖ τὸ 1925 σὲ ἡλικία 68 ἐτῶν. Ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία ἀποσύρθηκε τὴν ἑπόμενη χρονιὰ μὲ πρόσχημα τὴν καθηγεσία στὴ Θεσσαλονίκη ποὺ ἦταν βραχύτατη. Ἡ *Ἱστορία* ποὺ τὸν ἀπασχόλησε μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἐκδόθηκε τὸ 1928. Ἕως τὸ 1934, ἐπὶ 6 χρόνια, ἀσχολεῖται μὲ τὸ διάβασμα καί, ὑποθέτω, μὲ τὸ γράψιμο τῶν τελευταίων πέντε μελετῶν του. «Ἀποτραβηγμένος στὸ ἁπλὸ σπιτικὸ τῆς ὁδοῦ Ἀλκιβιάδου[35] πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του

κάσης μᾶς διασώζει τὴ γνώμη τοῦ Τσούντα: «καὶ ὅτι τὴν Ἰλιάδα του, ὁ κ. Τσούντας, ὁ μοναδικὸς ἀρχαιολόγος μας, τὸ καύχημα αὐτὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, τὴν ἀπεκάλεσεν *ἀριστούργημα*» (*Ἀκρόπολις* 2 Ἀπριλίου 1902 σ. 4. Ἀναδημοσίευση: Μιλτιάδης Μαλακάσης, *Πεζά*, τόμ. Β΄, εἰσαγ. φιλολ. ἐπιμ. Γιάννης Παπακώστας, Πατάκης 2006, 224. Βλ. καὶ σ. 226).

34. *Ἱστ. Ἀρχ. Ἑτ.* 108.

35. Συνοικία Ἀχαρνῶν.

μόνο μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων. Διάβαζε τὴν *Αἰνειάδα* ὅταν μιὰ ἄλλοτε μαθήτριά του πῆγε κεῖ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του γιὰ νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ»[36]. Ἕνας ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του ἦταν ὁ Ν. Κτενᾶς, «σύνοικος καὶ εὐγενικὸς παραστάτης τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν ἡμερῶν τοῦ μεγάλου σοφοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον οὗτος ἐκληροδότησε διὰ διαθήκης τὰ βιβλία του» λέγει ὁ Σωκράτης Κουγέας[37]. Τὸ ἀρχαιολογικὸ μέρος τῆς βιβλιοθήκης, χωρὶς τὴ λογοτεχνία καὶ ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἐκποιήθηκε τὸ 1939 ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο Εὐτυχίου Βαγιονάκη.

Ὁ Τσούντας ἔμεινε ἀνύμφευτος. Μόνοι συγγενεῖς παρουσιάστηκαν κατὰ τὸν θάνατό του δύο ἀνήψια, ποὺ ἐμφανίζονται στὸ ἀγγελτήριο τῆς κηδείας του, στὶς 9 Ἰουνίου. Ἦσαν ὁ Ἀθανάσιος Γ. Τσούντας καὶ ἡ Βασιλικὴ Ἀλ. Καλαφάτη, γνωστοὶ ἀπὸ τὶς εὐχαριστήριες ἐπιστολές τους πρὸς τὴν Ἀκαδημία καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ποὺ ἔστειλαν, ἕνα μήνα ἀργότερα, ἀπὸ τὸ Κιλκὶς ὅπου, προφανῶς, διέμεναν.

Θεωρῶ αὐτονόητο ὅτι ὅλοι ἐδῶ μέσα, ἔχουμε διαβάσει τὰ ἔργα τοῦ Τσούντα, ἐγὼ ἴσως λιγότερο, γιατὶ δὲν καταγίνομαι μὲ τὴν προϊστορία. Δὲν κρίνω σκόπιμο νὰ τὰ ἀναλύσω, ἄλλωστε ὁ χρόνος μου τελείωσε· θὰ περιορισθῶ σὲ λίγες γενικότητες γιὰ νὰ ὁλοκληρώσω τὴν ὁμιλία μου.

Ὁ Τσούντας ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος τῆς τρίτης γενιᾶς τῶν Ἑλλήνων Ἐφόρων. Ἀποτελεῖ τὴ λαμπρὴ αὐγὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ συνάμα τὸ μεσουράνημά της. Ὄχι μόνον θεμελίωσε ἀλλὰ καὶ οἰκοδόμησε ἐπιστημονικὰ τρεῖς πολιτισμούς, τὸν μυκηναϊκό, τὸν κυκλαδικὸ καὶ τὸν νεολιθικὸ τῆς Θεσσαλίας. Ἦλθε στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ὁπλισμένος μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ μέθοδο ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Otto Jahn ἀλλὰ ἀναπτυγμένη ἀπὸ τὸν δάσκαλό του στὸ Μόναχο Heinrich Brunn. Ἐρεύνησε, δίδαξε καὶ δημιούργησε μαθητὲς ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχα τὴν

36. Σ. Καρούζου, *Τὸ Βῆμα*, 31 Δεκεμβρίου 1964.
37. *Ἑλληνικά* 7, 1934, 5.

τύχη νὰ ἔχω δασκάλους καὶ φίλους. Μνημονεύω μόνο μιὰ λαμπρὴ ὁμάδα: ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου, ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος, ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης, ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς[38].

Ὁ Τσούντας ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρξε ἐκεῖνος ποὺ εἶχε τοὺς εὐρύτερους ὁρίζοντες στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀπὸ τὸ πρῶτο του δημοσίευμα ἕως τὸ τελευταῖο, κύριά του ἐπιδίωξη ἦταν ἡ ἑρμηνεία τῶν εὑρημάτων του πρῶτα μέσα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Γνώριζε τὸν Ὅμηρο ὅσο κανεὶς ἄλλος στὴν Ἑλλάδα καὶ περιλαμβάνω καὶ τοὺς φιλολόγους. Ἑρμήνευε τὸν Ὅμηρο μὲ τὰ πράγματα καὶ ἑρμήνευε τὰ πράγματα μὲ τὸν Ὅμηρο. Ὁ Ἡρόδοτος, οἱ τραγωδίες, ἡ ἀττικὴ μυθολογία ὑπῆρξαν ἀφετηρίες γιὰ μελέτες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὶς πνευματικές του δημιουργίες μετὰ τὴν ἐκλογή του στὸ Πανεπιστήμιο. Ὅλες, ὅσες εἶδαν τὸ φῶς μετὰ τὸ 1910 δὲν ἀποτελοῦν δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ἢ εὑρημάτων ἀλλὰ βρίσκονται στὸ εὐρύτερο πεδίο τῆς ἀρχαιολογίας. Δὲν τοῦ ἔλειπαν τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς δικές του ἀνασκαφές. Ἴσως πίστευε ὅτι δὲν ἦσαν τόσο σημαντικὰ γιὰ δημοσίευση, ἴσως εἶχε συντελεστεῖ μέσα του κάποια πνευματικὴ μεταβολή, ἢ τέλος, οἱ δυνάμεις του δὲν ἦταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ ξαναγυρίσει στὴν ἀρχαιολογία τῶν πραγμάτων.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὰ μικρὰ καὶ τὰ σκόρπια κατέληγε στὴ μεγάλη σύνθεση. Τὸ κάνει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1893 σὲ ἡλικία 36 χρονῶν καὶ μᾶς δίνει τὶς *Μυκῆνες*, ποὺ οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι,

38. Ἀπὸ διηγήσεις μαθητῶν του γνωρίζουμε πῶς γινόταν ἡ παράδοση τῶν μαθημάτων του. Ἀπὸ τὸ βιβλίο ἐπισκεπτῶν τοῦ μουσείου Δελφῶν μαθαίνουμε πὼς στὶς 22 Ἰουνίου τοῦ 1921 ἐπισκέφθηκε τὸ μουσεῖο συνοδεύοντας τοὺς φοιτητὲς τῆς φιλολογίας σὲ ἐκπαιδευτικὴ ἐκδρομή. Ἀνάμεσα στοὺς φοιτητὲς ἦταν ὁ Ἰωάννης Ἀντιφῶν Συκουτρῆς καὶ ἡ κατόπιν γυναίκα του Χαρὰ Πετυχάκη, ὁ Ἰωάννης Θ. Κακριδῆς καὶ ἡ κατόπιν γυναίκα του Ὄλγα Κομνηνοῦ, ἡ Ἑλένη Φίλτσου, Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων ποὺ πῆρε ὡς σύζυγο τὸν ἐξαίρετο Νικόλαο Παπαδάκη καὶ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία. Ὅλοι οἱ φοιτητὲς τῆς ὁμάδας ἦταν μόνον 15.

ἰδιαίτερα τοῦ Κλάδου, φορτωμένοι μὲ πλῆθος ἀνασκαφές, πρέπει νὰ ἔχουν ὡς ὑπόδειγμα πραγμάτευσης τῶν εὑρημάτων τους, ὄχι πλαδαρὰ καὶ σχολαστικά, ἀλλὰ μὲ κεντρικὴ ἰδέα ποὺ θὰ τοὺς ὁδηγήσει στὴ σύνθεση καὶ τὴ δημιουργία μελετῶν ποὺ θὰ ἀντέξουν στὸ χρόνο. Καὶ τ' ἄλλα του δύο μεγάλα ἔργα, τὸ *Διμήνι* καὶ ἡ *Ἱστορία*, εἶναι ἀξιοθαύμαστες συνθέσεις ποὺ παρὰ τὸν αἰώνα καὶ πλέον ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα καὶ τὰ 82 χρόνια ἀπὸ τὸ τρίτο παραμένουν πάντα νέα, δροσερά, ὅπως τὰ οἰκοδομήματα τῆς Ἀκρόπολης γιὰ τὸν Πλούταρχο, τὰ ὁποῖα τὸ καθένα «ἦταν ὡς πρὸς τὸ κάλλος του, ἕνα ἔργο κιόλας κλασικό, ἐνῷ στὴν ἀκμή του μένει ἀκόμη καὶ τώρα ἔργο πρόσφατο καὶ καινούργιο· ἀνθίζει πάνω τους μιὰ τέτοια παντοτινὴ νεότητα, ποὺ κρατᾶ ἄθικτη ἀπὸ τὸ χρόνο τὴ μορφή τους, σὰν νὰ ἔχουν τὰ ἔργα τοῦτα μέσα τους πραγματικὰ ἕνα ἀμάραντο πνεῦμα, μιὰν ἀγέραστη ψυχή»[39].

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

1883

1. Ἀττικὸν ἀγγεῖον. *AE* 1883, στ. 47-54.
2. Λογοδοσία ἀρχῶν τοῦ ἐν Ἐλευσῖνι ἱεροῦ. *AE* 1883, στ. 109-130, 194, 253-264.
3. Ἀγγεῖον Ταναγραϊκόν. *AE* 1883, στ. 171-182.
4. Ἐπιγραφὴ ἐκ Θράκης. *AE* 1883, στ. 263-4 (G. Mihailov, *IGBR* III, 1794).

1884

5. Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἐλευσῖνος. *AE* 1874, στ. 69-74.
6. Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀκροπόλεως. *AE* 1884, στ. 165-172, 224 (*IG* II^2 1035· *SEG* 26, 121).

---

39. *Περικλῆς* 12, 5: κάλλει μὲν γὰρ ἕκαστον εὐθὺς ἦν τότ' ἀρχαῖον, ἀκμῇ δὲ μέχρι νῦν πρόσφατόν ἐστι καὶ νεουργόν· οὕτως ἐπανθεῖ καινότης ἀεί τις, ἄθικτον ὑπὸ τοῦ χρόνου διατηροῦσα τὴν ὄψιν, ὥσπερ ἀειθαλὲς πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἀγήρω καταμεμειγμένην τῶν ἔργων ἐχόντων.

7. *Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Προϊστορικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ Ἀρχαιολογίας*, *Ἑβδομὰς* Α΄, 2 Δεκεμβρίου 1884, τ. 40, σ. 317.
8. Ἡ Ὀλυμπία. *Ἑβδομὰς* Α΄, 23 Δεκεμβρίου 1884, τ. 43, σ. 337-338.

1885

9. Αἱ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνασκαφαί, *Ἑβδομὰς* Β΄, 6 Ἰανουαρίου 1885, ἀρ. 45, σ. 1-3.
10. Αἱ Δωδωναῖαι Ἀρχαιότητες τοῦ κ. Κ. Καραπάνου. *Ἑστία* 19, 1885, σ. 57-61.
11. Αἱ Ταναγραῖαι κόραι. *Ἑστία* 19, 1885, σ. 195-199 (Ἀναδημοσίευση: *Ὁ Μέντωρ* 76, 2005, 129-140).
12. Οἱ προϊστορικοὶ τάφοι ἐν Ἑλλάδι. *AE* 1885, στ. 29-42.
13. Ἀγγειοπλάσται Ἀθηναῖοι. *AE* 1885, στ. 53-8.
14. Σκεῦος πήλινον καὶ τεμάχια ἀγγείων ἐξ Ἀθηνῶν. *AE* 1885, στ. 117-126.
15. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀκροπόλεως. *AE* 1885, στ. 129-146 (στ. 129-130, ἀρ. 1 = *IG* II^2 1370· *SEG* 23, 81· στ. 131-142, ἀρ. 2 = *IG* II^2 330 frr.b+c· στ. 141-146, αρ. 3 = *IG* II^2 891· *SEG* 21, 430).
16. Κρατὴρ ἐξ Ἀκροπόλεως. *AE* 1885, στ. 219-228.

1886

17. Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Ἐρετρίᾳ. *AE* 1886, στ. 31-42.
18. Κατάλογος ὀνομάτων. *AE* 1886, στ. 183-4 (*IG* I^3 1191 B.fr.f).
19. Περὶ τῶν ἐν Ἐρετρίᾳ ἀνασκαφῶν. *ΠΑΕ* 1886, σ. 57-8.
20. Ἀνασκαφαὶ Μυκηνῶν. *ΠΑΕ* 1886, σ. 59-79.

1887

21. Ἐκδρομὴ εἰς τὸ ὕδωρ τῆς Στυγός. *Ἑστία* 21, 1887, σ. 576-9, 590-4.
22. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐρετρίας. *AE* 1887, στ. 77-110 (στ. 77-80, ἀρ. 1 = *IG* XII 9, 211· στ. 79-82, ἀρ. 2 = *IG* XII 9, 199· στ. 82-110, ἀρ. 3 = *IG* XII 9, 249).
23. Οἱ τάφοι τῶν Ἀρχαίων, *Ἑστία* 23, 1887, σ. 441-444, 457-460, 481-484, 489-492.

24. Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκηνῶν. *AE* 1887, στ. 155-172.
25. Περὶ τῶν ἐν Τανάγρᾳ ἀνασκαφῶν τοῦ 1887. *ΠΑΕ* 1887, σ. 64.
26. Περὶ τῶν ἐν Μυκήναις ἀνασκαφῶν τοῦ 1887. *ΠΑΕ* 1887, σ. 65-66.

1888

27. Ἀγορὰ καὶ ἁρπαγὴ γυναικῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησι. *Ἑστία* 25, 1888, σ. 81-85, 97-100, 120-124.
28. Συμπλήρωσις εἰς ἐπιγραφὴν ἐξ Ἐλευσῖνος. *AE* 1888, στ. 113-8 (*IG* II^2 204, στ. 15-56· Kevin Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on stone*, ἀρ. 144, στ. 16-57).
29. Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκήναις. *AE* 1888, στ. 119-180.
30. Περὶ τοῦ ἐν Βαφειῷ τάφου. *AE* 1888, στ. 197-199.
31. Περὶ τῶν ἐν Μυκήναις ἀνασκαφῶν. *ΠΑΕ* 1888, σ. 28-29.
32. Ἀνασκαφαὶ ἐν Μυκήναις, *Ἑστία* 26, 1888, σ. 545-547.

1889

33. Ἔρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ. *AE* 1889, στ. 129-172.
34. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. *ΠΑΕ* 1889, σ. 18-21.
35. [Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ]. *ΠΑΕ* 1889, σ. 21-22.
36. [Ἔρευνα ἐν Λακωνικῇ]. *ΠΑΕ* 1889, σ. 22.

1890

37. Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις. *ΠΑΕ* 1890, σ. 35-36.
38. Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ Ἀμυκλαίῳ. *ΠΑΕ* 1890, σ. 36-37.

1891

39. Ἐκ Μυκηνῶν. *AE* 1891, στ. 1-44.
40. Μυκῆναι. *ΠΑΕ* 1891, σ. 19-20.
41. Κάμπος (Λακωνικῆς). *ΠΑΕ* 1891, σ. 23.
42. Ἐρέτρια. *ΠΑΕ* 1891, σ. 35-36.

1892

43. Ἐκ τοῦ Ἀμυκλαίου. *AE* 1892, στ. 1-26.
44. Ἐπιγραφικὰ ἐκ Μυκηνῶν. *AE* 1892, στ. 67-68.
45. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. *ΠΑΕ* 1892, σ. 56-58.

1893

46. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. *ΠΑΕ* 1893, σ. 8-9.
47. *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός* (Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας 1893).

1894

48. Λίμναι. *Ἑστία* 1894, σ. 97-98.
49. Περὶ τῶν ἐν Ἀμοργῷ ἀνασκαφῶν. *ΠΑΕ* 1894, σ. 22.

1895

50. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. *ΠΑΕ* 1895, σ. 23-25.
51. Zu einigen mykenischen Streifragen, *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts* 1895, 143-151.

1896

52. Γραπτὴ στήλη ἐκ Μυκηνῶν. *ΑΕ* 1896, στ. 1-22.
53. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. *ΠΑΕ* 1896, σ. 29-31.

1897

54. Ἡ προϊστορικὴ Θράκη. *Θρακικὴ Ἐπετηρὶς* 1, 1897, σ. 233-241.
55. [Ἀνασκαφὴ κατὰ τὰς Κυκλάδας νήσους]. *ΠΑΕ* 1897, σ. 23-24.
56. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. *ΠΑΕ* 1897, σ. 24-27.
57. Chr.Tsountas - J.Irving Manatt, *The Mycenaean Age. A study of the monuments and Culture of the Pre-Homeric Greece* (Boston and New York 1897).

1898

58. Κυκλαδικά. *ΑΕ* 1898, στ. 137-212, 1899, στ. 73-134.

1899

59. Κυκλαδικὰ ΙΙ. *ΑΕ* 1899 στ. 73-134.
60. Ἀνασκαφαὶ ἐν Θεσσαλίᾳ. *ΠΑΕ* 1899, σ. 101-102.
61. Ἀνασκαφαὶ ἐν Μυκήναις. *ΠΑΕ* 1899, σ. 102-103.

1900

62. Trois Chatons de bagues Mycéniennes. *Revue Archéologique* 37 (3ème série) 1900, σ. 7-14.
63. *Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν* (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθῆναι 1900). Ἀνατύπωση, «Ἑκάτη», 2007.

1901

64. Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Πελοποννήσου. *ΑΕ* 1901 στ. 85-90.
65. Ἀνασκαφαὶ ἐν Σέσκλῳ. *ΠΑΕ* 1901, σ. 41-42.
66. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. *ΠΑΕ* 1901, σ. 42.

1902

67. Κεφαλὴ ἐκ Μυκηνῶν. *ΑΕ* 1902, στ. 1-10.
68. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. *ΠΑΕ* 1902, σ. 48.
69. Ἀνασκαφαὶ ἐν Θεσσαλίᾳ. *ΠΑΕ* 1902, σ. 59-61.

1903

70. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. *ΠΑΕ* 1903, σ. 36.

1905

71. Ausgrabungen in Dimini und Sesklo, *Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie*, Athènes 1905, σ. 207-208.
72. Περὶ τῶν τύμβων τῆς Θεσσαλίας, αὐτόθι σ. 212- 213.

1906

73. Ἥρως ἐπὶ Βλαύτῃ. *ΑΕ* 1906, στ. 243-248.

1907

74. Πότε ἤρχισαν οἱ Ἕλληνες νὰ νίπτωνται τὴν πρωΐαν. Μελέτη 1907, σ. 65-69 (Ἀναδημοσίευση: *Ὁ Μέντωρ* 36, 1995, 151-155).

1908

75. [Ἐπιστολὴ τοῦ Χρήστου Τσούντα, τῆς 26.1.1908, πρὸς τὸν Γιάννη Ψυχάρη]. Γιάννη Ψυχάρη, *Ῥόδα καὶ Μῆλα* Ε΄ Α (1908) 232.
76. *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου* (Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας [ἀρ. 14]).

1910

77. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς [Ἀρχαιολογικῆς] Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1910. *ΠΑΕ* 1910, σ. 53-66.

1911

78. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς [Ἀρχαιολογικῆς] Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1911. *ΠΑΕ* 1911, σ. 51-63.

1913

79. [Γνώμη περὶ ἁπλοποιήσεως τῆς νεοελληνικῆς ὀρθογραφίας]. *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* 3, 1913, σ. 326.

1914

80. [Κατάθεσις τοῦ Χρήστου Τσούντα ὡς μάρτυρος ὑπερασπίσεως Ἀλ. Δελμούζου]. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου (16-28 Ἀπριλίου 1914)*, Ἀθῆναι 1915, σ. 171-174.

1915

81. Αἱ χρυσαῖ πλίνθοι τοῦ Κροίσου. *ΑΔ* 1, 1915, σ. 111-114.
82. [Κρίση τοῦ Χρήστου Τσούντα γιὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου]. *Ὁ Μέντωρ* 77, 2005, 181-182.

1922

83. Ἡ προϊστορικὴ Ἑλλάς. *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 1922, σ. 81-86.

1923

84. Εἰς τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου, *ΑΔ* 8, 1923, σ. 147-154.
85. Οἱ Λύκιοι τῶν ἀρχαιοτάτων Ἑλληνικῶν μύθων. *Λαογραφία* 7, 1923, σ. 189-206.

1926

86. [Γνώμη περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου]: «Βιογραφία καὶ κρίσεις περὶ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ», *Ἐπιφυλλίδες* [Ἐλευθερουδάκη] 1, 1926, τεῦχ. 5, σ. 30.
87. Ἡ οἰκία τοῦ Πριάμου. *Δελτίον Ἀκαδημαϊκοῦ Ὁμίλου Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 1, 1926, σ. 4-9.

1928

88 Ἀπεικόνισις Θρακῶν εἰς ἓν ἀγγεῖον. *Θρακικὰ* 1, 1928, σ. 26-29.
89. *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης* (Ἐκδοτικὴ Ἑταιρία «Ἀθηνᾶ», Ἀθῆναι 1928).

1929

90. Ὁ Δούρειος ἵππος (ἱστορία ἑνὸς μύθου). *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔτος 1929*, σ. 42-45.

1930

91. Τὸ Δελφικὸν ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὴν δεκάτην τοῦ Μαραθῶνος. *Ἑλληνικὰ* 3, 1930, σ. 5-14.

1933

92. Εἰς τὸν Προμηθέα τοῦ Αἰσχύλου. *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 1933, σ. 115-127.

1934

93. Ἡ Αὐλίδα στὸ μῦθο τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου. *Ἑλληνικά* 7, 1934, σ. 7-21.
94. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. *Ἑλληνικά* 7, 1934, σ. 22-35.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΣΑΕ	Πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΑΑΕ	Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
AM	*Athenische Mitteilungen.*
ΑΕ	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.*
ΕΕΦΣΠΘ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.*
IGBR	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (ed. G. Mihailov).